

Управління культури і туризму Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

№ 12

Запоріжжя
2012

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: д.і.н. Г. І. Шаповалов (Запоріжжя)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

д.і.н. Г. М. Васильчук (Запоріжжя),
к.і.н. М. В. Дедков (Запоріжжя),
д.і.н. І. Ф. Ковальова (Дніпропетровськ),
С. І. Козиряцька (Запоріжжя),
д.і.н. І. І. Лиман (Бердянськ),
к.і.н. С. М. Ляшко (Київ),
д.і.н. В. І. Мільчев (Запоріжжя),
М. М. Мордовської (Запоріжжя),
д.і.н. В. Ю. Мурзін (Бердянськ),
З. Х. Попандопуло (Запоріжжя),
О. В. Чайка (Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
17. 10. 2012 р., протокол № 3

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12. 07. 2010 р.)

Постановою Президії ВАК України збірник
внесено до переліку фахових видань
(Бюлетень ВАК України 2010 р. № 12)

М 89 Музейний Вісник № 12. – Запоріжжя, 2012. – 280 с.

Випуск № 12 «Музейного Вісника» присвячено 80-річчю від дня введення в експлуатацію Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна. В номері подано матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з питань розвитку туризму.

Збірка містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України, вводяться в науковий обіг експонати з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею та інших музеїв, результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців. Тематика публікацій охоплює період від найдавніших часів до сьогодення.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою, середньовічною та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мова видання українська і російська.

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2012
© Запорізький краєзнавчий музей, 2012

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>Гольдин П. Е., Деркач Т. Г., Ерохина Л. А.</i> Ископаемые тюлени из коллекции Запорожского областного краеведческого музея	5
<i>Черноморец В. С.</i> Именная медаль лесничего Павла Михайловича Сивицкого	11
<i>Шаповалов Г. И., Гусач И. Р.</i> Корабельная пушка XIV – XV вв. из коллекции Азовского музея-заповедника	15
<i>Ноздрина Л. Ф.</i> Болгарские колонии Приазовья в экспозиции Бердянского краеведческого музея	19
<i>Горбунова Н. М.</i> Картины и рисунки Юрия Сагайдака, посвященные восстановлению Днепрогэса	26
<i>Белов О. Ф., Шаповалов Г. И.</i> Печатки-матриці армії УНР у Королівському військовому музеї в Брюсселі	41

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Джос В. С.</i> Сакральна календарно-астрономічна символіка з пагорба Кам'яна Могила	45
<i>Буйських С. Б.</i> Ольвія та Березань в контексті заснування іонійського колоніального поліса в Нижньому Побужжі	53
<i>Попандопуло З. Х.</i> Благовещенский I грунтовый могильник (по материалам исследований А. В. Бодянского)	63
<i>Єльников М. В.</i> Характеристика та аналіз обряду підкурганних поховань кочівників часів Золотої Орди у Нижньодніпровському регіоні	73

ІСТОРІЯ

<i>Олененко А. Г.</i> Особливості адміністративно-територіального устрою Азовської губернії (1775 – 1783)	95
<i>Чайка О. В.</i> Деятельность Попечительства о народной трезвости в Александровском уезде	102
<i>Козыряцкая С. И.</i> Александровское городское коммерческое училище	124
<i>Мордовської М. М.</i> Дніпровські пороги в науковій спадщині Я. П. Новицького	144
<i>Телюпа С. О.</i> Чумацький промисел у науковому спадку Я. Новицького	150

<i>Власов О. Ю.</i> Дніпровський поріг Sternick (Стерник) на картах XVIII ст.	158
<i>Дровосекова О. В.</i> Из истории первых научных исследований памятников археологии в Запорожском крае	163
<i>Тимофеев В. М., Клочко Р. В.</i> Дем'ян Якович Сердюков: народний вчитель, дослідник, музейний діяч (До 150-річчя з дня народження)	172
<i>Денісов Є. С., Папанова В. А.</i> Забуте ім'я	179
<i>Саєнко В. М.</i> Археологічно-краєзнавча і музейна діяльність О. І. Тереножкіна у 1920-ті роки та її вплив на його подальший науковий шлях	184
<i>Ковалева І. Ф.</i> 80 лет: забвение и благодарная память. к юбилею Днепрогэсовской новостроечной экспедиции	196
<i>Коянс А. А.</i> Участь і роль волзьких татар в індустріалізації Запоріжжя	207
<i>Власов О. Ю.</i> До історії розвитку туризму на Запорожжі у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу	219
<i>Лініков В. А.</i> Підрив Дніпровської греблі 18 серпня 1941 р.	226
<i>Щур Ю. І.</i> Спротив доби розбудови: антирадянський рух у Запорізькій області (1920 — 1930-ті рр.)	231
<i>Саричев В. Д.</i> Мініатюра Радзивилівського літопису в системі джерел про останній бій князя Святослава	246

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Бессонова С. С. В. Ю. Мурзин, С. В. Петков.</i> Скифы: предания и легенды о народах Северного Причерноморья рассказанные первым историком Геродотом, и краткий их комментарий. — Классический приватный университет. — Запорожье, 2012. — 147 с.	261
<i>Тоцев Г. Н. О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк.</i> Курганы Нижнего Припсилья. — ПП видавництво «Друкарня «Гротеск», К., 2011 — 472 с. + 24 кол. вкл. : 384 іл.	263

ІНФОРМАЦІЇ

<i>Попандопуло З. Х.</i> Фотопамять о Днепростроевской экспедиции	265
<i>Чайка О. В.</i> Монография: Скифский грунтовый могильник «Скельки»	270
<i>Петрина Х. О.</i> «Бердянську — 185»	271
<i>Яценко С. П.</i> Дары музею в 2012 году.	272

Гольдин П. Е., Деркач Т. Г., Ерохина Л. А.

ИСКОПАЕМЫЕ ТЮЛЕНИ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ЗАПОРОЖСКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Ископаемые остатки неогеновых настоящих тюленей (семейство Phocidae) в изобилии встречаются в северном Причерноморье. В частности, они обнаружены в отложениях: раннего сармата, расположенных в окрестностях с. Григорьевка Запорожской области [1, с. 33]; среднего сармата — у пгт. В. Лепетиха, с. Каиры Херсонской области [1, сс. 35, 36]; позднего сармата — в Херсонской области Бериславском районе [1, с. 44] и Николаевской области [1, с. 42]; позднего плиоцена — у с. Каиры, Херсонской области [1, с. 89]; среднего плиоцена [1, с. 79] и плиоцена [1, с. 114] — на Керченском полуострове.

Цель данной статьи — краткое описание коллекции ископаемых остатков ластоногих из фондов Запорожского областного краеведческого музея, которая насчитывает 210 экземпляров фоссилий.

Окаменелые остатки ластоногих поступают в фонды музея с 1959 г. Основная часть этих окаменелостей собрана у подножия Лысой горы возле г. Васильевка Запорожской области, а также на береговом отрезке Каховского водохранилища между Васильевкой и селами Скельки — Балки.

Принадлежность окаменелостей из коллекции ЗОКМ к ластоногим в разное время определяли сотрудники Палеонтологического музея АН Украины (г. Киев): доктор биологических наук Короткевич Е. Л., кандидаты биологических наук Свистун В. И., Семенов Ю. А. и Корецкая И. А. (ныне сотрудник Department of Paleobiology, National Museum of Natural History, Smithsonian Institution, Washington, United States), а также сотрудники Палеонтологического музея АН СССР (Палеонтологический музей РАН, г. Москва) кандидат биологических наук Жегалло В. И. и Таврического национального университета (г. Симферополь) — кандидат биологических наук Гольдин П. Е.

Геологическое строение

Район исследования находится в пределах территории листа L — 36 — VI (Запорожье) [2, с. 41]. Кристаллический фундамент здесь перекрыт отложениями кайнозойской эратемы. Они представлены палеогеновой, неогеновой и четвертичной системами. Согласно картированию в районе Каховского водохранилища морские отложения палеогена (P2hd, P3as, P3bs, P3ml) перекрыты морскими отложениями сарматского и понтического регионарусов и континентальными четвертичными отложениями.

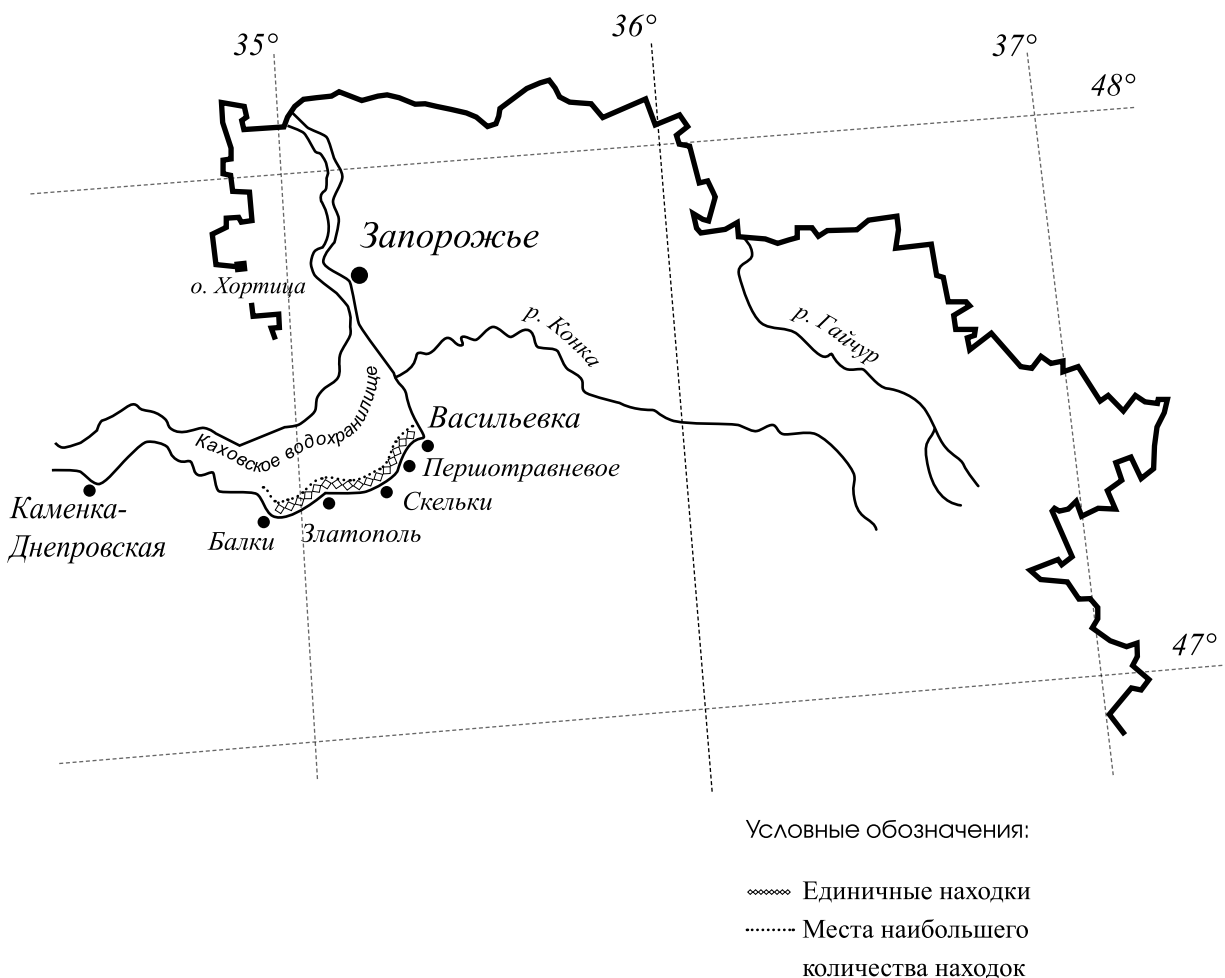
Территория, на которой располагается Каховское водохранилище, была ареной всех поэтапных трансгрессий мелководных морских бассейнов миоценовой

эпохи. Часть отложений с течением времени была уничтожена. Наиболее полно сохранились отложения позднемиоценовой эпохи. Отсюда следует, что акватория Каховского водохранилища располагалась в зоне Борисфенского залива Южноукраинского сарматского моря [3, с. 3], которое длительное время занимало обширную площадь и имело две большие зоны: северную — Борисфенскую и южную — Крымскую [3].

Типичные мелководные отложения сарматского яруса представлены разнообразными карбонатными и терригенными породами. Южная граница их современного распространения прослеживается в восточной и западной частях Крыма [3, с. 7]. В быстро разрушаемых обнажениях Каховского водохранилища под красноцветным слоем плейстоценовых и четвертичных палеопочв наблюдается почти полный разрез морских отложений верхнего миоцена на значительном расстоянии.

Сложная картина геологического развития бассейна обусловила смену фаунистических комплексов [3, с. 3].

Под слоем делювия фрагментарно обнажаются перекристаллизованные и оолитовые понтические известняки с *Dreissensia sp.*, *Congeria sp.*, *Monodacna sp.*

Карта находок остатков ластоногих из коллекции ЗОКМ в Запорожской области

и др. Они хорошо видны в районе с. Скельки. Ниже располагаются зеленовато-серые, темно-серые и черные аргиллитоподобные глины со слоями мергеля, известково-доломитистые и с ракушками моллюсков, типичными для верхнего сармата. Среднесарматские отложения представлены глинами от темно-серых оттенков до черных с прослоями ракушечного детрита с многочисленными раковинами *Mastra fabreana* Orb., *Paphia gregaria* Goldf, *Cardium suessi* Eichw. и многими другими [4, с.153].

После затопления Великого Луга водами Каховского водохранилища большинство обнажений, ранее выходивших на дневную поверхность, стали недоступны, и стратиграфическая привязка находок остатков ластоногих в этом районе остается открытой.

Идентичные геологические отложения многочисленных морских бассейнов, находки окаменелых остатков ластоногих и китообразных в районе западного и восточного Крыма в отложениях миоцена указывают на связь крымских и каховских фаунистических комплексов между собой. Учитывая подобные находки на других территориях северного полушария, можно предположить, что временем обитания тюленей в районе Каховского водохранилища был миоцен [5, с. 293].

Систематическая палеонтология

Класс Mammalia Linnaeus, 1758 — Млекопитающие

Отряд Carnivora Bowditch, 1821 — Хищные

Семейство Phocidae Gray, 1821 — Настоящие тюлени

Подсемейство Monachinae Gray, 1869 — Тюлени-монахи

Род *Pontophoca* Kretzoi, 1941

Вид *Pontophoca sarmatica* (Alekseev, 1924)

Вид, недавно переописанный И. Корецкой и Д. Григореску [6], отмечен из среднего сармата окрестностей Кишинева (где его остатки были собраны А. Нордманном и включены в типовую серию *Phoca maeotica* [7]), Тирасполя, станицы Цимлянской и пос. Аршинцево (Керчь) [6, 8]. Также к этому виду отнесен фрагмент нижней челюсти НМ-209 из коллекции ЗОКМ [6: fig. 1].

П-467 — бедренная кость детеныша длиной 60 мм.

Предположительно к этому же виду относятся:

П-245 — два проксимальных конца плечевых костей. Точное определение затруднено из-за сильной окатанности.

П-476 — кость плюсны.

Monachinae indet.

Поскольку до настоящего времени из неогена Причерноморья описан всего один несомненный представитель подсемейства — *Pontophoca sarmatica*, ниже следующие экземпляры могут быть отнесены к нему. Однако, нельзя исключить вероятность присутствия в Восточном Паратетисе и других тюленей-монахов, поэтому здесь эти остатки обозначены как Monachinae indet.

НМ-209 — фрагмент нижней челюсти с зубами. Описан в работе И. Корецкой и Д. Григореску [6].

ФОП-4320 — шейный позвонок.

П-2 — фрагмент большой берцовой кости.

П-540 (2) — бедренная кость длиной 81 мм.

П-540 (3) — бедренная кость детеныша.

П-540 (5), П — 540 (7) — фрагменты бедренных костей.

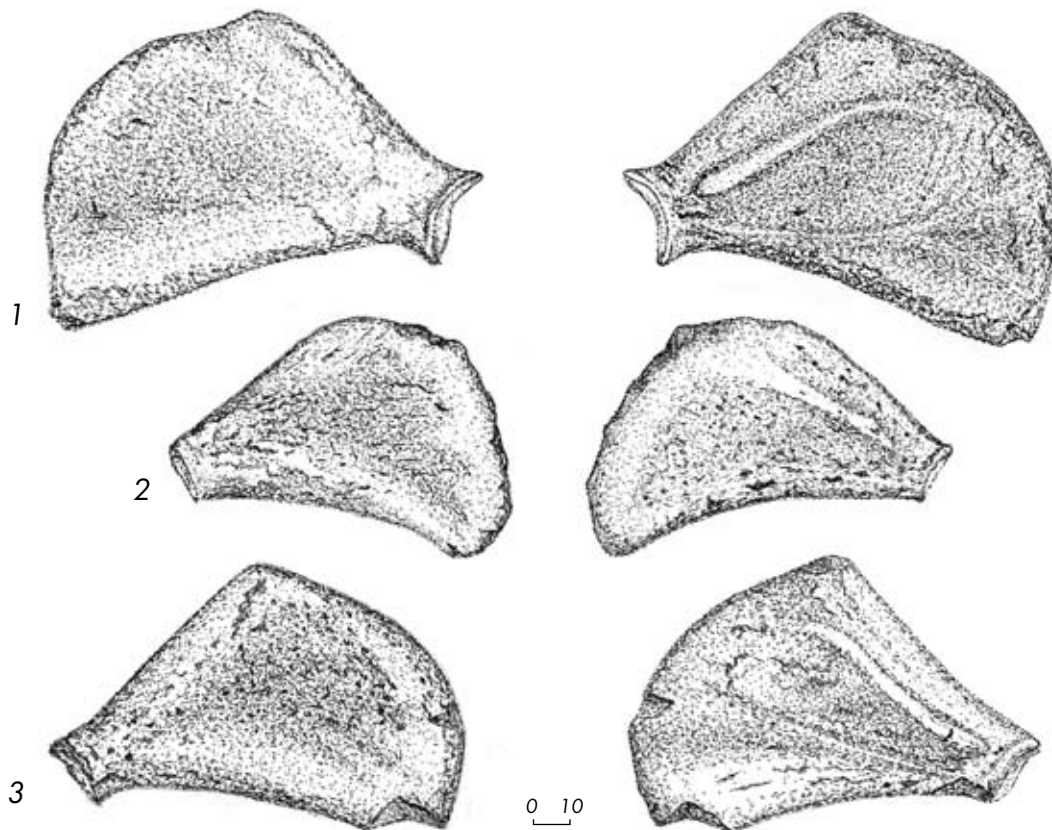

Рис. 1. Лопатки, медиально, латерально
1 – П-612 (Скельки, 2005 г.), 2 – 3 – П-496, П-541 (1) (с. Златополь, 1980 г.)

Подсемейство Phocinae Gray, 1821
Род *Cryptophoca* Koretsky and Ray, 1994
Вид *Cryptophoca maeotica* (Nordmann, 1860)

Вид, известный с XIX века и описанный как *Phoca maeotica* [7], отмечен из среднего сармата Кишинева и Аршинцево (Керчь) [9, 10]. Первоначально к нему относили всех крупных тюленей, однако к настоящему времени его объем существенно сокращен [6, 8, 9, 10].

П-492 (4) 20 — плечевая кость длиной 118 мм.

П-452 — 11 фрагментов ребер.

Род *Leptophoca* True, 1906
? *Leptophoca* sp.

Род с двумя видами известен из среднего миоцена Нидерландов и США [10, 11].

П-559 — бедренная кость длиной 95 мм. Схожа с *Cryptophoca maeotica* и сопоставима с этим видом по размерам, но отличается формой вертлуга и латерального края тела кости [9, 10].

Род *Praepusa* Kretzoi, 1941

Род с не менее чем тремя видами, широко распространенный в Центральном и Восточном Паратетисе. Описанный из среднего сармата Крыма вид *Phoca tarkhankutica* ныне считается синонимом *Praepusa vindobonensis* [10].

Вид *Praepusa* cf. *vindobonensis* (Toula, 1897)

П-613 — бедренная кость длиной 74 мм. Берег Каховского водохранилища, вблизи насосной станции с. Першотравнево Запорожской обл.

П-355 — дистальная часть плечевой кости.

П-540 (6) — бедренная кость длиной 81 мм.

? *Praerusa* sp.

П-165 — фрагмент нижней челюсти с альвеолами премоляров.

НМ-25 — фрагмент локтевой кости.

НМ-14 — фрагмент большой берцовой кости.

НМ-23 — фрагменты ребер.

НМ-21 — кости предплюсны.

НМ-29, 45 — не идентифицированные кости.

Phocidae indet.

Морфотип «*Phoca novorossica*» Alekseev, 1924

Неясно, насколько однородна типовая серия этого вида: возможно, в ней собраны остатки представителей разных таксонов. Ниже указаны остатки, соответствующие рисункам или приблизительно соответствующие описанию А. К. Алексеева [8, 12].

П-611, П-612, П-440, П-496, П-541 (1), П-541 (3) — лопатки, в том числе три целые: П-612 — левая, П-496, П-541 (1) — правые среднего размера. Анатомический диаметр — П-612 — 110 мм, П-541 (1) — 102 мм. Примечательны две особенности: во-первых, все относительно полно сохранившиеся лопатки принадлежат к одному анатомическому типу и, вероятно, одному и тому же таксону. Во-вторых, этот анатомический тип уникален — в доступной литературе нет описаний костей подобной формы у других видов. В частности, для них характерен прямой дорсальный край, примыкающий к гленоидной ямке (рис. 1).

П-492 (1 — 4) 17 — плечевая кость длиной 87 мм.

П-492 (3) 19 — плечевая кость длиной 83 мм.

П-491 (1) 14 — бедренная кость длиной 75 мм.

П-491 (2) 16 — бедренная кость длиной 85 мм.

П-493 (26 — 29) — четыре позвонка из шейного и грудного отделов.

П-494 — два фрагмента ребер.

П-470 — плечевая кость длиной 91 мм.

ФОП-4320 — плечевая кость длиной 69 мм.

П-466 — бедренная кость длиной 72 мм.

П-471 — малая берцовая кость.

Phocidae indet. (без определения)

П-609 — плечевая кость детеныша (с. Скельки, 2006).

П-614 — четыре поясничных позвонка (с. Скельки, 2005).

П-135 (3) — фрагмент эпистрофея.

П-325 (2) — плечевая кость детеныша (Лысая гора, окрестности г. Васильевка, 1964 г.). Найдена вместе с костями дельфинов семейства Kentriodontidae.

П-534 — 19 фрагментов ребер разных видов.

Выводы

В коллекции ЗОКМ широко представлены остатки богатой фауны тюленей, принадлежащих не менее чем к пяти родам двух подсемейств. Это ставит берег Каховского водохранилища, где была обнаружена большая часть находок, в один ряд с богатейшими местонахождениями миоценовых тюленей, известными с XIX века в окрестностях Кишинева и на Керченском полуострове. Требуется дальнейшие исследования этого района.

Библиография

1. Дуброво И. А. Каталог местонахождений третичных позвоночных УССР / И. А. Дуброво, К. В. Капелист. — М. : Наука, 1979. — 160 с.
2. Державна геологічна карта України масштабу 1:200 000, аркуш L — 36 — VI (Запоріжжя). Центральноукраїнська серія. Пояснювальна записка. — К. : Державний комітет природних ресурсів України, Казенне підприємство «Південукргеологія», 2004. — 145 с.
3. Белокрыс Л. С. Сармат юга УССР / Л. С. Белокрыс // Стратиграфия кайнозоя северного Причерноморья и Крыма: [сб. научных работ]. — Дн-ск, 1976. — 78 с.
4. Геологічні пам'ятки України / [за ред. В. І. Калініна, Д. С. Гурського]. В чотирьох томах. Український щит. — К. : Державна геологічна служба, 2007. — Том II. — 320 с.
5. Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен — современность / [под ред. И. М. Громова и Г. И. Барановой]. — Л. : Наука, 1981. — 456 с.
6. Koretsky I. A. The fossil monk seal *Pontophoca sarmatica* (Alekseev) (Mammalia: Phocidae: Monachinae) from the Miocene of eastern Europe / I. A. Koretsky, D. Grigorescu // *Smithsonian Contributions to Paleobiology*. — 2002. — 93. — P. 149 — 162.
7. Nordmann A. Palaentologie Suedrusslands / A. Nordmann // — Helsingfors, 1858 — 1860. — 360 s.
8. Алексеев А. К. Тюлени в сарматских отложениях юга СССР / А. К. Алексеев // *Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе*. — Одесса, 1924. — Т. 1. — № 10 — 11. — С. 201 — 205.
9. Koretsky I. A. *Cryptophoca*, a new genus for *Phoca maeotica* (Mammalia: Pinnipedia: Phocinae), from upper Miocene deposits in the northern Black Sea region / I. A. Koretsky, C. E. Ray // *Proceedings of the Biological Society of Washington*. — 1994. — 107(1). — P. 17 — 26.
10. Koretsky I. A. Morphology and systematics of Miocene Phocinae (Mammalia: Carnivora) from Paratethys and the North Atlantic region / I. A. Koretsky // *Geologica Hungarica Series Palaeontologica*. — 2001. — 54. — P. 1 — 109.
11. Koretsky I. A. A new species of *Leptophoca* (Carnivora, Phocidae, Phocinae) from both sides of the North Atlantic Ocean (Miocene seals of the Netherlands, part I) / I. A. Koretsky, C. E. Ray, N. Peters // *Deinsea*. — 2012. — 15. — P. 1 — 12.
12. Алексеев А. К. Тюлени в сарматских отложениях юга России / А. К. Алексеев // *Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе*. — Одесса, 1926. — Т. 11. — № 4. — С. 138 — 143.

Гольдин П. Е., Деркач Т. Г., Ерохина Л. А.

Викопні тюлени з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею

В статті представлений аналіз систематичного поділу скам'янілих решток неогенових тюленів з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею для їх введення в науковий обіг.

Goldin P. E., Derkach T. G., Erohina L. A.

Fossil seals from the collection of Zaporozhye Local History Museum

The systematic analysis of fossil remains of neogen seals from the collection of Zaporozhye Local History Museum is represented in this article, to bring them in scientific turnover.

ИМЕННАЯ МЕДАЛЬ ЛЕСНИЧЕГО ПАВЛА МИХАЙЛОВИЧА СИВИЦКОГО

В январе 2012 г. исполнилось 160 лет со дня рождения известного лесовода-практика Сивицкого Павла Михайловича, который всю свою трудовую деятельность посвятил Бердянскому лесничеству (рис. 1). Сивицкий П. М. родился в г. Вильно 25 января 1852 г. После окончания Московской Лесной академии в 1874 г., по рекомендации К. А. Тимирязева приехал в Таврию. С 12 декабря 1877 г. Сивицкий П. М. был назначен на должность младшего таксатора. Об этом свидетельствует приказ по корпусу лесничих [1, д. 23, л. 44]. А с 14 августа 1879 г., по предписанию Таврического Управляющего госимуществом, Сивицкий П. М. назначен лесничим Бердянского лесничества [1, д. 40, л. 90].

В ноябре 1879 г., после очередной проверки лесничества, в рапорте лесного ревизора господина Булатова, отмечено: «... г. Сивицкий заведует лесничеством всего третий месяц. При таких нравственных задатках, при серьезной теоретической подготовке и солидных практических знаниях в деле культурного производства в степных местностях — можно надеяться, что г. Сивицкий окажется вполне на своем месте» [2, д. 6213, л. 256]. Пророчество сбылось, Павел Михайлович, используя теоретические знания, уверенность в правоте своих идей, умение организовать подчиненных, добился успехов во многих направлениях степного лесоводства.

Достижения лесничества Сивицкий постоянно представлял на всевозможных выставках. В архивах сохранился перечень наград, возможно неполный, полученных за участие в них. В 1882 г. был получен Диплом II разряда Всероссийской выставки в Москве. В 1884 г. — Почетный отзыв сельскохозяйственной выставки в Одессе. В 1887 г. — Золотая медаль Всероссийской выставки в г. Симферополе. В 1887 г. — Бронзовая медаль Всемирной выставки в г. Париже. В 1890 г. — Серебряная медаль Херсонской сельскохозяйственной выставки [1, д. 167, л. 58/6].

Сивицкий Павел Михайлович был разностронним специалистом-лесоводом, деятельность его была многогранной. Для посадки леса и для продажи крестьянам посадочного материала, он заложил питомник деревьев и кустарников. Для полива в лесничестве были созданы три пруда, которые использовались и для разведения рыбы. В это время развивалось шелководство, поэтому был посажен тутовник. Здесь же разбили плодовый сад и виноградник.

Все работы производились на научной основе. Сивицкий приглашал специалистов: гидрологов, энтомологов, почвоведов, лесоводов, которые консультировали его.

В 1887 году Павел Михайлович получил награду, орден Святой Анны III степени, которым ни до него, ни после, никто из лесничих и ревизоров царской России не был удостоен [3, д. 110, л. 47]. К сожалению, эта награда не сохранилась.

Рис. 1. Сивицкий П. М.

Музейная выставка 1900 года в Париже
 Русский Отдел 18
 Франция № 1702.

№ инвентаря	Наименование предмета	Количество	Цена			Примечание
			руб.	коп.	ц.	
1.	Пилы для лошадей	1	1			7 п. 79 ф.
	Мотыга	1	1			
	Углубитель маркера	1		60		
	Скребок	1		40		
	Ручная сапка	2		70		
	Саванная лопата	1		80		
2.	Ручная сапка	1	13			5 п. 39 ф.
	Скребок № 11	1	38			13 п. 17 ф.
3.	Скребок № 11	1	8	50		4 п. 33 ф.
	Скребок	1	25			8 п. 38 ф.
4.	Скребок	1	30			8 п. 37 ф.
	Скребок	1	7	60		3 п.
5.	Скребок	1	4			7 п. 30 ф.
Всего 53 п. 07 ф.						

Венгрия 1899 г.

Рис. 2. Список орудий труда, представленных на Всемирной выставке в Париже

Ее можно увидеть только на фотографиях и портрете Сивицкого. А вот вторая, очень интересная именная медаль, которой Сивицкий П. М. был награжден на Всемирной выставке в Париже в 1900 году за изобретение орудий труда для обработки леса, сохранилась. Есть и список орудий труда, представленных на выставке, составленный лично Сивицким (рис. 2). Профессор А. Ф. Рудзкий в работе «Настольная книга по лесоводству» дает рисунки и описание некоторых изобретений П. М. Сивицкого [4, сс. 448, 451, 449].

Его изобретения воплощали в жизнь меннониты из корпуса лесничих (рис. 3, 1 – 3). А теоретические и практические наработки были использованы в трудах о лесе ученым-лесоводом Высоцким Г. Н. [5, сс. 134 – 137].

Прежде чем медаль была передана Запорожскому областному краеведческому музею, велась длительная переписка с дочерьми П. М. Сивицкого (1957 – 1965 гг.). Одна из них – Евгения Павловна в 1964 г. в переписке с сотрудником нашего музея С. Г. Перовской, сообщила, что приступила к поискам медали. Вскоре было получено известие о том, что она хранится у старшего брата Виктора Павловича, который живет в Сибири.

В письме от 3/ХІІ-1964 г. заведующая отделом природы музея Софья Глебовна Перовская пишет Сивицкой Е. П.: «Какое Ваше решение по нашей просьбе о передаче в Запорожский областной краеведческий музей медали Парижской выставки, о которой Вы сообщали? Конечно, для Вас это дорогая реликвия, память об отце, с которой трудно расстаться. Чувство Ваше нам понятно. Но все же очень просим (очень-очень) не отказать в нашей просьбе. Если хотите, в приемном акте мы обусловим, что медаль передается в музей, но при первом требовании будет возвращена Вам. Пусть некоторое время она будет в экспозиции и «расскажет» посетителям, как высоко был оценен труд вашего отца по степному лесоразведению. Ждем вашего ответа ...» [6].

Из материалов переписки, стало известно, что С. Г. Перовская вместе с ответственным секретарем областного общества охраны природы Уманской И. Р. в

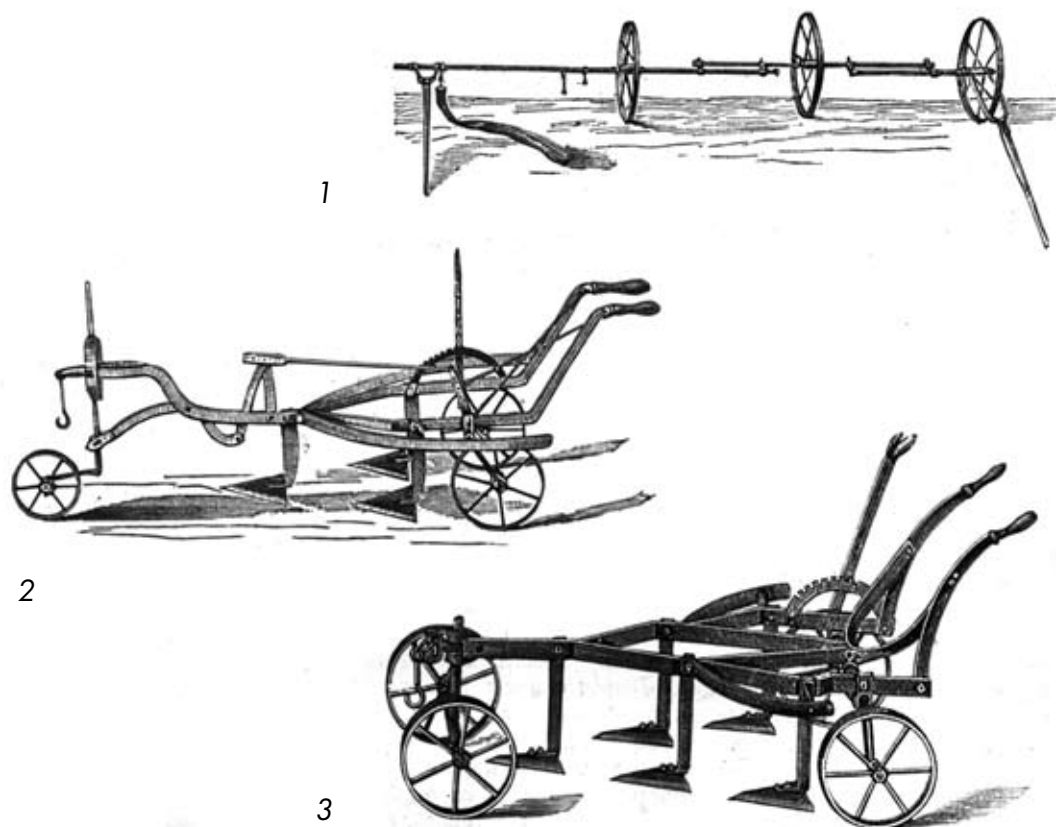

Рис. 3. 1 – маркер Сивицкого;
2 – трехлемешный экстирпатор Сивицкого; 3 – пятилемешный экстирпатор

марте 1965 г. были в Ростове-на-Дону у дочерей Сивицкого П. М. — Евгении Павловны и Олимпии Павловны, которые и передали медаль музею на постоянное хранение. Она хранится в музее под номером ЗКМ МО — 123 и экспонируется в зале «Лес» (рис. 4).

Бронзовая медаль имеет форму правильного круга диаметром 64 мм. Гурт гладкий, толщиной 4 мм. На нем клеймо Парижского монетного двора и обозначение материала, из которого была изготовлена медаль — BRONSE.

На аверсе в центре, под нависающими ветвями дуба — символа вечности и могущества, голова Марианны — женщины во фригийском колпаке, символизирующей Французскую республику. По окружности надпись на французском языке: REPUBLIQUE FRANCAISE. В правой нижней части медали изображены павильоны Всемирной выставки в Париже.

На реверсе — в центре поля изображены парящие аллегорические фигуры, олицетворяющие величие Знания и Славы. В правой руке крылатой женской фигуры лавровый венок, как достойная награда победителю и пальмовая ветвь как символ первенства. В левой руке другой парящей фигуры горящий факел как символ одаренности, таланта.

По окружности медали надпись: EXPOSITION UNIVERSELLE INTERNATIONALE. Справа от фигур дата — 1900, ниже, под их ногами — фамилия известного художника-медальера Франции, автора медали — S. C. CHAPLIN. У основания медали фамилия награждаемого — SIVITSKY.

Рис. 4. Именная медаль Сивицкого П. М.

П. М. Сивицкий был превосходным администратором, уникальным лесоводом, человеком большого ума и высокой культуры. Старобердянское лесничество является памятником славной истории степного лесоразведения, у истоков которого стоял Павел Михайлович.

Библиография

1. ГААРК, ф. 15, оп.1.
2. ГААРК, ф. 81, оп. 1.
3. ГАЗО, ф. 4028, оп. 1.
4. Рудзкий А. Ф. Настольная книга по лесоводству / А. Ф. Рудзкий. — СПб., 1897. — 494 с.
5. Черноморець В. С. Исследования академика Высоцкого Г. Н. на территории нашего края / В. С. Черноморець // Музейний вісник. — 2008. — № 8. — С. 134 — 137.
6. Архив ЗКМ, д. 814.

Черноморець В. С.

Іменна медаль лісничого Сивицького П. М.

На основі архівних матеріалів в статті розглянуті основні етапи успішної діяльності лісовода П. М. Сивицького, та, як підсумок цієї діяльності, іменна медаль Всесвітньої виставки в Парижі 1900 р. Ця іменна медаль з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею є унікальним експонатом.

Chernomorets V. S.

Nominal medal forester Sivitsky P. M.

Based on archival material in the article the main stages of the success of forestry P. M. Sivitsky and, as a result of this activity, nominal medal World Exhibition in Paris in 1900. This nominal medal collection Zaporizhzhya regional museum is a unique exhibit.

КОРАБЕЛЬНАЯ ПУШКА XIV – XV ВВ. ИЗ КОЛЛЕКЦИИ АЗОВСКОГО МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА

В июне 1998 г. на левом берегу реки Дон, на территории Азовского грузового порта, во время проведения ремонтно-строительных работ в песке была случайно найдена старинная железная кованая пушка. Стараниями начальника механического участка порта В. А. Пидорченко находка тогда же была передана Азовскому историко-археологическому и палеонтологическому музею-заповеднику [1, с. 89].

Пушка является корабельным артиллерийским орудием (рис. 1). На принадлежность его именно к корабельному вооружению указывает наличие характерного для подобных орудий шарнирного приспособления – вертлюга. У пушки из музея г. Азова (учетный номер: АМЗ КП-30183 О-368) это приспособление сохранилось фрагментарно. Оно представлено в центральной части орудия обоймой толщиной 20 мм и диаметром 145 мм, накованной на ствол и правой цапфой для соединения с отсутствующим вертлюгом. Цапфа при длине 53 мм имеет диаметр 34 мм. Левая цапфа и вертлюг утрачены. Рукоятка для маневрирования и прицеливания (правило) у пушки не сохранилась и представлена фрагментом длиной 50 мм при диаметре 42 мм (рис. 2).

Общая длина пушки равняется 1100 мм, при этом длина ее ствола составляет 800 мм, а массивной казенной части, расположенной сзади – 420 мм. В основе ствола лежит трубообразная деталь, откованная из нескольких последовательно соединенных между собой полос железа. Внутренний диаметр орудийного ствола равняется 60 мм, а наружный – 90 мм. Ствол орудия скреплен восемью железными кольцами-обручами шириной 20 мм при диаметре 116 мм. В пространство между ними дополнительно накованы обоймы шириной 50 мм с диаметром 90 мм.

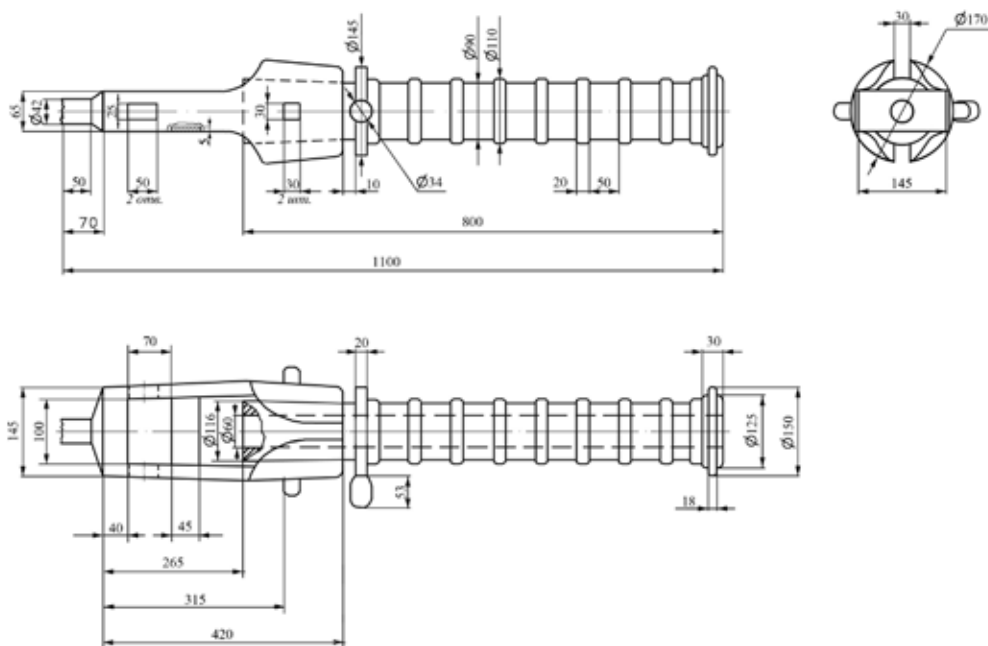

рис. 1. Чертеж пушки

Рис. 2. Общий вид пушки

Передняя часть ствола усилена кольцом с наружным диаметром 125 мм и шириной 30 мм, а также накованным на него кольцом диаметром 150 мм и шириной 18 мм. Выступающие наружу края полос железа основы внутренней части ствола загнуты на эти кольца и расклепаны (рис. 3).

Соединение двух частей орудия выполнено через сопряжение цилиндрического ствола с казенной частью путем кузнечной сварки на участке длиной в 150 мм. Для увеличения надежности соединения в 50 мм от заднего уреза ствола к нему прикованы два полукольца, образующих обойму. На стыке их краев откованы два подквадратных выступа размером 30 x 30 мм. Они расположены на одной оси и выступают в стороны на 40 – 50 мм. В накованной на ствол казенной части устроены отверстия, в которые вставлены эти выступы.

Одна третья казенной части орудия имеет снаружи конусовидное сужение вперед, а остальные ее части сужены назад. Казенная часть представляет собой раму с внутренней полостью длиной в 265 мм для размещения зарядной камеры. Высота рамы составляет 65 мм, а толщина задней стенки – 40 мм. В боковых стенках задней части рамы симметрично устроены два горизонтально расположенных прямоугольных отверстия размером 50 x 25 мм. В 110 мм от заднего уреза ствола к нижней части стенок рамы прикована поперечная полоса шириной 45 мм и толщиной 5 мм. Она имеет небольшой дуговидный изгиб книзу. Вместе с отверстиями эта

полоса служила для фиксации в казенной части выемной зарядной камеры (рис. 4). Зарядная камера к описываемой пушке не сохранилась, однако, как она выглядит, хорошо известно из находок пушек, обнаруженных вместе с зарядными устройствами [2, сс. 67 – 69].

Подобные пушки по типологии, предложенной главным хранителем Артиллерийского музея лондонского Тауэра Р. Д. Смитом, являются орудиями клепано-обручной конструкции типа SW1 [3, с. 7]. Они датируются XIV – XVI вв. и известны в артиллерии под названием «бомбарды» [4, с. 49]. Анало-

Рис. 3. Вид передней части пушки

гичные орудия хорошо известны по находкам в Северном Причерноморье, хранящимся в музеях Одессы, Симферополя, Херсона, Днепропетровска и Запорожья [5 – 11].

В XIII – XV вв. Азово-Черноморский бассейн, вместе с устьями рек Днепра, Буга и Дона, активно осваивался итальянскими морскими купцами Генуи и Венеции. Известно, что уже с конца XIII в. основанная в низовье Дона итальянская фактория Тана становится одним из ключевых портов Северного Причерноморья и Приазовья. Исключительно выгодное положение города на левом берегу, в дельте Дона, привлекло внимание крупнейших торговых республик Средиземноморья – Генуи и Венеции. Несмотря на их постоянное соперничество за влияние в Танае и частые конфликты с Золотой Ордой, экономическое, политическое и военное присутствие Италии в этой самой восточной ее колонии сохранялось до 1475 г.

Морская торговля между европейским и азиатским мирами продолжалась на протяжении 200 лет. Перевозить дорогие товары (специи, шелк, драгоценные камни, меха и др.) на невооруженных кораблях запрещалось. Невооруженные купеческие суда из Венеции и Генуи с ценными товарами сопровождали военные корабли [12, с. 24]. Генуэзская рукопись 1316 г. свидетельствует, что каждое судно грузоподъемностью 600 тонн для противостояния пиратам должно было быть вооружено пятью бомбардами и 120 железными или каменными ядрами [13, с. 173]. А в 1400 – 1401 гг. итальянские галеры, отправлявшиеся в Тану, взяли с собой сверх обычного еще 50 стрелков, 4 больших метательных снаряда, 3 ящика с 1 000 каменных ядер и 3 пороховые бомбарды. Пушками-бомбардами вооружались как галеры, так и «кокки» – крупные парусные суда грузоподъемностью 300 – 540 тонн. После вероломных татарских погромов Таны в 1409 – 1411 гг. защитные сооружения городской крепости усиливаются. Особенное внимание было уделено крепостным укреплениям портовой и береговой части. Здесь соорудили каменную башню, в которой хранились ядра, камни, стрелы, арбалеты и пушки-бомбарды [12, сс. 46 – 48].

С периодом существования итальянской фактории Тана в устье Дона и связана довольно редкая находка железной пушки из коллекции Азовского музея-заповедника. Впрочем, она могла попасть на берега Дона и в качестве трофея, захваченного во время многочисленных морских походов донских казаков на Черное море в XVI – XVII вв. Известны и иные обстоятельства попадания и последующего использования итальянского оружия казаками.

Подобными ранними казнозарядными бомбардами были оснащены военные дубы запорожских казаков, базирующиеся на Днепре у острова Хортицы, в период русско-турецкой войны 1735 – 1739 гг. Этот факт отмечен участником войны князем Семеном Мышецким, написавшим впоследствии «Историю о казаках запорожских». Общаясь с запорожцами, он записал их рассказ о том, что во время расположения Сечи на речке Каменке и в Олешках (1709 – 1734 гг.) «... некоторые их казацкие рыболовы нечаянно на крымской стороне, в отмытом от полой воды, берегу реки Днепра, в урочище Карай Тебень усмотрели одну пушку малую, и пришед, об оной объявили Кошевому, на что Кошевой взял несколько Козаков,

Рис. 4. Казенная часть пушки

пришед оную пушку вырывать стали, и в том месте нашли их числом 50, которые пушки взяв, и содержали в одном зимовнику потаенно, не объявляя об них никому, опасаясь дабы Татары от них и оных пушек не отобрали; а как пришли в подданство Российской Империи, то оные пушки розделили по своим Козацким куреням, которые и ныне у них, на их военных дубах, имеются» [14, с. 12].

Библиография

1. Бурлака В. О. Азов — город с тысячелетней историей: Очерки истории Азова / В. О. Бурлака. — Азов : Издательство Азовского музея-заповедника, 2009 — Вып. 12. — 368 с.

2. Милиславлевич К. Старинная пушка, найденная у о. Тендры / К. Милиславлевич // Вісник Одеської Комиссії Краєзнавства при Українській Академії Наук. — Одесса, 1925. — Ч. 2 — 3. — С. 67 — 69.

3. Smit R. D. Towards a new typology for wrought iron ordnance / R. D. Smit // The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration. — London. 1988. — v. 17 — 1. — P. 5 — 16.

4. Курти О. Постройка моделей судов / О. Курти // Энциклопедия судомоделизма [сокращенный перевод А. А. Чебана]. — Л. : Судостроение, 1988. — 542 с.

5. Шаповалов Г. И. Запорозькі судові гармати XIV — XVI століть / Г. И. Шаповалов // Вчений-подвижник : матеріали наук. практ. конф., присвяч. 135-річчю з дня народження Д. І. Яворницького. — Дн-ськ, 1991. — С. 64 — 66.

6. Шаповалов Г. И. Про знахідки корабельних гармат XIV — XVI ст. на Нижньому Дніпрі / Г. И. Шаповалов // ДСПК. — 1993. — Т. IV. — С. 268 — 271.

7. Шаповалов Г. И. Корабельні гармати XV — XVI ст. з Каламітської затоки Чорного моря / Г. И. Шаповалов // ССПК. — 2002. — Т. X. — С. 259 — 260.

8. Шаповалов Г. И. Корабельная пушка XIV — XVI ст. из коллекции Запорожского краеведческого музея / Г. И. Шаповалов // История оружия. Альманах. — Запорожье : Дике Поле, 2008. — № 1. — С. 93 — 99.

9. Шаповалов Г. И. На шляху до таємниць козацької чайки / Г. И. Шаповалов // Народне мистецтво. — К. : РПФ «Оранта», 2010. — № 3 — 4; 2009, № 1 — 2, 2010. — С. 174 — 179.

10. Шаповалов Г. И. Знахідки корабельних гармат XIV — XVI ст. у Північному Причорномор'ї та Таврії / Г. И. Шаповалов // Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії». 6 — 7 жовтня 2011 року м. Севастополь. — К. : НІМУ, 2011. — С. 116 — 120.

11. Шаповалов Г. И. Новые средневековые пушки в коллекции музея оружия г. Запорожье / Г. И. Шаповалов, В. Г. Шлайфер // История оружия. Альманах. — 2012. — № 5 — 6. — Запорожье : ТОВ «Привоз Принт». — С. 50 — 54.

12. Фомичев Н. М. На границе Европы и Азии / Н. М. Фомичев, В. О. Бурлака // Азов — древнейший порт России: Очерки истории Азова. — Азов : Азовский краеведческий музей, 2003. — Вып. 7. — 560 с.

13. Саввов Н. Корабната артилерия / Н. Саввов // ФАР 86. — Варна : Книгоиздательство «Георги Бакалов», 1986. — С. 173 — 181.

14. Мышецкий С. В. История о казаках запорожскихъ, какъ оные из древних летъ зачалися, и откуда свое происхождение имеютъ и въ какомъ состоянїи ныне находятся / С. В. Мышецкий. — М. : В Университетской Типографии, 1847. — 46 с.

Шаповалов Г. І., Гусач І. Р.

**Корабельна гармата XIV – XV ст. з колекції
Азовського музею-заповідника**

Публікація вводить до наукового обігу рідкісний музейний експонат із колекції Азовського історико-археологічного і палеонтологічного музею-заповідника — ковану із заліза казнозарядну корабельну гармату XIV – XV ст. Описано технологію виготовлення гармати, її розміри та рівень збереженості. Наведено приклади наявності аналогічних артефактів у колекціях музеїв півдня України. Доведено датування експонату часом існування у дельті Дону італійської факторії міста Тани. Простежено шляхи та обставини потрапляння гармати з Італії до Північного Приазов'я.

Shapovalov G. I., Gusach I. R.

**Naval guns XIV – XV century from the collection
Azov museum-reserve**

The publication introduces a circulation rare museum piece from the collection of Azov historical, archaeological and paleontological museum-reserve — forged from iron kaznozaryadnu naval guns XIV – XV centuries. The technology of making guns, its size and level preservation. The examples of the presence of similar artifacts at museums in southern Ukraine. Proved dating exhibit lifetime in Delta Don Italian trading cities Tana. Investigates the ways and circumstances of getting guns from Italy to Northern Azov Sea nick.

Ноздріна Л. Ф.

**БОЛГАРСКИЕ КОЛОНИИ ПРИАЗОВЬЯ
В ЭКСПОЗИЦИИ БЕРДЯНСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ**

Переселение болгар на территорию бывшей Таврической губернии связано с одной из славных страниц дружеских отношений Болгарии и России, когда Россия взяла под своё покровительство тысячи болгар, бежавших из-под османского ига. Явление это было порождено религиозными притеснениями, которые испытывали православные болгары под властью мусульманской Турции. На Россию, близкую по вере, болгары смотрели как на освободительницу [1, с. 153].

Из-за гонений, в начале XIX в. болгары начали переселяться в Бессарабию. К концу второго — началу третьего десятилетия XIX века их было такое количество, что южную часть Бессарабии стали называть «Новой Болгарией». В 1861 — 1866 годах из Бессарабии на земли Бердянского уезда переселились первые 4 300 болгарских семей или около 21 500 человек. Появилось 46 колоний на месте оставленных ногайцами аулов [2, с. 6].

В настоящее время болгары занимают третье место по количеству населения в городе Бердянске и районе после украинцев и русских. В Бердянском районе насчитывается пять болгарских сёл: Софиевка, Андровка, Полоузовка, Луначарское, Трояны. На протяжении полутора столетий болгары мирно уживаются с представителями других народов, поселившихся в своё время в Приазовье, сохраняют свои культурные традиции и особенности, свято чтят культуру, обычаи, обряды своих предков.

Изучение и сохранение истории и культуры болгар-переселенцев Приазовья — одно из приоритетных направлений научно-исследовательской и

1

2

1. Гарне. 2. Быклица. Коллекция БКМ

експозиционно-выставочной деятельности Бердянского краеведческого музея. 7 сентября 2001 года в Бердянском краеведческом музее была проведена научно-практическая конференция «Болгары в Таврии. История и современность», посвящённая 140-летию переселения болгар из Бессарабии в Таврию. В ней приняли участие представители многих городов — Бердянска, Приморска, Мелитополя, Днепропетровска, Донецка, Запорожья, граждане Болгарии. Участники конференции стали первыми посетителями новой выставки «Болгары в Таврии. История и современность». Это первая в Украине музейная экспозиция, посвящённая периоду турецкого рабства Болгарии, переселению болгар из Бессарабии в Таврию, жизни болгар в Приазовье, возрождению болгарской национальной культуры на государственном уровне. Это летопись о выдающихся болгарях Приазовья, внесших значительный вклад в науку и культуру, о трагических судьбах репрессированных болгар, а также о тех, кто во время Великой Отечественной войны самоотверженно приближал победу в рядах трудовой армии.

Создание этой выставки стало результатом кропотливой поисковой работы, которая ведётся в музее. Экспонаты, представленные в выставочных витринах, привезены из многочисленных экспедиций по болгарским сёлам Бердянского района, собраны в семьях известных болгар. Это фотографии, самобытные старинные вещи, семейные реликвии, документы и награды, посвящённые семьям первых болгарских поселенцев — Бураджиевых, Войковых, Венцевых, Визенковых, Малярчуков, Мусофировых, Смоковых, Тильки, Табаковых [3].

Каждая из болгарских семей внесла свой вклад в развитие народного хозяйства, культуры и образования на территории болгарских сёл Бердянского района.

Так, Пастыревы Александр Пантелеймонович и Евдокия Трифоновна всю жизнь тяжело работали в колхозе, сумев достойно воспитать 11 детей [4]. Мать-героиня Евдокия Трифоновна Пастырева награждена орденом «Материнская слава», медалями «Медаль материнства I степени» и «Медаль материнства II степени». Орден, медали, серебряный браслет, а также старинные портреты родителей, дети этой семьи передали в Бердянский краеведческий музей. Этот комплекс представлен в экспозиции.

Многим в Бердянском районе известна и история семьи Демьяна Григорьевича и Акилины Трифоновны Малярчуков уроженцев с. Андровки. Один из их сыновей Николай Демьянович Малярчук, доцент, преподаватель болгарского и старославянского языков кафедры славянской филологии Львовского государственного университета, прославился высокохудожественными переводами книг болгарских писателей на украинский язык. Имя его внесено в Болгарскую энциклопедию [5].

Трудовые достижения многих болгар были отмечены правительственными наградами. В экспозиции рассказывается о трудовом подвиге Петра Фёдоровича Мусофирова, возглавлявшего колхоз с. Софиевки и награждённого орденом Ленина за высокую урожайность зерновых в 1936 году [3]. Не менее ценны и экспонаты, привезённые для выставки из Болгарии. Яркие болгарские национальные мужской и женский костюмы, музыкальные инструменты — кавал и гъдулка подарены музею народным ансамблем песни и танца «Тунджа» (г. Ямбол).

В 2006 году, к 145-летию переселения болгар из Бессарабии в Таврию, в Бердянском краеведческом музее была открыта новая экспозиция — «Българска къща», представляющая интерьер болгарского дома 50-х годов XX века, в котором нашли яркое выражение традиции и эстетические основы культуры болгар.

Для создания интерьера болгарского дома научными сотрудниками краеведческого музея были проведены этнографические экспедиции по всем болгарским сёлам Бердянского района. В результате был собран богатый материал, который стал основой для строящейся экспозиции. Все элементы обстановки «Българской къщи» не случайны, они хорошо изучены, исследованы при сборе материала и его использовании [6].

В интерьере «Българска къща» представлены предметы и вещи, собранные в семьях болгар, проживающих в Бердянском районе. Так, рушники — «пишкирь», красочные свадебные деревянные сосуды — «бъклицы», фотопортреты в рамках, детская колыбель — «люлка» были получены от семьи Малярчук из с. Андровки. Семьи Пастыревых, Табаковых, Тильки из с. Полоузовка и многие другие дополнили экспозицию весами, «лжичниками» для ложек, маслобойкой — «буталка», деревянным корытом «нуштува», круглым столиком — «суфра» и целым рядом других самобытных предметов.

Болгарский дом отличался декоративным убранством, яркой цветовой гаммой предметов быта. Стремление украсить стены жилища домоткаными коврами — «черга», кружевными куприняными рушниками — «пишкирь», самодельной мебелью (например, «суфра» — низкий деревянный обеденный стол), является характерной чертой болгарского дома. Вместе с тем, академик Н. С. Державин подчёркивал, что «болгары очень восприимчивый народъ, и въ дѣлѣ обстановки своего дома онъ руководствуется тѣми образцами, какіе ему даётъ его сосѣдъ — городской мѣщанинъ или колонистъ немецъ, такъ что, взгля-

Суфра. Коллекция БКМ

нувъ на домашнюю обстановку нашего болгарина, трудно сказать, что въ ней, кромѣ низенького обѣденного столика ... принесено болгарами къ намъ на югъ Россіи» [7, с. 80]. В экспозиции «Българска къща» об этом рассказывают элементы интерьера, которые роднят болгарское жилище с украинским, говорят о дружеских отношениях между народами. В частности, это глиняные формы для выпекания куличей (вероятно, приобретённые на ярмарке), вазы, тарелки завода Кузнецова, «огледало» — настенное зеркало, «штофы» — стеклянные графины, «гарне» — глиняные кувшины, лампада возле икон, «ламбы» — газовые лампы, «часовник» — настенные часы, радио, этажерки для книг. На стенах жилища обязательно висели портреты родных и близких, в том числе находившихся на военной службе.

Вместе с тем каждый самобытный, собственно болгарский элемент декора — это результат кропотливого, многодневного труда болгарской женщины или мужчины. Болгарские женщины — непревзойдённые ткачихи, мастерицы. Чего только стоят их вышитые пишкири, изготовленные из нити тутового шелкопряда, «кърпы» — полотенца для утирания лица, вышитые крестиком картины, вышивки на «възглавницах» — подушках, домотканые «шалики» — шерстяные платки [7].

В экспозиции представлены также объёмные деревянные, медные изделия, самодельные глиняные предметы. Это — «бочувы», «шаплык» — деревянные бочки для вина, деревянные «лъжичники» для ложек, вилок, половников, «урки» — деревянные прялки, «съндаки» — сундуки, деревянные напольные

и ручные «дараки» — гребни для расчёсывания шерсти. Интересна коллекция из 9 «бакъров» — медных вёдер-котлов, широко использовавшихся в быту первыми болгарскими-поселенцами для ношения воды, приготовления пищи, хранения продуктов. По прошествии десятилетий «бакъры» вышли из бытового употребления, утратили своё первоначальное назначение. Для приготовления пищи появилась новая посуда, а оставшиеся в некоторых семьях «бакъры» стали использовать при строительстве для цементных и бетонных растворов. Собранные в сёлах «бакъры», имевшие весьма неприглядный вид, были тщательно отреставрированы и сейчас радуют посетителей своим ярким медным блеском.

Болгарская кухня отличается богатством мясных, овощных блюд, изделий из теста (тыквенник, банница, тутманик). В каждом доме можно было встретить нуштувы — деревянное корыто для вымешивания теста и угрибку — приспособление для его очистки, буталку. Любой обряд — свадьба, похороны, крещение ребёнка — в болгарской семье был очень значимым. Поэтому в семьях в течение всей жизни бережно хранили свадебные бъклицы — деревянные ёмкости для вина, с которыми молодые приглашали на свадьбу гостей (в экспозиции — 3 ярких расписных бъклицы), люлку — детскую колыбель, в которой качали первенца и икону из родительского дома.

Как и все женщины, болгарки любили украшения. В экспозиции представлены серебряные украшения: «гривни» — браслеты, «пръстен» — кольца, «гердан» — бусы. Мужчина — рачительный хозяин болгарского дома — все предметы быта, а часто и мебель, мастерил своими руками. Благодаря неутомимому труду всех жителей болгарского дома в нем царила гармония, согласованность цветов — коричневого, зеленого, желтого, черного, красного. Живописные основы были заложены в тканых и вышитых узорах одежды, декоративных тканей, ковров.

«Българска къща» — оригинальный островок самобытной культуры предков молодой болгарской генерации, наших постоянных посетителей.

Бердянский краеведческий музей постоянно сотрудничает с преподавателями Бердянского государственного педагогического университета. Результатом этого плодотворного сотрудничества стала разработанная и апробированная методика «погружения» студентов в поликультурную деятельность в условиях уникального музейного образовательного пространства. На занятиях по народоведению, истории культуры, которые регулярно проводятся в музее, студенты вступают в диалог, эмоциональный контакт с культурами разных народов. Благодаря воссозданным в музее интерьерам и выставкам будущие учителя «оказываются» в исторически достоверной среде, визуально и эмоционально воспринимают национально-культурные традиции и образ жизни народов Приазовья.

Студентами-филологами в интерьере «Българска къща» постоянно инсценируются обряды болгар-переселенцев. Например, театрализованный обряд рождения и крещения ребёнка. Педагогически целесообразным в поликультурном воспитании будущих учителей стал обряд «Българско хоро», инсценированный в БКМ. Для его театрализации музей предоставлял национальные болгарские костюмы — копии аутентичных образцов одежды общины Тунджа города Ямбол (Болгария). Предки бердянских болгар, переселившихся в Приазовье, были выходцами как раз из указанной местности. Кроме того, студенты использовали национальные болгарские инструменты — гъдулку и кавал.

1. Гардань. 2. Бакыр. 3. Кименче. Коллекция БКМ

В 2010 г. был издан сборник «Фольклор болгарских сел Бердянского района Запорожской области». Системный анализ многочисленных материалов, воспоминаний, собранных в течение пятнадцати лет, дал возможность представить в указанном сборнике сокровища болгарского фольклора Приазовья — песни, сказки, пословицы и поговорки, которые передавались из уст в уста в семьях Табаковых, Тильки, Смоковых, Тютюшовых, Киосевых, Качанжи, Венцевых [2, с. 3].

Этот сборник является своеобразным экскурсом в историю переселения болгар на территорию Северного Приазовья. В нём систематизированы фольклорный материал, архивные документы из ГАЗО и фондов краеведческого музея, фото из жизни болгарских семей, описание и цветные фотографии экспозиций Бердянского краеведческого музея «Болгары в Таврии. История и современность», интерьера «Болгарский дом 50-х годов XX в.».

Собранные в сборнике около 50 песен, 8 сказок, 99 пословиц и поговорок опубликованы впервые. Большинство песен собственноручно записаны исполнительницами болгарских народных песен, уроженками с. Софиевки Бердянского района, родными сестрами — Смоковой Анной Васильевной и Тютюшевой Екатериной Васильевной (в девичестве — Тильки). В фондах нашего музея хранятся эти рукописи. Сборник содержит и песню на стихи известного болгарского поэта и революционера Христо Ботева «На прощаване», которую издавна передавали из уст в уста и считали народной, не подозревая, что она имеет конкретного автора.

Сказки, вошедшие в сборник, были рассказаны своим внукам бабушкой Тильки Анной Васильевной 1878 года рождения, уроженкой с. Полоузовка Бердянского района. И если издание песен достаточно распространенное явление, то сказки публикуются очень редко, а пословицы — впервые в Северном Приазовье.

99 пословиц и поговорок автор сборника слышала в своей семье от мамы Смоковой Анны Васильевны и записала их по памяти. Многие песни и сказки знала

и помнила Стасюк (в девичестве — Тютюшева) Анна Георгиевна, 1927 года рождения, по образованию — педагог и фармацевт. В ее памяти сохранились около 50 песен и 8 сказок, которые она записала и передала в музей.

Издание было приурочено к 150-летию переселения болгар из Бессарабии в Таврию. Кроме фольклора, в разделе «Фотолетопись болгарских семей» представлена коллекция семейных фотографий XIX в. В сборник вошли и сочинения «Мій родовід», написанные детьми из болгарских семей.

В экспозиции Бердянского краеведческого музея действует стационарная выставка, посвящённая славянской письменности и культуре. В витрине можно увидеть самобытные вышитые болгарские рушники, домотканые «черги», национальный болгарский струнный инструмент «кименче» и многое другое, относящееся к культуре болгар Северного Приазовья. Среди уникальных экспонатов — старинные церковные книги в кожаных переплётах, с искусно расписанными страницами и изображениями Святых: Псалтырь, изданный в начале XIX века на старославянском языке, молитвослов, Псалтырь начала XX века, изданный в Москве в Синоидальной типографии. Болгария стала одним из центров, откуда памятники Византийской культуры, переведенные на церковнославянский язык, распространились повсеместно. Здесь же представлены солидные издания академика Н. С. Державина «Болгарскія колоніи въ Россіи», Николая Кауфмана «Народные песни болгар Украинской и Молдавской ССР».

Традиционно в мае в стенах краеведческого музея проходят мероприятия, посвященные Дню славянской письменности и культуры.

24 мая 2012 года было проведено мероприятие, приуроченное значимому юбилею в летописи нашего края — 150-летию переселения болгар из Бессарабии в Таврию. К этой дате экспозиция музея была дополнена новыми экспонатами — национальными болгарскими женскими украшениями, предметами быта, элементами традиционного болгарского костюма, переданными гражданкой Болгарии Светлой Каменовой, а также фотографиями семьи Желевых, предки которых переселились из Бессарабии на земли Таврии в с. Инзовку (ныне Приморского района).

Комплектование фольклорной и этнографической коллекций Бердянского краеведческого музея продолжается и сегодня, приобретая новые формы работы. Так, 13 марта 2012 года решением Бердянского горисполкома при музее была зарегистрирована общественная организация «Бердянське громадське товариство з вивчення національно-культурної спадщини болгар Приазов'я ім. Мишо Хаджийського», председателем которой стала Л. Ф. Ноздрина. Основными задачами организации является изучение болгарского языка и литературы, истории болгар Таврии, сбор и издание болгарского фольклора Северного Приазовья, исследовательская работа по сохранению музыкального вокально-хореографического болгарского фольклора. В настоящее время проходит подготовка к очередному изданию болгарского песенного наследия с диском в приложении. Болгарские песни были записаны на аудионосители в 1970 — 1980-х годах музыкантом, композитором В. Н. Изотовым в сёлах Бердянского и Приморского районов Запорожской области [8; 9]. На данном этапе осуществлена оцифровка песен, проводится реставрация их звучания и перенос песен на диски. Следующий этап будет проведение текстовой и нотной записи собранного материала.

Библиография

1. Ноздріна Л. Ф. Записки краєведа / Л. Ф. Ноздріна. — Бердянск : ООО «Модем-1», 2007. — 306 с.
2. Ноздріна Л. Ф. Фольклор болгарских сел Бердянского района Запорожской области / Л. Ф. Ноздріна. — Запорожье : Дикое Поле, 2010. — 88 с.
3. БКМ. КП — 230-а
4. БКМ. КП — 553-г.
5. БКМ. КП — 444.
6. БКМ. НВ — 192.
7. Державин Н. С. Бердянскія колоніи въ Россіи / Н. С. Державин. — София : Изд-во БАН, 1914. — 260 с.
8. Изотов В. Н. Болгарский фольклор в Северном Приазовье / В. Н. Изотов. — Симферополь, 2005. — 134 с.
9. Изотов В. Н. Български народни песни / В. Н. Изотов. — Бердянск, 2005. — 40 с.

Ноздріна Л. Ф.

**Болгарські колонії Приазов'я
в експозиції Бердянського краєзнавчого музею**

У статті висвітлюються окремі моменти історії переселення і перебування болгар на території Приазов'я. Розповідається, як на основі матеріалів з фондів Бердянського краєзнавчого музею та експозицій «Болгари в Таврії. Історія і сучасність» і «Българска къща» показані побут, традиції болгарських поселенців, долі болгарських родин та видатних особистостей. Розкрито пріоритетні напрямки роботи музею зі збирання, дослідження і збереження етнографічної і фольклорної спадщини болгар Північного Приазов'я.

Nozdrina L. F.

**Bulgarian colonies of Priazovie
in the exhibit of Berdyansk Museum of Local Lore**

The article covers the historical fragments of the resettlement of Bulgarians and their life in Priazovie. The information about Bulgarian settlers' every day live, traditions, the fortunes of Bulgarian families and personages is based on materials from Berdyansk museum fund and exhibits "The Bulgarians in Tavia. The historical period and the present" and "The Bulgarian Home". The article also reveals the priority directions of museum's work in collecting, researching and preserving the ethnographic and folklore heritage of Bulgaria Northern Priazovie.

Горбунова Н. М.

**КАРТИНЫ И РИСУНКИ ЮРИЯ САГАЙДАКА, ПОСВЯЩЕННЫЕ
ВОССТАНОВЛЕНИЮ ДНЕПРОГЭСА**

80 лет прошло с тех пор, как 10 октября 1932 года состоялся торжественный митинг, посвященный открытию Днепрогэса. Это уникальное гидротехническое сооружение стало символом индустриализации всей страны, гордостью нашего края. Он и сейчас поражает жителей и гостей Запорожья своей мощью и, в то же время, архитектурным изяществом.

Во время Великой Отечественной войны Днепрогэс очень сильно пострадал. Сначала, 18 августа 1941 года при отступлении советских войск, была взорвана часть плотины у правого берега и сожжены генераторы. Затем, в октябре — декабре 1943 года, теперь уже отступающими немецкими войсками, были подорваны механизмы, поддерживающие створки ворот шлюза, взорван арочный железобетонный мост через шлюз, все строения речного порта, 10 бычков центрального пролета плотины, пролеты служебного и проезжего мостов, железный мост через аванкамеру, щитовая стенка, помещение компрессорной, здание гидроэлектростанции [1, сс. 14 — 16].

Введение в действие Днепрогэса давало возможность восстановить промышленные предприятия и как можно быстрее начать производство продукции так необходимой фронту. Поэтому, уже 23 февраля 1944 года, Государственный Комитет Обороны принял постановление о восстановлении Днепровской ГЭС. Наркомату электростанций было поручено образовать специальное строительномонтажное управление — Днепрострой. Возглавил его заместитель наркома электростанций Ф. Г. Логинов, главным инженером был назначен известный гидростроитель И. И. Кандалов. 11 марта 1944 года в Запорожье прибыла первая группа работников этого управления в количестве 11 человек [1, с. 20].

Возрождать Днепрогэс приехали бывшие днепростроевцы, воспитанники ФЗО, а также молодежь из всех уголков страны. Трудно им приходилось: необорудованное жилье, неустроенный быт, скудное питание, нехватка инструментов, материалов, механизмов. Но строители понимали, что на фронте еще тяжелее. Почти все комсомольско-молодежные коллективы Днепростроя удостоились права именоваться фронтовыми бригадами. Для оказания помощи рабочим в восстановлении гидроэлектростанции, на Днепрострое работали выездные редакции газет «Правда» и «Комсомольская правда», редакция местной газеты «Днепрострой». На страницах этих газет, рядом с сообщениями Совинформбюро о положении на фронте, печатались сводки о количестве бетона, уложенного в плотину Днепрогэса и имена тех, кто вершил этот трудовой подвиг [2, 3, 4].

Осуществлять идеологическую работу, поднимать боевой дух строителей, освещать этапы восстановления Днепрогэса и промышленности Запорожья призваны были также и художники. Среди них — наш земляк Юрий Иванович Сагайдак. Родился Юрий Иванович 6 июня 1909 года в немецкой экономии возле г. Пологи, в семье железнодорожника. В 1927 году поступил в Киевский художественный институт, проучился до четвертого курса, но, не окончив учебу из-за материальных трудностей, вынужден был начать свою трудовую деятельность. Сначала работал на одной из шахт Донбасса художником, затем научным сотрудником в музеях Бердянска и Мариуполя. Там же встретил войну. Пошел в народное ополчение, попал в плен. Находился в концентрационном лагере под Бердянском. Из лагеря его выкупила двоюродная сестра за две буханки хлеба. Оккупацию пережил в Пологах, затем фронт — дошел до Кишинева. Оттуда его, как художника, направили в Запорожье. Числился художником на Днепрострое, писал картины посвященные восстановлению Днепрогэса и заметки для запорожских газет. В начале 50-х годов, вместе с семьей, переехал на строительство Каховской ГЭС в Новую Каховку. Продолжал писать картины, очерки, стихи. В 1961 году Юрий Иванович передал городу Новая Каховка в дар 360 своих картин. Многие из них, к сожалению,

были утрачены. Умер Юрий Иванович Сагайдак в 1985 году, похоронен на Новокаховском кладбище [5, с. 6].

В фондах Запорожского областного краеведческого музея хранятся некоторые картины, портреты и рисунки Ю. И. Сагайдака.

Впервые в музейной коллекции работы художника появились в 1958 году. Тогда архив Днепрогэса, через своего сотрудника Крамаренко, передал в дар краеведческому музею (акт № 1054 от 27. 10. 1958) 80 портретов днепростроевцев, выполненных карандашом на бумаге (КВ — 5980, ЗКМ ЖС — 291 — 360, ЗКМ ЖС — 373 — 383) и 13 рисунков, на которых запечатлены этапы восстановительных работ на Днепрострое.

В 1976 году трест Днепроэнерго передал в фонды музея (акт № 5480 от 17. 10. 1976) шесть картин Юрия Сагайдака, написанных маслом. На этих картинах художник запечатлел разрушенный Днепрогэс, который он увидел в 1944 г., этапы его восстановления, героев-днепростроевцев во время работы и, позже, уже возрожденный Днепрогэс. В 1978 году коллекцию музея дополнили (акт № 6127 от 16. 10. 1978) портреты днепростроевцев, графические зарисовки и акварельные рисунки.

Таким образом, в фондах Запорожского областного краеведческого музея находится самая полная коллекция работ Ю. И. Сагайдака, посвященная восстановлению Днепрогэса. Картины и рисунки нашего талантливого земляка дают возможность образно представить события тех тяжелых времен, когда нашему народу киркой и лопатой пришлось поднимать страну из руин.

Библиография

1. Логинов Ф. Г. Возрождение Днепрогэса / Ф. Г. Логинов. — К. : Государственное издательство технической литературы Украины, 1951. — 152 с.
2. «Комсомольская правда» 170 дней на Днепрострое. Январь — июнь 1945. — Фонды ЗОКМ, ЗКМ Гз. — 140.
3. Двести номеров «Правды на Днепрострое». 4 апреля — 7 ноября 1945. — Фонды ЗОКМ, ЗКМ — 3063(8).
4. «Днепрострой». 1949 г. — Фонды ЗОКМ, ЗКМ Гз. — 141(1).
5. Атаманчук И. Юрий Сагайдак. След на Земле / И. Атаманчук // Нова Каховка. — 2010. — 21 липня. — № 29. — С. 6.

Горбунова Н. М.

Картины та малюнки Юрія Сагайдака, присвячені відбудові Дніпрогесу

Автор статті вводить в науковий обіг картини і малюнки запорізького художника-документаліста Ю. І. Сагайдака, що зберігаються в фондах Запорізького обласного краєзнавчого музею. Картини присвячені подіям періоду відбудови Дніпрогесу.

Gorbunova N. M.

Paintings and drawings by Yuri Sagaydak dedicated to rebuilding the Dnieper hydroelectric station

The article introduces the scientific revolution of paintings and drawings Zaporozhye artist documentary Y. I. Sagaydak stored in the collections of Zaporizhzhya regional museum. Pictures of events dedicated to rebuilding period Dnieper HPS.

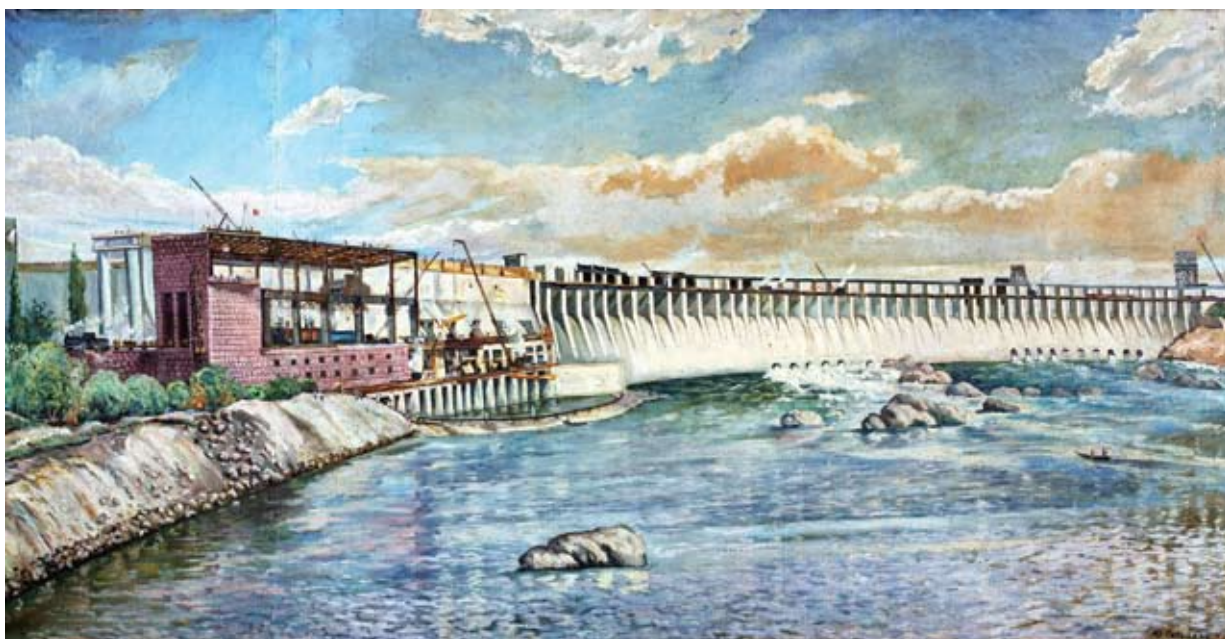
Разрушенный Днепрогэс. 1944 г. Акварель, бумага. 41 x 59.
ЗКМ ЖС – 361 (1)

П. Коробова и П. Шило на восстановлении Днепрогэса. 1947 г. Масло, холст. 105 x 215.
ЗКМ, всп. ф. – 4097

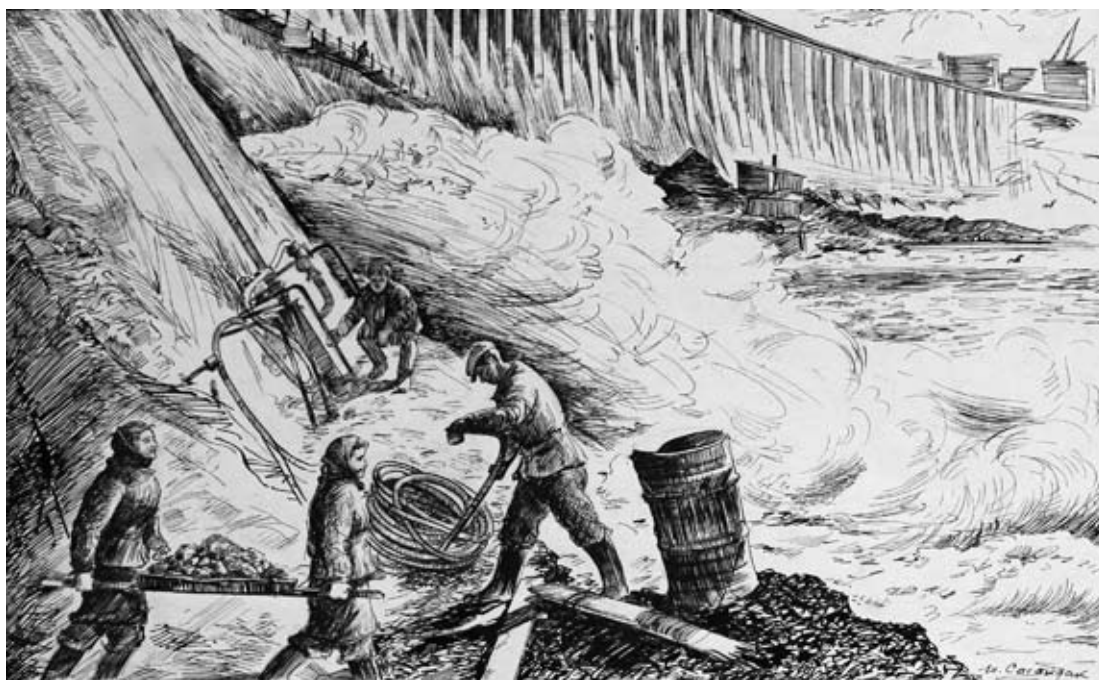
Зима на Днепрострое. 1948 г. Акварель, бумага. 39 x 51.
ЗКМ ЖС – 367

Восстановление машинного зала Днепрогэса. 1945 г. Масло, холст. 115 x 230.
ЗКМ всп. ф. – 4099

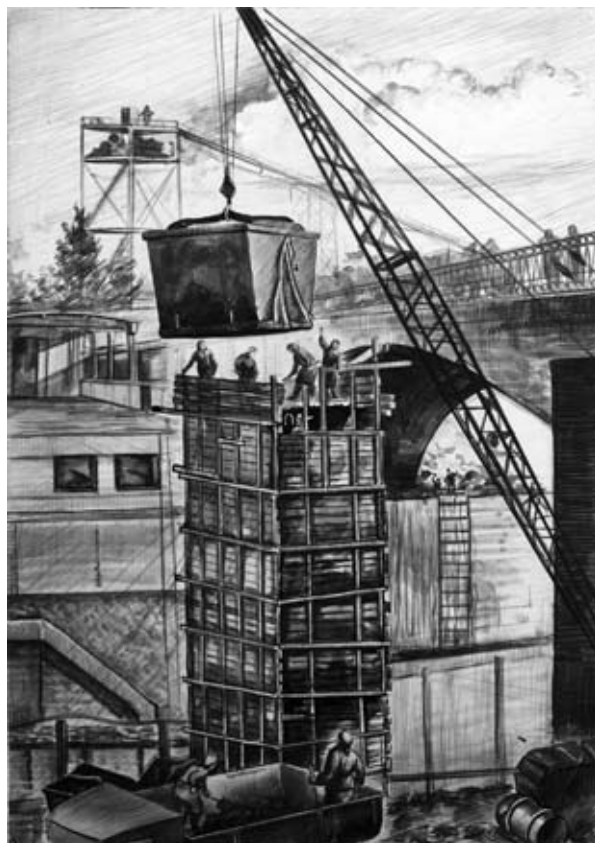
На разборке завалов Днепрогэса. Карандаш, бумага. 59 x 41.
ЗКМ ЖС – 362

Работы по расчистке донных отверстий. Тушь, перо, бумага. 27 x 39.
ЗКМ ЖС – 370

Комсомольско-молодежный воскресник на
восстановлении щитовой стенки. 1946 г.
Карандаш, бумага. 48 x 35.
ЗКМ ЖС – 284

Бетонировка шлюза Днепрогэса».
Карандаш, бумага. 50 x 36.
ЗКМ ЖС – 365

Дамба, в сооружении которой принимали участие комсомольцы Запорожья и области. 1946 г.
Карандаш, тушь, бумага. 42 x 60. ЗКМ ЖС – 282

Коршун А. Е. Огородница-стахановка подсобного хозяйства «Запорожец» Днепроостроя.
Карандаш, бумага. 59 x 41. ЗКМ ЖС – 300

Платформа, нагруженная камнем для Днепростроя. Акварель, бумага. 39 x 29,5. ЗКМ ЖС – 369

Бетонные работы на 4-м агрегате Днепрогэса. Акварель, бумага. 39 x 29,5. ЗКМ ЖС – 363

Бетонщицы на восстановлении Днепрогэса. 1948 г. Масло, холст. 150 x 175. ЗКМ всп. ф. – 4101

Руины 3-го агрегата ДГЭС. 1944 г. Акварель, бумага. 59 x 41.
ЗКМ ЖС – 372

Довженко Е. А. – рабочая Днепростроя.
Карандаш, бумага. 59 x 41.
ЗКМ ЖС – 328

Пацкая Е. – лучшая бетонщица
бригады Паши Коробовой. 1946 г.
Карандаш, бумага. 60 x 42.
ЗКМ ЖС – 276

Разуваев Ф. С. – рабочий на
восстановлении Днепрогэса. 1946 г.
Карандаш, бумага. 59 x 41.
ЗКМ ЖС – 317

Андрей Евграфов – бригадир одной из
лучших бригад гидромонтажников. 1946 г.
Карандаш, бумага. 59 x 41.
ЗКМ ЖС – 272

Долгоноженко И. Н. – монтажник,
машинист порталного крана на плотине.
Карандаш, бумага. 53 x 40.
ЗКМ ЖС – 382

Олейник Г. – мотористка бетонного
завода Днепрогэста. 1948 г.
Карандаш, бумага. 56 x 39.
ЗКМ ЖС – 340

Лощкарева А. С. – бригадир фронтовой
бригады бетонщиц. 1946 г.
Карандаш, бумага. 59 x 41.
ЗКМ ЖС – 274

Канцелярист П. И. – старший буровой
мастер Днепрогэста. 1948 г.
Карандаш, картон. 62 x 42.
ЗКМ ЖС – 292

Якунин Г. М. – обходчик парков Днепропетровской области. Старый днепропетровец.
Карандаш, бумага. 59 x 41. ЗКМ ЖС – 360

Григорьева А. – грузчица карьера № 3
Днепростроя. 1947 г.
Карандаш, бумага. 51 x 34,5.
ЗКМ ЖС – 339

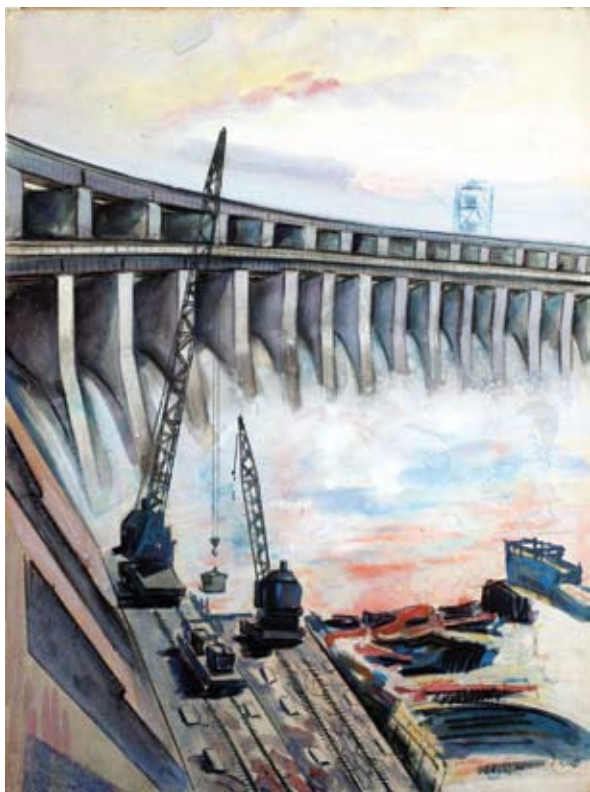
Гришко М. – бригадир электросварщиков
механического завода Днепростроя. 1946 г.
Карандаш, бумага. 59 x 41.
ЗКМ ЖС – 279

Баландина А. И. – начальник участка
Укрвзрывпрома на Днепрострое. 1946 г.
Карандаш, бумага. 60 x 41.
ЗКМ ЖС – 295

Коробова П. – бригадир комсомольско-
молодежной бригады бетонщиков. 1946 г.
Карандаш, бумага. 60 x 41,5.
ЗКМ ЖС – 271

Вид на плотину ДГЭС. 1948 г.
Акварель, бумага. 54 x 40.
ЗКМ ЖС – 368

Вечер. Управление Днепростроя. 1948 г.
Акварель, бумага. 48 x 35,5.
ЗКМ ЖС – 364

Восстановленный Днепрогэс им. В. И. Ленина. 1949 г.
Масло, холст. 90 x 230. ЗКМ всп. ф. – 4096

Бєлов О. Ф., Шаповалов Г. І.

**ПЕЧАТКИ-МАТРИЦІ АРМІЇ УНР У КОРОЛІВСЬКОМУ
ВІЙСЬКОВОМУ МУЗЕЇ В БРЮССЕЛІ**

У 2010 р. одним із авторів під час відвідин Королівського Музею Збройних Сил та Військової Історії у Брюсселі в експозиції, присвяченій історії армії Української Народної Республіки, було виявлено п'ять печаток-матриць. Як з'ясувалося, ці військові печатки доби визвольних змагань до останнього часу залишалися невідомими як для українських істориків, так і широкого загалу громадськості. Дане попереднє повідомлення є першою спробою ввести унікальні сфрагістичні пам'ятки буремної доби нашої історії у науковий обіг. *

Відповідно інвентарних документів чотири печатки (інв. №№ 1104665 — 1104668) передані у власність Королівського військово-історичного музею підполковником Бохіто (ВОНІТО) 14 липня 1930 р. Печатку Командуючого Армією УНР (інв. № 1104702) передав до зазначеного музею особисто колишній командуючий армією Української Народної Республіки (з 5 грудня 1919 по 11 липня 1921 рр.) генерал-полковник Михайло Володимирович Омелянович-Павленко. Передача на тимчасове зберігання військового раритету до музею відбулася 29 жовтня 1935 р.

Опис печаток-матриць:

Печатка № 1104665 виготовлена з бронзи у вигляді диску, що трохи розширений до низу. Верхня частина диску з'єднана з меншою за діаметром металевою обоймою, у яку вставлено дерев'яну ручку грушовидної форми. В нижній частині ручка прикрашена вузьким перетином. На робочій нижній частині диску у центральному колі зображено тризуб підпрямокутної форми із розширеним центральним зубом та трикутним виступом внизу. З боків тризуба вміщено великі літери «У» і «Р», а вгорі над тризубом — «Н», які разом утворюють напис «УНР». Легенда: «НАЧАЛЬНИК ПОСТАЧАННЯ ПІШОГО СТРЕЛЕЦЬКОГО КУРІНЯ». Текст на матриці зображено літерами однакового розміру. У нижній частині він розділений крапкою.

Печатка № 1104666 виточена з бронзи і має внизу вигляд диску, який переходить у високу складну циліндричну ніжку. Вона прикрашена двома виступаючими поясками із насічкою. Висота бронзової частини печатки складає майже половину загальної висоти предмету. До неї прикріплена дерев'яна ручка, яка також має складну подовжену форму. Її нижня частина прикрашена валиком, від якого конусовидно розширюється і переходить у грибоподібний опуклий згори упор. За розміром він дорівнює діаметру нижнього бронзового диску. Конусовидна частини ручки прикрашена трьома горизонтальними лініями. Третя частина грибовидного упору втрачена.

На нижній частині бронзового диску у металі вирізано печатку-матрицю. В її центрі у колі зображено тризуб традиційної форми підквадратних пропорцій. Верхня частина центрального зуба майже дорівнює висоті бокових зубців. Внизу тризуб має виступаюче плетиво нижньої частини центрального зуба. З його боків вміщено великі літери «У» і «Р», а вгорі над тризубом — «Н». Поруч з літерою «Р» зображено крапку. Разом літери утворюють напис «УНР.». Легенда: «УПРАВЛІННЯ НАЧАЛЬНИКА З ЕТАПНОЇ ДІЛЬНИЦІ». Цифра «3» у тексті зображена великою. Текст починається з нижньої частини і розділений фігурою у вигляді косоного несиметричного хрестика.

* Завдячуючи люб'язній згоді керівництва музею у Брюсселі, передусім — його Генерального директора пана Домініка Хансона, маємо фотографії печаток та їхні інвентарні картки. Автори висловлюють також щиру подяку за сприяння керівникові Місії України при НАТО послу І. Долгову та співробітниці Місії Ю. Кулаковській.

1. Печатка № 1104665. 2. Печатка № 1104666

Печатка № 1104667 виготовлена з тонкої бронзової пластини круглої форми прикріпленої до дерев'яної ручки. В нижній частині ця ручка має дисковидне циліндричне потовщення, а у верхній – грушовидну форму. До нижньої частини бронзового диску наклеєна гумова печатка-матриця. На ній у центральному колі зображено тризуб, у якому центральний зуб зображено трохи нижчим за бокові. Трикутний виступ внизу гербового знаку збільшений. З боків тризуба вміщено великі літери «У» і «Р», а вгорі над тризубом – «Н», які разом утворюють напис «УНР». Легенда: «КОМАНДА ОКРЕМОЇ СОТНІ ПРИ К.З.Д.». Текст печаті набраний з типографських літер, при цьому його частина з літер «К.З.Д.» набрана з великих літер. Слово у легенді «СОТНІ» дуже забруднено фарбою і читається важко. Текст на матриці у нижній частині розділений типографською зіркою.

Печатка № 1104668 виготовлена з бронзи у вигляді диску, що трохи розширений донизу. Він прикріплений до дерев'яної ручки, яка нагадує формою шахову фігури «пішака». До нижньої частини металевого диску наклеєна гумова печатка-матриця. На ній, у центральному колі, зображено тризуб у класичних пропорціях українського національного герба. Легенда: «КОМАНДА СТАНИЦІ НАРОДНОЇ СТОРОЖІ». Текст печаті вирізаний на гумі літерами одного розміру. Текст на матриці у нижній частині розділений символами у вигляді двох косих хрестиків. «Народна сторожа», як спеціальна служба, була створена у Західноукраїнській народній республіці у 1919 р. [1, сс. 204 – 205].

Печатка № 1104702 виготовлена з бронзи і має круглу форму. Ручка до печатки не збереглася. В центрі матриці, в металі, у колі вирізано тризуб. Він має нетрадиційну, але поширену у часи визвольних змагань форму. Центральний зуб тризуба на цій печатці розширений та має трохи заокруглений верхній край. Легенда: «КОМАНДУЮЧИЙ АРМІЭЮ У.Н.Р.». У тексті літери «К» у слові «КОМАНДУЮЧИЙ», «А» у слові «АРМІЭЮ» та аббревіатура «У.Н.Р.» вирізані великими літерами. У слові «АРМІЭЮ» використано російську літеру «Э» замість української «Є». Текст на печаті у нижній частині розділений символом у вигляді п'ятипелюсткової зірки.

Описані печатки-матриці пов'язані із періодом історії України, коли в результаті поразки у народних визвольних змаганнях її землі опинилися у складі інших держав. Значна частина активних борців за національне і соціальне визволення українського народу, тією чи іншою мірою причетних до подій 1917 – 1921 рр., була змушена залишити Україну. Для багатьох із них боротьба за незалежність України була сенсом життя. Досить значну частину еміграції становили політичні і військові діячі, представники національно свідомої інтелігенції, численні військовополонені. Головними осередками української еміграції в 20 – 30-ті роки минулого століття стали Белград, Берлін, Варшава, Відень, Париж, Прага, Софія та інші міста Європи.

1. Печатка № 1104667. 2. Печатка № 1104668

В ті часи найбільш свідома частина української еміграції, залишаючись відданою ідеї державної самостійності України та усвідомлюючи історичну значущість подій, які відбулися, зосередила увагу на «зборі, вивченні, опрацюванні та виданні друком матеріалів, дотичних до історії Українського війська з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих» [2, с. 61].

Група українських діячів науки та культури виступила з ініціативою створення «загальнонаціонального» архівно-музейного осередку в одній з нейтральних європейських країн. З цією метою у Львові у липні 1921 р. на нараді українських вчених було розроблено Статут Українського національного музею-архіву і прийнято меморандум до уряду УНР. 1 вересня 1921 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Закон про заснування Музею-архіву визволення України, в якому передбачалося зібрати всі пам'ятки українського національно-визвольного руху з метою збереження та наукового дослідження. Наприкінці 1922 р., у зв'язку із згортанням діяльності уряду УНР в екзилі у Польщі, було прийнято рішення про перевезення матеріалів Головного військово-історичного музею-архіву (ГВІМА) Армії УНР до Чехословаччини. Була досягнута домовленість про передачу архівних документів і музейних матеріалів Музею-архіву визвольних змагань, який повинен був займатися створенням безпосередньо Українського національного Музею-архіву за кордоном під патронатом Українського громадського комітету в Празі [2, сс. 59, 61]. З часом, саме цей музей став найбільшим архівним та музейним осередком української еміграції в Європі і діяв до 1945 р.

Відомо, що одним із членів товариства «Музей визвольної боротьби України», заснованого у Празі в 1925 р., був генерал-полковник М. В. Омелянович-Павленко [3, с. 40; 4]. У листопаді 1934 р. Омеляновича-Павленка було одноголосно обрано Почесним Головою Товариства бувших Українських Вояків у Бельгії. Як повідомляв Головний секретар Товариства М. Граб: «Однією з цілей Т-ва є вберігати традицію українських визвольних змагань, тому воно з пієтизмом опікується Українською Секцією при Королівському Військовому Музею в Брюсселі, в якому містяться пам'ятники Визвольної Боротьби, як манекени в одностроях старшин та стрільців, мапи, документи, портрети та фотографії генералів й оригінальна булава Полковника УГА Василя Вишиваного. Музей є офіційною установою, що підлягає прямо Міністерству Війни, тому всі пам'ятки є заховані в повній безпеці і речі зложені в депозит можуть бути повернені в хвилину звільнення українських земель від окупантів. Тому то Головна Управа робить апель до всіх українських комбатантів, які зберігають цінні пам'ятки Визвольної Боротьби, давати їх на сховок до цього Музею. Всі речі можна складати до Бельгійського Посольства, яке перевезе їх само до Музею» [5, с. 104].

Печатка № 1104702

Він же повідомляє про перебування генерал-полковника Омеляновича-Павленка восени 1935 р. у Брюсселі. «Восени 1935 року мало Т-во велику честь вітати у себе Почесного Голову Командарма М. Омеляновича-Павленка, який провів кілька тижнів між Відділами і відвідав всі осередки української колонії в Бельгії. Під його проводом Річні Загальні Збори Т-ва рішають приступити до створення ФЕДЕРАЦІЇ українських комбатантів ... В присутності Генералів Омеляновича-Павленка та Сварника, представники «Т-ва Запорозців», Спілки ім. Гетьмана Івана Мазепи у Празі та «Т-ва бувших Українських Вояків у Бельгії» виробили Статути Федерації і вибрали тимчасову Гол. Управу... Почесним Головою Ф.К.У. (Федерації Комбатантів України – прим. авт.) вибрано Командарма Омеляновича-Павленка» [5, с. 104]. Вважаємо, що під час описаних подій і відбулася передача печатки-матриці із легендою «КОМАНДУЮЧИЙ АРМІЇ У.Н.Р.» її власником, М. В. Омеляновичем-Павленком, Королівському військовому музею у Брюсселі.

Бібліографія

1. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В. С. Сідак. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
2. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г. Г. Денисенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 289 с.
3. Палієнко М. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925 – 1948): створення, діяльність, доля архівної колекції / М. Палієнко, І. Срібняк // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. II. – С. 35 – 47.
4. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр. (створення, функціонування, доля документальних колекцій): Автореф. дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.06 / М. Г. Палієнко. – К. : КНУТШ, 2009. – 31 с.
5. Граб М. Товариство Бувших Українських Вояків у Бельгії 1934 – 1937 / М. Граб // Ювілей 10-річчя УСГ в Канаді. Українська Стрілецька Громада в Канаді 1928 – 1938. – Сакс Тун, Канада, 1939. – С. 103 – 104.

Белов А. Ф., Шаповалов Г. І.

Печати-матриці армії УНР в Королівському Воєнному Музеї в Брюсселі

Впервые описаны пять подлинных воинских печатей-матриц Украинской Народной Республики. Они выявлены в экспозиции Королевского Музея Вооруженных Сил и Военной Истории в Брюсселе в 2010 г.

Belov A. F., Shapovalov G. I.

Seal-matrices of the UPR army in the Royal Museum of the Armed Forces and Military History in Brussels

Five original military seal-matrices of the Ukrainian People's Republic (the UNR) are described for the first time. They were found in the exposition of The Royal Museum of the Armed Forces and Military History, Brussels in 2010.

САКРАЛЬНА КАЛЕНДАРНО-АСТРОНОМІЧНА СИМВОЛІКА З ПАГОРБА КАМ'ЯНА МОГИЛА

Серед петрогліфічних зображень Кам'яної Могили особливе місце займають календарні та астрономічні символи. Насамперед, це розкидані по багатьом гротам та печерам Кам'яної Могили, численні лінійні борозенки, які згруповані в різній кількості [1, сс. 35 — 76]. В них можливо вбачати так звані «зарізи» — дні, які відомі з епохи палеоліту [2, сс. 41 — 48] до епохи бронзи [3, сс. 228 — 232]. На думку Б. Д. Михайлова, ці борозенки можуть відтворювати календарний рахунок або певні обрядові цикли [1, сс. 69, 106, 110].

До цієї ж групи зображень можна віднести солярні знаки, які вперше серед петрогліфів Кам'яної Могили виділив М. Я. Рудинський, досліджуючи так звані «Кінські плити» (місцезнаходження з петрогліфами №№ 25 — 28) [4, сс. 63 — 65, рис. 40]. На сьогодні солярна символіка різних типів, відома в місцезнаходженнях з петрогліфами №№ 5, 7, 16, 25 — 27, 51 а [5, сс. 46, 47, 52 — 58, 67, рис. 5, 1; 6, 2; 15; 26 — 27; 45, 2], має численні аналогії серед петрогліфічних зображень Євразії [6, сс. 38 — 39, 50, 63, рис. IV а; 11; 7, сс. 41 — 42, табл. 41, 15 — 23; 42, 12 — 22; 8, сс. 22 — 23, табл. 15. 1, 17. 3. 5, 16. 4 — 5; 4, сс. 72 — 73, рис. 49], зустрічається вона також на посуді епохи бронзи в Північному Причорномор'ї [9, сс. 58 — 59; рис. 3, 9, 11; 10, сс. 136, 139 — 140, 143 — 144, рис. 4 — 6].

В 2010 р., під час проведення охоронно-дослідницьких робіт на пагорбі Кам'яної Могили, нами було виявлено та досліджено декілька нових, до сьогодні невідомих петрогліфічних зображень, в яких, на наш погляд, поєднується календарна та астрономічна символіка. *

Далі приводимо опис нововиявлених зображень:

Зображення № 1 (рис. 1, 1). Петрогліфічне зображення розташоване на горизонтальній поверхні великої пісковикової плити, що лежить в товщі піску на західному схилі пагорба. Зображення розміром 0,45 x 0,37 м. (виконане за допомогою протирання пісковіку широким, округлим знаряддям), являє собою лінійно-геометричне накреслення у вигляді лунки-поглиблення (в центрі) діаметром 0,04 м, яке обрамлене по колу прямими (довжиною до 0,14 м) широкими та тонкими борозенками у кількості 25 шт., поміж яких містяться зображення у вигляді шестипроменевої зірки та група з декількох ліній, що перетинаються, серед них виділяються «Х» та «У» подібні знаки, в яких можливо вбачати давні письмена.

* Доповідь автора на міжнародній науковій конференції «Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень». — К., квітень 2011 р.

Зображення № 2 (рис. 1, 2). В північно-західному секторі пагорба, біля місцезнаходження з петрогліфами №№ 57 та 59, в розвалі плит знаходиться невелика пісковикова брила, в верхній частині якої є чашоподібне поглиблення діаметром до 0,7 м. Вся поверхня поглиблення старанно оброблена, подекуди наполовірована. В центральній частині «чаші» міститься невисока випуклість (розміром — 0,25 x 0,25 м) з лункою-поглибленням (діаметром 0,1 м) в центрі, навколо якої нанесено дванадцять овальних та округлих поглиблень довжиною до 0,05 м. Праворуч від випуклості міститься ще одна округла лунка, навколо якої простежуються шість овальних поглиблень. * Крім того, поміж лунками-поглибленнями розташовані два краплеподібні та одне овальне наполовіровані поглиблення (довжиною до 0,15 м).

Шукаючи аналогії новим зображенням, ми одразу зупинили свій погляд на петрогліфічних малюнках грота «Собаки» (місцезнаходження з петрогліфами №№ 15, 16). На стелі плити № 16 міститься зображення фігури у вигляді розміщених по колу коротких рисок з лункою в центрі [4, с. 52] (рис. 1, 3), в яких Б. Д. Михайлов вбачав зображення солярного знака з променями-борозенками [5, с. 52, рис. 15].

Також звертає на себе увагу композиція в місцезнаходженні № 51 а, а саме лінійно-вертикальні зображення, які накреслені навколо поглиблення, яке Б. Д. Михайлов сприймав як місце для вогнища [1, сс. 54 — 55, рис. 44 — 45, 1].

Подібність вище згаданої композиції до нововиявлених зображень підштовхнула нас провести нові, більш детальні, дослідження «першоджерела», які дозволили по-новому осмислити їх семантику. Як показали результати наших досліджень, Б. Д. Михайловим не були помічені деякі деталі композиції і це не дивно, оскільки вони були вкриті лишайником та мохом і зовні не простежувалися. Виходячи зі сказаного, ми вважаємо за потрібне ще раз розглянути вищезгадану композицію: на верхній горизонтальній площині масивної плити, навколо природного поглиблення аморфної форми (розміром 0,45 x 0,30 м), нанесена лінійно-кругова композиція розміром 0,65 x 0,63 м, у вигляді 24 широких борозенок (довжиною до 0,1 м, які згруповані в різну кількість (1, 4, 9, 5, 5). Поміж борозенок містяться округлі лунки-поглиблення, в одному випадку одна, а в двох — по дві лунки (одна з яких більша, діаметром до 0,08 м) ** (рис. 1, 4).

Слід зазначити, що всі описані петрогліфічні зображення мають низку спільних особливостей, насамперед це їх розміщення в західному секторі схилу пагорба. На відміну від більшості петрогліфів Кам'яної Могили, які зазвичай нанесені на стелі гротів, печер та вертикальні природні карнизи, згадані композиції містяться на зовнішніх, горизонтальних поверхнях пісковикових брил (винятком є зображення на плиті № 16). Характерною особливістю вказаних композицій є їх кругова побудова, навколо природного або штучного поглиблення.

Отже, виходячи зі сказаного, ми вважаємо, що перед нами споріднені за своєю семантикою петрогліфічні композиції, які скоріш за все належать до єдиного стратиграфічного пласта зображень.

Що ж стосується питання датування нових петрогліфічних зображень, то, по-перше, слід згадати виявлену В. Н. Даниленком, М. Я. Рудинським, Б. Д. Михайловим, крем'яну світу з південного боку гроту «Бика» та з-під плити № 51 (на якій міститься одна з петрогліфічних композицій, що розглядаються нами), яка

* Можливо припустити, що поглиблень було більше, але вони не збереглися.

** В одному з випадків простежується злиття лунок в єдине ціле.

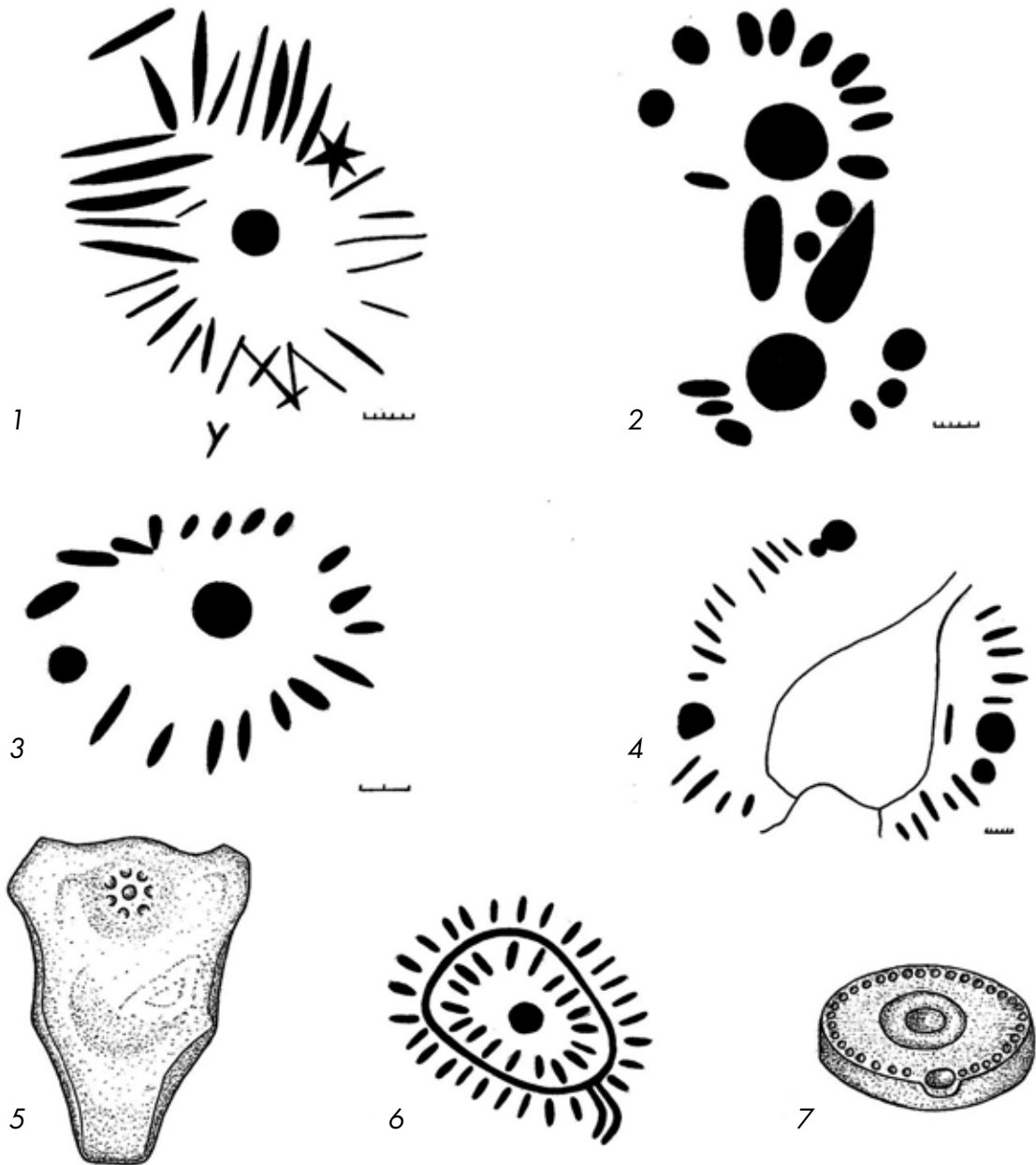

Рис. 1. Календарно-астрономічна символіка. 1 – 4 – петрогліфічні зображення з пагорба Кам'яна Могила: 1 – нововиявлене зображення № 1, 2 – нововиявлене зображення № 2, 3 – зображення з місцезнаходження № 51 а, 4 – зображення з грота «Собаки» (плита № 16); 5 – скульптура голови тварини (бик?) з зображенням, з п. 9, к. 9 у с. Красне; 6 – петрогліфічне зображення з гори Сев-Кар; 7 – жертвний столик з Малії, о. Крит (по Є. Ю. Новицькому)

датується дослідниками епохою енеоліту – ранньої бронзи [1, с. 55; 4, сс. 115 – 116; 11, сс. 54, 69 – 70, рис. 22 – 24].

По-друге, подібне розглянутим композиціям, зображення відоме на зооморфній скульптурі голови тварини, можливо бика (рис. 1. 5), яка походить з закладу поховання № 9 в кургані № 9 у с. Красне (Григоріопольський район, Молдова), де вона разом ще з двома скульптурами перекривала колективне енеолітичне поховання [12, сс. 50 – 55, рис. 26. 2; 13, сс. 29, 136, рис. 17. 1].

Крім того, аналогії нововиявленим зображенням Кам'яної Могили відомі поза межами Північного Причорномор'я. Наприклад, аналоги, близькі розглянутим зображенням, відомі серед унікальних петрогліфів астрономічної обсерваторії на схилі гори Сев-Кар в Гегамських горах Вірменії [14] (рис. 1, 6), які датуються III тис. до н. е. Домінуючою тут є кам'яна плита розміром 2 x 3 м, на якій нанесені різноманітні знаки, численні фігури небесних тіл та сузір'їв, а також лунки, які, вочевидь, служили для рахунку днів [15, с. 161, рис. 57]. В нижньому кутку плити вирізьблена окружність діаметром 0,9 м, всередині якої міститься мала окружність та спіраль, а в центрі — поглиблення колоподібної форми. Від кола відходять численні променеподібні поглиблення.

Схожі петрогліфічні зображення також відомі серед пам'яток мегалітичних культур країн Середземномор'я та атлантичного узбережжя Європи. Зображення подібні описаним вище, містяться на камені з Корка (Національний археологічний музей Ірландії), який датується 2500 — 1700 рр. до н. е., а також на поверхні наведеного Є. Ю. Новицьким в своїй праці жертвовного столика з Малії (о. Крит) (рис. 1, 7), який датується епохою ранньої бронзи [16, сс. 235 — 236, рис. 1, 6]. До того ж близькі за змістом зображення містяться на дольменах Іспанії а також на групі менгірів Almendres (near Evora) в Португалії [17, рр. 83 — 90; 18, р. 124]. Крім того, простежується певний сюжетний зв'язок між описаними вище петрогліфічними зображеннями Кам'яної Могили та славнозвісним небесним диском з Небри, на якому містяться зображення небесних світил [19].

Враховуючи наведені данні, ми маємо декілька хронологічних реперів для того, щоб висловити думку про те, що нововиявлені петрогліфічні композиції Кам'яної Могили слід датувати кінцем IV — серединою III тис. до н. е., тобто часами середньостогівської та давньооямної культур.

Що стосується семантики описаних кругових композицій, то тут ми схилиємося до думки, що вони можуть розглядатися як зображення колопланових календарів-святилищ, в основу яких було покладено астрономічні спостереження за Сонцем, Луною та зірками в моменти їх сходу та заходу, тобто явища, що відбуваються на лінії горизонту і носять круговий азимутальний характер. Невипадково, що за всіма палеоастрономічними спорудженнями визначається календарне значення, деяким з них навіть присвоєно назву — «горизонтальний календар» [20, с. 244].

До палеоастрономічних комплексів можна віднести енеолітичні колопланові святилища та підкурганні споруди, виконані з землі (вали, ровики), каменю (кромлехи, менгіри, заклади та викладки) та дерева, які розповсюджені від Західної Європи до Зауралля [21, сс. 166 — 220]. Сакральні підкурганні споруди широко відомі й в Північному Причорномор'ї, в тому числі в околицях пагорба Кам'яна Могила [22, с. 112; 23, сс. 217 — 246; 24, сс. 84 — 85]. Зв'язок кам'яних та дерев'яних конструкцій в курганах з астрономією та календарем на сьогодні незаперечний [13, сс. 77 — 78, 106 — 107; 21, сс. 166 — 220; 23; 25]. Встановлено, що поодинокий мегаліт (разом з віддаленим візиром) дозволяє спостерігати одиничне явище в житті неба (наприклад в момент сонцестояння або рівнодення). Більш широкі можливості надає група каменів, певним чином розміщених відносно центрального менгіра (по колу): це створює систему візирних ліній, які відповідають певним календарним датам. Звідси випливає, що в основу сакрального відношення до каменів, які викладені по колу, покладено їх календарно-обсерваторні функції [26, с. 56].

На думку Т. М. Потьомкіної поява споруд сакральної архітектури з астрономічними орієнтирами, скоріш за все, була пов'язана з процесом становлення відтворюючого господарства (від спостережень за небесними світилами, які відбивали зміни природних умов, залежала господарська діяльність людини), якому супроводили зміни в соціальній структурі суспільства та світогляді населення. Колоподібні конструкції знаменували собою оформлення якісно нових уявлень про Всесвіт у вигляді нової моделі Світу в її вертикальній та горизонтальній проекціях [21, с. 187].

Поділ простору в свою чергу сприяв появі особливих сакральних фігур та символів, символізуючи розподіл Космосу [27, с. 9]. Сакральна символіка — одне з найважливіших проявів самовизначення давніх суспільств в просторі та часі. З початком становлення відтворюючого господарства широке розповсюдження отримує солярно-місячна та інша космогонічна символіка. Чітко виражений солярний, та в цілому космічний, зміст має планування та архітектура самих колопланових споруджень, які являли собою модель світу [21, с. 189].

На наш погляд, розглянуті петрогліфічні зображення Кам'яної Могили мають сакрально-символічний характер, оскільки на ранніх етапах історії суспільства мистецтво не було декоративним, зображення виражали цілком певний зміст та являлися ідеограмами, записами ідей, виражених формулою-символом. Виходячи з цього можна припустити що, скоріш за все, петрогліфічні композиції, що розглядаються в даній праці, відтворюють графічні — «планові» зображення колопланових святилищ — обсерваторій, при погляді на них з гори. В центрі композицій округлим поглибленням зображена центральна вісь — менгір або головний вівтар — жертovníк, * навколо якого розміщені лунки-поглиблення та символи, які можливо зображують певні камені в колі кромлеху та відтворюють положення світил в певний день року, тобто маркують найбільш значущі календарні віхи. Найбільший інтерес в цьому плані представляє описана вище композиція № 1 (нумерація в статті), в якій серед лінійних борозенок міститься зображення шестипроменевої зірки-розетки, яка може розглядатися як символічне зображення сонця [28]. Що ж стосується лінійних борозенок, то скоріш за все, в них можна вбачати рядові камені-дати, або періоди (строки) між святковими (найбільш вшанованими) датами.

Таким чином, графічні зображення святилищ з центральним вівтарем-жертovníком або менгіром, були пов'язані з культово-обрядовими діями, присвяченими Сонцю та Місяцю як головним божествам в існуючій моделі Світу.

«Плановий» (в верхній проекції) спосіб передачі зображення зародився в неоліті Північної Африки та був притаманний багатьом давнім культурам, чий міфологічний уявлення були пов'язані з «жіночим» Небом та «чоловічою» Землею, яка була маркована фалосом землі — менгіром [26, сс. 52 — 61].

До речі, «планові» зображення характерні і для деяких петрогліфів Кам'яної Могили, перш за все це стосується зображень биків в місцезнаходженнях з петрогліфами №№ 37 та 46, які нанесені в верхній проекції у вигляді рогів-півмісяців та тулуба прямої лінії-борозенки [5, сс. 63 — 65, рис. 39, 2; 40, 1; 42]. На

* В багатьох відомих в Північному Причорномор'ї енеолітичних курганах-святилищах основні центральні поховання виявилися пустими (зруйновані ?) або ж містили в собі артефакти, пов'язані з жертвним аспектом (поховання розчленованих кістяків, поховання окремих кісток людини з кістками тварин, різноманітні культові речі, сліди культових дій, пов'язаних з вогнем, присутність кольорової символіки), що вказує на їх ритуальне призначення [23, сс. 217, 228, 235, 239; 29].

наш погляд, «планові» зображення могли лягти в основу піктографічного письма, про це можуть свідчити розкидані по багатьом гротам Кам'яної Могили «У» подібні знаки-ідеограми [5, сс. 52 — 56], які скоріш за все походять від «планових» зображень тварин (биків) [1, с. 188]. На користь цієї думки можуть свідчити знахідки в ямних похованнях Криму, Приазов'я, Передкавказзя та Заволжжя так званих рогатих амулетів [30, с. 256, рис. 1, 2], в яких дослідники вбачають стилізований образ бика [31; 32, с. 16].

Якщо наші припущення стосовно інтерпретації «У» подібних символів мають місце, то стає очевидним певний зв'язок описаних календарно-астрономічних зображень Кам'яної Могили з образом Бика. Перш за все, цей зв'язок простежується в тому, що серед лінійно-геометричних накреслень нововиявленої петрогліфічної композиції № 1 міститься «У» подібний символ, який може відтворювати зображення бика, крім того дві інші композиції розташовані в безпосередній близькості до «грота Бика» (місцезнаходження з петрогліфами № 9), в якому окрім реалістичних зображень тварин відомі описані вище символи. До того ж петрогліфічне зображення календарно-астрономічної символіки міститься на згаданій вище скульптурі голови бика з кургану № 9 у с. Красне, в якому, до речі, простежуються й інші ритуали пов'язані з культом Бика [12, с. 124].

Як відомо, у багатьох давніх народів існував культ Бика, пов'язаний з космогонічними, солярно-місячними та календарними уявленнями [4, с. 46; 33, с. 24, рис. 28; 34, сс. 75 — 78], який був заснований, як вважав Б. Д. Михайлов, на витоках прадавнього міфу [1, с. 100].

Скоріш за все, сакральна-астрономічна символіка була невід'ємною частиною давніх вівтарів прадавніх скотарів та землеробів, релігійні уявлення яких були пов'язані з календарно-астрономічною обрядовістю. Проведені дослідження свідчать про те, що пагорб Кам'яної Могили могли використовувати не лише з ритуальною метою, а й в якості майданчика-«обсерваторії», який слугував для астрономічних спостережень за небесними світилами. Про це може свідчити велика кількість паралельних борозенок, за допомогою яких підраховували час. Таким чином, розглянуті нами петрогліфічні композиції з пагорба Кам'яна Могила являються унікальними свідченнями сакральної календарно-астрономічної думки мешканців Північного Причорномор'я часів енеоліту — ранньої бронзи.

Бібліографія

1. Михайлов Б. Д. Петроглифы Каменной Могилы. Семантика, хронология, интерпретация / Б. Д. Михайлов. — Запорожье : Дикое Поле, 1999. — 240 с.
2. Фролов Б. А. Числа в графике палеолита / Б. А. Фролов. — Новосибирск : Наука, 1974. — 240 с.
3. Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в Северном Приазовье / Б. Д. Михайлов // СА. — 1985. — № 2. — С. 228 — 232.
4. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила, корпус наскельних рисунків / М. Я. Рудинський. — К., 1961. — 140 с. з табл.
5. Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної Могили. Семантика. Хронологія. Інтерпретація / Б. Д. Михайлов. — К. : МАУП, 2005. — 296 с.
6. Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР / А. А. Формозов. — М. : Наука, 1980. — 136 с.

7. Окладникова Е. А. Петроглифы средней Катуни / Е. А. Окладникова. — Новосибирск : Наука, 1984. — 111 с.
8. Окладников А. П. Петроглифы Забайкалья. / А. П. Окладников, В. Д. Запорожская — Л. : Наука, 1969. — Ч. 1. — 219 с.
9. Буров Г. М. Система знаков на керамике срубной историко-культурной общности: опыт интерпретации / Г. М. Буров // ДСПК. — 1996. — Т. VI. — С. 48 — 64.
10. Чередниченко И. И. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы / И. И. Чередниченко // Энеолит и бронзовый век Украины. — К. : Наукова думка, 1976. — С. 135 — 150.
11. Даниленко В. М. Кам'яна Могила / В. М. Даниленко. — К. : Наукова думка, 1986. — 152 с.
12. Серова Н. Л. Григориопольские курганы / Н. Л. Серова, Е. В. Яровой. — Кишинев : Штиинца, 1987. — 156 с.
13. Новицкий Е. Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья / Е. Ю. Новицкий. — Одесса, 1990. — 184 с.
14. Разделившие небо на созвездия // Вокруг света. — январь 1971. — № 1 (2544). — С. 15 — 16.
15. Климишин И. А. Календарь и хронология / И. А. Климишин. — М. : Наука, 1990. — 480 с.
16. Новицкий Е. Ю. Плита-жертвенник эпохи энеолита — ранней бронзы из Красноселки / Е. Ю. Новицкий // СА. — 1988. — № 1. — С. 235 — 237.
17. Maura R. El cielo en la Prehistoria. Astronomia y prehistoria / R. Maura // El Centro Solar Michael Hoskin. The Michael Hoskin Solar Centre. Junta de Andalucia. — 2011. — P. 79 — 98.
18. Caledo M. y Rocha L. Megalitismo en Evora: musealizar e interpretar / M. Caledo y L. Rocha // PH Boletín del instituto Andaluz del Patrimonio Histórico. n. 67 Especial. Junta de Andalucia. — 2008. — P. 124 — 129.
19. Schlosser W. Die Himmelschilde von Nebra-Astronomische Untersuchungen / W. Schlosser // Der Griff nach den Sternen. Wie die Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen. Internationales symposium in Halle (Saale) 16. — 21. Februar 2005. Halle (Saale). — 2010. — P. 913 — 933.
20. Вуд Дж. Солнце, Луна и древние камни / Дж. Вуд. — М., 1981. — 269 с.
21. Потемкина Т. М. Энеолитические круглоплановые святилища Зауралья в системе сходных культур и моделей степной Евразии / Т. М. Потемкина // Мировоззрение древнего населения Евразии. — М. : ООО «Старый сад», 2001. — С. 166 — 256.
22. Вязьмитіна М. І. Кургани біля села Новопилипівка і радгоспу «Аккермень» / М. І. Вязьмитіна, В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Ковпаненко // АП. — 1960. — Т. VIII. — С. 46 — 133.
23. Потемкина Т. М. Особенности структуры сакрального пространства энеолитических курганов со столбовыми конструкциями (по материалам Северного Причерноморья) / Т. М. Потемкина // Памятники археологии и древнего искусства Евразии. Памяти Виталия Васильевича Волкова. — М. : ИА РАН, 2004. — С. 214 — 250.
24. Михайлов Б. Д. Могильник эпохи позднего энеолита вблизи Каменной Могилы / Б. Д. Михайлов // Каменная Могила и ее окрестности. — Запорожье : Дикое Поле, 2008. — С. 84 — 85.

25. Дворянинов С. А. Энеолитические календари на юге Европейской части СССР / С. А. Дворянинов // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. — К. : Наукова думка, 1981. — С. 22 — 38.
26. Власов В. Г. Пути расшифровки каргопольского календаря-вышивки / В. Г. Власов // СЭ. — 1990. — № 2. — С. 46 — 63.
27. Ростунов В. Л. Опыт реконструкции сакрального пространства ранних курганов Европы и Северного Кавказа / В. Л. Ростунов. — Владикавказ, 2006. — 288 с.
28. Чмихов М. О. Датування пам'яток мистецтва Передньої Азії III — I тис. до н. е. на основі символів Зодіаку / М. О. Чмихов // Археологія. — 1987. — Вип. 58. — С. 18 — 33.
29. Михайлов Б. Д. Ритуал жертвоприношения в эпоху энеолита в бассейне реки Молочная / Б. Д. Михайлов // Каменная Могила и ее окрестности. — Запорожье : Дикое Поле, 2003. — С. 145 — 154.
30. Михайлов Б. Д. Ямное погребение с полисуаром на Мелитопольщине / Б. Д. Михайлов // СА. — 1976. — № 1. — С. 255 — 257.
31. Кияшко В. Рогатые амулеты раннего бронзового века / В. Кияшко // ИРОМК. — 1986. — Вып. 6. — С. 76 — 88.
32. Кияшко В. Я. Петроглифы у хутора Скельновский / [В. Я. Кияшко, В. В. Цыбрий, А. В. Цыбрий и др]. — Ростов-на-Дону, 2010. — 112 с.
33. Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита / Б. А. Рыбаков // СА. — 1965. — № 1. — С. 24 — 47.
34. Хлобыстина М. Д. Культовая символика петроглифических рисунков в культуре ранней бронзы Южной Сибири / М. Д. Хлобыстина // СА. — 1971. — № 1. — С. 73 — 81.

Джос В. С.

Сакральная календарно-астрономическая символика с холма Каменная Могила

В данной работе рассматриваются новые, до недавнего времени неизвестные, петроглифические композиции с холма Каменная Могила. Петроглифические изображения имеют определенные аналогии, как на территории Северного Причерноморья так и за его пределами. Детальное изучение изображений и их аналогий позволяет высказать мысль о том, что данные изображения объединяют в себе календарные и астрономические символы. Прослеживается определенная связь между петроглифическими композициями и энеолитическими круглоплановыми святилищами в курганах. Очевидно, сакральная календарно-астрономическая символика являлась неотъемлемой частью древних алтарей и была связана с календарно-астрономической обрядностью первобытных жителей Северного Причерноморья.

Dzhos V. S.

The sacral calendar and astronomic symbols from the Stone Tomb hill

The given work deals with the new petroglyphic compositions from the Stone Tomb hill, unknown till the present time. The pictures have definite analogies in the Northern Near Black Sea Territory as well as outside its borders. The detailed research of the pictures and their analogies allows to come to the conclusion, that the given pictures unite calendar and astronomic symbols. The definite connection between the petroglyphic compositions and the Chalcolithic round planned sanctuaries in the kurgans is observed. Obviously, the sacral calendar and astronomic symbols were the integral part of the ancient altars and was connected with calendar and astronomic ritualism of the Northern Near Black Sea Territory primitive inhabitants.

ОЛЬВІЯ ТА БЕРЕЗАНЬ В КОНТЕКСТІ ЗАСНУВАННЯ ІОНІЙСЬКОГО КОЛОНІАЛЬНОГО ПОЛІСА В НИЖНЬОМУ ПОБУЖЖІ *

Велика Грецька колонізація VII — V ст. до н. е. становила визначне явище в історії стародавнього світу. У цей час небувалий за своїми масштабами та наслідками міграційний рух надав довготривалого імпульсу до інтенсивного розвитку політичного, економічного та культурного життя у величезному районі, що охопив басейни Середземного, Егейського та Чорного морів, призвів до виникнення тисяч нових поселень і сотень автономних держав (полісів), створив нечувані умови для ведення аграрного господарства, ремісничої та торговельної діяльності, сприяв розквіту античної культури та поширенню її досягнень серед варварського світу.

Встановлення причин, характеру, основних етапів проходження, масштабів, особливостей і наслідків грецької колонізації, що, як відомо, охопила і велику частину Української Надчорноморщини, перебуває у центрі пильної уваги вітчизняного антикознавства [1, с. 22]. Серед його нагальних проблем чільне місце займає і низка питань, пов'язаних з найранішим періодом заснування, формування та становлення Ольвійського поліса — одного з трьох найбільших давньогрецьких державних утворень, що виникли на півдні України за колонізаційної епохи.

Давно назріла і нарешті нещодавно здійснена обґрунтована корекція датування масового археологічного матеріалу з розкопок архаїчних пам'яток Нижнього Побужжя [2] надає тепер підстави та змогу переглянути деякі наріжні (усталені, але такі, що вже не відповідають сучасному стану джерел) уявлення про заснування, становлення та розвиток на найраніших етапах Ольвійського поліса та його хори і відмовитись від деяких поширених зараз в літературі історичних реконструкцій і схем перебігу грецької колонізації Нижнього Побужжя та Північно-Західного Причорномор'я загалом.

Спершу нагадаймо яка картина становлення Ольвійського поліса склалася наразі у сучасній історіографії [3, сс. 22, 94; 4, сс. 37, 43 — 44, 90 — 92]. Згідно з нею це був довгий, доволі розтягнутий у часі процес, що мав декілька поступальних етапів, які охопили другу половину VII — початок V ст. до н. е. На першому етапі (друга половина VII — початок VI ст. до н. е.) у Нижньому Побужжі існувало єдине іонійське поселення на о-ві Березань. На другому етапі (перша половина VI ст. до н. е., ближче до його середини) — виникають аграрні поселення на узбережжі Березанського лиману, які складають хору Борисфена. На третьому етапі (від середини до 3-ї чверті VI ст. до н. е. включно), на початку якого було засновано Ольвію, освоєння регіону активізується. У цей час античні аграрні поселення поширюються на правий берег Дніпровського лиману, а потім охоплюють і Правобережжя Бузького, впритул до Ольвії. На четвертому етапі (остання чверть VI — перша чверть V ст. до н. е.) Борисфен входить до складу Ольвійського поліса, хора Ольвії охоплює весь регіон Нижнього Побужжя, включаючи його Лівобережжя, і Ольвія стає одноосібним античним державним утворенням у регіоні. Наведена схема, виходячи з одержаних сучасних даних, застаріла та потребує перегляду як у багатьох важливих деталях, так і в цілому.

* Ця стаття являє собою доповнений і розширений текст доповіді, що була зроблена автором на IX Наукових читаннях пам'яті професора П. О. Каришковського, що відбулися 11 — 13. 03. 2011 в ОНУ (м. Одеса) [Див.: 25, сс. 58 — 59].

Почнемо з Березані. Культурний шар VII ст. до н. е. на острові в чистому вигляді не знайдено і виділення найдавнішого періоду в історії пам'ятки досі базується на підставі хоча і ефектних, але випадкових і не дуже численних знахідок [5, с. 7]. Достовірні будівельні рештки цього часу розкопками також не зафіксовано. Згідно ж з результатами останніх досліджень, датування відкритих будівельних комплексів раннього (першого) періоду існування Березані вкладається в межі перших трьох чвертей VI ст. до н. е., абсолютно не заходячи в VII ст. до н. е. [6, с. 320]. Цей красномовний факт, а також те, що за відсутністю будівельних решток, керамічний матеріал VII ст. до н. е. на Березані все ж є, дозволяє вважати, що Борисфен, слугуючи центром посередницької торгівлі з варварським хінтерландом був не полісом, а емпорієм [7, с. 109; 8, с. 164; 9, с. 244] і його функціонування на початковому етапі колонізації регіону носило не стаціонарний, а тимчасовий, переривчастий або сезонний характер.

Вивчення багаторічної дискусії, що й досі не вщухає у вітчизняній і зарубіжній літературі, щодо політичного статусу Борисфена [5, сс. 17 — 18; 8, с. 146 сл.], а також накопичений сучасний досвід дослідження колоніального етапу існування грецьких міст у Західному Середземномор'ї, свідчить про те, що емпорії були необхідною ланкою освоєння греками нового простору та налагодження їхніх контактів з місцевим населенням [10, р. 199 ff; 11, р. 205]. Інша справа, що далеко не всі колонії засновувалися лише як емпорії, і навпаки — далеко не всі емпорії трансформувалися згодом у повноцінні поліси. Така ситуація реально відображає складність і неповторність колонізаційного процесу в різних частинах грецької Ойкумени, яку він охопив.

Виходячи з сучасних уявлень про архаїчну Березань, можна з упевненістю говорити, що з початку VI ст. до н. е., коли поселення набуває стаціонарного характеру, воно мало подвійну функцію. З одного боку, ми бачимо його яскраво виражений торговельно-обмінний характер як центру посередницької торгівлі [7, с. 109; 8, с. 164], оскільки посуд (перш за все, парадний розписний) та транспортні амфори для вина (від кінця VII — початку VI ст. до н. е.) в значній кількості зафіксовані на варварських поселеннях за сотні кілометрів від причорноморського узбережжя [12, сс. 215 — 216; 13].

З іншого боку, поселення, особливо у світлі останніх досліджень, виділяється також і як значний сировинний та ремісничий центр [14; 15, сс. 165 — 168; 16], що спеціалізувався на виробництві знарядь праці, зброї, прикрас тощо з чорних і кольорових металів, які теж, безперечно, були предметами товарообміну з варварським населенням. Окрім того, суттєвим (якщо не переважаючим) споживачем цього металу була й сама метрополія [14, с. 225]. Із сказаного стає зрозумілим, що ми не підтримуємо відому думку про переважно сільськогосподарський характер економіки Березанського поселення (Борисфена) [17, с. 38] та його полісну організацію у розумінні політичному [18, с. 11]. При цьому ми погоджуємося з тими дослідниками, які вважали Борисфен містом [5, с. 11; 8, с. 163; 18, с. 11], про що переконливо свідчить характер його рядової (спочатку заглибленої напівземлякової, а пізніше наземної) забудови та наявність священної ділянки — теменоса з храмом, присвяченим, імовірно, Афродіті [4, сс. 41 — 42].

Відносно ж Ольвії слід зазначити, що положення про те, що в першій половині VI ст. до н. е. тут у крайньому випадку існувало лише дрібне рядове поселення березанської хори, що на початковому етапі нічим не відрізнялося від інших аграрних поселень Нижнього Побужжя цього часу [4, с. 88; 19, рр. 34 — 35, 41], давно

застаріло. Ми маємо всі підстави стверджувати, що майже всі необхідні складові грецького міста — як урбаністичного центру поліса [20; 21] — були враховані під час заснування Ольвії, яке, з огляду на найновіші дані, відбулося десь у кінці першої — на початку другої чверті VI ст. до н. е. [8, с. 157; 22, сс. 164 — 169]. На плато майбутнього міста були свідомо окреслені зони для масової житлової забудови (як і на Березані також спочатку заглибленої в землю, пізніше наземної [15, сс. 160 — 161, 168 — 170]), а також виокремлені священні ділянки — теменоси й агора — центральна площа, що не підлягала суцільній забудові аж до моменту її першого замосту в останній чверті VI ст. до н. е. [8, сс. 155, 158]. Це означає, що в місті від самого початку його заснування була виділена спеціальна ділянка для масових зібрань громадянського колективу, оскільки добре відомо, що агора за часів архаїки — ранньої класики слугувала в грецьких полісах саме місцем проведення Народних зборів і релігійних свят за участю всієї громадянської общини [20, р. 10], та сприймалася як наріжний символ новоствореного автономного поліса [21, pp. 243 — 244]. Лише пізніше, за часів еллінізму, агора дістала у грецьких містах значення головної торговельної площі міста [23, s. 27 ff]. Тому саме наявність агори дає змогу вважати неординарною роль Ольвії як громадянського центру колоніального регіону, яка водночас слугувала для Нижнього Побужжя ще й центром суспільно-політичним. Наявність агори свідчить також і про існування відповідного інституту міських чиновників, які були представниками виконавчої влади в державі.

Визначення ролі Ольвії як головного ініціюючого осередку у просторовій організації іонійської апоїкії у Нижньому Побужжі підтверджують і спостереження за розвитком її аграрної зони в регіоні. У результаті ґрунтового уточнення часу заснування цілої низки архаїчних поселень хори Ольвії у Нижньому Побужжі, що охоплюють практично весь розглядуваний регіон — від Березанського лиману на заході до Нижнього Подніпров'я на сході, вдалося зняти їх в одних випадках занижені, а в інших — завищені показники та привести їх у відповідність до об'єктивних сучасних даних [2, сс. 27 — 29].

Для поселень східного району архаїчної хори, тобто узбережжя Березанського лиману, тепер надійно встановлено, що час заснування усіх основних пам'яток (Вікторівка-I, Каборга-I, Велика Чорноморка-II, Бейкуш) [24, с. 226, рис. 1, №№ 1, 12, 14, 17] має тут єдину точку відліку — першу чверть VI ст. до н. е. [2, с. 27]. Весь масив розписної кераміки на Ягорлицькому поселенні (лівий берег Дніпровського лиману) [24, с. 226, рис. 1, № 107] також датується, починаючи від першої чверті VI ст. до н. е. [2, с. 27]. Ранні матеріали поселень на схід від Березанського лиману, від Очаківського мису до Ольвії, а саме: Куцуруб-I, Широка Балка-I [24, с. 226, рис. 1, №№ 21, 40], також належать до першої чверті VI ст. до н. е. [2, с. 27]. На відміну від цього, спираючись на отримані дані, можна говорити, що поселення, які розташовані на північ від Ольвії, на правому березі Бузького лиману (Чортувате-VII, Стара Богданівка-II) [24, с. 226, рис. 1, №№ 46, 69] та поселення його лівого берега (Лупареве-II, Станіслав-I) [24, с. 226, рис. 1, №№ 100, 105] виникають відразу після середини — на початку третьої чверті VI ст. до н. е. [2, с. 27]. *

Приймаючи до уваги те, що як уже зазначалося, за останніми даними час заснування Ольвії датується тепер приблизно кінцем першої — початком другої чверті VI ст. до н. е. [8, с. 157; 22, с. 169], є підстави стверджувати, що широко-

* Користуючись нагодою хочу виправити прикрі помилки, що потрапили до тексту однієї статі [2]. Тут на с. 27, у пункті 5 назви пам'яток правильно треба читати так: «Старая Богдановка-II» та «Лупарево-II», а на сс. 30, 59 — 62 — «Старая Богдановка-II».

масштабні заходи по заселенню та освоєнню великої землеробської території Нижнього Побужжя були синхронізовані грецькими колоністами з цією подією [24, сс. 238 – 239; 25, с. 58; 2, с. 27]. Ця наша думка підтверджується влаштуванням приблизно в цей час у регіоні системи грецьких колоніальних святилищ *extra urban*, які окреслили межі майбутньої хори та поліса в цілому [26; 27]. На наш погляд, все це відбувалося в один і той самий час, відповідно до одного й того ж заздалегідь продуманого колонізаційного плану.

Отримання сучасних хронологічних реперів виникнення рядових грецьких землеробських поселень Нижнього Побужжя спростовує розповсюджену в літературі точку зору про наявність у Борисфена власної хори [28, р. 222]. У силу свого емпоріального характеру він просто не міг мати хори у своєму розпорядженні за статусом [2, с. 28; 24, с. 225]. На відміну від нього, Ольвія відразу ж була запрограмована і як місто, і як центр майбутнього полісу з необхідною внутрішньою територією, яка спеціально була зарезервована для розвитку власного сільського господарства. Чимала кількість поселень різного типу та розмірів, величезний обсяг землі, придатної для обробки та пасовищ, прямо вказує на те, що основою економіки нового поліса, що поставав у Нижньому Побужжі, було сільське господарство. Наявність сільських некрополів [29] свідчить про постійне проживання частини населення держави за межами міста, що сприяло ефективному використанню природних ресурсів оточуючого середовища [24, с. 229].

Слідом за заснуванням Ольвії її хора у Нижньому Побужжі у два прийоми чи етапи (що, очевидно, можна пояснити двома основними хвилями колонізації регіону) була щільно заселена й освоєна, внаслідок чого Ольвійський поліс набув всіх необхідних елементів, атрибутів і рис грецького колоніального полісу. На першому етапі – перша чверть – середина VI ст. до н. е. – була в основному заселена й освоєна частина аграрної зони від гирла Березанського лиману до Ольвії (Вікторівка – Широка Балка). Зазначимо, що умовні кордони цього регіону збігаються з ареалом циркуляції стрілоподібних монет, що пов'язуються з символікою Аполлона Лікаря [30, с. 39]. На другому етапі – середина – третя чверть VI ст. до н. е. – хора розширюється на північ і захід від Ольвії (по лінії Чорнувате – Варварівка – Станіслав). У цей час (у межах 3-ї чверті VI ст. до н. е.) почалося лиття дельфіноподібних монет, що символізували сакральну владу Аполлона Дельфінія [30, с. 39] і ареал їх циркуляції охоплює тепер практично всю територію Нижнього Побужжя – від Березані та Вікторівки на Березанському лимані до Олександрівки на лівобережжі Бузького лиману.

Значний обшир незаселеної вільної території та неораної родючої землі, на наш погляд, був головною передумовою організації у Нижньому Побужжі добре структурованої і розгалуженої колоніальної хори [25, с. 38]. Друга полягала у відсутності будь-яких перепон для її створення, функціонування, обмеження її в просторі та часі або якихось інших регламентаційних дій чи умов з боку місцевого населення [25, с. 58]. Напрочуд вдале поєднання топографічних особливостей, ресурсно-сировинних спроможностей і повної відсутності будь-якого відчутного впливового варварського (кочового чи осілого) населення в регіоні сприяло вільному мирному стабільному та ненасильницькому переселенню сюди іонійських греків і закріпленню їх у Нижньому Побужжі.

Поселенська, комунікативна та господарська структура колоніальної аграрної зони Ольвійського поліса знаходить собі прямі аналогії у принципах організації життєзабезпечення апоикій [11, р. 199 ff; 31, р. 104 f] і влаштування їх сільських

округ [32, ss. 97 – 103; 33, s. 55 ff; 34] в інших частинах античного світу, охоплених Великою Грецькою колонізацією. Це стосується як близьких розмірів окремого ойкоса (близько 0,2 га) на хорі Ольвії та в сільських округах полісів метрополії і аналогічних типів поселень (включаючи і наявність на хорі метрополії аграрних агломерацій типу Чортуватого-VII), так і їх загальної площі, кількості домогосподарств, що розташовувалися там, їх метричної основи, номенклатурних складових, елементів благоустрою тощо [24, сс. 238 – 239; 35; 36].

Паралельно з розбудовою в місті першого теменоса, присвяченого Аполлону Лікарю (священному покровителю Ольвійської держави), та активним заселенням хори, вздовж її кордонів здійснюється створення цілої системи святилищ, приурочених різним богам і героям [26; 27]. На півдні – південному заході своїм сакральним захисником колоністи обирають Ахілла (о-ви Левка та Тендра), Матір Богів, Борисфена, Геракла та Гекату (Кінбурн), зі сходу їх боронить Деметра (святилище на Гіпполаєвому мису), та із заходу теж Ахілл (святилище на Бейкушському мису). Наявність прикордонних святилищ була ще однією необхідною ланкою в організації цілісної системи поліса, що загалом і підтверджується всією давньогрецькою колонізаційною практикою [27, с. 44].

Важливо підкреслити, що архаїчні святилища Нижнього Побужжя мали ті самі характерні риси, що були притаманні прикордонним колоніальним святилищам на хорі переважної більшості полісів в інших регіонах грецького світу, охоплених колонізаційним процесом, а саме: 1) вони засновувались одночасно; 2) вони маркували межі простору, на який претендувала новостворена апойкія; 3) вони асоціювалися як символ полісного суверенітету та його надійного сакрального захисту [27, с. 45].

Заснування поселень сільськогосподарської округи паралельно заснуванню міста, створення системи прикордонних святилищ, а також організація в місті священних ділянок-теменосів і агори (місця проведення Народних Зборів) майже синхронно в першій – другій чвертях VI ст. до н. е., свідчить про полісний характер мілетської апойкії в Нижньому Побужжі від самого початку колонізації регіону. Саме наявність агори як чіткого та виразного елемента архаїчного поліса та визначальної ознаки в структурі його урбаністичного центру – міста [33, s. 76] дає змогу вважати неординарною роль саме Ольвії, а не Березані як суспільно-політичного державотворчого та координуючого всі дії колоністів по освоєнню регіону осередку Нижнього Побужжя у цей час.

На відміну від Березані (Борисфену), яку частина дослідників визнає полісом [15, с. 165], Ольвія на момент свого заснування і початку становлення дійсно володіла низкою необхідних ознак державності, що були притаманні всім колоніальним полісам, де б вони не виникали, а саме: а) громадянським етніконом; б) монетним карбуванням (з демотіконом); в) атрибутами полісної влади – законодавчої та виконавчої; г) полісними культами та спеціально відведеними місцями для їх відправлення; д) внутрішньою територією для розвитку власного сільського господарства, тобто хорою; е) чіткими кордонами, окресленими захисними сакральними зонами [25, с. 59].

Натомість для найранішої пам'ятки цього регіону – Березані подібних рис не зафіксовано і це природно, бо її, як ми вже зазначали, слід розглядати у світлі останніх розробок, не як поліс, а лише як емпорій – тобто центр посередницької товарообмінної діяльності, торгівлі з варварським хінтерландом (насамперед, населенням лісостепової зони) і метрополією.

Таким чином, ми маємо всі підстави стверджувати, що при заснуванні Ольвії були враховані всі необхідні складові полісу, як для міста, так і для держави, відомі за літературною традицією та пам'ятками метрополії. Не зважаючи на те, що Ольвія була заснована і знаходилася на самій північній межі відомого грекам заселеного світу, далеко від основних осередків античної цивілізації, вона, тим не менш, являла собою цілісну класичну систему типового грецького поліса, точніше систему «поліс-хора» (з огляду на свої основні складові). Виходячи з цього, вона з повним правом може вважатись одним з найхарактерніших прикладів побудови античної держави в умовах виведення за море колонії часів Великої грецької колонізації, а суто для Надчорноморщини і найбільш характерним прикладом колоніального північнопонтійського поліса іонійського походження [25, с. 59].

Підсумовуючи, ще раз зазначимо, що акт заснування Ольвії — центра іонійської апойкії у Нижньому Побужжі і постійного поселення на Березані, скоріш за все, були одночасними подіями [24, сс. 238 — 239], що відбулись, можливо, ще на початку першої чверті VI ст. до н. е. [2, сс. 27 — 29; 25, сс. 58 — 59]. У 2 — 3 чвертях VI ст. до н. е., у зв'язку з освоєнням хори, процес колонізації регіону прийняв масовий і незворотний характер, а молодий поліс став набирати все більшої і більшої міці. Створення Ольвійського поліса (як прозорливо передбачав ще П. О. Каришковський близько чверті століття тому [30, с. 25], і що підтвердилося останніми дослідженнями) було в основних рисах завершено близько середини VI ст. до н. е.

Процес його заснування і початку функціонування та становлення, що знайшов конкретне відображення в налагодженні життєдіяльності суспільно-політичного центру апойкії в Ольвії та виокремлення там теменоса Аполлона Іетрос та агори, а також у створенні системи прикордонних святилищ і паралельному заснуванні поселень сільськогосподарської округи з широким освоєнням землеробського обширу Нижнього Побужжя — не носив повільного довготривалого у часі та багатоетапного характеру, як вважалося раніше. Насправді, він зайняв проміжок часу від першої — початку другої до кінця третьої чверті VI ст. до н. е. і здійснювався за заздалегідь розробленим колонізаційним планом, до того ж за класичною відомою схемою, що в літературі отримала назву *Festlandssprung* або «стрибок на материк» [37, с. 77]. Згідно з нею грецькі колоністи починали освоєння нового краю з висаджування та закріплення на острові, використовуючи його як плацдарм накопичення ресурсів і сил для подальшої колонізації прилеглої материкової зони. Саме так були зокрема засновані поліси Кіма (на узбережжі Неаполітанської затоки) та Емпоріон (на узбережжі Середземного моря в північно-східній частині Іберійського півострова) [38, pp. 165 — 169]. І в нашому випадку, очевидно, Березань була таким само підходящим плацдармом, де швидко закріпившись після її заснування, колоністи проникли вглиб материка та підшукали зручне, відповідне до всіх вимог місце для заснування суспільного центру апойкії — Ольвії і намітили межі її майбутньої аграрної території.

Усе це свідчить про полісний характер мілетської апойкії у Нижньому Побужжі від самого початку колонізації і дозволяє говорити про те, що процес заснування і становлення грецького Ольвійського поліса та його хори проходив у регіоні, що розглядається цілеспрямовано і добре організовано, а не стихійно, як дотепер вважалося [3, сс. 40 — 41; 4, сс. 37 — 39, 91; 39, сс. 58 — 59, 73], і відповідав усім основним вимогам грецької колонізаційної практики. У цьому плані особливий

подив викликає остання праця С. Ю. Саприкіна, присвячена грецьким полісам Причорномор'я архаїчної та ранньокласичної доби. Абсолютно не враховуючи дослідження останніх півтора десятиліть, автор на багатьох сторінках стверджує, що освоєння греками регіону Нижнього Побужжя відбувалося стихійно, Ольвія та Березань засновувалися (!) та заселялися стихійно [39, сс. 58 — 59, 61, 62, 64, 67, 71, 73], а архаїчні аграрні поселення регіону взагалі не належали ані хорі Ольвії, ані хорі Борисфена, а просто були ... «поселеннями перших колоністів» [39, с. 59]. Ольвія ж, на думку автора, як напіваграрне селище складала лише частину цієї стихійно виниклої поселенської структури, що розвивалася також стихійно [39, с. 59].

Насправді ж, як ми намагалися показати, картина заснування та утвердження грецької апойкії у Нижньому Побужжі мала дещо інакший характер. І цей регіон зовсім не був поглинутий такою шаленою хвилею стихії, яку, невідомо на чому ґрунтуючись, намалював російський дослідник. Що ж стосується самого устрою нижньообузької апойкії, то за класифікацією колоніальних полісів Ольвію впевнено можна віднести до полісів першого, або класичного типу [40] — тобто до таких, що мали достатньо велику та родючу хору, яка тривалий час (включаючи не тільки колонізаційний архаїчний період, але й наступний класичний) дозволяла забезпечувати матеріальне існування громадян полісу, не порушуючи полісної автаркії. Важливо підкреслити, що колоніальні поліси, засновані саме на автаркічності, являли собою, насамперед, сільськогосподарські громади [41, pp. 19 — 20].

Розвиток і співіснування у єдиному збалансованому ланцюзі хори та поліса були тісно пов'язані з новими колоніальними умовами існування античної держави на узбережжі Чорного моря, що й робить їх основними аргументами у визначенні полісної організації апойкії — новоствореної колонії. Місто Ольвія (центр суспільно-політичного управління держави) та хора (підвладна йому взаємопов'язана система аграрних поселень Нижнього Побужжя) як дві невід'ємні частини єдиного організму чітко відображають усі головні етапи заснування, формування, становлення та подальшого історичного поступу Ольвійського полісу — його розвитку, розквіту, кризи та занепаду.

Незважаючи на різну кількість поселень на території античної аграрної зони в Нижньому Побужжі в усі основні періоди існування тут Ольвійської держави (107 — для часів архаїки, 152 — для періоду класики-еллінізму та 64 — для перших сторіч нашої ери) їх стабільна концентрація в одних і тих самих географічних межах прямо вказує на незмінність кордонів Ольвійської держави впродовж усього майже тисячолітнього періоду її існування. А це означає, що ідея просторового розвитку держави в окреслених межах конкретної території, а саме — 55 км з заходу на схід та 45 км з півночі на південь — була, вочевидь, закладена з самого початку її створення [24, с. 38]. Населення ж поліса (тобто його громадянський колектив) постійно піклувалося про незмінність її кордонів, розмістивши уздовж них систему охоронних сакральних зон-святилищ [26; 27] ще за часів, як ми вважаємо, першого покоління колоністів.

Життєздатність моделі античного сільського розселення на хорі, запрограмованої, очевидно, на декілька поколінь уперед, теоретичне підґрунтя та практичний досвід втілення якої були одержані у Середземномор'ї внаслідок активної колоніальної діяльності, була, таким чином, повністю доведена на прикладі Ольвії [42]. Саме завдяки створенню хори, перед усім як первинної основної бази для економічного самозабезпечення апойкії та полісної автономії греки в архаїчний

період утвердилися в цьому регіоні майже на тисячу років і Ольвія зберігала за собою полісну територію (практично без втрат), починаючи від початкової (колоніальної) до фінальної (пізньоантичної) епохи включно.

Таким чином, не викликає сумніву те, що і Ольвія, і Березань мали безпосереднє відношення до появи іонійського колоніального поліса в Нижньому Побужжі на початку VI ст. до н. е. [15, сс. 165, 189], але їх роль у цьому була якісно відмінною [2, сс. 28 – 29; 7, с. 164; 25, с. 59].

Березань виконала своє історичне призначення у колонізаційну добу тим, що: 1) була першим розвідковим форпостом іонійців у незнайомому для них регіоні; 2) успішно налагодила функціонування місця стабільних і мирних контактів з представниками варварського хінтерланду шляхом проведення тут двосторонніх сезонних торжищ; 3) послугувала плацдармом широкого аграрного освоєння Нижнього Побужжя; 4) постала активно діючим емпорієм і потужним ремісничо-виробничим центром у складі Ольвійського поліса; а згодом – 5) другим по значенню містом (і очевидно, зовнішнім портом [5, с. 72]), у складі створеної держави.

Ольвія ж відразу засновувалася з іншою метою, а саме як головний суспільно-політичний центр нового полісу з усіма його необхідними атрибутами – установленими етніконом і демоїконом громадянського колективу, органами влади, власною грошовою одиницею, місцем вшанування полісних богів-покровителів, могутньою хорою, системою прикордонних сакральних зон тощо. Саме в рамках планованих поступальних широкомасштабних заходів по зміцненню молодого поліса, що, ймовірно, здійснювалися заздалегідь складеним ще в метрополії планом, одночасно із заснуванням самої Ольвії близько кінця першої чверті VI ст. до н. е., було засновано і стаціонарне поселення на Березані. Воно, як бачиться, послугувало грекам своєрідним «п'ятачком», плацдармом для більш поглибленого вивчення, а потім масового заселення Нижнього Побужжя, заснування десятків землеробських поселень, освоєння природних ресурсів регіону, а також для розвитку вигідних торговельних відносин з варварським хінтерландом.

Отже, в контексті заснування іонійського колоніального поліса в Нижньому Побужжі Ольвія виступала тут, так би мовити, головним архітектором державо-творчого процесу, його застрільником, а Березань була, напевне, найголовнішим і найважливішим центром серед усіх інших вузлових виробничо-ремісничих, торговельно-обмінних і аграрних осередків апоїкії у регіоні (окрім Березані, це, можливо, ще Ягорлик, Аджигол, Чортувате-VII, Стара Богданівка-II), на які спиралась Ольвія, неухильно втілюючи його у життя.

Бібліографія

1. Буйських С. Б. Етнокультурні штрихи до картини еллінської колонізації Надчорноморщини / С. Б. Буйських // УЦСЄ. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 21 – 38.
2. Буйских С. Б. К хронологии архаических поселений хоры Ольвии Понтийской / С. Б. Буйских, А. В. Буйских // БИ. — 2010. — Вып. XXIV. — С. 3 – 64.
3. Крыжицкий С. Д. Сельская округа Ольвии / С. Д. Крыжицкий, С. Б. Буйских, А. В. Бураков, В. М. Отрешко. — К. : Наукова думка, 1989. — 240 с. — Библиогр. : с. 224 – 235.
4. Крыжицкий С. Д. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / [С. Д. Крыжицкий, А. С. Русяева, В. В. Крапивина и др.]. — К. : ИА НАНУ, 1999. — 478 с. — Библиогр. : сс. 609 – 668.

5. Назаров В. В. Древнегреческое поселение на острове Березань / В. В. Назаров. — Николаев, 1997. — 24 с.
6. Чистов Д. Е. Работы на острове Березань археологической экспедиции Гос. Эрмитажа / Д. Е. Чистов // АДУ 2003 — 2004 pp. — Запоріжжя, 2005. — С. 320 — 322.
7. Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в связи с ходом колонизационного процесса / Л. В. Копейкина // ПГКСВП. — Тбилиси, 1979. — С. 106 — 113.
8. Буйских А. В. Некоторые полемические заметки по поводу становления и развития Борисфена и Ольвии в VI — V вв. до н. э. / А. В. Буйских // ВДИ. — 2005. — № 2. — С. 146 — 164.
9. Kerschner M. Zum Beginn und zu den Phasen der griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer / M. Kerschner // EA. — 2006. — Bd. 12. — S. 227 — 250.
10. Hansen M. H. Emporion. A Study of the Use and Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods / M. H. Hansen // HE. — 1997. — Heft 117. — S. 83 — 105.
11. Wilson J.-P. The Nature of Greek Overseas Settlement in the Archaic Period: *Emporion* or *Apoikia*? / J.-P. Wilson // The Development of the *Polis* in Archaic Greece. — London — N.York, 1997. — P. 199 — 207.
12. Вахтина М. Ю. Греческая столовая керамика VI в. до н. э. из раскопок Немировского городища в Побужье / М. Ю. Вахтина // ΣΥΣΣΙΤΙΑ. — СПб., 2000. — С. 209 — 217.
13. Шрамко И. Б. Новые находки ранней античной керамики на Бельском городище / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // ΣΥΜΒΟΛΑ. — Москва — Киев, 2010. — Вып. 1. — С. 294 — 300.
14. Доманский Я. В. К вопросу о базовой функции первоначального Борисфена / Я. В. Доманский, К. К. Марченко // ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ. — СПб., 2007. — С. 22 — 27.
15. Чистов Д. Е. Архаический Борисфен: основные итоги исследований в восточной части Березанского поселения / Д. Е. Чистов // Европейская Сарматия. Сб. посв. М. Б. Щукину. — СПб., 2011. — С. 158 — 190.
16. Крутилов В. В. Железодельная мастерская с сырцовыми стенами на территории теменоса Березанского поселения / В. В. Крутилов // МАИЭТ. — 2007. — Suppl. 4. — С. 117 — 119.
17. Лапин В. В. Экономическая характеристика Березанского поселения / В. В. Лапин // АГ. — М., 1963. — С. 31 — 39.
18. Соловьев С. Л. Античная Березань: вчера и сегодня / С. Л. Соловьев // Борисфен — Березань. — СПб., 2005. — С. 7 — 15.
19. Wasowicz A. Olbia Pontique et son territoire / A. Wasowicz. — Paris, 1975. — 252 p.
20. Snodgrass A. M. Archaeology and the Study of the Greek City / A. M. Snodgrass // City and Country in the Ancient World. — London — N. York, 1991. — P. 1 — 24.
21. Miller S. G. Architecture as Evidence for the Identity of the Early *Polis* / S. G. Miller // Sources for the Ancient Greek City — State. — Copenhagen, 1995. — P. 201 — 244.
22. Русяева А. С. К вопросу об основании ионийцами Ольвии / А. С. Русяева // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 160 — 170.

23. Kenzler U. Vom dörflichen Versammlungsplatz zum urbanen Zentrum. Die Agora in Mutterland und in die Kolonien / U. Kenzler // Die Ägäis und das westliche Mittelmeer. – Wien, 2000. – S. 23 – 28.

24. Буйських С. Б. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму / С. Б. Буйських // ССПК. – Запоріжжя, 2009. – Вып. 15. – С. 225 – 247.

25. Буйських С. Б. До проблеми заснування та становлення Ольвійського полису / С. Б. Буйських // Древнее Причерноморье. – Одеса, 2011. – Вып. IX. – С. 58 – 59.

26. Буйських С. Б. Святинища *extra-urban* епохи грецької колонізації Нижнього Побужжя / С. Б. Буйських // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 3 – 14.

27. Буйських С. Б. Греческие святилища Нижнего Побужья как сакрально-территориальный символ колонизации региона / С. Б. Буйських // БЧ. – Керчь, 2007. – Вып. VIII. – С. 42 – 45.

28. Solovev S. Archaic Berezan: Historical-Archaeological Essay / S. Solovev // HE. – 1998. – Hft. 121. – P. 205 – 225.

29. Снитко І. О. Підкурганні поховання некрополів хори Ольвії VI – V ст. до н. е. / І. О. Снитко // Археологія. – 2011. – № 1. – С. 11 – 22.

30. Карышковский П. О. Монеты Ольвии / П. О. Карышковский. – К. : Наукова думка, 1988. – 167 с.

31. Murray O. Early Greece / O. Murray – New Jersey, 1980. – 320 p.

32. Audring G. Zur Struktur des Territoriums griechischer Polis in archaischer Zeit / G. Audring. – Berlin, 1989. – 108 s.

33. Lang F. Archaische Siedlungen in Griechenland. Struktur und Entwicklung / F. Lang. – Berlin, 1996. – 307 s. – 159 abb.

34. Lohmann H. Die Chora Milets in archaischer Zeit / H. Lohmann // MF. – Mainz, 2007. – Bd. 5. – S. 363 – 392.

35. Буйських С. Б. Ойкос греческой хоры в Нижнем Побужье VI – V вв. до н. э. / С. Б. Буйських // БЧ. – Керчь, 2006. – Вып. VII. – С. 29 – 31.

36. Буйських С. Б. Элементы благоустройства на архаических поселениях Нижнего Побужья / С. Б. Буйських // БЧ. – Керчь, 2012. – Вып. XIII. – С. 53 – 59.

37. Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien / N. Ehrhardt // Frankfurt/Main. – 1983. – 584 s.

38. Boardman J. The Greek Overseas. (Fourth Edition) / J. Boardman. – London, 1999. – 304 p.

39. Сапрыкин С. Ю. Греческие полисы Причерноморья (эпоха архаики и ранней классики) / С. Ю. Сапрыкин // Античный полис. – М., 2010. – С. 55 – 89.

40. Казаманова Л. Н. О типологии греческих полисов / Л. Н. Казаманова, Г. Т. Залюбовина // X конф. ВДИ. Тез. докл. – М., 1987. – С. 54 – 55.

41. Hansen M. H. The Copenhagen Inventory of *Poleis* and the *Lex Hafniensis de Civitate* / M. H. Hansen // The Development of the *Polis* in Archaic Greece. – London – N.York, 1997. – P. 9 – 23.

42. Буйських С. Б. Архаїчна хора Ольвії Понтійської як еталонна пам'ятка доби Великої Грецької колонізації / С. Б. Буйських // Историко-культурное наследие Причерноморья. Тез. докл. III междунар. науч. конф. – Ялта, 2011. – С. 15 – 16.

Буйских С. Б.

Ольвия и Березань в контексте основания ионийского колониального полиса в Нижнем Побужье

В статье на основании новых данных показывается, что процесс основания Ольвии и Березани, а также начало массового освоения аграрной территории Нижнего Побужья был синхронен и не носил затяжного характера. Он занял промежуток времени от конца 1-ой — начала 2-ой до конца 3-ей четвертей VI в. до н. э. В отличие от Березани, Ольвия сразу основывалась как общественно-политический центр полиса, и поэтому имела для этого процесса определяющее значение и все необходимые составляющие.

Березань же, как эмпорий и производственно-сырьевой центр, на потенциал которого опиралась Ольвия, играла в этом процессе тоже очень важную, но соподчиненную роль и не имела таких необходимых атрибутов государственности, какими обладала Ольвия.

Bujskikh S. B.

Olbia and Berezan in the context of the Ionic colonial polis foundation in Lower Bug region.

According to fuller information the article demonstrates that the process of Olbian and Berezans foundation, and also the beginning of mass agricultural settling of Lower Bug region were synchronous and not protracted. The dating of the process is from the end of the 1st — the beginning of the 2nd quarter till the end of the 3rd quarter of the VI century BC. In contrast to Berezan Olbia was founded from the very beginning as social and political centre of the city, and therefore it has determinative meaning for that process and all the needed components. And Berezan, as emporion and production-resource centre, on potential of which Olbia based itself upon, played in that process a significant, but subdominant part too, and didn't have such important attributes of statehood that Olbia did.

Попандопуло З. Х.

**БЛАГОВЕЩЕНСКИЙ I ГРУНТОВЫЙ МОГИЛЬНИК
(ПО МАТЕРИАЛАМ ИССЛЕДОВАНИЙ А. В. БОДЯНСКОГО)**

В 50-е годы прошлого столетия, в результате сооружения плотины Каховской ГЭС, образовалось гигантское водохранилище, затопившее огромные территории в понизовьях Днепра в пределах Запорожской, Днепропетровской и Херсонской областей. В отличие от археологических объектов Надпорожья, попавших в зону затопления при сооружении Днепровской гидроэлектростанции в 30-е годы, и для исследования которых была создана Днепростроевская экспедиция Наркомпроса со многими отрядами во главе с академиком Д. И. Яворницким, памятникам нижнего Днепра повезло меньше. На территории Запорожской области работала лишь одна — Горностаевская экспедиция ИА АН УССР под руководством В. И. Довженка, которая короткое время (1953 г.) исследовала средневековое городище в урочище Большие Кучугуры. А ведь в зоне затопления оказались сотни памятников археологии. Часть их бесследно исчезла, за некоторыми потом велись многолетние наблюдения и проводились спасательные работы. Человеком, который на протяжении всей своей жизни проводил разведки в районах разрушающихся объектов, был археолог Александр Всеволодович Бодянский. Данная статья посвящена одному из крупных грунтовых могильников эпохи раннего железа — Благовещенскому, открытому и частично исследованному им.

На территории Запорожской области имеется местность, известная как Каменско-Днепровский под (низина — прим. авт.). Она пострадала от абразии Каховского водохранилища не в меньшей степени, чем остальные прибрежные области. Здесь, на протяжении почти двух десятков лет, с конца 50-х до середины 70-х годов прошлого столетия, проводил спасательные работы А. В. Бодянский. Большое скопление археологических памятников разных эпох было зафиксировано им на береговом участке между селами Балки Васильевского и Благовещенкой Каменско-Днепровского районов области. Даже простой перечень открытых местонахождений, поселений, могильников впечатляет. Согласно архивным записям Бодянского [1; 2], им были выявлены 8 пунктов мустьерских стоянок с инвентарем, бескуржанные могильники: 2 — эпохи бронзы, один из которых обозначен как ямно-катакомбный, скифский, сармато-аланский, киево-русский; поселения эпохи бронзы, скифского времени, землянки периода Киевской Руси. И все это на отрезке береговой линии протяженностью примерно 6 км. Материалы некоторых памятников, в частности поселение и могильник киево-русского времени, уже введены в научный оборот [3], остальные ждут своей очереди. В архиве Института археологии хранится отчет А. Бодянского об исследованиях Благовещенского III грунтового могильника III — IV вв. н. э. Однако подобного же отчета, касающегося Благовещенского I могильника скифского времени нет. Из личного архива А. В. Бодянского в Запорожский областной краеведческий музей поступили только черновые записи его наблюдений. Нам пришлось просмотреть все материалы за разные годы, чтобы вычленить упоминания об этом могильнике. Эти записи очень скудные, нет подробных описаний погребений и инвентаря, чертежей и фото. В основном имеются упоминания о количестве разрушающихся и исследованных могил, некоторые общие сведения о расположении погребений и их ориентации. Будучи лично знакомы с Александром Всеволодовичем и зная его стиль работы, мы предполагаем, что вероятно у него хранились и полные (набело составленные) дневники. К сожалению, эта часть архива для нас утеряна.

Упоминания о Благовещенском I могильнике имеются в ряде работ исследователей, занимающихся скифской проблематикой [4, с. 153; 5, с. 43; 6, с. 79]. Однако, судя по всему, никто не обладает полной информацией. Поэтому, мы считаем своим долгом, ввести в научный оборот хотя бы те крупинки сведений, которые почерпнули из имеющихся у нас записей А. Бодянского и опубликовать находки из могильника, которые тоже хранятся в фондах ЗОКМ. Эта статья является предварительной публикацией только части материалов Благовещенского могильника. Нам известно, что некоторое количество находок из погребений хранится в фондах Института археологии НАН Украины. Только анализ всех имеющихся материалов, как письменных, так и вещественных, может дать, надеемся, полное представление об еще одном, грунтовом некрополе скифов в Нижнем Поднепровье.

История открытия и изучения памятника

Анализ записей А. В. Бодянского приводит к мысли, что Благовещенский I могильник мог быть одним из крупнейших грунтовых некрополей в Нижнем Поднепровье. Исследователь не раз отмечал, что по площади этот могильник превосходит аналогичный, расположенный у с. Скульки. Материалы последнего, планомерно исследовавшегося на протяжении почти 11 лет автором настоящей статьи, уже опубликованы [7]. Располагался Благовещенский I могильник на высоком, обрывистом берегу, высотой до 15 м. Протяженность его по берегу

Каховского водохранилища составляла, по определению А. Бодянского, 500 м (в другой записи фигурирует цифра 0,6 км) с севера на юг и 50 — 60 м в ширину [2, д. 3381 (83), с. 2].

В 1959 году возле небольшого с. Побережье, оно же с. Шлях Ильича (ныне в составе с. Благовещенки) к северо-западу от б. Кузьминой во время разведок А. В. Бодянский обнаружил грунтовый могильник эпохи бронзы, в котором исследовал 5 захоронений. В 1961 году он отмечает, что на этом же месте размываются одиночные погребения скифов IV — III вв. до н. э. [2, д. 3381 (27), с. 1]. В следующем, 1962 г. Бодянский уже не сомневается в том, что здесь расположен скифский грунтовый могильник, но отмечает, что погребения в нем «розкидані рідко». В береговом обрыве он насчитал их восемь [2, д. 3381 (42), с. 1]. В дальнейшем, чтобы отличить этот скифский могильник от других грунтовых могильников, расположенных неподалеку, ему было присвоено название «Благовещенка I», а грунтовые могильники, находившиеся к юго-западу от упоминаемой балки Кузьминой, стали обозначаться как Благовещенка II — ямно-катакомбного времени и Благовещенка III — сарматский, III — IV вв. н. э.

В 1963 г. он пишет, что за с. Благовещенкой, на восточном высоком выступе Каменско-Днепровского пода, где давно размываются рядовые погребения скифов, видел в прошлом году (1962 г. — прим. авт.) девять отдельных погребений в катакомбах. Они в году нынешнем полностью обвалились. Вместо них в разных местах проявились другие шесть погребений. Залегают они глубоко, от 2 до 3 м в «норах-катакомбах», а чаще в подбоях и реже в ямах. Одно из погребений было исследовано. В нем обнаружены обломки железного ножа, кости быка и коня и подстилка из рогоза на дне катакомбы. Этот погребенный лежал головой на запад. Однако, отмечает Бодянский, встречаются погребения и с южной ориентацией [2, д. 3381 (48), с. 2].

В сообщении за 1964 г. [2, д. 3381 (62), с. 1] отмечено, что исследовано одно погребение в катакомбе. В нем находился «специально» сломанный меч-акинак и раскиданные по левой части туловища бронзовые трехгранные наконечники стрел. Описание захоронения, как и количество наконечников, отсутствует. Однако, в нашей коллекции имеются наконечники стрел в количестве 19 штук, маркированные 1964 годом из погребения № 1 (описание их будет дано ниже, вместе с другими находками из могильника). Вероятно, они происходят из упоминаемого выше захоронения.

В августе — сентябре 1966 года на могильнике отмечалась наибольшая «густота» погребений. Здесь же, как отметил А. Бодянский, были обнаружены два, едва видимых, расплывшихся кургана, один из них стоял на обрыве и уже частично обвалился. На берегу, под этой насыпью, он обнаружил каменную стелу «безликого воїна, ніби в шапці вушанці». Разрушавшееся погребение, по мнению исследователя, располагалось в центре кургана. Оно находилось в катакомбе на глубине 3,2 м. Во входной яме были обнаружены сложенные попарно копытами на восток и запад четыре ноги коня в анатомическом порядке. Еще глубже, в яме перед входом в катакомбу, находились ноги козы (?) с копытцами. По словам А. Бодянского, погребение было заложено деревянной рамой, рогозом, а катакомба забита гумусированным грунтом. Вход в него был замаскирован чистым лессом. Захоронение сохранилось частично. Скелет лежал головой на северо-запад. Возле него были обнаружены два больших наконечника копий, один из них листовидной формы, другой — с маленьким треугольным краем, который

заканчивался «вусиками», т. е. со свисающими концами жала. Наконечники находились в деревянных чехлах, обтянутых кожей. Здесь же были найдены обломки рукоятки меча с полукруглыми накладками. На уцелевшей правой руке, на кисти и выше локтя, находились два ряда глазчатых бусин. По предположению Александра Всеволодовича, это погребение женское, поскольку скелет имеет тонкокостное строение. За головой погребенной находились части туши быка: нога с лопаткой и железный нож с костяной рукояткой [2, д. 3381 (83), сс. 2 – 3].

В ноябре того же года была заложена траншея на втором маленьком кургане, который располагался рядом с исследованной ранее насыпью. Была обнаружена камера с округлой входной ямой. В ней располагалось парное захоронение взрослого и подростка. Камера прямоугольной формы находилась на глубине 3,5 м, была вытянута с запада на восток с подбоем в восточную сторону. Вход в нее располагался с западной стороны. Погребение было разграблено. Вместе с человеческими костями были обнаружены кости ног двух коней и обломки железного изделия (возможно меча) [2, д. 3381 (84), сс. 1 – 2].

Помимо двух курганов, в том же году А. В. Бодянский исследовал еще 11 погребений на могильнике. Некоторые захоронения также были частично разрушены обвалами береговой линии, но имелись и несколько целых (количество не указано – прим. авт.). Все они залегали в «подбоях-катакомбах». Некоторые погребенные были уложены головами на запад, другие – на северо-запад. Залегали захоронения на глубинах от 0,9 до 2,8 м. Три из них были ограблены. Обнаружены и детские захоронения без сопровождающего инвентаря, лишь возле одного из них находился сосуд с врезным и ямковидным орнаментом со следами инкрустации белой пастой [2, д. 3381 (83), с. 4].

Одно погребение было обнаружено в результате закладки шурфа. Оно оказалось не ограбленным. Погребенный был уложен головой на запад. За черепом находилась половина туши и нога быка вместе с железным ножом с костяной рукояткой. В могиле были обнаружены меч (?), два копья: с листовидным большим жалом и маленьким треугольным. Копья с древками имели длину 2 м, что, по уточнению А. Бодянского, установлено по расположению подтока. Здесь же находились две уздечки с эсовидными железными псалиями и бронзовыми бляшками в виде «граненых конусов» (ворварки – прим. авт.), полушарий и голов фантастических животных «щось на зразок індіка та оленя з орлиним дзьобом» [2, д. 3381 (83), с. 5]. Фото находок из этого захоронения помещены в реестре «Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей ...» [1, рис. 11].

В ноябре того же года, Бодянский продолжил раскопки на могильнике, которому дал определение, как «могильник местных борисфенитов» [2, д. 3381 (84), с. 1]. Он заложил раскоп площадью 18 кв. м. в глубине террасы, к западу от центральной группы погребений, исследованных в сентябре. На раскопе были обнаружены четыре узкие ямки, в которых находились кости жертвенных животных, в том числе кости быка и череп коня напротив погребения с уздечкой и оружием. Затем исследовал еще одно погребение на обрыве. Захоронение оказалось парным. А на приступке, перед входом (в камеру – прим. авт.), лежал скелет ребенка с цветными бусинками кольцевидной формы. Камера была ограблена. На одном из черепов были заметны следы зеленого окисла. Возможно серьги (?).

В 1967 году, в мае – июне, на Благовещенском могильнике произошли большие обвалы от 1 до 8 м. В результате чего проявились новые погребения в катакомбах. На протяжении 300 м А. Бодянский насчитал 14 погребений, располагавшихся

группами. Восемь из них, в катакомбах, были полностью ограблены. Остальные находились в разной стадии разрушений. Поскольку, по замечанию А. Бодянского, высота обрывов составляла 15 м, он взялся копать только те, которые были безопасны для исследователя. В обвале берега он расчистил погребение с глазчатыми бусами и бронзовым зеркалом [2, д. 3381 (91), сс. 1 – 2]. Как пример описки, возможно в результате спешки, на бумаге, в которую были завернуты бусы, рукой Бодянского, карандашом записано: «Благов. мог. II пох. буси». Могильник II, по описанию самого Александра Всеволодовича и начертанному им плану, обозначен как «могильник II грунтовый ямно-катакомб. з одним курганом». По нашей маркировке эти находки записаны 1966 годом (?).

Второе исследованное захоронение находилось в катакомбе на глубине 2,9 м. Погребенный был уложен головой на юго-запад. В головах найдена жертвенная пища – кости быка с железным ножом. Возле руки находилось железное кольцо и один бронзовый трехгранный наконечник стрелы.

Последняя запись, касающаяся Благовещенского скифского могильника, в дошедшем к нам архиве датирована 1968 годом. В ней сказано, что море обвалило пять новых погребений в катакомбах, которые видны в обрыве. Одно погребение А. Бодянский собирался исследовать. На этом сведения обрываются [2, д. 3381 (99), сс. 1 – 2].

Однако, в коллекции музея хранится коробка с бусами и фрагментом сережки, которые маркированы как «Благовіщ. 1968, погр. I».

К большому сожалению, в имеющихся записях исследованные А. В. Бодянским захоронения не пронумерованы, и идентифицировать имеющийся у нас инвентарь с определенными погребениями не удастся. Кроме того ряд находок вообще не упоминается. В то же время, на обертках бумаги, в которую были завернуты находки из полученной нами коллекции, имеются надписи, сделанные рукой А. Бодянского. Это – наименования объекта «Благовіщ. мог.», иногда с дополнением «скиф» или «I», год находки и номер погребения (последние сведения не всегда приводятся). Поэтому описание находок мы даем согласно имеющемуся у нас реестру.

Описание находок из погребений Благовещенского грунтового могильника I из коллекции ЗОКМ

Погребение 1 (1964 г.) – обнаружено 19 бронзовых наконечников стрел (Арх – 6386 (1 – 19). Их можно разделить на две группы:

– трехгранные наконечники с вильчатыми основаниями и гладкими гранями, с утопленной втулкой (8 шт.). Размеры их: высота – от 1,7 см до 2,7 см, ширина граней – 0,6 см (рис. 1, 1-а);

– трехгранные наконечники, тоже с гладкими гранями, но имеющие короткие П-образные ложки у основания (11 шт.). У большинства ровные основания, у некоторых вильчатые. Все с утопленными втулками. На трех экземплярах, на одной из граней имеются сквозные отверстия. Высота изделий – от 2,2 до 3 см, ширина – 0,6 см (рис. 1, 1-б).

Погребение 3 (1966 г.) – обнаружен 21 бронзовый наконечник стрелы (Арх – 6388 (1 – 21), один костяной наконечник (Арх – 6389), одна ворварка (Арх – 6390).

Описание находок

1. Наконечник стрелы костяной пулевидной формы с вильчатым основанием. Высота изделия – 3 см, диаметр основания – 0,5 см (рис. 1, 2-а).

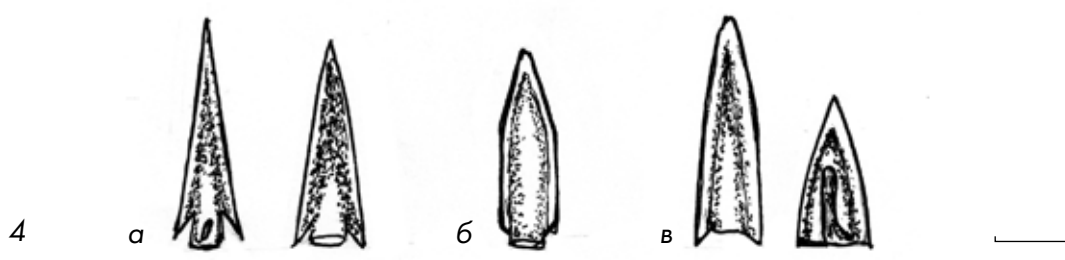
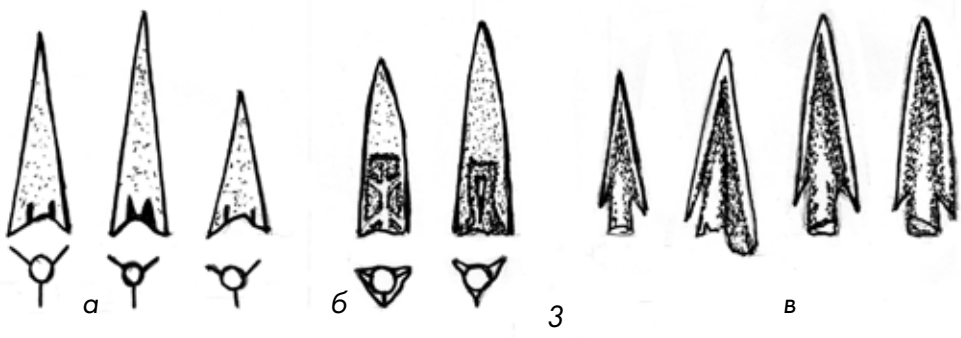
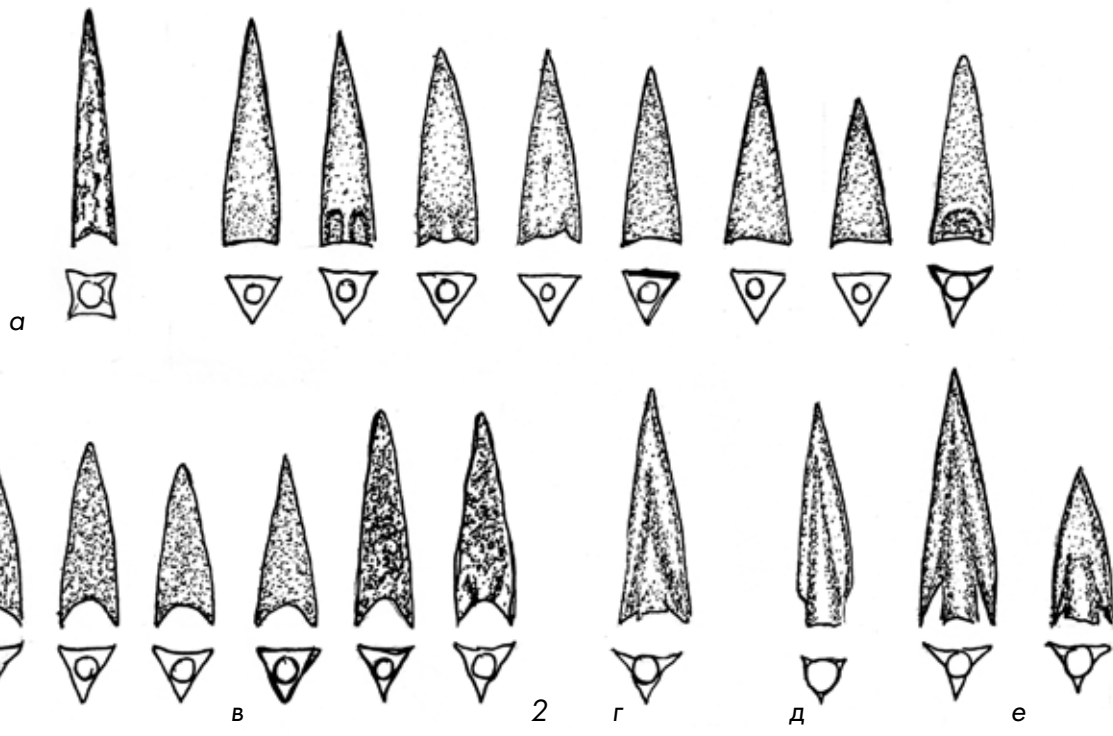
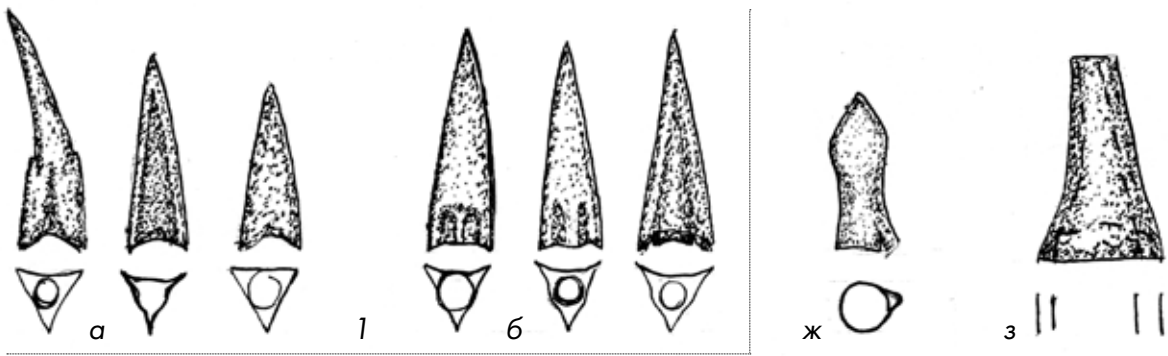

Рис. 1. 1 – наконечники стрел из п. 1; 2 – наконечники стрел и ворворка из п. 3; 3 – наконечники стрел из п. 4; 4 – наконечники стрел из п. 18

2. Бронзовые наконечники стрел нескольких типов:

— трехгранные наконечники с утопленной втулкой и гладкими гранями, с ровным и слегка изогнутым краем (9 шт.). У двух экземпляров, у основания — короткие П-образные ложки, у одного — овальное отверстие на одной из граней. Высота наконечников — от 1,8 до 3 см, ширина граней — 0,6 — 0,8 см (рис. 1, 2-б);

— трехгранные наконечники с гладкими гранями и вильчатыми основаниями (7 шт.). Высота наконечников от 2,2 до 2,9 см, ширина граней — 0,6 — 0,7 см (рис. 1, 2-в);

— наконечник трехгранный с глубоко утопленной втулкой, вильчатым основанием и треугольными ложками на гранях. Высота — 3,1 см, ширина граней — 0,9 см (рис. 1, 2-г);

— наконечник трехгранный с выступающей втулкой, короткими косо обрезанными концами граней и овальным отверстием на одной стороне. Высота — 2,9 см, ширина — 0,6 см, диаметр втулки — 0,4 см (рис. 1, 2-д);

— наконечники трехгранные (2 шт.) с выделенной втулкой и свисающими концами граней. Высота — 2 см, 3,2 см, ширина — 0,7 см, 0,8 см (рис. 1, 2-е);

— наконечник с четырехгранной ромбовидной головкой, длинной втулкой, круглой в сечении и коротким, обломанным шипом. Высота — 2 см, диаметр втулки — 0,6 см (рис. 1, 2-ж).

3. Ворварка бронзовая в виде усеченного конуса с вогнутыми боками и разновеликими основаниями. Высота изделия — 2,5 см, диаметры оснований — 0,6 см, 1,5 см (рис. 1, 2-з).

Погребение 4 (1966 г.) — обнаружено 58 почти целых бронзовых наконечников стрел и 18 — в обломках (Арх — 6391 (1 — 58)). Выделяются три типа наконечников:

— трехгранные наконечники (9 шт.) с опущенными концами граней. У некоторых на одной из сторон имеется овальное отверстие, у одного — такие отверстия на всех боках. Высота изделий — 2,2 — 2,7 см, ширина граней — 0,5 — 0,7 см (рис. 1, 3-а);

— трехгранные наконечники (9 шт.) с гладкими гранями. У некоторых имеются П- и Х-образные, а также треугольные ложки. Высота — 1,8 — 2,9 см, ширина — 0,7 — 0,8 см (рис. 1, 3-б);

— трехгранные наконечники с выступающей втулкой (40 шт.). У части из них выделенные концы граней находятся вровень с основанием втулки, у других — расположены выше. В общей массе выделяются два сточенных, узких, наконечника, высотой 2,1 и 2,2 см при ширине 0,3 см. Высота большинства наконечников колеблется в пределах 2,2 — 2,7 см при ширине 0,5 — 0,7 см. Наиболее крупные достигают высоты 3,3 см (рис. 1, 3-в).

Среди этой группы наконечников встречаются бракованные, с дефектом литья.

Погребение 18 (1966 г.) — обнаружено 13 бронзовых наконечников стрел, относящихся к трем типам (Арх — 6392 (1 — 13)):

— трехгранные наконечники с выступающей втулкой (3 штуки). Концы граней находятся вровень с основанием втулки. На плоскостях треугольные ложки. Высота их — 2,7 — 3 см, ширина — 0,8 — 0,9 см (рис. 1, 4-а);

— трехгранные наконечники, втульчатые с коротко обрезанными концами граней и П-образными ложками на плоскостях (3 штуки). Размеры: высота составляет 2,7 — 3 см, ширина — 0,6 см (рис. 1, 4-б);

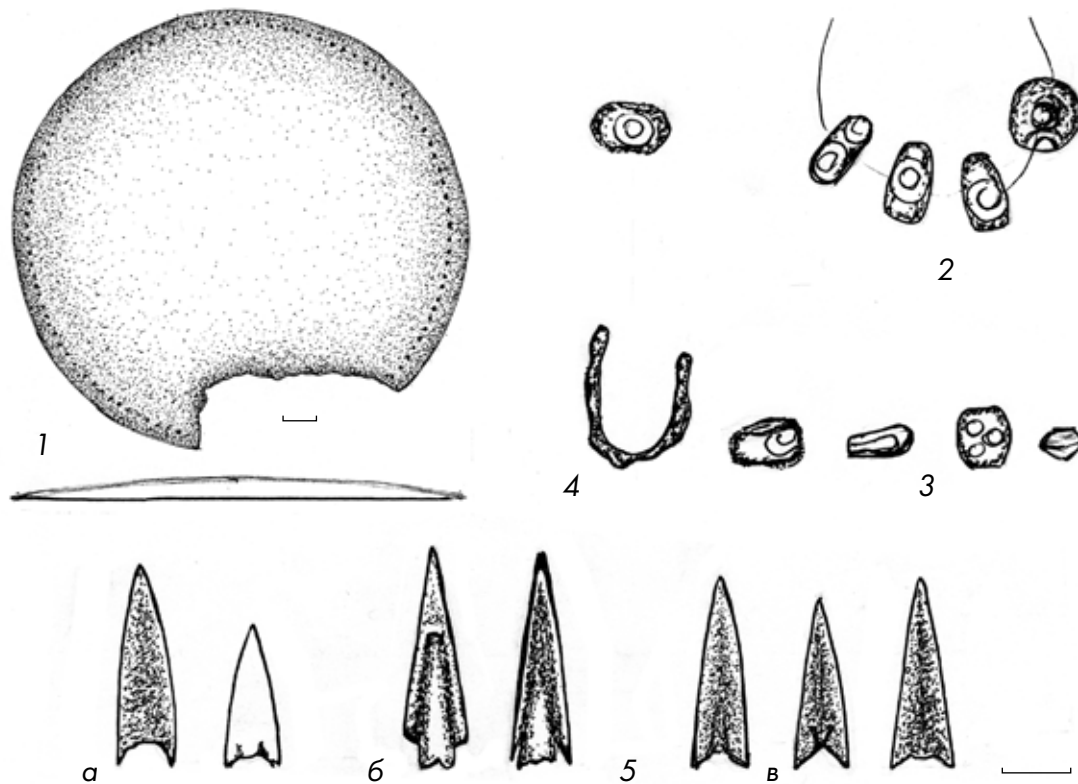

Рис. 2. Инвентарь из безымянных погребений: 1 – зеркало, 2 – бусы; 5 – наконечники стрел; 3 – 4 – бусы и фрагмент серьги из п. 1

– трехгранные наконечники с утопленной втулкой (7 штук), с гладкими гранями. Выделяются по размерам в две группы – короткие, высотой 2 – 2,3 см и длинные – 2,5 – 3 см, ширина их – 0,7 – 0,9 см (рис. 1, 4-в).

1966 или 1967 год, находки из непрономерованного погребения

1. Зеркало бронзовое в виде круглого диска, украшенного пунсонным орнаментом по окружности у кромки обода (Арх – 6380). Обломана небольшая часть у кромки, видимо со стороны ручки. Диаметр диска составляет 15 см при толщине 1 мм (рис. 2, 1).

2. Бусы стеклопастовые, глазчатые (Арх – 6381 (1 – 4)). Четыре экземпляра сохранились целыми, один – в обломках. Сильно патинизированы но, судя по обломкам пятой бусины, они могут иметь сине-зеленый цвет с тремя белыми ободками каждая. Диаметры бусин составляют 1,1 см, высота – 0,7 – 0,8 см (рис. 2, 2).

1968 год, погр. I

В коллекции числятся 39 бусин и обломок серьги (Арх – 6385).

1. В состав ожерелья входят три больших, разной конфигурации: 2 кольцевидные и 1 бочонковидная глазчатые бусины и 36 – мелких биконической и кольцевидной формы. Кольцевидные бусины темно-синего цвета с белыми ободками, бочонковидная – зеленоватого цвета с серией мелких глазков.

Большие – имеют размеры – 1,1 x 0,6 см, 0,8 x 0,4 см, 0,8 x 0,9 см; мелкие – в среднем – 0,3 x 0,5 см (рис. 2, 3).

2. Обломок бронзовой серьги, изготовленной из круглой в сечении проволоки, согнутой в овал. Длина сохранившейся части – 2 см, ширина – 1,5 см (рис. 2, 4).

Еще одна группа находок – наконечники стрел, не имеет никакого шифра Но поскольку они находились в той же коробке, что и вся коллекция из Благо-

вещенского могильника, мы включили их в эту опись. Эта коллекция состоит из 34 бронзовых наконечников стрел (Арх — 6387 (1 — 34), которые относятся к трем типам:

— трехгранные наконечники с утопленной втулкой, гладкими гранями, заканчивающиеся вильчатым основанием — 6 штук. Три экземпляра сильно сточены. Размеры их составляют: высота — 2,1 — 2,9 см, ширина — 0,6 — 0,9 см (рис. 2, 5-а);

— трехгранные наконечники с выступающей втулкой — 6 штук. Концы граней выступают над втулкой, на плоскостях имеются треугольные и П-образные ложки. В некоторых экземплярах сохранились остатки древков. Два наконечника сильно деформированы. Размеры их составляют: высота — 2,8 — 3,4 см, ширина граней — 0,8 — 0,9 см (рис. 2, 5-б);

— трехгранные наконечники — 22 штуки, большинство с гладкими гранями, почти ровными или слегка изогнутыми у основания. Имеются экземпляры со свисающими концами граней, у некоторых на плоскости — короткие П-образные ложки. Размеры наконечников: высота — 2 — 2,9 см, ширина граней — 0,7 — 0,8 см (рис. 2, 5-в).

Все описанные выше наконечники стрел относятся к двум отделам и нескольким типам по классификации А. И. Мелюковой [8]. Хронологические рамки существования таких наконечников охватывают конец V — IV вв. до н. э.

Исходя из вышеизложенных описаний, можно сделать некоторые предварительные выводы.

1. Могильник, судя по всему, занимал большую территорию, на которой погребения сосредотачивались группами, и между ними, как отмечал А. Бодянский, находилось свободное пространство. Следовательно, эти группы, как и в Скельковском могильнике, могли быть связаны определенными родственными отношениями. Это отмечал и сам автор. Он же предполагал, что могло быть разрушено около 300 захоронений. Даже, если эта цифра несколько преувеличена — (по нашим подсчетам, за годы наблюдений А. Бодянский зафиксировал 52 погребения, из которых 22 исследовал) — могильник был довольно большим. В нашей выборке отсутствует 1965 год, да и не все разрушения могли быть зафиксированы.

2. На могильнике отмечено большое количество погребений в катакомбах, но определить их тип не представляется возможным из-за отсутствия подробностей взаимного расположения камер и входных ям. О том, что катакомбы были нескольких типов, не приходится сомневаться, поскольку А. Бодянский использует такие характеристики, как в «норах-катакомбах», в «подбоях». Вероятно, можно идентифицировать лишь одно захоронение, отмеченное ноябрем 1966 г., в котором камера и входная яма расположены по одной линии — запад — восток. Это может быть катакомба 2-го типа. Отмечены им и погребения в простых ямах.

3. Большинство захороненных имеют западную или с некоторыми отклонениями от нее ориентацию, хотя есть и костяки, ориентированные головами на юг.

4. Вероятно, все скелеты лежали в вытянутом положении, иначе была бы отмечена другая поза умерших.

5. В качестве закладок в камеру один раз упоминается дерево с рогозом. Нет никаких сведений об использовании камня.

6. Почти во всех погребениях, которые описываются несколько подробнее, отмечено присутствие заупокойной пищи — костей животных и железных ножей при них. Имеются также отдельные упоминания об оружии и украшениях.

Несмотря на скудность имеющейся информации, сравнивая два грунтовых могильника Благовещенский I и Скельковский можно отметить следующее:

- оба некрополя заложены на высоких прибрежных кручах, на местах ранее занятых грунтовыми могильниками эпохи бронзы;
- отмечено сходство в планировке погребений – по родственным группам;
- наличие разных типов погребальных сооружений, но с преобладанием катакомб;
- присутствие в погребальном инвентаре заупокойной пищи и довольно большого количества оружия, в первую очередь наконечников стрел.

Главное отличие между некрополями состоит в полном отсутствии камня, как элемента погребальной конструкции. Другие аспекты пока не могут рассматриваться в силу недостаточной информации о могильнике.

Библиография

1. Бодянский О. В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані, або руйнуються водами озера ім. В. І. Леніна та Каховського водосховища / О. В. Бодянский // Науковий архів ІА НАНУ – 1977/89.
2. Інформації про розвідки та розкопки О. В. Бодянского в ІА АН України. Рукописи // Архів ЗОКМ – спр. 3381.
3. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. / А. О. Козловський. – К. : Наукова думка, 1990. – 184 с.
4. Остапенко М. А. Скифские бескурганные могильники Степного Поднепровья / М. А. Остапенко // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. – Москва – Киев – Запорожье, 2007. – С. 143 – 179.
5. Бидзиля В. И. Скифский царский курган Гайманова Могила / В. И. Бидзиля, С. В. Полин. – К. : Издательский дом «Скиф», 2012 – 748 с., с илл. на 64 с.
6. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії / Б. М. Мозолевський – К., 2005. – 101 с.
7. Попандопуло З. Х. Скифский грунтовый могильник «Скельки» / З. Х. Попандопуло. – Запорожье, 2011. – 115 с.
8. Мелюкова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелюкова // САИ. – 1964. – Вып. Д. I. – 4. – 91 с. : ил.

Попандопуло З. Х.

Благовіщенський I ґрунтовий могильник (за матеріалами досліджень О. В. Бодянского)

В даній статті розглядаються матеріали ще одного великого ґрунтового могильника скіфського часу, відкритого в кінці 50-х років ХХ ст. в Нижньому Подніпров'ї. Публікуються тільки ті архівні справи та речі, які зберігаються в фондах ЗОКМ. Тому публікація носить попередній характер.

Popandopulo Z. H.

Blagoveshenka I subterranean burial ground (based on research O. V. Bodyanskyi)

In this paper, the materials of another great soil Scythian burial, opened in the late 50 th XX century. in the Lower Dnieper. Published only Archives and things that are stored in the collections ZOKM. Therefore, the publication of a preliminary nature.

**ХАРАКТЕРИСТИКА ТА АНАЛІЗ ОБРЯДУ ПІДКУРГАННИХ ПОХОВАНЬ
КОЧІВНИКІВ ЧАСІВ ЗОЛОТОЇ ОРДИ У НИЖНЬОДНІПРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ**

Підкурганних поховань пізнього середньовіччя в нижньодніпровському регіоні досліджено велику кількість, але брак типових рис поховального обряду і інвентарю, характерних для золотоординського періоду, не дозволяють розглядати ці комплекси в межах другої половини XIII – першої половини XV ст. Тому з великим ступенем достовірності можна віднести до часів Золотої Орди лише 71 кочівницьке поховання.

В більшості випадків поховальні комплекси кочівників утворюють курганні могильники, два з яких досліджено на правому березі р. Конка. У 1883 р. Д. Я. Самоквасовим біля с. Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (сучасне с. Григорівка Запорізького району Запорізької області) було досліджено групу курганів, що налічували, за даними автора розкопок, більш як 500 курганних насипів, серед яких за своїми розмірами виділялася «Безчасна могила» [1, с. 191]. В п'яти курганах, розташованих на схід від «Безчасної могили» досліджено п'ять основних поховань золотоординського періоду (кургани №№ 12 – 16). Курганні насипи розташовані групами та поодинокі, висотою 0,7 – 4 м, діаметром 28 – 70 м. На підшві насипів зафіксовані викладки з тонкого шару глини, вкритої поверх очеретом (іноді зі слідами вогню) товщиною 1,3 – 5 см. Могильні ями навкруги обставлені камінням (вапняк), діаметром кола до 11 м. Над похованнями глини і каміння не зафіксовано. Вірогідно, глиняні викладки являли собою цеглу-сирець, що з часом втратила свою форму.

Поховальні конструкції представлені прямокутними ямами, розмірами 1,77 – 2,85 x 0,7 – 1,4 м, глибиною 1,77 – 2 м, витягнутими по осі Пн-Пд. В західних стінках могил (на схід) відзначені підбої шириною 0,7 – 1,4 м, перекриті 4 – 5 плитами вапняку або дошками та брусками. Усі поховання пограбовані, судячи по збереженим *in situ* часткам кістяків, небіжчики лежали головою на Пн [1, сс. 198 – 200; 2, с. 238]. Серед інвентарю предмети озброєння (сагайдак, наконечники стріл і списа, ножі), спорядження коня (стремена, вудила і пряжки), прикраси та залишки одягу (золоті гудзики і бляшки, перлини, скляне намисто, залишки золотої тканини). Д. Я. Самоквасов датував ці поховання XIV ст. за аналогіями з могилами кочівників біля р. Вороної у Надпорожжі, де були виявлені монети ханів Узбека і Джанібєка [1, сс. 206 – 207]. На думку Г. О. Федорова-Давидова, стійкий і однотайний тип поховань Новогригорівського могильника (ями з підбоями – тип Д-II) свідчать про те, що його залишила якась прийшла зі сходу група племен, яка не втратила цієї специфічної риси поховального обряду [3, с. 160]. Відсутність польової документації і графічних зображень речей не дозволяють уточнити датування пам'ятки.

В 1903 – 1904 рр. Д. І. Яворницьким біля с. Григорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії була досліджена група курганів – «рясні могили» (можливо, які попередньо досліджував Д. Я. Самоквасов). Дослідник відзначив близько 40 незначних насипів висотою від 0,7 м і вище, діаметром до 25 – 26 м, що групувалися між собою. В насипах шести курганів, споруджених без використання каміння, виявлено по одному основному похованню золотоординського часу. У чотирьох випадках над перекритими деревом могильними ямами зафіксовані

«опудала» коней — череп і кістки ніг, мордами спрямовані на Пд і ПдЗх. Лише в кургані № 1 «опудала» коня знаходилося поруч з небіжчиком. У щелепах коней були вудила, під черепами — стремена [4, с. 115]. В кургані № 6 кісток коня не виявлено. Поховання здійснені в простих ґрунтових ямах прямокутної форми, небіжчики лежали випростано на спині головою на Пд та ПдЗх, з витягнутими вздовж тулуба руками. Вони знаходились на берестяних підстилках. Серед інвентарю виявлено предмети озброєння (берестяний сагайдак з кістяною орнаментованою накладкою, залізні вістря стріл і списів, бронзові та залізні чашки? і наколінники від захисного обладунку, залізні ножі), деталі кінської упряжі (попружні залізні кільця, вудила і стремена), прикраси та побутові речі (сережки, кільця, буси, бронзове дзеркало, залізне шило, мідна чаша). В похованні з кургану № 4 частково зберігся головний убір — бокка, із залишками парчевої тканини [5, сс. 146 — 147; 6, сс. 94 — 96].

Отже, чотири комплекси (кургани №№ 2 — 5) відносяться, за типологією Г. О. Федорова-Давидова, до типу З-І, одне — Ж-І [3, сс. 127 — 128]. Поховання Григорівського могильника визначені Д. І. Яворницьким як «тюрксько-татарські» і датовані XIII — XIV ст. Найбільш багатим і типовим серед комплексів «рясних могил» на думку дослідника, було поховання на р. Орлі, біля с. Афанасіївка Новомосковського повіту Катеринославської губернії, де виявлено срібні монети часів хана Джанібєка [4, сс. 115 — 117].

С. О. Плетньова віднесла поховання з кургану № 6 Григорівського могильника до третьої групи кочівницьких старожитностей змішаного типу, поховальний обряд якої був характерний для гузько-торчеських і чорноклобуцьких союзів [7, с. 165]. Основна кількість комплексів цієї групи датується IX — XII ст., незначний відсоток — XIII — XIV ст. [7, с. 171]. Крім того, кургани №№ 1 — 6 дослідницею включено до п'ятої групи кочівницьких старожитностей, характерною рисою яких є орієнтація похованого головою на південь або північ, прості ґрунтові ями, «опудало» коня на дерев'яному накаті або поруч з небіжчиком, що датуються XI — XIII ст. [7, сс. 182 — 184]. Зазначимо, що Г. М. Гарустовичем та В. О. Івановим поховання в кургані № 2 було віднесено до огузько-печенізького часу [8, с. 190]. В той же час, за Н. В. Малиновською, кістяна накладка на сагайдак з поховань Григорівського могильника належить до третьої групи орнаментальних мотивів і датується другою половиною XIII — XIV ст. [9, сс. 137 — 138, 159 — 160, табл. XIII, № 41].

Як вважають дослідники, мода на головні убори типу «бокка» з'являється у кочівників на Нижній Волзі з другої половини XIII ст. [10, с. 73], за Г. О. Федоровим-Давидовим, вона досягла понизь Дніпра лише у XIV ст. [3, сс. 156 — 157, рис. 23]. Враховуючи ці спостереження, поховальні комплекси Григорівського могильника, на нашу думку, можна датувати першою половиною — серединою XIV ст.

Один з курганних могильників було досліджено біля с. Балки Василівського району Запорізької області, де виявлено 23 підкурганних поховання [11, сс. 42 — 63]. Курган епохи бронзи висотою 5 м і діаметром 70 x 64 м знаходився у географічному трикутнику, утвореному ріками Дніпром, Конкою і Великою Білозеркою. Середньовічні впускні поховання, сконцентровані в південній частині курганного насипу на глибині 0,8 — 1,1 м, виходять за його межі півколом. Могильні ями не простежені, в ряді випадків збереглися залишки ґратчастих домовин і перекрыттів (вертикально стоячі кілки, вапняковий камінь біля ніг та рук). У похованні 12 ґрунт в східній частині могили, на рівні перекрыття, мав сліди вогню [11, с. 44].

Небіжчики лежали витягнуто на спині, переважала західна орієнтація, крім цього відмічені випадки орієнтації на ПнЗх (4) і Пд-ПдЗх (1), тобто, переважаючим був тип А-І (18 випадків). Обличчям померлі були звернуті на південь, в сторону Мекки. Інвентар відсутній. Автори розкопок відзначають, що поховання Балківського могильника «намічають північний кордон поширення своєрідної групи пам'яток», що трактуються у літературі як ногайські, татарські, або як ті, що належать осілому населенню, не пов'язаному з християнством. За відсутністю речового матеріалу попередньо цей могильник було датовано XIV – XV ст. [11, с. 63].

На протязі 1951 – 1952 рр., напередодні створення Каховського водосховища, Д. Т. Березовцем біля с. Кут Апостолівського району Дніпропетровської області досліджувався курганний могильник, розташований на низькому мису, що вдавався в Базавлуцькі плавні. З північного сходу мису протікає р. Базавлук, зі сходу та північного сходу – р. Підпільна. На підвищеній частині мису знаходився могильник, який складався з 31 кургану [12, с. 39]. В двох курганах епохи бронзи (кк. №№ 10, 26) досліджено по одному впускному кочівницькому похованню золотоординського періоду.

Поховання 2 впущене в центр кургану № 10 висотою 0,25 – 0,4 м і діаметром насипу 14 – 16 м. Безпосередньо над похованим у засипці могили лежали двоскладні залізні вудила. Кістяк лежав у ящику з тонких поперечних дощок, обтягнутих зовні корою. Голова похованого знаходилася за межами ящику. Небіжчик лежав випростано на спині, головою на Пн, руки – вздовж тулубу, ноги витягнуті. Від тімені до нижньої щелепи похованого зафіксовані залишки тканини типу парчі з золотими нитками в один та декілька шарів. Під черепом збереглися залишки вовняної тканини, під яку покладені дерев'яні планки. Серед інвентарю у похованні знайдено залізні шарнірні ножиці, бронзове дзеркало, дві бронзові сережки, бронзове дротяне кільце, залізний ніж, бронзовий предмет (наколінник?). На ногах небіжчика знаходилися шкіряні чоботи типу чувяків [12, с. 60, рис. 18,1 – 2].

Друге поховання (№ 2) впущене в центр кургану № 26 діаметром 12 м (висота насипу не відзначена). Могильна яма прямокутної форми, розмірами 2,3 x 1,1 м, глибиною від сучасної поверхні 1,4 м, орієнтована зі сходу на захід. В заповненні ями, вище кістяка на 0,7 м виявлено череп коня. Поховання здійснено у своєрідній споруді, що мала вигляд короба, плетеного з берези, розмірами 1,7 x 0,7 м. Зверху короб було перекрито поперечними тонкими дощечками, під якими зафіксована золототкана парча з синіми, схожими на стилізовані дзвіночки, квітками. Похований від п'ят до підборіддя був обгорнутий такою ж тканиною. Кістяк лежав витягнуто на спині, головою на Зх, руки витягнуті вздовж тулубу. Дно короба, як і дно могильної ями, було вистелено очеретом або рогозою. Супроводжуючий інвентар складався зі скляних підвісок чотирикутної форми в бронзовій оправі, залізних ножиць, скляної намистини чорного кольору з білими прожилками, бронзового орнаментованого дзеркала, свинцевого пряслиця у шкіряному мішечку, круглого срібного предмету з вушком, схожого на монету, двох поганої збереженості стремен та залізного казана. Окрім цього, під нижньою щелепою знайдено бронзовий дріт, зігнутий меандром, яким, ймовірно, на думку дослідника, був обшитий комір одягу. Навколо черепа та на ньому були сліди плями, що нагадували білила [12, с. 77, рис. 26, 2 – 4].

Комплекси кочівників з с. Кут відносяться до типів Д-І (поховання з кургану № 10) та Б-І (поховання з кургану № 26). Г. О. Федоров-Давидов золотоординським

періодом датував лише поховання з кургану № 26 [3, с. 259]. Але основні ознаки поховального обряду — північна орієнтація, ускладнена конструкція домовини, характерні для золотоординського періоду [3, с. 130; 13, с. 223], дають підстави віднести інше поховання з кургану № 10 також до другої половини XIII — XIV ст. За статистикою, доля знахідок парчевих тканин у похованнях домонгольського часу незначна. Головним чином ця категорія речей припадає на часи Золотої Орди [3, с. 213, табл. 24]. Вірогідно, тканина на черепі похованого являла собою різновид головного убору типу «бокка», що був характерним саме для другої половини XIII — XIV ст. [14, сс. 36 — 38]. За В. О. Івановим і В. А. Крігером, вони могли бути копією головних уборів більш раннього часу — половецького, що в золотоординський період використовувалися менш заможними кочівниками [15, с. 18].

Залишки парчі з кургану № 26, на нашу думку, були частиною верхнього одягу, на що вказує бронзове окуття біля підборіддя. Такі знахідки добре відомі серед матеріалів кочівників Північного Кавказу у золотоординський період [16, сс. 119 — 125]. Дзеркало із зображенням летючих гусей чи лелек на фоні рослинних пагонців з цього ж поховання знаходить аналогії в матеріалах Волзької Булгарії XII — XIII ст. [17, с. 105, рис. 50, 1]. Г. Ф. Полякова відносить такі люстерка до типу В-II-14, який датується золотоординським часом [18, сс. 232, 238, рис. 74, 5].

У 1953 р. Д. Т. Березовцем на північно-східній околиці с. Грушівка Апостолівського району Дніпропетровської області досліджено курганний могильник на плато корінного берега долини Дніпра, який складався з 14 курганів. В двох курганних насипах виявлені поодинокі середньовічні поховання кочовиків: основне (к. № 7) і впускне (к. № 8, п. 3). Курган, де знаходилось одне основне поховання, мав висоту 0,47 м і діаметр насипу 15 м. Могильна яма прямокутної форми, розмірами 2,5 x 0,9 м, орієнтована зі сходу на захід. Кістяк лежав витягнуто на спині, головою на Зх. Небіжчика було покладено у ящик з тонких дерев'яних планок чи кори. Серед супроводжуючого інвентарю — берестяний сагайдак, залізний ніж у дерев'яних піхвах. На ногах — залишки шкіряного взуття типу чобіт з халявами [19, сс. 59 — 60, рис. 6, 1, 8 — 9].

Інше поховання впущене в курган епохи бронзи висотою 0,7 м і діаметром 20 м. Небіжчик знаходився в прямокутній ямі розмірами 2,2 x 0,8 м, що була перекрита лубом. Кістяк лежав випростано на спині, головою на Зх, у довбаній дерев'яній колоді. Інвентар складався з бронзових сережок, залізного ножа, берестяного сагайдака з трьома залізними і одним кістяним вістря стріли та двох стремени. На ногах знаходились м'які шкіряні чоботи [19, с. 60, рис. 6, 2 — 7]. Поховання біля с. Грушівка відносяться до типу А-I, Г. О. Федоров-Давидов датував ці комплекси другою половиною XIII — XIV ст. [3, с. 259].

В 1986 р. археологічною експедицією Дніпропетровського державного університету біля с. Кам'янка Апостолівського району Дніпропетровської області у курганній групі V було досліджено курган № 1, де виявлено два одночасних основних кочівницьких поховання. Курган округлої форми мав висоту 0,6 м і діаметр 20 м, обложений на рівні підшви первинного насипу каменями крєпіді діаметром 14 м при ширині кам'яного кільця 1 м. На вершині насипу виявлено кам'яний надгробок, що відносився до поховання 1. Могильна яма цього поховання була в плані прямокутної форми, розмірами 2,1 x 0,6 м і глибиною 1,1 м, витягнута по лінії Сх — Зх. Кістяк чоловіка лежав випростано на спині, головою на Зх. Руки витягнуті вздовж тулуба. З внутрішньої сторони біля правого стегна

покладена кістка вівці. На рівні поясу, під хребцями, знаходилась велика дерев'яна плашка. Друге поховання було ідентичне першому, інвентар відсутній. Обидва комплекси відносяться до типу А-І (за типологією Г. О. Федорова-Давидова). На думку О. П. Безверхого, характерні ознаки поховального обряду, такі як крепіда, відсутність кісток коня, кам'яний надгробок з вапняку, що відноситься до мусульманських, дають підстави датувати ці комплекси золотоординським періодом [20, сс. 127 – 128, рис. 3, 5 – 6]. За сучасними визначеннями, як вказує А. С. Струкуленко, поховання належать ногайцям [21, с. 232].

Під час дослідження кургану № 15 поблизу с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області у 1991 р. археологічною експедицією Запорізького державного університету виявлено п'ять впускних поховань золотоординського часу [22, с. 89]. Курган, споруджений за часів бронзи, висотою 1,2 м та діаметром насипу 46 м, знаходився на плато лівого берегу р. Велика Білозерка. Одне з поховань (п. 62) знаходилося в ПдЗх секторі, решта – в центрі і ПнСх частині курганного насипу (пп. 5, 11, 28, 76). З похованням 76 пов'язується рів у вигляді округлого напівсегменту, що розташований на північ від нього.

В більшості випадків могильні ями не простежені, частина мала прямокутну форму розмірами до 2,15 x 0,5 м. В одному похованні над кістяком простежені залишки тліну коричневого кольору і дрібні фрагменти дерева. Небіжчики лежали випростано на спині, переважала північна з відхиленнями на Зх (три випадки) або на Сх (один випадок) орієнтація (тип Д-І). В одному з поховань кістяк лежав головою на Пд з відхиленням на захід (тип Ж-І). Кістки ніг витягнуті, рук – вздовж тулуба. В одному випадку ноги трохи зігнуті у колінах і покладені праворуч (п. 28).

У трьох похованнях (пп. 5, 62, 76) знаходився інвентар, який представлено прикрасами, предметами побуту, озброєнням та кінською зброєю. До прикрас відноситься скляна намистина і нашивна залізна бляшка, побутові речі подані залізними кільцями, залізною пряжкою прямокутної форми, кресалом, бронзовими бубонцями, кістяною лопаткою дрібної рогатої худоби з закріпленням на одному з кінців срібним ланцюжком. До озброєння відноситься обоюдогострий меч, деталі кінської зброї і приналежності коня, що представлені залізними стременами та кістяними орнаментованими накладками на сідло.

Кресало калачеподібної форми зі з'єднаними кінцями, язичком або виступом, розмірами 6 x 3,5 см побутовало у другій половині X – другій половині XIV ст. [23, с. 185, рис. 6]. Крупні бронзові бубонці діаметром 2,2 – 2,4 x 2,2 – 1,9 см з прорізом і залізною кулькою всередині також добре відомі серед супроводжуючого інвентарю кочівницьких поховань X – XIV ст. [3, сс. 69 – 70]. Стремена відносяться до типу Д-ІІ, що за Г. О. Федоровим-Давидовим мав поширення у другій половині XIII – XIV ст. [3, сс. 12, 116, рис. 1]. Автори розкопок датують поховання Великознам'янського могильника XII – XIV ст. [22, с. 89], однак орієнтація небіжчиків у Пн та Пд секторах дозволяє звузити цю дату до XIV ст. Територіально близькими до цього могильника є поховальні комплекси Балківського кургану, які мають відмінності у орієнтації померлих та відсутності речових знахідок. Відзначимо, що хронологічні рамки та етнічна належність таких могильників у насипах курганів попередніх епох у науковій літературі дослідниками визначаються по-різному. Докладніше цю проблему буде розглянуто далі.

При дослідженні курганного поля на археологічному комплексі Мамай-Гора, розташованому біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району

Запорізької області, за період 1988 — 1995 рр. археологічною експедицією Запорізького національного університету у 17 курганах, частина яких знівельована господарчою діяльністю, виявлено 23 середньовічних поховання [24, с. 168; 25, с. 226; 26, с. 115]. Поховальні комплекси розташовувались на південь та схід від курганного «ядра» Мамай-Гори, відстань між ними становила 12 — 30 м.

Основні поховання відзначено у п'яти курганах (кк. №№ 47, 55, 57, 59, 144), серед них три (кк. №№ 55, 57 і 144) оточено ровами діаметром 4 — 5,5 м при ширині 0,2 — 0,5 м. Вони містили по одному центральному похованню, лише в одному випадку (к. № 47) у кістках тазу похованої жінки зафіксовані кістки ненародженої дитини. Решта поховань впущена в курганні насипи скіфської доби (к. 1, п. 2; к. 8, пп. 1 — 2; к. 20, пп. 6 — 7; к. 35, п. 1; к. 60, п. 1; к. 67, п. 1; к. 79, пп. 8 — 10; к. 84, пп. 2, 3, 6; к. 91, п. 2; к. 154, п. 1; к. 155, п. 1), лише одне — у курган епохи бронзи (к. 161, п. 9). Серед них переважають впущені в курган по одному похованню, в двох випадках — по два (кк. №№ 8, 20) і ще в двох — по три поховання (кк. №№ 79, 84).

Основні поховання представлено простими ґрунтовими ямами (кк. №№ 47, 59, 144) і ямами з підбоям (кк. №№ 55, 57). Прості могильні ями прямокутної і овальної форми розмірами 1,8 x 0,6 — 0,73 м, орієнтовані по осі Сх — Зх. Небіжчики лежали випростано на спині, головою на Зх із незначними відхиленнями на північ, руки вздовж тулуба. В двох випадках поховані обличчям звернуті на південь, в сторону Мекки. Лише в одному похованні (к. № 144), де небіжчик лежав обличчям догори, знайдено бронзову сережку у вигляді знака запитання та залізні ножиці [26, сс. 36 — 37, рис. 14, 6 — 7]. Сережка з нанизаними на дріт округлою склянню і грушеподібною кістяною намистиною відноситься до типу VI, що був широко розповсюджений на пам'ятках XIII — XV ст. [3, с. 40]. Шарнірні ножиці з відігнутими скобами відносяться до типу II, що має широкий хронологічний та територіальний діапазон [3, с. 84, рис. 12, 5].

Основні поховання з підбоями мали вхідні ями овальної форми, розмірами 2,15 — 2,2 x 0,9 м, орієнтовані по осі Сх — Зх з незначними відхиленнями. Підбоя, дно яких було нижче дна вхідної ями, розташовані до півдня. В одному випадку небіжчик знаходився у гратчастій домовині, в конструкції якої використані цвяхи. Поховані лежали випростано на спині, головою на Зх з відхиленнями на північ, обличчям звернуті на південь, в сторону Мекки. Руки небіжчиків витягнуті вздовж тулуба. Інвентар у похованнях з підбоями не зафіксований.

Серед впускних поховань переважали конструкції могильних ям простих форм, за виключенням одного — яма з підбоям (к. 84, п. 6). У трьох випадках форми могильних ям не простежено (к. 8, пп. 1 — 2, к. 161, п. 9). Прості ґрунтові ями прямокутної та овальної форми розмірами 1,3 — 2,4 x 0,3 — 1,7 м. У заповненні зустрінуті фрагменти середньовічних амфор і ліпних посудин, вапнякове каміння, кістки дрібної рогатої худоби. Залишки дерев'яних перекриттів з використанням залізних скоб та цвяхів зафіксовано в чотирьох похованнях, у одному випадку (к. 91, п. 2) простежений гратчастий ящик з кришкою і дном.

Небіжчики лежали випростано на спині, головою на Зх, у чотирьох могилах з відхиленнями на північ, в одному — на південь. Обличчям шестеро похованих звернені на південь, два — на північ, решта — догори. В більшості руки похованих витягнуті вздовж тулуба, серед яких ліва — на тазі (5 випадків), права на тазі — 1, дві руки на тазі — 1 випадок. В одному похованні руки небіжчика зігнуті в ліктьових суглобах під гострим кутом кистями на грудну клітину; ще в одному — права — під гострим, ліва — під прямим кутом. Ноги небіжчиків випростані, в

одному випадку права нога трохи зігнута в коліні праворуч. Кістки дрібної рогаї худоби знаходились у двох похованнях — перед обличчям і біля лівого передпліччя померлих. Сліди циновки коричневого кольору відзначено в одному випадку.

Супроводжувачий інвентар виявлено в шести похованнях. Він представлений бронзовими сережками у вигляді знака запитання, кістяними і бронзовими гудзиками, скляним намистом, бронзовими бляшками і браслетами, залізними ножами, ножицями, кресалом, бронзовим дзеркалом, поясними пряжками, вістрями стріл. Сережки відносяться до типу VI, що отримав поширення у XIII — XIV ст. Кістяний гудзик з циркульним орнаментом та залізі шарнірні ножиці відомі серед матеріалів кочівницьких поховань X — XIV ст. [3, сс. 70 — 71, 84, рис. 12, 3, 5].

Дволезове прямокутне укорочене кресало датується другою половиною XIII — XIV ст. [23, с. 199, рис. 6]. Бронзове дзеркало з орнаментом у вигляді концентричних кіл має широкі аналогії серед кочівницьких поховань XII — XIV ст. [18, сс. 224, 237 — 238, рис. 70, 3; 27, сс. 90 — 94, рис. 1, 5 — 6]. Черешкові залізні вістря стріл ромбічної форми типу В-IV широко відомі в домонгольській і золотоординській періоди [3, сс. 27 — 28, рис. 3, 9; 28, с. 352, табл. 140, 15]. Слід відзначити також знахідку у насипу одного з курганів вістря залісної стріли трикутної форми, тип якої добре відомий на півдні Русі у XIII — XIV ст. [28, с. 352, табл. 140, 11].

Лише одне впускне поховання представлене ямою з підбоєм. Вхідна яма овальної форми, розмірами 2,45 x 1,45 м, орієнтована по осі ПдСхСх — ПнЗхЗх. Підбій розташований на південь від входу, дно нижче дна ями, камера розмірами 2,5 x 0,9 м. Небіжчик лежав випростано на спині, головою на Зх з відхиленнями на південь. Лицьовою частиною похований звернутий на південь, в сторону Мекки. Руки витягнуті вздовж тулуба. Серед інвентарю знайдено лише бронзовий кулястий гудзик з вушком, що має широкі хронологічні рамки.

Отже, основні і впускні поховання курганного могильника Мамай-Гора мають схожий поховальний обряд, представлений типами А-I — 20 комплексів (головою на захід в простій ґрунтовій ямі) і А-V — 3 комплекси (головою на захід в ямі з підбоєм до півдня). Речові знахідки поховань некрополя типові для кочівників золотоординського періоду. Враховуючи наявність підбоїв і звернення обличчя небіжчиків на південь, в сторону Мекки (7 із 23 поховань), можливо звузити хронологічні рамки існування некрополя в межах середини — другої половини XIV ст.

Окремі поодинокі поховання досліджено на правому березі Каховського водосховища в межах Дніпропетровської області. Одне з них розкопано у 1976 р. в кургані № 6, що входив до складу курганної групи «Гостра могила» біля с. Шолохово Апостолівського району. За спостереженнями, група курганів з 50 насипів тягнулася з півночі на південь по гребню вододільного плато річок Базавлука і Кам'янки. Курган № 6 висотою 0,66 м і діаметром 10 м оточував рів, дно якого слугувало основою каменів крєпиди, викладених по схилу первинного насипу навкруги на висоту 0,3 — 0,5 м. Під насипом в центрі виявлено одне основне поховання кінця XIII — XIV ст.

Могильна яма прямокутної форми, розмірами 2,7 x 1,3 м і глибиною 1,7 м, орієнтована по осі Зх — Сх. Поховання пограбовано в давнину, судячи по кісткам грудної клітини, збереженим *in situ*, небіжчик лежав випростано на спині, головою на Сх. Положення рук не встановлено. Серед речей в похованні знайдено

кресало, цвяхи, залізні округлі нашивки з трьома отворами, залізні вістря стріл, кістяна орнаментована накладка на сагайдак, залізний кинджал [29, с. 48, рис. 5, 9 – 17]. Кресало овальне дволезове відноситься до типу А-II за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова, має аналогії в матеріалах Новгороду у шарах XIII – XV ст. [3, сс. 66, 84], серед поховань кочівників другої половини XIII – XIV ст. степового регіону [23, с. 193, рис. 6].

Вістря стріл залізні черешкові ромбічної форми відносяться до типу В-IV [3, сс. 27 – 28, рис. 3, 9], що відомі на півдні Русі у післямонгольський час [30, с. 352, табл. 140, 15]. Вістря стріл такого типу знайдено також й на ґрунтовому некрополі XIV ст. Мамай-Гора, курганному могильнику XIV ст. біля с. Котовка Магдалинівського району Дніпропетровської області [31, с. 62, рис. 1, 11]. Залізний кинджал однолезовий, лезо відділено від черешка бронзовим перехрестям або обоймочкою. Аналогічні ножі також походять з останніх пам'яток [32, с. 95, рис. 8, 4; 31, с. 62, рис. 1, 12]. Орнаментовані кістяні накладки на сагайдак, за аналогіями Н. В. Малиновської, датуються золотоординським періодом [9, с. 160]. Східна орієнтація небіжчика, відсутність у кургані кісток коня дали підстави В. М. Шалобудову віднести цей комплекс до половецького поховання і датувати другою половиною XIII – XIV ст. [31, с. 168].

Поблизу с. Мар'янське Апостолівського району Дніпропетровської області на курганному могильнику, що виник в епоху ранньої бронзи, досліджено курган № 4, споруджений для одного основного кочівницького поховання. Висота насипу – 1,1 м, діаметр по зовнішньому краю крепіди, викладеної кільцем на підшві первинного насипу, дорівнював 12 м. Могильна яма, яка розташована в центрі кургану, прямокутної форми, розмірами 2,0 x 0,6 м, орієнтована по осі Сх – Зх. Поховання пограбовано в давнину, положення небіжчика не встановлене. Серед супроводжуючого інвентарю зустрінуті залізні цвяхи, залишки берестяного сагайдака з залізною заклепкою, фрагменти срібної розпрямленої гривни і залізного ножа. В. М. Шалобудов і О. П. Безверхий відносять це поховання до IV групи половецьких поховань за класифікацією О. С. Плетнєвої [7, с. 176], та датують XIII – XIV ст. [33, сс. 168 – 169; 20, сс. 121 – 122].

Одне впускне кочівницьке поховання досліджено археологічною експедицією Запорізького краєзнавчого музею на лівому березі Каховського водосховища, поблизу с. Кам'янське Василівського району Запорізької області. Курганний могильник, що виник в пізньоямний час, складався з двох насипів, розташованих на плато лівого берега р. Янчокрак. Поховання 5 впущене в центр насипу кургану № 2 висотою 0,62 м і діаметром 28 м. Могильна яма вузької прямокутної форми, розмірами 1,75 x 0,4 м, орієнтована з СхПдСх на ЗхПнЗх. Похований лежав витягнуто на спині, головою на ЗхПнЗх. Руки витягнуті вздовж тулубу. Серед інвентарю виявлено вістря стріли і пряжка. Поховання датоване другою половиною XIII – XIV ст. [34, с. 80].

Отже, розглянуті курганні могильники і окремі поховання, що нараховують 71 комплекс, мають типовий для кочівників інвентар часів Золотої Орди, який має широкий хронологічний діапазон в межах другої половини XIII – першої половини XV ст. Формування єдиної кочівницької культури – характерна тенденція золотоординського періоду, тому речові знахідки не є показником приналежності до якоїсь вузької локальної або етнічної групи пам'яток. Супроводжуючий інвентар свідчить лише про зміни в матеріальній культурі кочового населення Нижнього Подніпров'я, що знаходилось у складі Золотої Орди. Тому не можливо виділити

елементи матеріальної культури, які безпосередньо ототожнюються з монголами. Відзначено кількісне переважання лівобережних поховань кочівників золотоординського періоду у порівнянні з правобережними, що є відображенням складних етнополітичних процесів, що відбувались на західному крилі Улусу Джучі.

Найбільш консервативною сферою був поховальний обряд, який має за часів Золотої Орди локальні особливості. У Нижньому Подніпров'ї локальні варіанти були визначені лише для Новогригорівського могильника [3, сс. 160 — 163, 200]. Залучення нових археологічних матеріалів з пониззя Дніпра другої половини XIII — першої половини XV ст. дозволяють розглянути специфічні ознаки поховальної обрядовості підкурганних поховань кочівників. Це дає можливість уточнити хронологічні рамки пам'яток, розглянути такі явища, як успадкування та появу нових рис поховального обряду. Важливо також виділити ті елементи поховального обряду кочівників, які можливо ототожнити з монголами або прийшлими східними племенами. Останнє, в свою чергу, може свідчити про переміщення у нижньодніпровський регіон окремих груп номадів з інших територій Золотої Орди.

Вивчення елементів підкурганного обряду доцільно розпочинати з характеристики насипу. За нашими підрахунками, із 38 курганів, в яких досліджено 71 поховання, 20 насипів споруджено у золотоординський період (табл. 1), що складає 52,6 %. В трьох випадках (могильники Новогригорівка, Григорівка, Мамай-Гора) курганні насипи утворюють групи з 5 — 6 курганів. Локальність таких пам'яток, особливо тих, де спостерігається один стійкий поховальний обряд, на думку Г. О. Федорова-Давидова, може свідчити, що їх залишило якесь одне окреме кочове плем'я або різні групи кочівників, котрі проходили через даний регіон протягом короткого часу. Однак, рухливість кочового населення не дозволяє розглядати кожний могильник як пам'ятку однієї етнічної групи, якщо вони не містили характерних типів курганних насипів і могил [3, с. 133].

А. О. Добролюбський напроти відзначає, що спроби виділити характерні лише для однієї народності ознаки поховального обряду ігнорують реальні історичні умови епохи, які характеризуються швидкою зміною племен на одній території, а також постійним змішуванням їх між собою [35, с. 19]. Не дуже зрозумілим є висновок дослідника щодо компактних груп поховальних комплексів, які мають одну характерну ознаку та й про те, що золотоординці не змішувались з місцевими кочівниками [35, с. 73]. Тому, на нашу думку, наявність в окремій компактній групі поховань, які мали одну характерну ознаку поховального обряду, не притаманну даній території в попередній період, дозволяє відносити ці комплекси до прийшлих племен.

Більшість курганних насипів мала висоту 0,46 — 1,1 м і діаметр 10 — 28 м (розміри курганів з вщуненими в них похованнями кочівників не подаються). Як виключення, зустрічаються насипи висотою до 4 м і діаметром 70 м (Новогригорівка). За зовнішніми ознаками кочівницькі кургани поділяються на три групи (в 5 випадках конструкції насипів не встановлено — могильник Мамай-Гора). Першу групу складають прості земляні насипи (7 курганів, або 46,7 %). За класифікацією Г. О. Федорова-Давидова, такі насипи — тип I, зустрічаються у всіх районах та у всі періоди пізньокочівницьких старожитностей, в золотоординський період залишаються переважаючими серед інших [3, с. 120]. У нижньодніпровському регіоні насипи цього типу відомі як на лівому (Григорівка), так і на правому (Грушівка) берегах пониззя Дніпра.

Другу групу складають земляні насипи, що мали на рівні давнього горизонту викладки з глини (цегли-сирцю?), очерета зі слідами вогню, та кругової огорожі з каміння (5 курганів, або 33,3%). Кургани таких конструкцій локалізуються лише на Новогригорівському могильнику, в класифікації Г. О. Федорова-Давидова займають проміжне місце між типами VI та VII [3, с. 120]. Насипи з круговою огорожею з вертикальних плит на рівні підосви (тип VI) відомі серед половців з останньої чверті XI – XII ст. у Криму та Північно-Західному Кавказі [3, с. 122, табл. 10], кипчаків Південного Уралу XII – XIV ст. [15, с. 43]. Насипи типу VII з викладками цегли-сирцю або огорожами навкруги могили із цегли-сирцю зафіксовано лише в Поволжі. Г. О. Федоров-Давидов пов'язував можливість появи типу VII впливом мусульманських золотоординських поховальних обрядів, що були прийняті у містах. Крім того, у волзьких степах локалізуються й залишки вогняного ритуалу у вигляді прошарків золи в курганних насипах останньої чверті XI – XIV ст. [3, сс. 122, 201]. У Нижньому Подніпров'ї в домонгольський період типи таких насипів не відомі та, вірогідно, були занесені зовні окремою групою кочівників, що пересунулись у регіон за часів Золотої Орди.

Найменш чисельну групу (3 кургани, або 20 %) складають земляні кургани, насипані у два прийоми з викладкою каміння у вигляді кільця на поверхні первинного насипу (тип IV за Г. О. Федоровим-Давидовим). Всі кургани такої конструкції поодинокі, локалізуються на правому березі Дніпра (Кам'янка, Шолохово, Мар'янське). На думку В. М. Шалобудова і О. П. Безверхого, наявність кріпід в пізньокочівницьких курганах Правобережжя є однією з їхніх характерних відмінностей від аналогічних насипів лівого берега Дніпра. В якості робочої гіпотези висувається теза «наслідування традицій курганного будівництва скіфського часу» та присутність на Правобережжі виходів граніту [33, сс. 172 – 173; 20, сс. 129 – 130]. Однак, більшість дослідників-номадистів зазначає, що в східно-європейських степах насипи пізніх кочівників з використанням каміння з'явилися у половецький період [33, сс. 173; 36, с. 218; 3, сс. 122 – 123]. Кургани кочівників другої половини XIII – XIV ст. з кам'яними викладками відомі на лівому березі Дніпра, у Надпорожжі, на курганному могильнику Ясинувате II [37, сс. 22 – 23, рис. 25, 28]. В цій групі курганного будівництва, а також на могильнику Мамай-Гора, відмічені ровики діаметром 5,5 – 12 м.

Наявність трьох типів надмогильних споруд, на нашу думку, свідчить про строкатий етнічний склад кочового населення та формування локальних рис золотоординської культури в межах зазначеного регіону. Це добре простежується при характеристиці поховальних комплексів.

Серед 71 поховання кочівників другої половини XIII – першої половини XV ст. 21 комплекс є основним у кургані, що складає 30 % (табл. 2). Зменшення кількості впускних поховань у порівнянні з попереднім часом [8, с. 70] характерне саме для золотоординського періоду. В більшості випадків поховання, як основні, так і впускні, входили до складу могильників (80 %). Виникнення кочівницьких некрополів або компактних груп курганів пов'язане із упорядкуванням перекочівок, сезонністю руху кочових груп за окремим маршрутом, де й виникає могильник [3, с. 199].

Основні поховання в насипу поодинокі, лише біля с. Кам'янка Апостолівського району Дніпропетровської області в одному кургані знаходилося два одночасних кочівницьких комплекси. Щодо впускних у насипи попереднього часу (епохи бронзи і скіфської доби), лише 10 з 50 поховань поодинокі (20 %). Решта поховань

впущена по два (10 %), три (15 %), п'ять і більше поховань (75 %) в південну або північну полу кургану більш раннього часу.

Поява підкурганних могильників у науковій літературі розглядається неоднозначно. Могильники Північного Криму, які містили від 10 до 46 пізньосередньовічних поховань в кожному кургані, К. К. Когонашвілі умовно датував в межах XIV – XVII ст. Утримуючись від визначення етнічної і культурної належності, дослідник відзначав, що ці пам'ятки залишило більш-менш осіле населення, не пов'язане з християнством [38, сс. 320 – 321].

Курганний некрополь поблизу с. Нерушай Одеської області, де поховання кочівників впущені в південно-східний і західний сектори насипу, віднесено авторами розкопок до татар-ногайців [39, сс. 25 – 32], згодом датований золотоординським періодом [35, сс. 103 – 104]. У курганному могильнику на лівобережжі Дністра поблизу с. Микольське в районі Слободзія Республіки Молдова було досліджено 69 поховань, впущених в південно-східний і південно-західний сектори кургану № 7 енеолітичного часу. Ці комплекси датуються як XVI – XVII ст. і пов'язуються з ногайцями, так і ті, що залишені «кочівниками орди хана Ногая на початку XIV ст.» [40, сс. 82, 228].

Могильники-кладовища Нижнього Дону, де поховання впущені в південно-східну або південно-західну поли великих курганів інших епох, В. А. Ларенок датує другою половиною XIII – XIV ст. і відносить до осілого населення [41, с. 129]. Отже, уточнити датування і визначити культурну приналежність цих пам'яток можливо лише при співставленні поховального обряду та інвентарю, що буде зроблено далі.

Розглянемо типи поховального обряду другої половини XIII – першої половини XV ст. на курганних могильниках Нижнього Подніпров'я (табл. 3). В цей період різко збільшується кількість і різноманітність типів поховальних комплексів, що простежується також на інших територіях Золотої Орди. У порівнянні з половецьким часом, коли в пониззі Дніпра відомо лише два типи поховальної обрядовості [36, сс. 142 – 145], їх кількість, як видно з таблиці 3, зростає до восьми. Враховуючи останні археологічні дослідження зауважимо, що питома вага поховань в зазначеному регіоні у золотоординський період суттєво змінюється, що не відповідає думці Г. О. Федорова-Давидова [3, с. 153].

Із 70 поховальних комплексів (в одному випадку положення небіжчика не встановлено) переважаючим був відділ А (65,7 % або 46 поховань), серед якого значний відсоток складала комплекси типу А-I (головою на Зх в простій ямі, частина перекрита деревом). Поховання цього типу складають 61,4 %, або 43 комплекси, що характерні для всіх періодів пізньокочівницьких старожитностей від Північно-Західного Причорномор'я до Південного Уралу та залишилися переважаючими за часів Золотої Орди [3, с. 150, табл. 17; 35, с. 69]. Так, західна орієнтація була характерна для огузьких і чорноклобуцьких поховань кінця IX – XIV ст. та поховань половців кінця XI – XIV ст. [7, сс. 165 – 179]. За А. О. Добролюбським, тип А-I не може слугувати етнічним показником для жодного кочового племені [42, с. 31]. В. О. Іванов та В. А. Крігер відзначають, що серед кочівників Південного Уралу поховання типу А-I різко збільшуються у другій половині XIV ст., що було пов'язано з впливом на них ісламу. В цей період зникають такі ознаки язичництва, як поховання коней та їх спорядження, зменшується асортимент інвентарю – зброї і предметів побуту [15, сс. 51 – 52]. Такі спостереження дали можливість дослідникам розділити поховання кочівників золотоординського періоду на дві

групи: язичницьку (кінець XIII — перша третина XIV ст.) і мусульманську (середина XIV — початок XV ст.) [15, сс. 30 — 41].

Проти такої спрощеної періодизації поховань золотоординського періоду Нижнього Поволжя виступили О. О. Ільїна та Є. П. Миськов. Дослідники відзначили, що «процес поступової трансформації поховального обряду був досить складним і далеко не прямолінійним», який неможливо вирішити на вузькому регіональному рівні [43, с. 60]. Ще раніше Г. О. Федоров-Давидов відмічав зменшення ознак вершництва процесом переходу до осілости, що головним чином простежується серед збіднілої частини номадів другої половини XIII — XIV ст. В першу чергу це відбулося на жіночих кочівницьких похованнях [3, с. 200].

У Нижньому Подніпров'ї поховальні комплекси типу А-I були поширені як на лівому, так і на правому березі Дніпра. В більшості випадків на пам'ятках Правобережжя це основні поховання з «чистими» ознаками поховального обряду (Грушівка, Кам'янка), для окремих з яких були характерні надмогильні споруди типу IV (Кам'янка). Враховуючи, що останні з'явилися у попередній період, можливо віднести комплекс біля с. Кам'янка Дніпропетровської області до половецького і датувати в межах другої половини XIII — XIV ст. Щодо надгробка на цій пам'ятці, який дослідники вважають мусульманським, нам такі аналогії не відомі. Небіжчики з Грушівського могильника знаходилися в одному випадку в ґратчастій домовині, перекритій деревом, у іншому — в довбаній колоді. Ускладнена будова домовини, на думку С. О. Плетнєвої, була характерна для половецьких поховань другої половини XI — XIV ст. [36, с. 173]. Пізніше виявилось, що такі домовини з'явилися лише в золотоординський період [3, с. 130; 44, с. 119]. Поховання небіжчиків в колодах характерні для всіх пізньокочівницьких комплексів.

На лівобережжі Дніпра комплекси типу А-I у «чистому» вигляді представлено лише одним впускним похованням (Кам'янське), інші входили до складу могильників, де цей тип переважав серед інших (Мамай-Гора, Балки). На могильнику Мамай-Гора з 23 поховань (13%) відносились до типу А-V (головою на захід, в ямі з підбоєм на південь). С. О. Плетнєва вказує на появу підбоїв і приступців в поховальному обряді кочівників у X ст. Небіжчики цієї групи лежать завжди головою на захід, зліва від них знаходилися «опудала» коней, характерною ознакою інвентарю є вудила без перегину [7, сс. 153 — 161].

Як зазначають інші дослідники, поховання типу А-V з'явилися у Північно-Західному Причорномор'ї лише після Батієвої навали або наприкінці XIII ст. [35, с. 73; 45, с. 85], на Південному Уралі — у другій половині XIV ст. [15, с. 53, табл. 6]. А. О. Добролюбський розглядає поєднання типів А-I та А-V як свідчення асиміляції «старих» етнічних груп (печенізько-торчеського і половецького населення) і формування єдиного кочового населення в степах. Конструкції ям різної складності — від простих до ям з підбоєм, в рамках одного поховального ритуалу відображають, на його думку, соціальні явища, що не знайшли підтвердження в розподілі інвентарю [35, с. 106]. В. О. Іванов і В. А. Крігер, вказуючи на генетичну і етнокультурну єдність пам'яток з цими типами, пояснюють появу останнього впливом ісламу. Характерною ознакою інвентарю цих поховань вони називають відсутність деталей спорядження коня [15, сс. 52 — 53]. Отже, можна констатувати, що процеси уніфікації поховального обряду відбувались в рамках формування єдиної кочівницької культури при опосередкованому впливі ісламу. Це добре простежується на могильнику Мамай-Гора, де частина небіжчиків звернута обличчям на південь, в сторону Мекки, а серед речового матеріалу відсутні пред-

мети спорядження коня. Серед поховань Балківського могильника, де основний відсоток належав до типу А-І (18 поховань, або 78 %), 4 комплекси пов'язано з типом Д-І (18 %) і один — Ж-І (4 %).

Появу північної (відділ Д) орієнтації небіжчиків, без коня більшість дослідників пов'язує з ординським впливом [3, с. 159; 35, с. 73; 42, с. 85; 15, с. 56; 41, с. 129]. Поховання відділу Д у Нижньому Подніпров'ї посідають друге місце і складають 20,5 % (14 комплексів). Серед них переважають прості могильні ями (тип Д-І — 12,9 %), які представлено, окрім Балківського могильника, ще на двох пам'ятках (Кут, Велика Знам'янка). В похованні біля с. Кут серед інвентарю було виявлено «бокку», яка традиційно пов'язується з монголами.

Поховання типу Д-ІІ (яма з підбоями на схід) представлено лише на Ново-григорівському могильнику, де у всіх випадках курганні насипи відносяться до змішаних типів VI — VII. Поховання з підбоями, де небіжчики лежали головою на північ, С. О. Плетньова відносила до п'ятої групи і датувала XI — XIII ст. На її думку, цю групу залишило отюречене, завойоване половцями населення донецьких степів [7, сс. 182 — 184]. Проти такої точки зору виступив Г. О. Федоров-Давидов. За його підрахунками, в попередній період поховання цього типу складають лише 2 % [3, сс. 159, 164 — 165]. Вихідним пунктом появи поховань у підбоях з північною орієнтацією, а також вогняного ритуалу в насипах курганів В. О. Іванов і В. А. Крігер вважають Південне Приуралля і Заволжя X — XIII ст. [15, с. 64]. Це підтверджує думку Г. О. Федорова-Давидова, що одноманітний поховальний обряд Ново-григорівського могильника є свідомством того, що його залишила одна група кочових племен. Цей обряд принесли в Поволжя якісь кочівники зі сходу, частина котрих просунулась далеко на захід [3, с. 160, рис. 23].

Поховання з південною орієнтацією небіжчиків в простій ямі без коня (тип Ж-І), також пов'язується з ординським впливом [3, с. 159; 15, с. 56; 41, с. 129; 35, с. 73; 45, с. 85]. За Г. О. Федоровим-Давидовим, цей тип був переважаючим у Нижньому Подніпров'ї [3, с. 152, табл. 17]. За нашими підрахунками комплекси типу Ж-І посідають лише четверте місце і складають 4,28 % (3 поховання). Окрім Балківського могильника поодинокі поховання з південною орієнтацією також відомі на некрополях Григорівка і Велика Знам'янка і не складають окремої локальної групи.

Великознам'янський курганний могильник, де поховання впущені в насип раннього часу і представлені типами з меридіональною орієнтацією (Д-І і Ж-І), міг бути залишений як прийшлими, так і місцевими кочівниками, що втратили свої специфічні риси поховального обряду. Ця пам'ятка, на нашу думку, намічає початковий етап виникнення такого явища як могильники-кладовища в курганах попередніх епох. Згодом в кургані з'являються як поховання в насипу, так і за його межами. Це добре простежується на Мамайгорському і Балківському могильниках, де уніфікація поховального обряду йде, можливо, під впливом ісламу, зберігаючи окремі риси язичництва. Так, частина похованих могильника Мамай-Гора і більшість небіжчиків Балківського некрополя лежали головою на захід (до справжньої киблі), обличчям звернуті на південь — до Мекки. Інвентар на першій пам'ятці складає 22 %, на другій речей не виявлено. Лише незначний відсоток похованих могильника Балки орієнтовано на північ або південь.

Схожа ситуація спостерігається на інших пам'ятках кочівників від Північно-Західного Причорномор'я до Південного Уралу. Однак В. А. Ларенок вважає населення таких могильників-кладовищ на Нижньому Дону осілим, а їхню появу

в другій половині XIII – XIV ст. пов'язує з впливом як ісламу, так і християнства [41, с. 129]. А. О. Добролюбський відзначає у Північно-Західному Причорномор'ї ряд пам'яток, де частина поховань знаходиться за межами курганів, утворюючи одночасно з курганними і ґрунтові могильники. Він констатує вірогідність поступового збування курганного обряду поховання вже у золотоординський час [35, сс. 105 – 106], але не наводить причини таких змін. На думку інших дослідників, в XV ст. курганний обряд поховання поступово зникає, а серед осілого міського населення (мусульмани) – ще раніше [3, с. 248; 46, с. 306]. Однак, такі зміни неможливо пояснити лише розповсюдженням мусульманства.

Прийняття ісламу, як державної релігії, за хана Узбека (1313/1314) не призвело до його поширення серед кочівників, які ще довгий час зберігали характерні риси язичницького поховального обряду [43, с. 53]. Крім того, за часів «великої замятні» (1360 – 1380) Іслам, як державна ідеологія, був поширеним більше на схід від Волги [15, с. 41]. Г. О. Федоров-Давидов відзначав, що процес складання нових кочових об'єднань, що розпочався в XIII ст., отримав своє завершення в XV ст. Головну роль, на його думку, зіграла улусна система Золотої Орди, що призвела до трансформації «половецького, гузького і іншого старого кочового населення Золотої Орди і втрати ним ряду визначальних етнічних ознак» [3, с. 248].

Локальну групу складають комплекси Григорівського некрополя, де п'ять із шести основних поховань віднесено до типу З-І (71,5 %). Небіжчики в похованнях цього типу лежали головою на південь. Вище похованих, на дерев'яному перекритті, знаходились «опудала» коней, орієнтовані мордами на південь. У всіх випадках надмогильні конструкції представлені простими земляними насипами. Як ми зазначали вище, поява південної орієнтації небіжчика розглядається дослідниками неоднозначно. Стосовно наявності «опудала» коня в похованнях кочівників, можна відзначити що цей звичай з'явився ще у печенігів й продовжував існувати в половецький період [7, с. 155; 47, сс. 20 – 21, табл. 5].

А. О. Добролюбський пов'язує поховання із північною чи південною орієнтацією небіжчика, що зберігають в деталях ознаки печенізько-торчеського або половецького поховального обряду, до «місцевих» кочівників. Зміни в орієнтації відбулися під впливом ординців, до них відносяться й могили типу З-І [35, сс. 72 – 73]. Окрім того, членування ніг коня до коліна (тип III), за А. Г. Атавіним, характерно для половецьких поховань, значна доля яких датується другою половиною XIII – XIV ст., де морда коня звернута на південь [48, с. 139]. Отже, за цими ознаками можна пов'язувати комплекси Григорівського могильника з половцями, які під впливом ординців переходять до південної орієнтації небіжчика. Слід відзначити серед інвентарю поховань цієї пам'ятки залишки головного убору «бокки», який було принесено в Східну Європу монголами, з котрими традиційно пов'язують могили з підбоями. На думку Г. О. Федорова-Давидова, або «бокка» втратила свій специфічний монгольський характер і її стали носити половці й інші кочівники, або монголи швидко втратили свій специфічний обряд поховання і ховали за звичаями місцевих кочових племен. Скоріш за все, цей процес був двостороннім [3, сс. 156 – 157].

По одному підкурганому комплексу представлено типами Б-І і В-І (1,42 % кожний). Впускне поховання Кутівського могильника із західною орієнтацією небіжчика, де в заповненні знайдено череп коня, лише умовно можна віднести до типу Б-І, який з'явився в Причорномор'ї на початку X ст. Цей тип зберігається до золотоординського періоду і пов'язується з печенізько-торчеським населенням

[3, с. 142; 42, с. 32; 35, с. 71]. Це поодинокі поховання поки не дає нам можливості робити висновки щодо присутності у нижньодніпровському регіоні у золотоординський період цих кочових племен. До того ж, наявність плетеного короба, в якому знаходився небіжчик, не дозволяє впевнено віднести поховання біля с. Кут до печенізько-торчеського.

Поховання кочівника з кургану поблизу с. Шолохово, де небіжчик лежав в простій ямі, головою на схід, без кісток коня, відноситься до типу В-І. Східна орієнтація похованого у насипу з використанням каміння характерна для половців [7, с. 173; 49, сс. 20, 218; 3, сс. 122 – 123]. Присутність кістяних орнаментованих накладок на сагайдак впевнено дозволяє відносити це поховання до золотоординського й датувати його другою половиною XIII – XIV ст.

При співставленні топографії типів курганного поховального обряду пониззя Дніпра відзначимо, що на Правобережжі з восьми комплексів найбільший відсоток складає тип А-І (50 %). Для останніх характерні насипи типів І (Грушівка) і ІV (Кам'янка), що входили до складу могильників. На Кутівському некрополі поодинокі поховання представлені типами Д-І (12,5 %) і Б-І (12,5 %), перше з яких знаходилось у насипу типу І. Одне основне поховання (Шолохово) здійснено у насипу типу ІV і представлено типом В-І (12,5%). В одному випадку положення небіжчика не встановлене (Мар'янське), однак відзначимо, що для цього поховання був характерним тип насипу, як і в попередньому кургані. Всі поховання правого берега Дніпра датуються в межах другої половини XIII – XIV ст. Тут ми можемо спостерігати деяку спадкоємність у поховальному обряді домонгольського періоду, що була характерна для половців. В той же час з'являються нові риси, що були запозичені у ординців. Отже, для пам'яток цього мікрорегіону характерно лише чотири типи поховального обряду.

Поховання на лівобережжі пониззя Дніпра, що в більшості випадків складають могильники, представлені шістьма типами, серед яких переважав тип А-І (62 %). В «чистому вигляді» поховальні комплекси з такими ознаками майже не відомі (Кам'янське), а знаходились поряд з типами Д-І, А-V і Ж-І. Значна кількість цих комплексів датується першою половиною XIV – початком XV ст. Вірогідно, вже в першій половині XIV ст. відбувається змішування ознак поховального обряду, який поступово нівелює відмінності між різними етнічними групами кочівників. Крім того, поширення окремих типів поховального обряду правого і лівого берегів пониззя Дніпра мало певні закономірності, що, на нашу думку, було тісно пов'язано з відмінностями в соціально-політичних і економічних процесах розвитку цих мікрорегіонів, особливо у другій половині XIV ст., за часів перебування тут Мамаєвої Орди. На це вказує також менша щільність заселеності Правобережжя Дніпра відносно пам'яток Лівобережжя.

Поряд із змішуванням поховального обряду на більшості пам'яток лівого берега Дніпра спостерігається також своєрідна локальність і чистота його типів. Лише для Григорівського могильника характерні поховання типу З-І, основні риси якого склалися в попередній період. Вплив ординців позначився лише на зміні орієнтації небіжчиків. Специфічний комплекс ознак поховального обряду (Д-II) відмічено на Новогригорівському некрополі, де всі поховання здійснені в курганних насипах гібридних типів VI – VII. Такі типи поховань і насипів не відомі у Нижньому Подніпров'ї у домонгольський період. Це дозволяє бачити в похованнях, що залишили Новогригорівський некрополь, одну групу прийшлих зі Сходу кочових племен, які ще не встигли вступити в контакт з місцевими степняками.

Отже, огляд поховальних пам'яток у нижньодніпровському регіоні вказує на значні зміни поховальної обрядності у золотоординський період. Наявність трьох типів надмогильних споруд засвідчує строкатий етнічний склад кочового населення пониззя Дніпра в середині XIII – першій половині XV ст. Виникнення курганних некрополів в цей період пов'язано з упорядкуванням перекочівок в умовах жорсткої централізації ординської держави, сезонністю руху кочівників за окремими маршрутами. Вплив ординців позначився на появі нових рис, таких як північна і південна орієнтація небіжчиків, що складає майже 32 %. На правому березі Дніпра серед курганних комплексів, що датуються другою половиною XIII – XIV ст., більш виразно зберігаються традиційні ознаки поховального обряду попередньої епохи. Можливо, на цій території кочове населення було менше піддано стороннім впливам. Лівобережні поховальні комплекси в деяких випадках утворюють локальні групи з характерними лише для них ознаками (Новогригорівка, Григорівка).

Однак, в жодному випадку ми не можемо виділити пам'яток, залишених власне монголами з вираженим специфічним комплексом ознак поховального обряду. Це підтверджує думку, що монголи дуже швидко розчинились в чужорідному оточенні. Крім того, як місцеві, так і прийшли кочівники дуже швидко втрачають специфічні риси поховального обряду. Його локальність спостерігається лише для тих груп, що не встигли вступити в контакт з іншими степовиками. При цьому слід зазначити, що проблема етнічної ситуації не в кількості монголів чи половців, а в сутності етносоціальних та етнокультурних процесів, що відбувались в Улусі Джучі в другій половині XIII ст., яка полягає в установленні нового етнополітичного порядку і формуванні відповідної структури свідомості [50, с. 95]. Процеси нівелювання між різними групами кочівників відбувались поступово й не прямолінійно.

Зміни в поховальній обрядовості свідчать не лише про складні етнічні процеси у кочовому середовищі в золотоординський період, а й вказують на формування нової етнічної спільності з старих, котрі розпадаються, що й простежується на Великознам'янському, Мамайгорському і Балківському могильниках. Це слід розуміти не як формування кочового народу, а як складання цієї спільності із вихідців окремих етнічних груп [51, с. 72]. Більшість дослідників зазначає вплив на цей процес улусної системи Золотої Орди, де поряд з родовою єдністю різних груп значну роль відіграє їхня належність до єдиного соціально-економічного осередку суспільства, об'єднаного владою одного хана [3, с. 248; 35, сс. 78 – 79]. Ці процеси були перервані в першій половині XV ст. розпадом Золотої Орди. Поряд з місцевим кочовим населенням, основний відсоток якого складали половці, за часів Золотої Орди з'являється значна доля прийшлих зі сходу кочових груп, неоднорідних за своїм складом, що ще більше ускладнює етно-культурну ситуацію у Нижньому Подніпров'ї. В результаті контакту між цими групами з'являються як загальні, так і локальні риси золотоординської культури.

Бібліографія

1. Самоквасов Д. Я. Могиленные древности Александровского уезда Екатеринославской губернии / Д. Я. Самоквасов // Труды VI АС. – Одесса, 1886. – Т. I. – С. 191 – 207.
2. Самоквасов Д. Я. Могины Русской земли / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – 271 с.

3. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1966. — 274 с.
4. Эварницкий Д. И. Раскопка курганов в пределах Екатеринославской губернии / Д. И. Эварницкий // Труды XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 108 — 117.
5. Эварницкий Д. И. Дневники раскопок / Д. И. Эварницкий // Труды XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 118 — 157.
6. Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография. — Екатеринослав : Типография Губернского земства, 1910. — 426 с.
7. Плетнёва С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях / С. А. Плетнёва // МИА. — 1958. — № 62. — С. 151 — 226.
8. Гарустович Г. Н. Огузы и печенеги в евразийский степях / Г. Н. Гарустович, В. А. Иванов. — Уфа : Гилем, 2001. — 212 с.
9. Малиновская Н. В. Колчаны XIII — XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей / Н. В. Малиновская // Города Поволжья в средние века. — М. : Наука, 1974. — С. 132 — 175.
10. Шнайдштейн Е. В. Нашествие монголов и кочевники Нижнего Поволжья в XIII — XIV вв. / Е. В. Шнайдштейн // Археологические исследования Калмыкии. — Элиста, 1987. — С. 69 — 82.
11. Ляшко С. Н. Балковский курган / С. Н. Ляшко, В. В. Отрощенко // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 42 — 63.
12. Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут / Д. Т. Березовець // АП. — 1960. — Т. IX. — С. 39 — 87.
13. Мажитов Н. А. Южный Урал XII — XIV вв. / Н. А. Мажитов // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М. : Наука, 1981. — С. 222 — 223.
14. Крамаровский М. Г. Джучиды: воинские шапки и бокка / М. Г. Крамаровский // Тез. докл. «Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского». — Спб. : Гос. Эрмитаж, 2001. — С. 33 — 38.
15. Иванов В. А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII — XIV вв.) / В. А. Иванов, В. А. Кригер. — М. : Наука, 1988. — 96 с.
16. Доде З. В. Костюмы кочевников Золотой Орды из могильника Джухта-2 / З. В. Доде // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Выпуск II. Археология, антропология, палеоклиматология. — М. : Памятники исторической мысли, 2001. — С. 117 — 127.
17. Валеев Ф. Х. Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья / Ф. Х. Валеев. — Йошкар-Ола, 1975. — 216 с.
18. Полякова Г. Ф. Изделия из цветных и драгоценных металлов / Г. Ф. Полякова // Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. — Казань, 1996. — С. 154 — 268.
19. Березовець Д. Т. Курганний могильник в с. Грушівка / Д. Т. Березовець // АП. — 1961. — Т. X. — С. 56 — 63.
20. Безверхий А. П. Средневековые кочевнические памятники Правобережья Днепра (по материалам экспедиции ДГУ) / А. П. Безверхий // ПАП. — Дн-ск, 1991. — С. 119 — 130.
21. Струкуленко А. С. Пам'ятки середньовічних кочівників у наукових збірниках новобудовної археологічної експедиції Дніпропетровського національного

університету / А. С. Струкуленко // Історія і культура Придніпров'я : Невідомі та маловідомі сторінки. — Дн-ськ, 2009. — Вип. 6. — С. 226 — 235.

22. Андрух С. И. Великознаменские курганы (№14 — 15) / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев, Г. И. Шахров. — Запорожье, 1995. — 92 с.

23. Евглевский А. В. Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы / А. В. Евглевский, Т. М. Потемкина // Труды по археологии. Степи Европы в эпоху средневековья. : Сб. ст. — Донецк, 2000. — Т.1 — С. 181 — 208.

24. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора. / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. — Запорожье, 1999. — Кн. I — 232 с.

25. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора. / С. И. Андрух. — Запорожье, 2001. — Кн. II — 284 с.

26. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора. Монография / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. — Запорожье : ЗГУ, 2004. — Кн. III. — 203 с.

27. Недашковский Леонард. Бронзовые зеркала второй половины X — XIV в. из музеев Саратовской области / Леонард Недашковский, Алексей Ракушин // ТА. — Казань, 1998. — № 2 (3). — С. 87 — 108.

28. Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII — XV вв. / А. Н. Кирпичников. — Л. : Наука, 1976. — 104 с.

29. Волкобой С. С. Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщине / С. С. Волкобой, В. А. Лихачев, В. Н. Шалобудов // Курганные древности Степного Поднепровья (III — I тыс. до н. э.) : [сб. науч. тр.]. — Дн-ск, 1979. — Вып. 3. — С. 45 — 60.

30. Кирпичников А. Н. Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 298 — 363.

31. Шалобудов В. Н. Позднекочевнический могильник XIV в. у с. Котовка / В. Н. Шалобудов // Древности Степного Причерноморья (III — I тыс. до н. э.) : [сб. науч. тр.]. — Дн-ск : ДГУ, 1982. — С. 60 — 68.

32. Ельников Михаил. Грунтовый кочевнический могильник Мамай-Гора XIV в. из Нижнего Поднепровья / Михаил Ельников // ТА. — Казань, 2004. — № 1 — 2 (12 — 13). — С. 86 — 110.

33. Шалобудов В. Н. Кочевнические курганы Правобережья Днепра / В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Поднепровья (III — I тыс. до н. э.) : [сб. науч. тр.]. — Дн-ск : ДГУ, 1984. — С. 166 — 173.

34. Тихомолова И. Р. Курганный могильник у с. Каменское / И. Р. Тихомолова // ДСПК. — Запорожье, 1992. — Т. III. — С. 70 — 82.

35. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья / А. О. Добролюбский. — К. : Наукова думка, 1986. — 140 с.

36. Плетнёва С. А. Печенеги, торки, половцы / С. А. Плетнёва // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М. : Наука, 1981. — С. 213 — 222.

37. Ляшко С. Н. Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка) / С. Н. Ляшко, З. Х. Попандопуло, О. В. Дровосекова. — Запорожье : Дикое Поле, 2004. — 178 с.

38. Когонашвили К. К. К вопросу о средневековом населении северного Крыма (по материалам археологических раскопок 1962 — 1964 гг.) / К. К. Когонашвили // Щепинский А. А. Северное Присивашье в V — I тысячелетиях до нашей эры / А. А. Щепинский, Е. Н. Черепанова. — Симферополь : Крым, 1969. — С. 299 — 321.

39. Шмаглий Н. М. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра (1964 — 1966 гг.) / Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1970. — Вып. 6. — Ч. I. — С. 5 — 115.
40. Агульников С. М. Исследования курганов на левобережье Днестра / С. М. Агульников, Е. Н. Савва. — Кишинэу : Ин-т археологии и этнографии АН Республики Молдовы, 2004. — 243 с.
41. Ларенок В. А. Археологические памятники Нижнего Дона золотоордынского времени / В. А. Ларенок // Тез. докл. VII Донской археол. конф. «Проблемы археологии Юго-Восточной Европы». — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 128 — 129.
42. Добролюбский А. О. Этнический состав кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в золотоордынское время / А. О. Добролюбский // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье : [сб. науч. тр.]. — К. : Наукова думка, 1982. — С. 28 — 39.
43. Ильина О. А. Вопросы хронологии и периодизации золотоордынских погребальных памятников Нижнего Поволжья в работах отечественных исследователей / О. А. Ильина, Е. П. Мыськов // ТА. — Казань, 2004. — № 1 — 2 (12 — 13). — С. 48 — 62.
44. Арманчук Екатерина. Степь Копьеносных Наездников — взгляд из XX века / Екатерина Арманчук // ТА. — Казань, 2000. — № 1 — 2 (6 — 7). — С. 103 — 131.
45. Добролюбский А. О. Золотоордынское погребение у Дуная (К истории кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в XIV в.) / А. О. Добролюбский, Л. В. Субботин, Л. В. Сегеда // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э. : [сб. науч. тр.]. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 84 — 93.
46. Кригер В. А. Позднекочевнические погребения у пос. Рубёжка и Алебастрово Уральской области / В. А. Кригер, Б. Ф. Железчиков // СА. — 1980. — № 1. — С. 300 — 306.
47. Плетнёва С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV — XIII века) : [учеб. пособие] / С. А. Плетнёва. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. — 248 с.
48. Атавин А. Г. Некоторые особенности захоронений чучел коней в кочевнических погребениях X — XIV вв. / А. Г. Атавин // СА. — 1984. — № 1. — С. 134 — 143.
49. Плетнёва С. А. Половцы / С. А. Плетнёва. — М. : Наука, 1990. — 206 с.
50. Исхаков Д. М. Этнополитическая история татар в VI — первой четверти XV в. / Д. М. Исхаков, И. Л. Измайлов. — Казань : Изд-во «Иман», 2000. — 240 с.
51. Плетнёва С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей / С. А. Плетнёва. — М. : Наука, 1982. — 192 с.

Ельников М. В.

Характеристика и анализ обряда подкурганих захоронений кочевников периода Золотой Орды в Нижнеднепровском регионе

В статье на основе анализа погребального обряда сделан вывод о миграциях кочевого населения с территорий Волги и Урала. Наряду с локальными отличиями, особо ярко выраженными на левобережье Днепра, прослеживается и унификация погребального обряда, трансформация которого происходит в условиях улусной системы под влиянием Ислама.

Elnikov M. V.

**Description and analysis of the ritual burial under barrows
nomadic period of the Golden Horde in the lower Dnieper region**

On the basis of analysis of the funeral rite concluded migration of nomads from the territory of the Volga and the Urals. Along with local differences, especially pronounced on the left bank of the Dnieper, traceable and unification of the funeral ceremony, which proshodit transformation in Ulus system under Islam.

Таблиця 1

Характеристика надмогильних споруд
підкурганних поховань пониззя Дніпра

Пам'ятка, (датування), кількість курганів/ поховань	Надмогильні споруди							Тип насипу
	Висота (м)	Діаметр (м)	Земляний насіп	Кам'яне кільце	Огорожа з каменю і цегли-сирцю	Сліди вогню на підлошві кургану	Рів	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Новогригорівка, (XIV ст.), 5/5	0,7 – 4	28 – 70	–	–	+ (5)	+ (5)	–	VI – VII (5)
Григорівка, (XIV ст.), 6/6	0,7	25 – 26	+	–	–	–	–	I (6)
Балки, (XIV – XV ст.), 1/23	–	–	–	–	–	–	–	–
Кут, (2 пол. XIII – XIV ст.), 2/2	–	–	–	–	–	–	–	–
Грушівка, (2 пол. XIII – XIV ст.), 2/2	0,47 –	15 –	+ –	– –	– –	– –	– –	I (1) –
Кам'янка, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/2	0,6	20	–	+	–	–	+	IV (1)
В. Знам'янка, (XIV ст.), 1/5	–	–	–	–	–	–	–	–
Мамай-Гора, (2 пол. XIII – XIV ст.), 17/23	? –	? –	? –	? –	? –	? –	+ –	? –
Шолохово, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/1	0,66	10	–	+	–	–	+	IV (1)
Мар'янське, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/1	1,1	12	–	+	–	–	+	IV (1)
Кам'янське, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/1	–	–	–	–	–	–	–	–

Таблиця 2

Характеристика розподілу комплексів підкурганних поховань пониззя Дніпра

Пам'ятка, (датування), кількість курганів/ поховань	Вид поховання		Кількість одночасних поховань кочівників в кургані			
	ОСНОВНЕ	ВПУСКНЕ	Одне	Два	Три	Більше трьох
1	2	3	4	5	6	7
Новогригорівка, (XIV ст.), 5/5	+	-	+	-	-	-
Григорівка, (XIV ст.), 6/6	+	-	+	-	-	-
Балки, (XIV – XV ст.), 1/23	-	+	-	-	-	+
Кут, (2 пол. XIII – XIV ст.), 2/2	-	+	+	-	-	-
Грушівка, (2 пол. XIII – XIV ст.), 2/2	+	-	+	-	-	-
	-	+	+	-	-	-
Кам'янка, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/2	+	-	-	+	-	-
В. Знам'янка, (XIV ст.), 1/5	-	+	-	-	-	+
Мамай-Гора, (2 пол. XIII – XIV ст.), 17/23	+	-	+	-	-	-
	-	+	+	-	-	-
	-	+	-	+	-	-
Шолохово, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/1	+	-	+	-	-	-
Мар'янське, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/1	+	-	+	-	-	-
Кам'янське, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/1	-	+	+	-	-	-

Таблиця 3

Характеристика поховального обряду
підкурганних поховань пониззя Дніпра

Пам'ятка, (датування), кількість курганів/ поховань	Тип похов. обряду, кількість поховань	Вид домовини			Інвентар					
		Гратчаста	Колода	Плетений короб	Предмети озброєння	Спорядження коня	Предмети побу	Прикраси	"Бокка"	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Новогригорівка, (XIV ст.), 5/5	Д-II (5)	-	-	-	+	+	+	+	-	100
Григорівка, (XIV ст.), 6/6	З-I (5) Ж-I (1)	- -	- -	- -	+	+	+	+	+	100
Балки, (XIV – XV ст.), 1/23	А-I (18) Д-I (4) Ж-I (1)	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	0 0 0
Кут, (2 пол. XIII – XIV ст.), 2/2	Д-I (1) Б-I (1)	+ -	- -	- +	- -	- +	+ +	+ +	+ -	100 100
Грушівка, (2 пол. XIII – XIV ст.), 2/2	А-I (2)	+	+	-	+	+	+	+	-	100
Кам'янка, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/2	А-I (1)	-	-	-	-	-	-	-	-	0
В. Знам'янка, (XIV ст.), 1/5	Д-I (4) Ж-I (1)	- -	- -	- -	- -	+ -	+ +	+ -	- -	50 100
Мамай-Гора, (2 пол. XIII – XIV ст.), 17/23	А-I (20) А-V (3)	+ +	- -	- -	+ -	- -	+ +	+ +	- -	41 33
Шолохово, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/1	В-I (1)	-	-	-	+	-	+	-	-	100
Мар'янське, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/1	?	-	-	-	+	-	-	-	-	100
Кам'янське, (2 пол. XIII – XIV ст.), 1/1	А-I (1)	-	-	-	+	-	+	-	-	100

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ АЗОВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1775 – 1783)

Південна Україна стала частиною Російської імперії внаслідок тривалої та цілеспрямованої експансії останньої. Південний вектор устремління російських монархів, зокрема Катерини II, був спрямований на боротьбу з Османською імперією та заволодіння її землями задля виходу до Азовського та Чорного морів, що стало одним з етапів реалізації так званого Грецького проекту. Завдяки перемозі у війні з Туреччиною 1768 – 1774 рр. до Російської імперії увійшло межиріччя Дніпра та Бугу на узбережжі Чорного моря, фортеці Кінбурн, Керч, Єнікале, місто Азов, територія на узбережжі Азовського моря між гирлами річок Міусу та Берди, землі по річці Єя, що мали важливе значення для укріплення кордонів імперії [1, сс. 282, 355].

Приєднання до імперії нових територій призвело до необхідності запровадження нового адміністративно-територіального устрою у Південній Україні. 1775 р. на мапі Російської імперії замість однієї Новоросійської губернії, управління якою ускладнилося у зв'язку зі збільшенням території, з'явилися дві нові: Азовська та Новоросійська, які очолив відомий політичний та військовий діяч часів Катерини II Г. Потьомкін. Указом Сенату від 14 лютого 1775 р. було утворено Азовську губернію, до якої увійшли місто Азов, фортеця Святого Димитрія Ростовського, Таганрог, місто Черкаськ та землі Війська Донського, Нова Дніпровська лінія укріплень, фортеці Керч та Єнікале, Кінбурнський замок та землі між ріками Дніпром і Бугом, місто Бахмут та територія колишньої Слов'яносербії [2, сс. 55 – 56]. Після скасування Запорозької Січі до Азовської губернії відійшли також козацькі землі зліва від Дніпра. Отже, територія новоствореної губернії складалася з новопридбаних турецьких територій, частини земель колишньої Новоросійської губернії та колишніх запорозьких земель.

Як і всі території, приєднані до складу Російської імперії, південноукраїнські губернії були приречені на територіальну, адміністративну, а в подальшому – соціальну, економічну та культурну інтеграцію до імперії. Одним з першочергових завдань задля забезпечення контролю над порубіжною територією стала уніфікація управління в регіоні і формування структури державних органів, аналогічної до загальноросійської. Взамін місцевих установ напіввійськового характеру попередньої Новоросійської губернії 1764 – 1775 рр. у Азовській та Новоросійській губерніях вводиться загальноросійська адміністративна система губернських, провінційних та повітових установ, характерна для Російської імперії до часу впровадження «Учреждений для управления губерний Всероссийской

имперії» 1775 р. Та все ж, не дивлячись на те, що на території Південної України не було введено положень нової губернської реформи аж до моменту утворення Катеринославського намісництва у 1783 р., діяльність місцевих органів влади регіону була цілком направлена на підготовку до її впровадження.

Першим заходом імперської влади після заснування Азовської губернії стало створення на її теренах відповідно до норм законодавства Російської імперії розгалуженої мережі державних установ, наявність яких була запорукою успішної реалізації імперської політики не тільки в регіоні, а й за його межами.

Вищою ланкою регіонального управління у Південній Україні став генерал-губернатор, пост якого зайняв Г. Потьомкін, призначений особисто імператрицею Катериною II для підготовки до цілковитого включення регіону, що мав значні відмінності від внутрішніх російських губерній, до тіла Російської імперії. Наділений надзвичайними повноваженнями, Г. Потьомкін сконцентрував у своїх руках усю владу на півдні України. Генерал-губернатор керував підпорядкованими йому Азовською та Новоросійською губерніями за допомогою власної військово-похідної канцелярії, яка перетворилась на «напівприхований уряд» [3, с. 171], що був унікальним для Російської імперії останньої чверті XVIII ст. явищем, яке не мало аналогів в інших частинах імперії [4, с. 63].

Безпосереднім правителем Азовської губернії був губернатор, яким став генерал-майор, а з 1777 р. — генерал-поручик, колишній голова Новоросійської губернської канцелярії Василь Олексійович Чертков (1726 — 1793) [5, с. 104]. Згідно Настановлень губернаторам 1764 р., якими керувався у своїй діяльності В. Чертков, губернатор мав підпорядковуватись тільки імператриці та Сенату [6, с. 1]. Але через існування генерал-губернаторської влади на теренах Південної України азовський губернатор, перш за все, підпорядковувався Г. Потьомкіну. До функцій губернатора, що поєднував цивільну та військову посади, належало здійснення адміністративного, поліцейського, фінансового, військового та судового управління в губернії [6, с. 15; 7, с. 114], тобто в руках В. Черткова була сконцентрована уся влада в Азовській губернії.

Свої обов'язки губернатора В. Чертков виконував за допомогою колегіального органу — Азовської губернської канцелярії, яка була утворена як головна адміністративна установа після запровадження губернського устрою на території Південної України, у якій зосереджувалось управління всіма справами по губернії.

Особливої уваги потребує питання взаємовідносин Азовської губернської канцелярії та азовського губернатора, від яких залежала ефективність управління в губернії. На перший погляд, і канцелярія, і губернатор були достатньо відокремленими інстанціями місцевого рівня управління, кожна з яких окремо одна від одної виконувала покладені на них завдання. Але, у той же час, простежується тісний зв'язок у їхній діяльності. З одного боку, канцелярія, як і всі інші установи губернії, підпорядковувалась азовському губернатору, який виконував контролюючі функції по відношенню до її діяльності [6, с. 1]. З іншого ж боку, азовський губернатор та канцелярія були нероздільними складовими одного цілого, оскільки губернатор був не тільки членом, а й головою губернського правління Азовської губернської канцелярії, на засіданнях якого вирішувались усі губернські справи. Тож, як бачимо, простежується єдність між губернатором та губернською канцелярією, що дозволяє говорити нам про нероздільність понять «губернатор» і «канцелярія».

Губернатору та канцелярії підпорядковувались усі місцеві органи влади Азовської губернії. Основними адміністративними установами на місцях за загальноросійським зразком стали провінційні та повітові канцелярії, кількість яких залежала від територіального устрою Азовської губернії, що формувався протягом перших років існування губернії [8; 9; 10].

Одразу після утворення у 1775 р. Азовська губернія була поділена на дві провінції: Азовську та Бахмутську [2, с. 55]. До весни 1776 р., коли підійшов час офіційного відкриття провінційних установ, залишилась Бахмутська провінція; окрім того з'явилися Катерининська (на той час вже перейменована з Натальїнської) та Павлівська провінції [11, арк. 203 зв. – 204]. Але, вочевидь, остання проіснувала недовго, оскільки вже з кінця 1778 р. й аж до ліквідації Азовської губернії вона складається з Катерининської та Бахмутської провінцій [12, арк. 93 зв.].

У Катерининській та Бахмутській провінціях були відкриті провінційні канцелярії на чолі з воєводами. Документи Азовської губернської канцелярії не дають змоги визначити, коли саме почали функціонувати ці канцелярії, але достеменно відомо, що в квітні 1776 р. вони вже діяли [13, арк. 108 – 108 зв.]. На відміну від інших, у Павлівській провінції замість канцелярії було відкрито земське комісарське правління на чолі із земським комісаром [14, сс. 41 – 41 зв.; 15, с. 354]. Посада комісара запроваджувалась, швидше за все, через незначний розмір території провінції та невелику кількість населення у ній, що не вимагало функціонування цілої провінційної канцелярії, а могло обмежитися значно меншою кількістю чиновницького складу земського правління.

Провінційним канцеляріям підпорядковувались повітові, що засновувались у повітах Азовської губернії. Кількість, місце розташування та назви повітів змінювались чи не щороку, тим самим поступово замінюючи усталений запорозький територіальний устрій, який ліг у основу нового устрою, загальноросійським. У штатах, розроблених азовським губернатором В. Чертковим для щойно утвореної Азовської губернії, зазначалось, що у всіх повітах мали відкритися повітові або ж воєводські канцелярії, які отримали таку назву через головуючого канцелярії – воєводу [12, арк. 386]. Але, враховуючи реалії південноукраїнського регіону, замість повітових канцелярій повсюдно засновувались земські комісарські або окружні правління на чолі із земськими комісарами, тимчасове існування яких дозволило відстрочити утворення повітових канцелярій для пошуку необхідної кількості чиновників для місцевих установ.

Земських комісарів призначали до повітів з невеликою кількістю населення. Перш за все, свої посади земські комісари зайняли в повітах, утворених у 1775 р. з колишніх запорозьких паланок. Ними стали представники російського офіцерства: Суханов, який очолив одночасно два повіти, Салков, Канчєєлов, Крамін та Корчагін [16, арк. 59 зв.]. Вищезазначеним земським комісарам було видано азовським губернатором В. Чертковим інструкції із чіткими завданнями та регламентацією щодо контролю та поведження із козацьким населенням. Видані інструкції дали підстави історикам стверджувати, що посади земських комісарів у Азовській губернії були утворені саме для управління та взяття під контроль запорожців [17, сс. 3 – 6; 18, с. 60]. Та, як свідчать документи Азовської губернської канцелярії, земські комісари призначались не лише у повітах з високою концентрацією запорожців, а й так само очолювали такі повіти, як, наприклад, Дмитрієвський чи Керченсько-Янікольський, які навряд чи так рясніли козацькими господарствами. Цей факт дозволяє стверджувати, що земські комісари в Азовській губернії призначались не

лише для нагляду за запорозьким населенням як проміжна ланка між запорозьким та загальноросійським адміністративно-територіальним устроєм, а й також як тимчасова форма управління до впровадження нового устрою за загальноросійським зразком на губернських територіях, не заселених запорожцями. Це підтверджує й чітко визначені завдання земських комісарів першої Новоросійської губернії, де жодним чином ще не йдеться про контроль над запорожцями. Відповідно до штатів Новоросійської губернії земські комісари мали використовуватись для ревізії людей, збору податків, вирішення суперечностей при межуванні, виконання словесного суду, відводу квартир військовим командам, заснування та утримання пошт, доріг, переправ, супроводження проїжджаючих [19, арк. 694]. Існування ж інструкцій земським комісарам, які регулювали діяльність посадовців у повітах Азовської губернії щодо козацького населення, віддзеркалюють лише той факт, що документи були відправлені саме тим командам, які очолювали «повіти — колишні запорозькі паланки». Це підтверджує й наявність схожих інструкцій, але виданих провінційним та повітовим канцеляріям південноукраїнських губерній [6, сс. 194 — 199]. Тож запровадження інституту земських комісарів було пов'язане не тільки з необхідністю якнайскорішого впорядкування земель Запорозьких Вольностей, які увійшли до складу Азовської та Новоросійської губерній після ліквідації Запорозької Січі, а й з необхідністю проведення поступової уніфікації адміністративно-територіального устрою південноукраїнських земель до остаточного введення управління загальноросійського зразку.

З плином часу по мірі заселення повітів Азовської губернії та поповнення складу губернського, провінційного та повітового чиновництва адміністративно-територіальна система поступово уніфікувалась та приводилась у відповідність до загальноприйнятої системи місцевих установ Російської імперії та розроблених штатів Азовської губернії. Періодично В. Чертков подавав Г. Потьомкіну рапорти із пропозиціями засновувати повітові канцелярії замість комісарських правлінь для ефективнішого управління повітами, оскільки зі збільшенням населення земські комісари уже не завжди справлялися із повітовими справами [20, арк. 196 — 196 зв.]. Якщо у 1775 — 1776 рр. у чотирьох з семи повітів діяли земські комісарські правління, то на початку 80-х рр. XVIII ст. — вже у одному з восьми, що свідчить про поступовий та ефективний шлях перетворень місцевого управління Азовської губернії.

У повітах з центром у фортецях не засновувались воєводські канцелярії, а використовувались новостворені або вже існуючі комендантські, в яких відкривали правління, що займались цивільними (земськими) справами [12, арк. 411]. Так, у Азовській губернії функціонували Азовська та Таганрозька комендантські по земським справам канцелярії, Дмитрівська обер-комендантська канцелярія у фортеці Святого Дмитрія Ростовського [21, арк. 133, 139, 153; 22, арк. 314]. Слід зазначити, що повіти, у яких діяли комендантські канцелярії, що виконували роль повітових канцелярій, мали особливий статус. Такі повіти не підпорядковувались провінційним канцеляріям, а напряду зносились з азовським губернатором по земським справам, та з генерал-губернатором по військовим справам [22, арк. 321 — 323 зв.]. Так, Таганрозький та Азовський повіти не входили до складу жодної з провінцій Азовської губернії, а формально були приписані до Бахмутської провінції [21, арк. 89 зв. — 90]. По мірі приведення до ладу адміністративно-територіального устрою в Азовській губернії, на місцях комендантських канцелярій починали функціонувати повноцінні повітові установи. Так, 1780 р. Таганрозьку

комендантську канцелярію, як головну установу Таганрозького повіту, замінила Таганрозька воєводська канцелярія [23, с. 322; 24, арк. 239 зв.].

Отже, у повітах роль адміністративних установ виконували земські комісарські правління, комендантські та повітові канцелярії, що виконували схожі функції, при цьому маючи різну компетенцію.

Окрім провінційних та повітових установ, в Азовській губернії діяли й інші державні інституції. Слід зазначити, що комендантські канцелярії діяли також і у фортецях Нової Дніпровської лінії укріплень, яка розташовувалася на території Азовської губернії. Але, необхідно акцентувати, що комендантські канцелярії не підпорядковувались Азовській губернській канцелярії, а лише комісії Дніпровської лінії та особисто губернатору В. Черткову. Оскільки лінія знаходилася у стані будівництва протягом часу існування Азовської губернії, діяли не усі фортеці та відповідно і комендантські канцелярії у них. Маємо відомості про існування тільки Петровської [13, арк. 261 зв.], Микитинської [13, арк. 266] комендантських канцелярій, та Олександрівської, яка виконувала роль Олександрівського повітового центру [12, арк. 75 зв.].

Органами управління у великих містах були магістрати, які мали звітувати губернатору щодо фінансового та фіскального управління в місті, у менших же населених пунктах – городові та наглядачі державних поселень. На території Азовської губернії діяв губернський магістрат у Катеринославі, до складу якого входили бургомістр, два ротмани, секретар, канцелярські службовці, сторож та розсильник [12, арк. 78 зв.]. Окрім того, роль магістрату у місті Маріуполі виконувало Маріупольське комісарство на чолі із земським комісаром [12, арк. 78 зв.] та Маріупольський грецький суд – виборний орган самоуправління, який виконував адміністративні, поліцейські та судові функції. Маріупольський грецький суд складався з голови, засідателів, секретаря та канцелярських служителів [24, арк. 174; 12, арк. 105 зв.]. У Азовській губернії діяв також Вірменський Нахичеванський магістрат, до складу якого входили голова, чотири засідателі, секретар та канцелярські службовці [25, с. 477]. Існування таких специфічних магістратів було обумовлено особливістю національного складу населення міст Маріуполя та Нахичевані, основу якого складали греки та вірмени.

Враховуючи прикордонний статус Азовської губернії, на її території діяли митні установи, що підпорядковувались митному обер-директору, його помічнику, які, в свою чергу, підпорядковувались особисто генерал-губернатору Г. Потьомкіну. Митниці цілком не підпорядковувались губернським установам, оскільки митне управління остаточно перейшло до губерній лише 1784 р. після введення на півдні України «Учреждений о губерниях». Губернатори лише наглядали за діяльністю митних установ у межах губернії та займалися матеріально-технічним забезпеченням мережі [26, с. 43; 27, с. 51]. Окрім того, азовський губернатор мав право втручатися у кадрові справи митниць, розташованих на території Азовської губернії, та питань, пов'язаних із фактами злочинності на кордоні [28, арк. 203 зв.].

До складу Азовської губернії входили і землі Війська Донського, яке мало практично повну автономію в управлінні. Одразу після передачі Війська Донського до відання генерал-губернатора Азовської та Новоросійської губерній, на його території було утворене «Войсковое гражданское правительство», головним завданням якого стало управління усіма цивільними справами Війська Донського. Заснований уряд, до складу якого входили військовий отаман та козацькі старшини, підпорядковувався лише генерал-губернатору Г. Потьомкіну [2, с. 150], при цьому

не маючи адміністративних відносин із азовським губернатором, не дивлячись на те, що землі Війська Донського формально входили до складу Азовської губернії.

Адміністративно-територіальна система Азовської губернії, пройшовши шлях у вісім років, поступово уніфіковувалась та приводилась у відповідність до норм законодавства Російської імперії. Управління в Азовській губернії можна вважати перехідною моделлю між воєнним управлінням попередньої Новоросійської губернії 1764 – 1775 рр. та загальноросійським, Катеринославського намісництва. Створення Азовської губернії та її адміністративних інституцій було цілком підпорядковано імперському курсу на уніфікацію та інтеграцію південноукраїнського регіону до Російської імперії. Втім, утворені місцеві органи влади Азовської губернії отримали певну специфіку своєї роботи через підпорядкування генерал-губернатору Г. Потьомкіну, прикордонне положення губернії, наявність колишнього козацького населення на її землях, входження до складу губернії території Війська Донського, заселення південноукраїнського регіону іноземцями, що, в свою чергу, внесло певне різноманіття у загальноприйняту структуру місцевих інституцій Російської імперії.

Бібліографія

1. Дружинина Е. И. Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение) / Е. И. Дружинина. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 388 с.
2. Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – СПб., 1830. – Т. 20. – 1034 с.
3. Іваненко В. В. Від буферного до внутрішнього регіону: еволюція ролі Степової України в управлінській політиці Російської імперії XVIII – першої половини XIX ст. / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 10. – С. 68 – 72.
4. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел / А. В. Бойко. – К., 2000. – 308 с.
5. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси: у 2-х томах / [під ред. С. І. Світленко]. – Дн-ськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – 448 с.
6. Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття) / [упоряд. А. Бойко, В. Козирев, В. Мільчев та ін.; передмова І. В. Савченко]. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 2005. – 528 + XLI с. – (Серія «Джерела з історії Південної України», т. 1).
7. Андреевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах / И. Андреевский. – СПб, 1864. – 156 с.
8. Панфьорова М. А. Адміністративно-територіальний устрій Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / М. А. Панфьорова // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 1999. – Вип. VII. – С. 119 – 127.
9. Олененко А. Г. Історія формування кордонів Азовської губернії (1775 – 1776) за матеріалами опублікованих джерел / А. Г. Олененко // Волинські історичні записки. – Житомир, 2009. – Т. 2. – С. 173 – 179.
10. Галь Б. О. Особливості адміністративного районування межиріччя Орлі і Сули (друга половина XVIII – початок XIX ст.) / Б. О. Галь // Історія і культура

Подніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дн-ськ, 2011. — Вип. 8. — С. 10 — 27.

11. Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА), ф. 16, д. 797, ч. 6. — 514 л.

12. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 10. — 676 л.

13. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 1. — 286 л.

14. Архів ДІМ, КП. 74238 / АРХ. 14531. Рапорти, листи, донесення командирів повітів (паланок) Азовської губернії та різних осіб до губернської канцелярії. 1775 — 1776 рр., 137 арк.

15. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1778. — Спб. : При Императорской Академии наук, б/д., 1778. — 592 с.

16. Архів ДІМ, КП. 7457 / АРХ. 14740. Фонд Азовської губернської канцелярії. — 345 арк.

17. Шиян Р. І. Діяльність земських комісарів на території колишніх Запорозьких Вольностей у перші роки після ліквідації запорозького устрою / Р. І. Шиян // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя, 1999. — Вип. VI. — С. 3 — 6.

18. Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775 — 1822 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. В. Савченко. — Запоріжжя, 2004. — 202 с.

19. РГАДА, ф. 16, д. 797, ч. 2. — 253 л.

20. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 6. — 517 л.

21. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 4. — 445 л.

22. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 2. — 578 л.

23. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1781. — Спб. : При Императорской Академии наук, б/д. — 425 с.

24. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 8. — 333 л.

25. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1783. — Спб. : При Императорской Академии наук, б/д., 1783. — 488 с.

26. Головка Ю. І. Становлення митної мережі на Півдні України (1776 — 1819 рр.) / Ю. І. Головка // Студії з історії Степової України. — Запоріжжя, 2003. — Вип. 1. — С. 42 — 47.

27. Головка Ю. І. Джерела з історії митниць Південної України (1775 — 1819) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ю. І. Головка. — Запоріжжя, 2004. — 228 с.

28. РГАДА, ф. 16, д. 797, ч. 9. — 434 л.

Олененко А. Г.

**Особенности административно-территориального устройства
Азовской губернии (1775 – 1783)**

В статье освещаются особенности административно-территориального устройства новой губернии на территории Южной Украины, включенной в состав Российской империи.

Olenenko A. H.

The particularities of the administrative-territorial system of Azov province (1775 – 1783)

In this article the particularities of the administrative-territorial system of the new province on the territory of Southern Ukraine that was included to the Russian empire is elucidated.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА О НАРОДНОЙ ТРЕЗВОСТИ В АЛЕКСАНДРОВСКОМ УЕЗДЕ

Изготовление и продажа спиртных напитков всегда приносили значительные прибыли, так как стоимость готовой продукции намного превышала стоимость сырья. Государство, естественно, не могло допустить, чтобы такая доходная отрасль оставалась без контроля. Попытки установить питейную монополию делались во многих государствах. В конце XIX в. она была введена в Сербии, Швейцарии, Швеции, Норвегии. В двух последних странах применялась так называемая готенбургская система, при которой продажа питей монополизировалась в руках общественного управления. В истории России не раз делались попытки поставить под контроль государства производство и продажу спиртного. Периоды действия государственной монополии сменялись введением откупной системы. Но во все времена главной целью было увеличение поступлений в казну. Откупная система привела к тому, что государство не в состоянии было контролировать ни количество ни качество продаваемых в стране спиртных напитков. Выпивка стала национальным атрибутом. Население спивалось. Этому способствовало плохое качество алкоголя, провоцирующее быстрое привыкание к нему. Низкая культура потребления крепких напитков стала характерной чертой крестьянской, рабочей, мещанской и купеческой среды. Распространению алкоголизма способствовала кабацкая традиция пить водку без закуски.

Создавшаяся ситуация привела к тому, что в 50-е годы XIX в. в различных регионах Российской империи люди начали осознавать пагубные последствия пьянства. Эти настроения были поддержаны церковью. В 1859 г. Святейший Синод предписал епархиальным архиереям содействовать возникшей в части народа решимости воздерживаться от крепких напитков. Но действовать предписывалось весьма осторожно, не использовать меры, не вытекающие напрямую из пастырских обязанностей священнослужителя. Во многих губерниях по инициативе отдельных лиц стали создаваться общества трезвости, действовавшие на собственные средства и не связанные между собой. В селах крестьяне выносили решения не употреблять «хлебного вина». Нарушителей приговаривали к телесным наказаниям или денежному штрафу. Однако эти действия противоречили циркуляру Министерства Внутренних дел «О воспрещении принудительных мер к сохранению трезвости и воздержанию». В этом документе не запрещалось создавать общества трезвости, но не разрешалось определять наказания за несоблюдение требований, выдвигаемых обществами. Это привело к тому, что общества трезвости так и не развили активной деятельности и постепенно прекратили свое существование [1, с. 1].

В конце XIX в. в России возникает необходимость во введении питейной монополии. Ее идея, по словам С. Ю. Витте, принадлежала императору Александру III. Но дальше обсуждения этого вопроса с предыдущими министрами дело не пошло. После вступления в должность министра финансов С. Ю. Витте царь поручил ему заняться реформированием питейного дела. Полумеры, т. е. откупная или акцизная системы решить проблему не могли. Поэтому началась подготовка к введению питейной монополии. Суть ее заключалась в том, что право продажи спиртных напитков принадлежало только государству, а их

производство ограничивалось размерами государственных закупок. При этом предъявлялись жесткие требования к качеству продукции. Проведение реформы преследовало ряд целей. Во-первых — добиться увеличения доходов казны. Во-вторых — улучшить качество крепких напитков. В-третьих — повысить культуру потребления алкоголя. Для контроля за качеством, производимой продукции, в России был создан Комитет по изучению качества «высших питей» во главе с Д. И. Менделеевым. Исследования, произведенные в лабораториях, показали, что даже, считавшиеся лучшими водки заводов Смирновых И. А. и П. А., не соответствовали требованиям. Фальсификация алкогольных напитков была обычным явлением. Этому способствовало отсутствие стандартов и низкие потребительские требования к качеству. Центрами фальсификации были города Москва, Варшава, Одесса, Рига. В ликеры, водки, наливки добавляли различные эссенции, состоящие из сложных эфиров, бензонитрил, бензальдегид, серную и азотную кислоты, аммиак. Поэтому группа ученых во главе с Д. И. Менделеевым совместно с министром финансов, занимавшимся введением водочной монополии в России, добивались того, чтобы одним из главных принципов проводимой реформы стали не только концентрация всего производства водки в руках государства и установление на нее единого для всей страны высокого стандарта качества, но и недопущение использования искусственных примесей в этиловом спирте, который обязаны были изготавливать из зерна.

Для эффективного государственного контроля за качеством был предложен водочный стандарт — водно-спиртовая смесь, содержащая 40 весовых частей этилового спирта, пропущенная через угольный фильтр и содержащая минимальные концентрации сивушных масел. В основу такого соотношения были положены исследования Д. И. Менделеева, выполненные для его докторской диссертации на тему: «Рассуждения о соединении спирта с водой». Спирт для производства водки приобретался у местных владельцев винокуренных заводов района питейной монополии. Фиксированные цены ежегодно устанавливал министр финансов. Объемы закупки составляли 66 % годовой потребности региона. Остальную часть покупали с торгов. Очистку спирта перегонкой, изготовление водочных изделий осуществляли на казенных или частных предприятиях по заказам казны. Ректификованный спирт подвергался холодной угольной очистке на очистных складах, где производили разведение, разлив и рассылку спирта. Реализация производилась на оптовых складах и винных лавках.

Частные лица могли содержать оптовые склады пива, меда, русских виноградных вин, пивные лавки, погреба, временные выставки для продажи этих видов продукции, ренсковые погреба и заведения трактирного промысла. Торговля водочными изделиями разрешалась только в заведениях двух последних категорий. Продажа спиртных напитков на разлив была строго запрещена. Распитие спиртного разрешалось только в заведениях трактирного типа, где его подавали только в запечатанных бутылках разного объема.

После введения питейной монополии доходы казны от этой отрасли состояли: из дохода от казенной продажи спирта и вина; акциза с портера, пива и меда; дополнительного акциза с водочных изделий; акциза с вина и спирта, вывозимых за пределы района казенной продажи питей; комиссионной платы за продажу напитков; питейного сбора с частных заводов по изготовлению спиртного и заведений для его продажи [2, сс. 1 — 2].

Принципы введения питейной монополии были разработаны в течение 1893 — 1895 гг. Временем ее действия стал период 1895 — 1914 гг. В первые годы происходило становление реформы. С 1 января 1895 г. законом от 6 июня 1894 г. питейная монополия была введена в четырех губерниях: Пермской, Уфимской, Оренбургской, Самарской. Затем законами от 5 мая 1895 г. и 19 февраля 1896 г. с 1 июля 1896 г. — в губерниях Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской, Черниговской, Екатеринославской, Херсонской, Бессарабской, Таврической. С 1 июля 1897 г. — в Виленской, Витебской, Гродненской, Ковенской, Минской, Могилевской, Смоленской губерниях. С 1 января 1898 г. — в Олонецкой, Новгородской, Псковской, Санкт-Петербургской, Харьковской губерниях. С 1 июля 1898 г. — в Варшавской, Калишинской, Келецкой, Ломжинской, Люблинской, Пероковской, Плоцкой, Радомской, Сувалкской, Седецкой губерниях. С 1 июля 1900 г. — в Курляндской, Лифляндской, Эстляндской, Воронежской, Курской, Ставропольской, Черноморской, области Донского казачьего войска. С 1 июля 1901 г. — в Астраханской, Архангельской, Вологодской, Вятской, Казанской, Пензенской, Саратовской, Симбирской губерниях, Уральской и Тургайской областях. Чуть позже во — Владимирской, Калужской, Костромской, Московской, Нижегородской, Орловской, Рязанской, Тамбовской, Тверской, Тульской, Ярославской губерниях. С 1 июля 1902 г. — в Тобольской, Акмолинской, Семипалатинской, Терской, Дагестанской и Кубанской областях. С 1 июня 1904 г. — в Енисейской, Иркутской губерниях, Забайкальской и Якутской областях. Питейная монополия не распространялась на Закавказье, Среднеазиатские владения, Амурскую, Приморскую, Камчатскую и Сахалинскую области. Здесь сохранялось действие Устава об акцизных сборах. Министру финансов было предоставлено право решать вопросы по изменению статей этого документа [3, с. 1].

Результаты нововведений тщательно изучались. В отчетах отмечалось, что улучшилось качество спиртных напитков. Упорядочение торговли водкой способствовало искоренению такого явления как пропивание крестьянами урожая, скота, одежды, домашней утвари. Но в то же время потребление спиртного на душу населения уменьшалось очень медленно: в 1894 г. — 0,58 ведра, в 1895 — 1900 гг. — 0,51 ведра.

Перед введением питейной монополии, 20 декабря 1894 г. были приняты три закона для борьбы с пьянством: о попечительствах народной трезвости, о взысканиях за нарушения положения о казенной продаже питей, о карательных постановлениях о пьянстве. На всей территории Российской империи предполагалось создать Попечительства о народной трезвости. Был разработан устав, образованы Центральный, губернские и уездные комитеты. Эта организация состояла в ведении Министерства финансов по Главному управлению неокладных сборов и казенной продажи питей. О задачах попечительства в уставе говорилось: «1. Иметь в интересах народного здоровья и нравственности, надзор за тем, чтобы торговля крепкими напитками производилась согласно установленным правилам. 2. Распространять среди населения здоровые понятия о вреде неумеренного употребления крепких напитков, а также изыскивать средства для предоставления ему возможности проводить свободное время вне питейных заведений и с этой целью устраивать народные чтения и собеседования, составлять и распространять издания, разъясняющие вред злоупотребления крепкими напитками, открывать чайные, народные читальни и т. д. 3. Иметь попечение об открытии и содержании лечебных приютов для страдающих запоем. 4. Оказывать содействие учрежде-

ниям и частным обществам, деятельность которых направлена к достижению тех же целей, с коими учреждаются попечительства» [4, д. 96, лл. 22 – 23].

Средства для осуществления деятельности Попечительства о народной трезвости складывались из поступлений из казны (в первые годы выделялось 4 млн. руб. в год), пожертвований частных лиц, сборов, поступающих от продажи изданий и устройства чтений, общественных развлечений. Одной из статей дохода организации были штрафы, налагаемые на нарушителей правил торговли спиртными напитками, если эти нарушения были зафиксированы членами попечительства.

В уставе четко определялся состав комитетов. Губернские комитеты действовали под председательством губернатора. Членами этого комитета становились: депутат от духовного ведомства (по назначению местного епархиального начальства); губернский предводитель дворянства; председатель и прокурор окружного суда; вице-губернатор; управляющие: казенной палатой, государственными имуществами, контрольной палатой, акцизными сборами, удельным округом; представители высших учебных заведений; директора народных училищ; один из директоров средних учебных заведений (по назначению попечителя учебного округа); епархиальный наблюдатель церковно-приходских школ; управляющий отделением крестьянского поземельного банка; начальник жандармского управления; представитель военного ведомства по назначению Военного Министра; врачебный инспектор; председатель губернской земской управы; два члена от губернской земской управы; городской голова губернского города.

Уездные комитеты были столь же многочисленны. Во главе стоял председатель – уездный предводитель дворянства. В состав комитета входили: депутат от духовного ведомства (по назначению местного епархиального начальства); представители высших учебных заведений (если они имеются в городе); начальники средних учебных заведений; учителя семинарий, институтов, школ; инспектор народных училищ; уездный наблюдатель церковно-приходских школ; учителя-инспектора городских училищ; уездный член и товарищ прокурора окружного суда; уездный исправник; полицмейстер; акцизный чиновник (по назначению управляющего акцизными сборами); уездный воинский начальник; помощник начальника губернского жандармского управления; участковые земские начальники; податные инспекторы; неперемный член уездного по крестьянским делам присутствия; уездный или городской врач (по назначению губернского медицинского начальства); почетные и участковые мировые судьи и городские судьи; председатель уездной земской управы; два члена уездного земского собрания; городской голова уездного города. В уездах, где не было предводителя дворянства, в уездных комитетах председательствовало лицо, назначаемое губернатором. Состав городских комитетов и особых отделов уездных комитетов определялся в каждом отдельном случае по согласованию с Министерством финансов и Министерством внутренних дел. Если кто-либо из должностных лиц, входящих в комитет, не мог участвовать в заседании, то вместо себя должен был прислать заместителя. Кроме того в состав Попечительства о народной трезвости входили почетные члены и члены-соревнователи из лиц обоого пола всех сословий. Почетные члены избирались комитетом из лиц, оказавших попечительству особые услуги, и утверждались Министром финансов. Члены-соревнователи избирались на три года особыми, городским или уездным комитетами из лиц, изъявивших желание либо принимать личное участие в делах попечительства, либо содействовать

его целям взносом не менее 5 рублей в год и утверждались в звании губернским комитетом. После истечения этого срока они могли продолжить пребывание в организации на тот же срок. Почетными членами и членами-соревнователями не могли быть несовершеннолетние, кроме имеющих классные и офицерские чины; нижние воинские чины, состоящие на действительной службе, воспитывающиеся в учебных заведениях; лица, занимающиеся торговлей крепкими напитками; подвергшиеся по суду заключению в тюрьму или иному более строгому наказанию; состоящие под следствием и судом по обвинению в преступлениях, влекущих за собой наказание не ниже тюремного заключения; состоящие под опекой за расточительность; объявленные несостоятельными должниками; состоящие под надзором полиции и исключенные из духовного ведомства за пороки или из среды обществ и дворянских собраний, по приговорам тех сословий, к которым они принадлежали. Несмотря на то, что в комитет входило большое количество лиц, заседание его считалось состоявшимся при участии в нем не менее пяти членов (в том числе и председателя). Если с решением комитета был не согласен председатель или представитель акцизного ведомства — вопрос рассматривал губернский комитет. Если и здесь постановление не было одобрено — документ передавался министру финансов.

Для надзора за исполнением правил торговли спиртными напитками назначали участкового попечителя — представителя от комитета или лицо из почетных членов, либо членов-соревнователей. Обязанности казначея возлагались на одного из членов комитета. Делопроизводство поручалось одному из чиновников при губернаторе, градоначальнике или наемному лицу. Расходы на делопроизводство составляли для губернских комитетов — 750 руб. в год, для уездных — 500 руб. Превышение лимита допускалось только с разрешения министра финансов.

В уставе определялись функции губернских и уездных комитетов. Губернские комитеты разрабатывали общие направления деятельности Попечительства о народной трезвости в губернии. Избирали почетных членов, утверждали в звании членов-соревнователей и в должности участковых попечителей. Рассматривали планы и отчеты уездных комитетов, распределяли средства, ассигнуемые из казны, поступающие в губернские комитеты, распоряжались суммами, отчисляемыми из штрафов за нарушение правил торговли спиртными напитками. Ежегодно отправляли отчеты в Министерство финансов, рассматривали ходатайства уездных комитетов и возбуждали ходатайства перед правительственными организациями.

Уездные комитеты готовили в губернские комитеты представления на утверждение лиц, избранных членами-соревнователями; избирали участковых попечителей и определяли территорию их участка, направление деятельности; осуществляли надзор за соблюдением правил продажи спиртных напитков; распоряжались средствами, поступившими в уездный комитет.

Все члены попечительства имели право контролировать продажу спиртных напитков. При обнаружении нарушений участковые попечители должны были составить протокол сами или обратиться к чинам полиции, акцизного надзора с требованием составить протокол. Членам попечительства присваивались особые знаки [4, д. 96, лл. 23 — 44]. Министр финансов подчеркивал, что организация Попечительства о народной трезвости в районе казенной продажи питей «является необходимым дополнением питейной реформы и одним из существенных условий применения на практике, в точном соответствии с основной ее целью».

И потому «рекомендовал чинам акцизного ведомства искать возможно тесного общения и сближения с членами попечительства и оказывать им подобающее внимание в совместной деятельности по достижению преследуемых питейной реформой важных целей». Участие акцизных чиновников в работе попечительства должно было показать населению их правильное понимание реформы и активную работу по ее реализации [4, д. 91, л. 338].

В Александровском уезде комитет Попечительства о народной трезвости был создан в 1896 г. В 1901 г. его возглавляли в разное время исполняющий дела председателя дворянства А. Левшин и А. Куш. Документацию вел делопроизводитель Теплостанский. Для принятия денежных пожертвований и других поступлений в пользу комитета казначеем был избран окружной надзиратель акцизного ведомства В. А. Золотницкий [4, д. 96, л. 12]. Среди членов-соревнователей были известные в городе люди: И. Е. Гавришев, И. А. Куржупов, И. А. Лавут, У. Л. Тогаевский, Ф. Ф. Мовчановский, Б. А. Штерн, У. А. Долоцкий, И. О. Доманевский, Н. И. Диденко, К. А. Завиша, С. У. Игнациус, Р. И. Левенберг, О. И. Лысак, А. Й. Мордков, С. М. Малинский, М. И. Черный, И. Д. Ястребов, А. Попов, Поддерегин [4, д. 96, л. 2]. В 1902 г. среди членов попечительства 6-го участка числились отставной чиновник В. Н. Буркин и его жена О. Я. Буркина, священник о. Евстафий из с. Конские Раздоры, заведующий сельскохозяйственным складом этого же села крестьянин Я. И. Коваленко. Ежегодные членские взносы составляли 5 руб. [4, д. 96, лл. 15 – 17].

Работа местных комитетов регламентировалась вышестоящими инстанциями. В качестве основных видов работы предлагалось устраивать чайные, столовые, в которых люди могли бы провести время, пообщаться за чаем, без употребления спиртных напитков, библиотеки с читальнями, вечерние классы и воскресные школы для обучения грамоте, театральные представления и народные гуляния. Наладить работу на местах было очень сложно, так как занимались ею на общественных началах. С разрешения министра финансов вознаграждение в сумме 1 800 руб. в год выдавалось тем непременно членам губернских комитетов, кто не состоит на государственной службе, а если состоит, то не получает содержания. Этим же комитетам разрешалось выдавать для разъезда по уездам от 300 до 1 000 руб. [4, д. 96, л. 77].

При устройстве чайных требовалось учитывать, какой контингент будет посещать ее. Если предполагалось, что посетителями будет базарный люд, то открывать это заведение следовало на базарной площади. Помещение чайной должно было состоять из двух комнат – черной и чистой половины. При чайной необходимо было устроить буфетную, кухню, квартиру сидельцу (члену попечительства, который будет осуществлять надзор за работой заведения) и прислуге. Стены заведения должны быть побелены, панели покрашены масляной или клеевой краской темного цвета. Помещение должно быть достаточно освещенным для чтения посетителями газет в вечернее время. В чистой комнате столы покрывались скатертями. В общей же комнате, где размещались съезжающиеся на базар крестьяне, пришлые рабочие, нищие – столы окрашивались серой масляной краской или покрывались клеенкой, которую прикрепляли к бортам столов деревянными планками. Стены чайных, читален предлагалось украшать олеографиями: «Избрание на царство Михаила Федоровича Романова», «Святой Сергей благословляет Дмитрия Донского на битву с татарами», «Иисус Христос и грешница», «Иоанн Грозный в своей сокровищнице», «Моисей в пустыне»,

«Крещение Руси», картинами из альбома «Русские народы», портретами писателей.

При заваривании чая соблюдались нормы — 1/200 фунта на 1 человека. К нему полагалось 2 — 3 куска пиленого сахара и чайник кипятка на 5 — 7 стаканов. Все это стоило 3 коп. [4, д. 96, лл. 81 — 82]. Люди, работавшие в чайной, должны были быть гостеприимными, предупредительными, чтобы посетитель почувствовал себя за свои деньги господином. Чтобы не оскорблять посетителя наличием разных помещений, предлагалось установить разные цены и люди сами поймут, какой зал им выбрать. Разница в ценах будет в 1 — 2 коп., но в чистый зал позволят себе пойти ремесленники, старшие фабричные рабочие, мелкие купцы. В городах рекомендовалось устраивать чайные в помещениях с верандами и в летнее время наряду с чаем продавать здесь сельтерскую и содовую воды, фруктовые лимонады, хлебный квас, молоко, простоквашу. Особо осмотрительно надо было выбирать поставщиков, чтобы не было нареканий на качество продуктов. Квас и лимонад желательно было изготавливать на месте [4, д. 96, лл. 93 — 94]. В чайных обычно разрешалось курить, хотя бы в отдельных помещениях. Организаторы опасались, что запрет на курение сократит количество посетителей.

Вышестоящие инстанции рекомендовали открывать библиотеки-читальни при чайных, так как если они будут функционировать как отдельное заведение, то приобретут характер «ученого учреждения, которое запугивает простой народ, мало еще привыкший к чтению вне дома». К тому же возможность почитать книги и газеты привлекала посетителей в чайную, тем самым увеличивая доходы заведения [4, д. 96, лл. 83 — 84]. При устройстве библиотек обязательно учитывались требования к подбору книг. Издавались специальные каталоги с перечнем книг, разрешенных для бесплатных народных читален — более 500 наименований. Среди них серии «Беседы с крестьянами», «Библиотека сельского хозяина», в которые вошли работы П. Костычева «Земледелие», В. Бажаева «Как завести правильное травосеяние», Ф. Горностаева «Насекомые, вредящие огородным растениям, плодовым деревьям и ягодным кустам», А. Степанова «Лечебник домашних животных» и многие другие. Среди рекомендованных книг были издания по географии, этнографии, истории: Н. Рубашкин «Народы и страны», Н. Богданов «Путешествие вокруг света», Г. Лейтеман «Географический атлас», «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» под ред. В. Семенова (т. VII «Малороссия»), А. Смирнов «Исторические очерки и картины времен гайдаматчины», Т. Проскурников «Из истории колонизации Слободской Украины», В. Яковенко «Богдан Хмельницкий». Среди обязательной литературы предлагались книги по церковной истории, жития святых. Биология была представлена изданиями И. Акинфиева «Леса», Э. Пименова «Мир животных в очерках и картинах», Э. Брэма «Жизнь животных», В. Львова «Жизнь растений в поле и в саду», А. Соловцова «Насекомоядные растения». Естественно, что для библиотек Попечительства о народной трезвости выпускались издания антиалкогольной направленности: Святовита «Перестал пить», «От вина все беды», В. Пляшкевича «Конец пьянству», Ганзера «Пьянство — неизлечимая болезнь». В разделе художественной литературы были произведения Чарльза Диккенса, Р. Киплинга, Вальтера Скотта, Марка Твена, Джером К. Джерома, Г. Андерсена, Ф. Шиллера, Л. Толстого, Ф. Тютчева, И. Крылова, С. Астафьева, Н. Гарина, И. Митропольского, Т. Шевченко, И. Левицкого и др. [4, д. 101, л. 142].

В чайных и библиотеках при них предоставлялась возможность познакомиться с периодическими изданиями — газетами и журналами. Но иногда посетители похищали газеты. Чтобы избежать этого прессу размещали в специальных конструкциях со стеклом и замком [4, д. 96, л. 100].

Важным направлением работы попечительства было чтение лекций с демонстрацией туманных картин. Тематика была разнообразной. Предусматривалось и открытие вечерних и воскресных классов для обучения грамоте взрослого населения. Культурный досуг простому люду должны были обеспечить театральные представления, народные гуляния по доступной цене [4, д. 96, лл. 84 — 85 об.]. В циркуляре председателям губернских и особых комитетов Попечительства о народной трезвости С. Ю. Витте писал: «Театральные представления могут служить не только приятным развлечением одинаково доступным как грамотным, так и неграмотным, но и средством для нравственного воздействия на народные массы, а при соответствующем подборе пьес, попечительства могут воспользоваться театральными представлениями и для распространения идей о вреде злоупотребления крепкими напитками» [4, д. 88, л. 82]. Но в то же время отмечалось, что театры для народа — развлечение привнесенное и они не должны занимать в деятельности попечительства главное место. Посещение театра народом должно происходить только в праздничные дни, после окончания церковной службы. Спектакли не должны отвлекать народ от трудовой жизни. В Циркуляре отмечалось, что репертуар народных театров должен быть рассчитан на низшие классы населения и соответствовать списку пьес допущенных к постановке в этих театрах [4, д. 88, л. 84 об.].

О практической работе Александровского уездного комитета Попечительства о народной трезвости свидетельствует отчет за 1901 год. В январе на счету организации было 12 357 руб. 54 коп. Пособие от казны составляло 3 900 руб. в год. Расходы планировались следующие: Покровскому братству — 200 руб., на делопроизводство — 304 руб. 47 коп., авансы на развитие предприятий (на поддержание существующих чайных) — 5-го участка — 500 руб., земскому начальнику 5-го участка — 500 руб., земскому начальнику 4-го участка — 100 руб., земскому начальнику 7-го участка — 200 руб. Еще 200 руб. предполагалось потратить на оплату технику за составление плана будущей аудитории для народных чтений. На выписку картин для волшебных фонарей планировалось израсходовать 872 руб. 43 коп. Оставшиеся 13 380 руб. 64 коп. предназначались для постройки народной аудитории-чайной в г. Александровске.

В это время в уезде числилось 10 чайных-читален. В г. Александровске на средства Покровского братства, которое активно сотрудничало с попечительством, существовал ночлежный дом на 60 человек. Он функционировал в холодное время года и являлся истинным благодеянием для местного и пришлого бездомного рабочего люда. Здесь же работала чайная, где за 5 коп. можно было получить фунт белого хлеба, 2 куска сахару и неограниченное количество чая.

Наиболее активно работа велась на 5-м участке, во главе которого стоял начальник железнодорожных мастерских. В железнодорожном сквере вблизи мастерских и вокзала станции Александровск Южной железной дороги проводились народные гуляния. Здесь на открытом месте был насажен сад, устроены для детей качели и карусели, гимнастические приспособления. Для взрослых установили бильярд рядом с буфетом-чайной. В саду были устроены летний театр на 340 человек, зимнее помещение столовой для рабочих, где устраивались вечера.

Духовой оркестр железнодорожных мастерских. Начало XX в. Фонды ЗОКМ

С апреля по ноябрь по праздничным дням с 18 часов и до ночи в саду играл духовой оркестр, состоявший из рабочих железнодорожных мастерских. В летнем театре давались спектакли почти постоянной труппой любителей — местных служащих, иногда приглашали и профессиональных артистов. В 1901 г. здесь было организовано 47 гуляний, поставлено 29 спектаклей и 3 концерта. В особом помещении за недорогую плату, окупающую стоимость продуктов, можно было получить чай, бутерброды и прохладительные напитки. Буфет постоянно был переполнен публикой, но, вероятно, из-за неправильной организации предприятия оно было убыточным.

Большой популярностью пользовались театральные представления. В репертуаре были и серьезные пьесы, и водевили. На каждый спектакль в среднем приходило 230 человек, т. е. занято было 72 % мест. Прибыли самодеятельный театр не приносил, но и убыточным не был. В 1901 г. расходы на постановки составили 2 720 руб. 85 коп. Выручка от входной платы — 2 721 руб. 87 коп. Но самыми посещаемыми на 5 участке были народные гуляния. Несмотря на то, что плата за вход составляла 5 коп., чистый доход составил 913 руб. 37 коп. На каждом мероприятии присутствовало до 1 000 человек. Попечитель участка при организации использовал свое служебное положение — счетовод, кассир работали без платы от попечительства, использовались станционный водопровод, динамо-машина. Оркестр, который играл на гуляниях, состоял из 40 рабочих железнодорожных мастерских, дирижировал — конторский служащий. Поэтому за год на оркестр было потрачено 507 руб. 30 коп. — на угощение музыкантов и на покупку нот. Работники железной дороги так активно включились в работу, что даже пьесы для своей труппы писали самодеятельные драматурги из служащих.

Постановка работы этого участка существенно отличалась от остальных в уезде. Взносы участников и соревнователей вносились в кассу участка. Выручка от предприятий никогда не передавалась казначею уездного комитета. Все средства вкладывались в работу попечительства на участке. Благодаря этому проводимые мероприятия благотворно влияли на население и отвлекали его от пьянства. Особой популярностью у мастеровых пользовался бильярд. За 1901 г. выручка от платы за игру на бильярде составила 1 102 руб. 83 коп.

К сожалению, 5 участок был исключением. В остальных местах работа велась очень вяло. Во главе уездного комитета по положению стоял предводитель дворянства, который в городе и уезде не проживал, вместо него на заседаниях представлялись кандидаты в предводители или даже член дворянской опеки. Деятельность комитета не освещалась в прессе, к работе трудно было привлечь даже лиц, которые по закону должны были заниматься этими проблемами.

Территория уезда составляла 8 000 квадратных верст с множеством населенных пунктов, где были открыты 80 казенных винных лавок. При этом на весь уезд, кроме г. Александровска, действовало 9 чайных-читален. Уездный комитет время от времени выдавал на места авансы и, судя по финансовым документам, некоторые чайные работали успешно. Отчетность с мест поступала несвоевременно или не поступала вовсе, нормального учета имущества тоже не было. Народные чтения проводились в 12 пунктах учителями и духовенством, в г. Александровске — членами просветительно-благотворительного общества «Покровское братство». Чтения сопровождали показом туманных картинок. Но большого успеха этот вид деятельности не имел, взрослые люди посещали лекции редко. Среди причин этого называли отсутствие литературного материала, неудобство помещения. Братство организовало бесплатную библиотеку, но читальни при ней не было.

В г. Александровске назрела необходимость открыть для просвещения населения специальное учреждение в приспособленном для этого здании [4, д. 96, л. 46 — 50]. Для организации этой работы во многих городах Российской империи стали открывать Народные дома. Финансировали строительство из казны. С идеей строительства подобного здания в г. Александровске выступило благотворительное общество «Братство во имя Покрова Пресвятой Богородицы». Под этот проект организация получила от города пожертвование в виде участка земли по ул. Базарной. Члены братства собрали 1 350 руб. В 1898 г. они решили передать Попечительству о народной трезвости эту землю и деньги и предложили совместно осуществить строительство здания аудитории-читальни для удовлетворения просветительных нужд городского общества. Здесь планировалось проводить народные чтения, публичные лекции, общеобразовательные курсы, концерты и спектакли [5, д. 344, л. 1].

17 февраля 1899 г. уездный комитет Попечительства о народной трезвости обратился в городскую думу с ходатайством об отводе земли под постройку народной аудитории, взамен участка на Базарной площади и об ассигновании из городского бюджета какого-либо пособия на это дело. Городская дума вынесла постановление: отвести комитету место на Качельной площади на все время ее функционирования. Участок размером 30 x 20 саженей был определен на углу Соборной и Днепровской улиц. Этим же постановлением площадь Качельная (Ярмарочная) была переименована в Пушкинскую (ныне площадь Свободы). Предложили и проектируемую аудиторию назвать Пушкинской. Решением от 17 мая 1899 г. город выделил на строительство 2 000 руб. Но внесение средств

предполагалось начать с 1900 г. и закончить в 1903 г. 6 ноября 1901 г. в городскую думу обратились гласные Хмелевский, Кривошей, Бовенко, Лавренчук, Прищепа, Гребенник, Шредер, Петишкин с предложением пересмотреть вопрос о месте строительства аудитории и уменьшить участок. Поддержки они не получили [6, д. 1532, лл. 1 — 3 об.]. 20 ноября 1901 г., на заседании Александровского уездного комитета Попечительства о народной трезвости под председательством исполняющего дела предводителя дворянства А. Левшина, были одобрены план и смета строительства народной аудитории. Эти документы были направлены в губернский комитет с просьбой: дать разрешение на открытие торгов на отдачу постройки подрядным способом. Торги состоялись 29 марта 1902 г. Об этом известно из письма председателя строительной комиссии Александровского уездного комитета попечительства одному из участников торгов: «Сегодня должны состояться торги по поводу отдачи постройки аудитории. Придется иметь дело с деньгами в виде долгов и необходимо выдать подрядчикам квитанцию. Просят присутствовать. Подрядчиков достаточно» [4, д. 96, л. 1].

Строительство начали в 1902 г., закончили — в конце 1903 г. Большую роль в осуществлении этого проекта сыграл городской голова Мовчановский Ф. Ф., который ходатайствовал о помощи перед губернскими властями и Министерством финансов. Об этом упоминается в докладе городской управы в 1909 г. Почему здание было построено на углу улиц Екатеринославской и Днепровской в документах не упоминается. В построенном здании был открыт Народный дом (так именовались подобные заведения по всей стране). Это вызвало недовольство городских властей, которые считали, что не учтено желание Покровского Братства и городской управы, выделявших значительные (по их мнению) средства на постройку и ожидавших открытия народной аудитории-читальни. Участок для строительства городом оценивался в 50 000 руб. Строительство Народного дома обошлось в 40 000 руб. Внутренняя планировка, по мнению городских властей, не отвечала требованиям. Зал мог вместить в себя не более 400 — 500 человек. Комнаты располагались неудобно, были тесными, отдельных помещений было мало.

До 1906 г. в этом здании располагались братская библиотека-читальня и чайная. В период 1906 — 1907 гг., когда в городе было введено военное положение, Народный дом, по требованию местных военных и гражданских властей, был занят сначала казаками, потом пехотой. В 1908 г. уездный комитет Попечительства о народной трезвости сдал его в бесплатное пользование Русскому народному собранию и местному отделу Союза русского народа. И только в мае 1909 г. здание перешло в непосредственное ведение попечителя городского участка — директора коммерческого училища И. Я. Акинфиева. С 1 августа 1909 г. по 1 сентября 1911 г. заведовал Народным домом Шуриков И. А., являвшийся попечителем 1-го участка. Нецелевое использование здания в течение ряда лет комитет объяснял необходимостью покрыть сделанные при постройке долги. Поэтому администрация заботилась лишь о наиболее выгодной эксплуатации зрительного зала — приглашали разных провинциальных артистов, устраивали спектакли, то есть основная деятельность была направлена на получение дохода. Народные чтения организовывались в неудобное для народа время — в 3 — 4 часа дня, когда работающие жители города посещать их не могли. Проводились эти мероприятия бессистемно, поэтому не давали ожидаемых результатов — повышения духовного и образовательного уровня простого народа. А вопрос об организации воскресных

Кружок любителей драматического искусства театра Общества трезвости при Александровских мастерских Екатеринбургской железной дороги. 1915 – 1916 гг. Фонды ЗОКМ

классов Александровский комитет попечительства не поднимал вовсе [5, д. 344, лл. 1 – 2]. В 1902 г. во главе организации стоял исполняющий дела предводителя дворянства Куш А. Н., его заместителем был доктор Туча В. Связи с участками не было. Часто комитет не мог даже составить отчеты, потому что участковые попечители не предоставляли информации о своей работе [4, д. 96, лл. 121, 126].

Между тем проблема пьянства для г. Александровска была актуальной. В 1884 г. трактиров и питейных заведений в городе и предместьях было 51 [5, д. 23, л. 381]. В 1901 г. здесь работало 5 винных лавок. Большой популярностью пользовались и пивные. В 1909 г. их было 32, а в 1912 г. – уже 41 [5, д. 264, лл. 32 – 34; д. 386, л. 61]. Распитие спиртных напитков осуществлялось прямо на улицах. В докладе городского гласного Чижевского в августе 1901 г. говорилось о том, что наибольший вред приносят места винной торговли на окраинах, где проживают рабочие и расположены заводы. Рабочие пропивают все деньги, в результате в семьях – нищета и скандалы. Городская дума поддержала предложение о закрытии винных лавок на Карантинке и Слободке. Но самостоятельно решить этот вопрос местные власти не могли [5, д. 148, л. 2]. А от Управляющего акцизными сборами Екатеринбургской губернии они получили ответ, что причина безобразий не в наличии в этих местах винных лавок, а в отсутствии должного контроля со стороны полиции. В документе говорилось: «Между тем, находящиеся в предместьях Карантинке и Слободке казенные винные лавки служат для удовлетворения потребности в вине весьма значительного населения этих предместий и перенесение лавок

Театральная труппа Общества трезвости. Начало XX в. Фонды ЗОКМ

оттуда несомненно вызвало бы там тайную продажу крепких напитков, и таким образом, к вреду, на который жалуется городская управа, прибавился бы еще больший вред, населению и казне от тайной продажи крепких напитков». «Участие в сборище для публичного распития крепких напитков на улицах и площадях равно во дворах и в подворотных пространствах законом 10 июня 1900 г. карается денежным взысканием» [5, д. 148, лл. 8 – 8 об.]. Не нашли власти Александровска поддержки в этом вопросе и у губернатора. Доходы казны оказались как всегда на первом месте.

В 1909 г. городская управа отмечала, что попечительство не в состоянии провести в жизнь те начала, которые были положены в основу при его создании. Городские власти обратились к Екатеринославскому губернатору с предложением о передаче Народного дома в ведение города, так как он несет затраты по ремонту здания. Но 3 февраля 1910 г. это ходатайство было отклонено в связи с предстоящей реорганизацией Попечительства о народной трезвости и выработкой нового положения по борьбе с пьянством [5, д. 344, лл. 2 – 6].

В 1910 г. комитет Попечительства о народной трезвости по Александровскому уезду состоял из 134 членов. Как и ранее контроль над правильностью торговли спиртным не осуществлялся. С целью антиалкогольной пропаганды в чайные рассылались брошюры о вреде пьянства и были прочитаны 4 лекции. На средства комитета содержались 5 чайных и столовых: одна в г. Александровске, одна при станции Александровск Южной железной дороги, одна в с. Гавриловке, одна в с. Мало-Михайловке, одна в с. Больше-Михайловке. Количество этих заведений

уменьшилось по сравнению с предыдущими годами. Причиной этого в отчете называлось отсутствие лиц, которые могли бы уделять достаточно времени и труда для деятельности попечительства. Библиотек с читальнями было две — при станции Александровск и в Народном доме — библиотека Покровского братства. В этом году действовали три постоянные сцены — в Народном доме, при станции Александровск и в с. Больше-Михайловке. Было дано 84 театральные представления, устроено 18 танцевальных вечеров, проведено 60 чтений с показом картин, для демонстрации которых был приобретен биоскоп. А вот для организации вечерних и воскресных классов по-прежнему ничего не было сделано. В основном улучшение работы отмечалось только на участке при станции Александровск. На остальных становилось только хуже [7, д. 11, л. 160]. В 1913 г. в комитете попечительства работал 121 человек. Уменьшилось количество чтений до 9, театральные представления до 27, а вот танцевальных вечеров провели 32. В отчете за этот год говорилось, что к деятельности организации «особенно сочувственно относился нижний класс населения» так как за незначительную сумму получают развлечение. Остальные классы просто осознавали необходимость этой работы. В мероприятиях преимущественно участвовали рабочие и мастера. Основная работа по-прежнему велась при железнодорожной станции Александровск. В 1913 г. здесь даже была устроена площадка для игры в футбол. К 300-летию Дома Романовых в здании чайной для народа 21 и 22 февраля 1913 г. был сыгран спектакль «Жизнь за царя». Его посетило до 3 тысяч человек. В этом году гуляния и театральные представления посетило 37 304 человека, электробиограф — 4 948 чел, танцевальные вечера — 3 890 чел. [7, д. 65, б/н].

В некоторые моменты истории власти шли на радикальные меры — запрещали питейную торговлю на определенное время. Распоряжения по этому поводу поступали на места с грифом «секретно». Так было во время мобилизации в 1903 — 1904 гг. Конверты с предписанием прекратить продажу спиртных напитков продавцам вручали накануне. 10 апреля 1903 г. Александровский уездный воинский начальник отдал распоряжение о закрытии всех питейных заведений и винных лавок в г. Александровске и его ближайших окрестностях на 6 дней мобилизации с утра и до 16 часов. В селах продавцам казенных лавок предписывалось не производить винную торговлю до выхода ратников ополчения из села. 15 апреля 1903 г. Александровский уездный исправник предложил закрыть все питейные заведения в уезде. 30 апреля 1904 г., когда была объявлена мобилизация — призыв чинов запаса флота на действительную службу, винные лавки закрывали до 20 часов. 30 августа вышло распоряжение о том, чтобы по ходу следования эшелонов с призывниками за 10 минут до прибытия состава на станцию закрывали торговлю в казенных винных лавках вблизи железнодорожной станции. Принятие этих мер было необходимостью, так как традиции были таковы, что без употребления спиртного не обходилось ни одно событие. Поэтому призывники прибывали на место сбора в нетрезвом виде и вели себя соответственно. 10 декабря 1904 г., при следовании команды призывников из с. Бельманки через с. Гусарку, была предпринята попытка разгромить казенную винную лавку № 612, находившуюся здесь. Призывники пришли в ярость, обнаружив, что заведение закрыто и требовали отпустить им спиртного. Об этом докладывал продавец лавки П. Стукановский [4, д. 108, лл. 7 — 8, 11, 15, 129, 381, 383, 509].

Вопрос о борьбе с пьянством поднимался и в Государственной Думе. Для разработки противоалкогольных мер 11 декабря 1907 г. была создана комиссия «О мерах

борьбы с пьянством» в составе 22 человек. После долгих проволочек 14 ноября 1911 г. членам комиссии удалось провести в Думе «Проект закона об изменении и дополнении некоторых, относящихся к продаже спиртных напитков, постановлений». В соответствии с этим документом органам местного самоуправления предоставлялось право составлять приговоры о запрете продажи алкогольных напитков в данном населенном пункте, запрете торговли спиртными напитками в субботние и предпраздничные дни после 14 часов, в течение всего дня в воскресенье, в православные и общегосударственные праздники, в дни призыва новобранцев, в дни сельских ярмарок, в дни проведения сходов, разбирательств в судах, в буфетах присутственных мест и в местах развлечений. Были определены расстояния расположения мест продажи алкоголя от церквей и школ — не ближе 100 сажень. Предлагалось размещать на этикетках спиртных напитков информацию о вреде вина. В учебных заведениях учащимся предлагалось сообщать о вреде, приносимом употреблением алкоголя. В Александровской женской гимназии в 1915 г. в седьмом классе был введен курс алкоголеведения. Два часа в неделю посвящались изучению пищевых веществ, напитков, действия алкоголя на человеческий организм, влияния алкоголя на семью и общество [8, с. 195]. Данный законопроект вызвал противодействие производителей спиртных напитков. Он рассматривался Государственной Думой до 1914 г., но так и не был утвержден.

Большое внимание борьбе за трезвый образ жизни в это время уделяла церковь. В 1911 г. в Петербурге был создан Всероссийский трудовой союз христиан-трезвенников, девизом которого стали слова «В трезвости — счастье народа». В августе 1912 г. в Москве состоялся съезд по борьбе с пьянством. Инициаторами его проведения и основными участниками были представители духовенства. В постановлении, выработанном делегатами, говорилось, что наилучшим способом борьбы с алкоголизмом является создание братств и обществ трезвости при церквях и монастырях [1, с. 4]. Это движение получило поддержку императора Николая II. 30 января 1914 г. был издан царский рескрипт, в котором говорилось: «Нельзя ставить в зависимость благосостояние казны от разорения духовных и хозяйственных сил множества моих верноподданных, а посему необходимо направить финансовую политику к изысканию государственных доходов, добываемых из неисчерпаемых источников государственных богатств и от народного производительного труда при соблюдении разумной бережливости, постоянно соединять заботы об увеличении производительных сил государства с заботой об удовлетворении нужд народа. Таковы должны быть цели желательных преобразований» [9]. Таким образом провозглашалась новая финансовая политика с отказом от получения существенной части доходов государства за счет продажи казенной водки. Это открывало новые возможности для борьбы за трезвость. 11 марта 1914 г. министр финансов П. Л. Барк в циркуляре к управляющим акцизными сборами указал на необходимость «... относиться с полной благожелательностью к ходатайствам сельских обществ о закрытии или недопущении торговли крепкими напитками, неуклонно удовлетворяя все законно состоявшиеся о том приговоры». 4 апреля 1914 г. Управляющий акцизными сборами Екатеринославской губернии направил участковому надзирателю 7-го участка Бондареву тексты рескрипта с портретами царя с требованием выставить один экземпляр в казенном винном складе, остальные — передать в Александровский уездный комитет Попечительства о народной трезвости для распространения среди населения [7, д. 54, л. 26].

Театральная труппа Общества трезвости. Начало XX в. Фонды ЗОКМ

Следствием этих документов стало большое число приговоров сельских обществ о закрытии казенных винных лавок. Уже 13 апреля 1914 г. сельский сход с. Марьевки Беленьковской волости Екатеринославского уезда вынес решение о закрытии казенной винной лавки и пивных. Следом Мало-Екатериновский и Больше-Екатериновский сельские сходы постановили закрыть в районе этих сел все места продажи питей [7, д. 54, л. б/н]. В августе казенные лавки №№ 560, 561 и 675, которые работали в этих селах, были закрыты. При закрытии лавок по приговору сельского схода соблюдались определенные условия. Дата прекращения работы должна была быть приурочена к окончанию аренды помещения лавки. Продавцу предлагалось к этому моменту весь товар распродать, а тару вывезти на склад. Закрытие производилось с участием чиновника акцизного надзора при участии сборщика денег с оформлением соответствующих документов. Решением особого совещания под председательством министра финансов было вынесено решение о том, что существование мест питейной торговли допустимо лишь в поселениях городского типа, так как торговля спиртными напитками в селах содействовала «введению потребления крепких напитков в повседневный обиход» [7, д. 54, л. б/н]. В мае 1914 г. в г. Александровске запретили работу питейных заведений в местах массового прохода людей на базары и пристани на протяжении улиц Кузнечной, Базарной, Соборной, на частях Николаевской — на протяжении квартала, прилегающего к ул. Кузнечной. На ул. Жуковской, Гоголевской, Александровской, Екатеринославской, примыкающих к базарам, а именно от пересечения этих улиц с улицей Покровской к юго-востоку. А также в конце Днепровской от пересечения с Николаевской к Мосту через р. Московку. Запрет

Афиша театра Общества трезвости.
Фонды ЗОКМ

распространялся на территории вблизи заводов Кацена, Бадовского, Мензиса, Трудовой артели, Леппа и Вальмана, Гильдебрандта и Присса, Копа и на окрестные улицы. Была запрещена торговля алкоголем на всех железнодорожных станциях, где поезда стояли 3 – 5 минут. В селах закрывали не только казенные винные лавки, но и пивные, которые были местом сборища любителей алкоголя, являвшихся плохим примером для молодежи [7, д. 54, л. б/н].

С началом Первой мировой войны был издан указ о запрещении производства и продажи всех видов алкогольной продукции на всей территории Российской империи. 19 июля 1914 г. торговля спиртными напитками была прекращена сначала на время мобилизации, а с 22 августа – до конца войны. Крепкие алкогольные напитки разрешено было продавать только в ресторанах. Казенные винные склады получили предписание № 3758 от 3 сентября 1914 г. уволить основную

массу рабочих, оставив их ограниченное число, необходимое для отпуска спирта и вина в заведения трактирного промысла первого разряда, для аптек, учебных, ученых, технических и других надобностей, а также для приготовления и разлива денатурированного спирта [7, д. 54, л. б/н]. Законы военного времени побуждали сельские общины к более активным действиям. 20 августа 1914 г. Беленьковский сельский сход постановил ходатайствовать о закрытии в селе четырех пивных лавок. Две принадлежали Г. Янцену, одна – Правлению Трехгорного пивоваренного товарищества, одна – Акцизному обществу «Мюнхен». Эти заведения, а вместе с ними и два винных погреба, были открыты в ноябре – декабре 1912 г. [7, д. 54, л. б/н]. Запретительные приговоры в селах составлялись под влиянием земских начальников, священников и местных крестьян-трезвенников [7, д. 65, л. б/н]. Осенью 1914 г. органы местного самоуправления постановлением правительства привлекли к решению этой проблемы. 27 сентября 1914 г. было утверждено положение о предоставлении городским думам и сельским обществам, а с 13 октября и земским собраниям на время войны права запрещать торговлю спиртным в местностях, находящихся в их ведении.

В местности, где был введен запрет на торговлю спиртным, не разрешался его ввоз. 9 октября 1914 г. Главный начальник Одесского военного округа вынес постановление № 226, запрещающее в пределах округа хранение частными лицами казенного вина, спирта, водочных изделий и вообще крепких напитков в количестве, превышающем потребности этих лиц. К нарушителям принимались меры воздействия в виде заключения в тюрьму до трех лет или штрафа

до 3 000 руб. 21 апреля 1915 г. к этому постановлению было издано специальное дополнение, регламентирующее действия властей. При получении груза со спиртными напитками железнодорожные служащие должны были сообщить об этом акцизному чиновнику для выяснения назначения поступления. Если ввозимый продукт предназначался для ресторана — прослеживали за доставкой, если для заведения, не имеющего патента — сопровождали к месту назначения, опечатывали и принимали к учету. С частными лицами разбирались отдельно: выясняли, насколько получатель благонадежен, не превышает ли количество получаемого вина потребностей данного человека. Если превышает — привлекали к ответственности [7, д. 65, л. б/н].

На железнодорожной станции Александровск контроль за перемещением алкогольных напитков осуществляли жандармы. Они изымали все спиртные напитки у пассажиров и, по распоряжению акцизного управления, отправляли их для хранения на Александровский казенный винный склад [7, д. 65, л. б/н]. В апреле 1915 г. здесь задержали прибывшее из Одессы вино — 3 ящика в 17 пудов, 2 ящика в 8 пудов и 1 бочонок, из Симферополя — 1 ящик, из Харькова — 3 ящика пива, из Ростова-на-Дону — 2 ящика виноградного вина, из Нахичевани — 2 ящика вина [7, д. 65, л. б/н].

В каждом конкретном случае проводилось разбирательство. 16 июля 1915 г. Шевель М. Я. был обвинен в хранении крепких напитков в количестве, превышающем потребности. У него было конфисковано 3 бочонка вина — 5 пудов 9 фунтов в пользу лазарета Красного креста в Александровске. В августе этого же года был привлечен к ответственности П. М. Коваль — житель с. Беленького за хранение виноградного вина, в количестве превышающем потребности [7, д. 65, л. б/н]. В декабре 1915 г. участковый надзиратель 7-го участка Бондарев проводил проверку законности ввоза 25 бутылок пива из Харькова. Этот напиток привез М. Д. Рутберг по просьбе Б. О. Айнгорна. Были получены объяснения сторон. После чего Бондарев составил заключение о том, что эти люди занимают такое положение в обществе, что приобретение ими вина в количестве, превышающем их потребности, исключено. Поэтому через шесть дней пиво Рутбергу вернули [7, д. 65, л. б/н]. В июне 1915 г. на станции Александровск конфисковали у Н. А. Цфасмана 2 пакета с 30 бутылками виноградного вина, привезенными из Харькова для собственной надобности. В объяснении было сказано, что вино необходимо для лечения. Чтобы получить свою покупку Цфасману пришлось предоставить справку от врача И. С. Аренштейна и ознакомить, таким образом, чиновников с проблемами своего здоровья. А вот Е. З. Гуткину повезло меньше. Он привез 4 бутылки вина и 5 бутылок пива. По поводу необходимости вина для лечения была предоставлена справка от врача Жаботинского. Поэтому вино вернули, а пиво — уничтожили. Показательна история Ф. Г. Телушкина, который выписал из Севастополя у фирмы Товарищества Г. И. Христофорова 1 бочонок (два ведра) виноградного вина по случаю сорокового дня смерти жены, который приходился на 29 апреля. Но вино прибыло с большим опозданием — 19 мая. Груз задержали. Разбиравшийся в ситуации участковый надзиратель Бондарев сделал заключение: «Нет оснований к тому, что Телушкин выписал вино для продажи, но в то же время Телушкин по своему служебному положению и развитию не относится к тем лицам, коим можно было бы разрешить получение вина в количестве одного бочонка». Так как вино не выдали, Телушкин отказался за него платить, и груз вернули отправителю [7, д. 65, л. б/н]. Так что потребности в спиртных напитках

определялись социальным положением граждан. В то же время церковное вино, поступавшее на имя заведующих епархиальными, свечными складами, причтов церквей по распоряжению Генерал-губернатора, генерала от инфантерии Эбелова выдавалось без разрешения чиновников акцизного надзора [7, д. 65, л. б/н].

Введение запрета на торговлю спиртными напитками по-разному было воспринято народом. В отчете о мерах борьбы с пьянством по 7 участку Екатеринославского акцизного управления от 10 февраля 1915 г. говорилось, что к существующему воспрещению продажи крепких напитков население всех слоев общества относится сочувственно и благожелательно, сознавая, что с наступлением трезвости нравы облагораживаются и материальное положение улучшается. В большей степени одобрение и поддержку принимаемые меры находили среди крестьян, в меньшей — среди рабочих, железнодорожных служащих, жителей пригородных сел. Но все сходилось в одном — запрет на продажу спиртных напитков должен быть ограничен только временем ведения войны. Жители города считали, что семейные мероприятия (свадьбы, крестины, поминки и пр.) не должны обходиться без водки. К тому же народ считал этот напиток лекарством при многих болезнях. Любители горячительных напитков находили способы порадовать себя. Известны случаи употребления денатурированного спирта. На это обращал внимание полиции Екатеринославский губернатор 31 августа 1915 г. и требовал выявить и наказать виновных в спаивании населения [7, д. 65, л. б/н]. По слухам того времени денатурат очищали пропуская его через мягкий хлеб, затем кипятили с вишнями или травами. В изготовлении напитков вишни были весьма популярны. На сельских праздниках к столу стали подавать отвар из вишен с перцем и сахаром. Ощущения у пьющих его были как после водки. В мае 1914 г. продажа такого напитка была зафиксирована в дер. Николаевке. На торговца составили протокол. В рабочей среде в это время в праздники пили чай со сладостями и стали больше курить. Нередкими были случаи ввоза вина, приобретенного через родственников и знакомых в городах, на которые не распространялся запрет. Высшие слои общества по-прежнему употребляли крепкие напитки, приобретенные в этих городах [7, д. 65, л. б/н].

В период войны распоряжениями сверху пытались активизировать деятельность ранее существовавших обществ трезвости и создать новые в каждом населенном пункте. Заниматься этим вопросом поручили земским начальникам. Но в связи с их призывом на военную службу эти планы так и не были осуществлены. В Александровском уезде по-прежнему самым активным был комитет Попечительства о народной трезвости при станции Александровск Южной железной дороги под руководством инженера Ефимова. Вместе с ним работали 70 членосоревнователей. Даже в условиях военного времени они устраивали для народа гуляния в саду с музыкой, демонстрацией кинофильмов, любительские спектакли, танцевальные вечера, угощение в чайной-столовой. В 1914 г. гуляния посетили 35 374 человека, синематограф — 1 707 человек, танцевальные вечера — 5 000 человек [7, д. 65, л. б/н]. С разрешения Главного начальника Одесского военного округа и губернатора активисты попечительства в лазаретах и госпиталях Александровска читали лекции с показом картинок о вреде пьянства [7, д. 61, лл. 5 — 6]. Большой популярностью стали пользоваться библиотеки-читальни. Здесь читали не только книги, но и газеты, обсуждали информацию о событиях на фронте. Увеличилась покупка газет. Значительно сократилось число любителей азартных игр. В селах крестьяне больше времени стали уделять своим хозяйствам.

19 марта 1915 г. участковый надзиратель 7 участка докладывал управляющему акцизными сборами Екатеринославской губернии, что запрет на продажу питей оказал благотворное влияние на нравственный уровень населения. Уменьшилось количество драк, буйства, воровства. Сократился разгул среди молодежи, улучшилась семейная жизнь, повысилось материальное благосостояние народа. В ссудных кассах ссуды стали брать в меньших суммах, вкладов стало больше [7, д. 65, л. б/н]. Так что запрет на продажу алкоголя оказался намного эффективнее попыток воздействия на сознание.

С каждым годом активность членов попечительства уменьшается. Финансовые возможности уездного комитета стали столь малы, что не хватало средств даже на содержание Народного дома, и он стал приходить в упадок. Поэтому 5 октября 1916 г. был заключен с городской управой договор о передаче ей в аренду на три года этого здания. Совершилось то, чего не смогли добиться городские власти в 1909 г. Здание предоставлялось бесплатно, но с условием содержания его в полном порядке. Городская управа должна была за свой счет поддерживать и пополнять предметы электроосвещения и оборудования, водоснабжения, отапливать здание, содержать служащих и бесплатную библиотеку Покровского братства, производить ремонт здания, поддерживать чистоту внутри здания и вокруг него. В случае необходимости городская управа должна была предоставлять по предварительной договоренности комитету попечительства нужные помещения безвозмездно не более двух дней в неделю. Арендатор не имел права производить капитальную перестройку без согласия владельца здания. Для библиотеки Покровского братства необходимо было устроить отдельный вход с тамбуром и железной крышей. Городская управа не имела права сдавать в аренду Народный дом другому лицу. В зрительном зале для членов комитета попечительства должна быть отведена ложа или 5 мест в зрительном зале (во время сеансов кинематографа в последнем ряду, во время спектаклей — во втором ряду). Обязательным был запрет на продажу здесь спиртных напитков [10, д. 44, л. 3].

1 октября 1916 г. городская дума утвердила решение о передаче, с согласия уездного комитета попечительства, Народного дома в ведение Общества содействия народному просвещению. Этой организации были ассигнованы и средства в размере 3 460 руб. 64 коп., оставшиеся от суммы в 4 000 руб., выданной министерством финансов на борьбу с алкоголизмом. К этим деньгам добавили еще 1 800 руб., выделенные Министерством народного просвещения (300 руб. — на организацию народных чтений и 1 500 руб. на работу вечерних курсов для взрослых). Городские власти выделили 1 000 руб. Но в условиях военного времени этих средств было недостаточно. И уже в мае 1917 г. Общество содействия народному просвещению обратилось в городскую управу с просьбой выделить субсидии на содержание обслуживающего персонала, на зарплату заведующему, на плату за электроэнергию. Так как сборы от кинематографа в летние месяцы были малы — решили до 1 сентября закрыть кинозал. В городе надеялись, что осенью, в связи с предвыборной кампанией по выборам в городскую думу и Учредительное собрание, удастся какие-то средства заработать на сдаче в аренду зала. Власти предложили передать Народный дом отделу народного образования [10, д. 44, лл. 1 — 2, 5].

Создавшейся ситуацией решило воспользоваться руководство «Українського товариства Просвіта». В обращении в городскую управу просвители изложили задачи своей организации: «... працювати для розвитку просвіти і добробуту

українського народу, а також для його політичного виховання і взагалі для розвитку української національної культури». Для исполнення этих функций организация не имела собственного помещения, поэтому просила передать ей Народный дом: «На великий жаль нам всім українцям Народним Домом керує якась комісія, яка до українського руху ніякого відношення не має. Просвіта, взявши на себе великий тягар освичення українського народу в Олександрівську, котраго безумовно е більшість, має більш всіх моральне право на користування цим Домом і покладає надію, що миска Управа негайно передасть Народний Дом Товариству» (сохранен язык оригинала — прим. авт.) [10, д. 44, л. 9]. По инициативе «Просвіти» 11 июля 1917 г. было проведено объединенное заседание украинских организаций и партий по этому вопросу. Украинская социал-демократическая рабочая партия была представлена Д. Баликом, Ю. Чернышом и Я. Бабицем; украинская социалистическая революционная партия А. Радомским, Ф. Позняком, К. Котом, А. Кугаенко; железнодорожная украинская организация Екатерининской железной дороги куреня «Хортиця» — П. Мусийченко; украинская железнодорожная организация Южной железной дороги куреня «Січ» — А. Яковиной; «Просвіта» — Ю. Магалеvским, Е. Лазаренко, А. Ткаченко. Все участники совещания поддержали просьбу «Просвіти», «бо визнають, що революція розбивши кайдани з українського народу, відкрила перед ним широкі шляхи праці для кращої будучини України і що огнище української думки і праці повинно міститися тільки в Народному Домі, збудованому на кошти трудового народу» (сохранен язык оригинала — прим. авт.) [10, д. 44, л. 10].

Вслед за «Просвітой» на Народный дом стали претендовать профсоюзы, биржа труда и др. [10, д. 71, лл. 1 — 21]. Поэтому городская дума 21 июля 1917 г. приняла постановление: «... признать более целесообразным, в виду предъявления многими организациями желания о занятии Народного Дома для различных просветительных надобностей, означенный Дом оставить в распоряжении города и предоставлять его под просветительные цели местным организациям, рассматривая ходатайства этих организаций в каждом отдельном случае и оставить зал Народного Дома в общем пользовании для устройства в нем чтений, лекций и прочего. Для общества «Просвіта» отвести бесплатное помещение для библиотеки-читальни, предложив зрительным залом и сценой пользоваться по очереди по соглашению с другими организациями и с разрешения Городской Управы в каждом отдельном случае» [10, д. 44, л. 12 об.]. Осень 1917 г. была обильна политическими событиями, проходили митинги, собрания. Главным местом их проведения был Народный дом. 7 сентября культурно-просветительное общество трудовой молодежи провело собрание на тему: «О переустройстве государственной жизни и текущих моментах», 8 ноября Александровский комитет РСДРП(б) обсуждал доклад по текущему моменту, 18 ноября кружок молодежи Южного района г. Александровска устраивал здесь вечер [10, д. 71, лл. 27, 29, 31 — 32].

В ноябре 1917 г. городская управа решила произвести ремонт зала и сцены Народного дома. Руководство «Просвіти» заявило, что готово принять на себя надзор за проведением работ. Председателю театральной комиссии этой организации Ф. В. Полежайченко предоставили право распоряжаться залом и сценой во время ремонта [10, д. 44, л. 21]. В декабре 1917 г. проходили выборы в Украинское Учредительное собрание. Из семи избирательных участков в Народном доме располагались три [10, д. 44, л. 28].

Власть в городе постоянно менялась. Этим воспользовались руководители «Просвіти». К городским властям они уже обращались не с просьбой предоставить зал, а ставили в известность, что помещение Народного дома занято постоянно в четверг, пятницу, субботу и воскресенье. А если праздничные дни приходились на начало недели, то занято здание и в этот день, и в предыдущий. Смотритель Народного дома Г. Слепов докладывал в городскую управу, что расходы на содержание здания несет город, а доходы от него получает «Просвіта», установившая плату за аренду зала для проведения собраний: в дневное время — 15 руб., в вечернее — 25 руб., для проведения лекций и спектаклей — 70 — 100 руб. Смотритель получил указание названные суммы взыскивать с арендующих помещения и по квитанции сдавать в кассу городской управы [10, д. 71, лл. 39, 41]. Зимой 1917 — 1918 гг. в здании пришли в негодность отопительные трубы, из-за перемерзания они лопнули. Водой залило электропроводку — вышло из строя освещение. В это время в здании располагался санитарный отдел союза городов, а прислуга этого учреждения, ругавшаяся «похабными словами», жила в одной из артистических уборных рядом со сценой. В другом помещении жил артист с семьей. В этом же здании обитал и его смотритель Г. К. Слепов, который в подвале хранил кадки с солеными овощами, пришедшими в негодность из-за аварии отопительной системы. Весной 1918 г., когда власть в городе была в руках Центральной Рады, Народный дом был передан полностью «Просвіти». Аренда была оформлена до 1921 г. [10, д. 71, лл. 43, 46, 48 — 49, 67]. О существовании Попечительства о народной трезвости в документах этого периода даже не упоминается.

История борьбы с пьянством на территории Александровского уезда, да и всей страны в целом, показала, что победить это зло путем ведения воспитательной работы, организацией культурного досуга низших слоев общества было невозможно. Слишком сильны были многовековые традиции, искоренение которых надо было начинать в верхах. Поэтому только введение запрета на продажу спиртных напитков в военное время имело отрезвляющий эффект, принесший положительные результаты в области экономической и повысивший нравственный климат в обществе.

Библиография

1. Из опыта социального служения Русской Православной церкви во второй половине XIX — начале XX вв. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.smoleparh.ru/istoria/view/598>.
2. Шеин И. В. С. Ю. Витте и Государственная питейная монополия / И. В. Шеин, Н. В. Плотников [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.alkomarket.info/CRNAP/print.asp.
3. Быкова А. Г. Казенная винная монополия 1895 — 1914 годов: некоторые проблемы введения / А. Г. Быкова [Электронный ресурс]. — Режим доступа : kulgor.narod.ru/congress/bikova2
4. ГАЗО, ф. 27, оп. 1.
5. ГАЗО, ф. 24, оп. 1.
6. ГАЗО, ф. 24, оп. 1, т. 3.
7. ГАЗО, ф. 28, оп. 1.
8. Козыряцкая С. И. История Александровской городской женской гимназии / С. И. Козыряцкая // Музейный вісник. — 2010. — № 10. — С. 182 — 205.

9. Афанасьев А. Л. Трезвенное движение в России в период мирного развития. 1907 — 1914 годы: опыт оздоровления общества / А. Л. Афанасьев [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.literatura.tvereza.info

10. ГАЗО, ф. 24, оп. 7.

Чайка О. В.

Діяльність Попечительства про народну тверезість в Олександрівському повіті

В статті висвітлюється питання про введення питної монополії в Російській імперії, її цілі та вплив на суспільство. На прикладі діяльності Олександрівського повітового комітету Попечительства про народну тверезість доводиться, що тільки просвітницька та виховна робота ентузіастів не може протистояти пияцтву. Для успішного вирішення проблеми необхідна цілеспрямована робота державних органів влади.

Чайка О. В.

Activity of Guardianship about folk sobriety in Aleksandrovsk district

The article is devoted to the questions of potatory monopoly's introduction in the Russian empire, to its aims and influence on society. It is grounded, on the example of activity of Aleksandrovsk district committee of Guardianship about folk sobriety, that elucidative and educate work of enthusiasts only can not resist a drunkenness. The purposeful work of public authorities is needed for successful permission of problem.

Козыряцкая С. И.

АЛЕКСАНДРОВСКОЕ ГОРОДСКОЕ КОММЕРЧЕСКОЕ УЧИЛИЩЕ

Стремительный рост экономики Российской империи во второй половине XIX в. усиливал спрос на специалистов в области коммерции. Перед государством вставали новые задачи. Требовалась организация самостоятельной системы коммерческого профессионального образования. Цель создания коммерческих учебных заведений так описана в словаре конца XIX в.: «Коммерческое образование имеет целью дать знания, полезные для торговой деятельности» [1]. Первое коммерческое училище в России было учреждено еще в 1773 г. в Москве. В 1804 г. на средства московского купечества открылось училище, переименованное в 1806 году в Московскую практическую академию. В конце XIX века по инициативе и на средства промышленной и торговой буржуазии учебные заведения коммерческого типа уже создавались в различных городах России. До 1896 г. казенных и общественных училищ было всего 8, через 10 лет — более 70, а к 1914 году насчитывалось уже 200 [2].

Учитывая важность подготовки специалистов в области коммерции, правительством России в 1894 г. при департаменте торговли и мануфактур Министерства финансов было открыто отделение по заведованию коммерческими учебными заведениями. В 1896 г., по представлению министра финансов С. Ю. Витте, Николаем II было утверждено Положение о коммерческих учебных заведениях, действовавшее до 1917 г. По Положению коммерческие училища стали общеобразовательными учебными заведениями, целью которых было давать учащимся общее и коммерческое образование. Поступление в них, согласно новому доку-

менту, уже не ограничивалось сословной принадлежностью, но плата за обучение оставалась высокой, поэтому подавляющее большинство учащихся составляли дети крупной и средней буржуазии. Коммерческие училища по своему уставу и программе являлись средними учебными заведениями с продолжительностью курса 7 — 8 лет, дававшими по выпуску общее и специальное образование. Выпускники коммерческих училищ могли поступать в коммерческие институты и высшие технические учебные заведения, а с 1914 г., при условии сдачи экзамена по латыни — в университеты.

Изначально все учебные заведения находились в ведении министерства народного просвещения, из которого коммерческие училища были переданы министерству финансов, где и находились до 1906 г., после чего были переведены в министерство торговли и промышленности. Специально созданный учебный отдел министерства получил обширные полномочия в разрешении вопросов учреждения и содержания коммерческих учебных заведений и предоставления им, в случае необходимости, финансовой помощи за счет казны. Коммерческие училища были ликвидированы как тип учебных заведений советскими властями в 1918 году.

Представленная работа продолжает серию статей автора по истории учебных заведений г. Александровска [3, 4]. В данной статье будет рассмотрена история Александровского коммерческого училища в начале XX в. и описано строительство здания для учебного заведения. Основным источником при сборе материалов стали фонды Государственного архива Запорожской области. История строительства домового храма коммерческого училища освещена в работе В. М. Стойчева [5].

Уездный город Александровск не остался в стороне от государственных реформ в системе коммерческого образования. Здесь в марте 1901 г. гласным городской думы Ф. Ф. Мовчановским было инициировано создание в городе торговой школы. Открыта она была 3 октября 1902 г. в здании на углу Гоголевской и Тургеневской улиц [6]. Содействие в решении данного вопроса оказал граф С. Ю. Витте, его имя впоследствии носили Александровская торговая школа и позже коммерческое училище.

В 1905 г. по инициативе городских властей началась реорганизация местной торговой школы в коммерческое училище. История последнего начинается в 1904 году. Именно тогда в городе назрела необходимость открытия еще одного мужского среднего учебного заведения. Уже 20 февраля 1905 г. министром финансов статс-секретарем В. Н. Коковцовым был утвержден устав Александровского коммерческого училища. В это время граф Витте дал свое согласие на присвоение училищу его имени. А 17 марта городской думой были избраны председатель и члены попечительского совета училища. Его первое заседание состоялось в мае 1905 г. в помещении горуправы. На этом собрании был избран директор учебного заведения. В первый состав совета вошли: И. Е. Лепп, З. Я. Леве, И. К. Типикин, И. Я. Гавришев, Е. Г. Бухарин. Председателем был избран Ф. Ф. Мовчановский. Директором — геоботаник и флорист, метеоролог и фенолог, исследователь Екатеринославской губернии и Кавказа, педагог и общественный деятель статский советник Иван Яковлевич Акинфиев [7, д. 7, л. 1; 8, с. 131]. Акинфиев еще, будучи инспектором Екатеринославского коммерческого училища, 7 марта того же года направил письмо в попечительский совет открываемого училища в Александровске с просьбой принять его на долж-

ность директора. После этого ходатайства завязалась переписка между Иваном Яковлевичем и Феликсом Францевичем Мовчановским, в результате будущий директор заручился поддержкой председателя попечительского совета [7, д. 8, лл. 2 – 5, 6, 9].

В июне 1905 г. в газетах «Приднепровский край», «Южный край» и «Крымский курьер» были помещены объявления следующего содержания: «Попечительный Совет Александровского городского Коммерческого училища им. Статс-Секретаря С. Ю. Витте доводит до всеобщего сведения, что в текущем 1905 году, в городе Александровске открывается учрежденное Александровским Городским Общественным Управлением городское семиклассное коммерческое училище. Училище состоит в ведении Министерства Финансов и принадлежит к разряду средних учебных заведений.

Помимо общего, наравне с реальными училищами, оно дает практическое и теоретическое знание новых языков и, кроме того, специальное коммерческое образование.

Кроме получения общих прав, предоставляемых средними учебными заведениями, окончившие полный курс Александровского коммерческого училища удостоиваются звания Личного Почетного гражданина, окончившие с отличием — звания Кандидата Коммерции, отличнейшие по поведению и успехам получают золотые и серебряные медали.

С 15 июня сего года начинается прием прошений от родителей, воспитателей и опекунов, желающих поместить детей в училище.

Прошения подаются на имя Директора Коммерческого училища, на простой бумаге и направляются в Попечительный Совет (здание Городского Управления). К прошению должны быть приложены свидетельства: метрическое о рождении, о звании и медицинское о привитии оспы, а также и копии с этих документов на простой бумаге.

Приемные испытания в текущем году будут произведены с 16 по 20 августа в нижеследующие классы:

- а) В младший приготовительный. Возраст от 8 до 10 лет.
- б) В старший приготовительный. Возраст от 9 до 11 лет.
- в) В первый общий класс — 10 — 12.

По особо уважительным причинам возраст поступающих в 1 класс может быть увеличен на один год.

Для поступления в первый общий класс требуются знания в объеме программы первого реального училища.

Плата за право учения установлена Попечительным Советом в следующих размерах:

В обоих отделениях приготовительного класса по 75 р. в год, а в 1-м общем — 100 р. в год» [7, д. 13, л. 1]. На вступительные экзамены в 1905 г. приглашались претенденты по адресу торговой школы: «Гоголевская улица, в собственном помещении училища» [7, д. 13, л. 6]. Так в объявлении были довольно четко прописаны все организационные вопросы относительно структуры открываемого в городе учебного заведения, требований к абитуриентам и оплаты обучения. Средства на содержание учебного заведения состояли, в основном, из поступления платы за обучение. 11 марта 1905 г., согласно предложению учебного отдела министерства финансов, в пользу коммерческого училища был установлен особый сбор с промысловых свидетельств. А 28 марта Казенная Палата уведомила

попечительский совет, что ею сделаны распоряжения местному городскому управлению и казначейству о взимании упомянутого сбора и о зачислении его на депозиты совета.

В связи с отсутствием собственного здания, все заседания членов попечительского совета училища проводились в помещении торговой школы. 14 июля 1905 г. состоялось совместное заседание советов коммерческого училища и торговой школы. На нем рассматривались вопросы относительно назначения платы за обучение в училище, размера вознаграждения городскому технику Ф. Пекутовскому за составление сметы и чертежей на перестройку квартиры инспектора и всех зданий торговой школы, а также проект договора с домовладельцем И. К. Типикиным о найме верхнего этажа его дома для нужд училища. Согласно этому договору, весь второй этаж недостроенного дома купца Ивана Константиновича Типикина, находившегося на углу Соборной и Покровской улиц (позже в этом здании размещалось Александровское отделение Санкт-Петербургского международного коммерческого банка) был сдан в аренду учебному заведению на весь учебный 1905/06 год за 2,5 тыс. руб. Домовладелец обязался отделать под классы все помещения особняка к первому сентября текущего года. Попечительский совет, в свою очередь, брал на себя все расходы по восстановлению испорченного имущества в здании [7, д. 15, л. 1 – 2]. Предполагалось, что площади арендованного помещения было достаточно для размещения всех учащихся. Однако, наплыв желающих поступить в коммерческое училище уже в первый год после его основания был настолько велик, что встал вопрос об открытии параллельных классов. Дополнительных помещений в доме Типикина не было и советом было решено разместить их в стоявшем далее по Покровской улице здании мещанской управы. Здесь администрация училища столкнулась с новой проблемой. Так как в помещении управы на тот момент размещалась вторая городская смешанная народная школа, то пришлось решать вопрос о ее переезде. Для этого, по соглашению с инспектором народных училищ, школу было решено перевести во двор торговой школы, а на ее место определить два параллельных класса коммерческого училища. На попечительский совет училища был возложен полный ремонт занимаемой части здания мещанской управы. Чтобы как-то объединить учебное заведение, было решено устроить калитку между дворами Типикина и управы [7, д. 15, л. 6, 8]. Так были решены все организационные вопросы по подготовке помещений для занятий. 8 сентября 1905 г. в 12 часов в доме И. К. Типикина был проведен торжественный молебен по случаю открытия учебного заведения [7, д. 13, л. 15]. На открытие были приглашены видные деятели г. Александровска: промышленники, банкиры, педагоги, врачи, служители церкви, инженеры и служащие железной дороги. А 20 сентября, по случаю присвоения училищу имени С. Ю. Витте, на имя Ф. Ф. Мовчановского пришла от статс-секретаря телеграмма следующего содержания: «Прошу Вас передать всем почтившим меня приветствиями мою искреннюю благодарность. Граф Витте» [7, д. 13, л. 22]. В трех подготовительных и первом классах вновь открытого училища начали обучение 202 ученика [7, д. 40, л. 6]. Из них 93 мальчика были жителями Александровска, 17 – Александровского уезда, остальные – приезжие из других уездов Екатеринославской и других губерний [7, д. 16, л. 6].

Так в городе Александровске состоялось преобразование торговой школы в семиклассное коммерческое училище. Однако, сама школа в это время еще функционировала. Еще во время обсуждения темы открытия училища встал вопрос

Аттестат выпускника Александровского
коммерческого училища Якова Гуровича.
1907 г. Фонды ГАЗО

о ее дальнейшей судьбе. Было принято решение школу закрывать постепенно, так как и родители учащихся и учебный отдел министерства финансов были заинтересованы в том, чтобы дети окончили учебное заведение и получили образование. Всем ученикам школы разрешалось поступать в училище на общих основаниях. Было решено, что преподаватели торговой школы могут быть переведены на работу в училище. Книги школьной библиотеки поступали в библиотечный фонд коммерческого училища, все движимое имущество школы и ее долги относились на счет училища. Всеми этими вопросами занимался инспектор торговой школы Г. И. Петровский. В 1907 г. школа была окончательно закрыта. Осенью был произведен окончательный расчет с преподавателями учебного заведения. Петровский перевелся на службу в г. Конотоп [7, д. 39, л. 14].

Коммерческое училище занимало особняк Типикина только в первый год существования. Продлить договор домовладелец категорически отказался. Училищем было освобождено и помещение мещанской управы, безвозмездно

был оставлен в пользу управы водопровод. И в 1906/07 учебном году училище размещалось уже в здании торговой школы [7, д. 7, л. 84 об.].

Так возникали ежегодные проблемы с приспособлением помещений для учебного заведения. Поэтому совсем скоро администрацией училища и городскими властями начинает серьезно рассматриваться вопрос о постройке собственного здания для коммерческого училища. Эта тема была затронута на одном из заседаний попечительского совета еще в июне 1905 года. А городской думой 11 июня и 28 ноября уже были решены вопросы выделения для этой цели участка городской земли. Здание коммерческого училища изначально планировали построить ближе к женской гимназии. Но в это время в думе рассматривался вопрос, поднятый членом совета училища и гласным думы И. К. Типикиным о «желательности и необходимости соединения Екатерининской и Гоголевской улиц, путем проведения между таковыми проулка, отодвинуть постройку училищного здания с таким расчетом, чтобы боковой фасад приходился по линии забора вновь проектируемой улицы, которая должна пойти под прямым углом Гоголевской улицы от угла каменного забора женской гимназии. Причем ширина проулка по направлению кладбища должна быть в шесть сажень» [7, д. 34, л. 25 об.]. И из-за предполагаемых перепланировок здание коммерческого училища решено было построить выше.

В феврале следующего года екатеринославскому архитектору Дитриху Корнелиевичу Тиссену было направлено письмо с просьбой составить проект и смету на постройку училищного здания на сумму, не превышающую 120 тыс. рублей. Именно такую беспроцентную ссуду на осуществление проекта выделила городская дума, погашение долга по которой должно было начаться в 1912 г. Дополнительно Тиссену был выслан еще и план участка городской земли.

24 марта 1906 г. была создана строительная комиссия. В ее состав вошли: Л. Ф. Прищепа, И. С. Дементьев, И. А. Куржупов, К. А. Константинов [7, д. 10, л. 73]. Тогда же рассматривался проект здания и смета строительства. После утверждения проекта было решено направить его на рассмотрение в Екатеринославское губернское строительное правление и просить Тиссена оказать содействие для его скорейшего утверждения. Кроме того попечительский совет училища обратился с просьбой к архитектору взять на себя осуществление технического надзора за выполнением строительных работ [7, д. 7, л. 85]. По предварительному договору, совет должен был выплатить ему 1 800 руб., но 19 мая 1906 года в своем письме Дитрих Корнелиевич поставил администрации училища новые условия. Для осуществления наблюдения за работами он запросил 2 тыс. руб. вознаграждения для себя и попросил дополнительно оплатить жалование предоставленному городом в его распоряжение десятнику. После обсуждения этого вопроса было решено определить Тиссену 2 800 руб., включая в эту сумму и жалование десятника, которого архитектор должен был пригласить по своему выбору.

20 марта 1906 г. попечительским советом было дано объявление о назначенных на 6 апреля торгах на постройку здания коммерческого училища. Проводиться они должны были в помещении городской управы с 11 часов путем подачи закрытых конвертов. В объявлении было сказано: «На постройку здания и служб к нему исчислено 150 000 рублей. Лицо, желающее выступить подрядчиком, должно было до начала торгов представить залог в размере 10 % сметной суммы наличными деньгами или процентными бумагами, гарантированными правительством, а также представить документы об удостоверении личности. Познакомиться с документацией можно будет в канцелярии Совета в здании Городской Управы в присутственные дни с 9 часов утра до 3-х пополудни» [7, д. 10, л. 67]. В результате торгов главными претендентами на получение подряда стали ростовский купец I гильдии Геронимус Абрам Моисеевич, выступивший от лица фирмы «Бр. А. и И. Геронимус» и александровский мещанин Давид Беркович Пищик. Предпочтение было отдано Пищику, договор с ним администрация училища заключила 1 ноября 1906 года. Договором был определен окончательный срок строительства училищного здания — 15 октября 1907 года. За невыполнение этих обязательств подрядчик за каждую просроченную неделю был обязан выплачивать пеню в размере 1 % от всей подрядной суммы. После просроченных 2-х месяцев, подрядчик, согласно договору, должен полностью отстраняться от работы, а завершение строительства попечительский совет будет проводить по своему усмотрению за счет Пищика.

Осенью 1906 г. представители училища занимались приобретением стройматериалов. Уже 10 октября были заключены договоры с Василием Ивановичем Примаковым и Иваном Яковлевичем Кривошеем на поставку кирпича. Заводчиками было продано 500 тыс. штук сразу, по цене 10 руб. за тысячу. С 20 ноября планировалось поставить еще 200 тыс., в мае — июне 1907 г. — по 150 тыс. штук в месяц. По договору за кирпич было уплачено 500 руб. задатка, доставка должна была

осуществляться за счет заводчиков [7, д. 10, л. 161]. Кроме Примакова и Кривошея договор с советом на поставку кирпича заключили Даниил и Александр Минаевы. Поставщиками лесоматериалов для стройки выступили александровский лесной склад П. Д. Харлова и М. А. Подгурского, а также паровой лесопильный завод М. Л. Лифшица, принадлежавший ранее Ф. Ф. Мовчановскому. Железобетонные работы производила строительная контора инженера Г. Г. Кено из г. Екатеринослава. Алебастр, гипс, цемент поставляли александровский склад И. Е. Володарского и Г. М. Островского и И. Б. Янкевич. Сажу, гвозди, керосин, проволоку, железо, свечи продавал В. В. Петля [9, д. 1619, л. 170 – 171, 184]. Мебель для обстановки здания – екатеринославские мастера-столяры Абрам Слез и Гершко Левитин, александровский мещанин Василий Миллер, а также одесская фирма «Бр. Тонет». После завершения строительных работ здание училища было застраховано в Санкт-Петербургском обществе страхований [7, д. 25, л. 82].

Еще 28 ноября 1905 г. для усадьбы и здания коммерческого училища городом был безвозмездно выделен участок земли 5 десятин 1712,927 кв. сажень. Закладка училищного здания состоялась 9 мая 1907 г. в 12 часов дня, и по этому поводу был отслужен молебен. С этого момента и стартовали строительные работы. Для обсуждения вопросов строительства попечительский совет учебного заведения заседал 79 раз. На этих заседаниях было рассмотрено 228 вопросов [9, д. 1768, л. 4].

В ноябре 1906 года был решен вопрос с водоснабжением будущей училищной усадьбы. Между попечительским советом и Управлением Екатерининской железной дороги в лице его начальника, инженера путей сообщения Владислава Игнатьевича Стульчинского был заключен договор сроком на 12 лет, согласно которому училищу было разрешено устроить водопровод от железнодорожного водоснабжения в Александровске. В договоре оговаривались такие вопросы:

- от разводящей трубы ж/д резервуара должно было быть уложено ответвление по направлению к месту коммерческого училища;
- железнодорожная служба в колодце устанавливает вентиль, водомер и тройник за счет совета;
- ежегодный отпуск воды не должен превышать 2 400 ведер;
- за каждую кубическую сажень (800 ведер) должно будет выплачиваться по 1 рублю;
- ключ от колодца и учетная книга хранится у начальника депо, последний совместно с представителем попечительского совета должен один раз в месяц осматривать водомер и делать записи;
- Управление железной дороги не несет ответственность за чистоту отпускаемой воды [7, д. 10, л. 150 – 150 об.].

Торги на устройство в здании коммерческого училища систем центрального отопления и вентиляции выиграла екатеринославская инженерная фирма «Санитас». Договор был подписан в марте 1907 г. На систему отопления предполагалось, согласно смете, потратить 18 тыс. рублей. Причем, фирма обязалась на первый отопительный сезон прислать своего специалиста для наблюдения за функционированием системы. Столярные работы выполнял подрядчик Василий Алешин, бетонно-мозаичные – Иван Булгаков, водопроводные – Шимон Айзиков. Крестьянин Иван Жуков был исполнителем малярных работ. Екатеринославским торговым домом «Майданский и сыновья» проводилась настилка паркета, плитки и остекление здания коммерческого училища. Объем помещений здания в куби-

ческих саженях: полуподвальный этаж — 508,51; 1 этаж — 626,28; 2 этаж — 605,56; фойе 3-го этажа — 41,92. Итого — 1 782,27 куб. саж. [7, д. 16, л. 24].

Строительные работы сопровождались большими сложностями. К сроку, оговоренному изначально, не успевали. Сдачу объекта перенесли на 15 августа 1908 г. Подрядчик часто получал замечания от осуществляющих надзор Тиссена и его представителей, о чем неоднократно подавались отчеты в училищный попечительский совет. К августу 1908 г. конфликт так и не был исчерпан, и архитектор заявил об отказе от дальнейшего наблюдения за проведением строительства ввиду произошедших недоразумений между ним и Пищиком. Летом текущего года в результате очередного осмотра здания коммерческого училища, строительной комиссией была высказана масса замечаний:

- строительный мусор в помещениях до сих пор убран не был;
- не были окончены работы по устройству фойе;
- не везде побелены стены, внутри здания побелка небрежная;
- не проведены цементные работы на обсерваторной площадке;
- крыша просвечивает в нескольких местах;
- оконные рамы грубо изготовлены и небрежно установлены;
- в комнатах второго этажа и квартире директора попорчена краска полов.

Так, был сделан вывод, что «... работы ведутся небрежно, аляповато и сдача работ проходит несвоевременно» [7, д. 38, л. 67]. Таким образом, передвинутые сроки сдачи объекта вызывали сомнение. И попечительским советом единогласно было принято решение отстранить Пищика от работ, не освобождая его при этом от ответственности. Было решено: «остальные работы окончить с исправлением дефектов хозяйственным способом за счет подрядчика, о чем его осведомить немедленно через полицейского надзирателя И. В. Яковлева под расписку» [7, д. 38, л. 67 об.]. Рабочим было объявлено, что отныне причитающееся им вознаграждение будет выдаваться советом. Тиссен продолжил выполнение своих обязательств, прислав в Александровск в качестве своего заместителя Берковича для заведования технической и хозяйственной частью постройки. Выдача вознаграждения представителю архитектора должна была быть произведена также за счет Пищика.

Вопрос об окончательной приемке здания обсуждался в заседаниях совета 29 августа и 2 сентября 1908 г. в присутствии Д. К. Тиссена, а также членов технической комиссии, в состав которой входили инженеры В. Зотов, И. Бучинский, Ф. Пекутовский, А. Тамарин.

8 сентября 1908 г. состоялось торжественное заседание по случаю освящения нового училищного здания. Совершено оно было причтом Соборной Покровской церкви. После чего был исполнен гимн ученическим хором и оркестром. На празднике зачитывали телеграммы с поздравлениями и были приняты проекты телеграммных приветствий на имя: С. Ю. Витте, министра и товарища министра промышленности и торговли, управляющего учебным отделом и одного из почетных попечителей училища Екатеринославского губернатора А. М. Клингенберга [7, д. 38, л. 118 об.]. В приветственной речи Ф. Мовчановский по случаю освящения здания сказал: «Мне выпала высокая честь водворить Александровское городское коммерческое училище в новом здании, быть его восприемником и приветствовать присутствующих с торжеством освящения этого здания, в котором наши дети будут черпать сокровища науки всегда, а теперь в особенности, так необходимой на тяжелом поприще практической жизни. ... Как училище, так и это чудное зда-

ние возникли только благодаря сочувствию и поддержке Городского Управления, и сегодняшнее торжество явится новою, записанной золотыми письменами, страницей в истории нашего города...» [7, д. 42, л. 3]. Продолжая свое выступление, председатель попечительского совета выразил признательность всем членам совета, педагогическому персоналу, которому приходилось несколько лет работать в неудовлетворительных условиях, и поблагодарил директора учебного заведения Ивана Яковлевича Акинфиева. В январе 1909 г., учитывая заслуги перед учебным заведением, учебным отделом министерства было дано разрешение поместить в актовом зале училища портреты Ф. Ф. Мовчановского и И. Я. Акинфиева.

С этого момента Александровское городское коммерческое училище начало работать в новом здании. Выделенный для училища участок городской земли не был сообщен с другими зданиями дорогой. Поэтому 16 — 17 апреля 1909 г. городской думой рассматривался вопрос о проведении мимо нового здания улицы. Было принято решение не позднее сентября 1909 г. продлить улицу Жуковского. Для этого было «необходимо сделать отрезку в 56,10 кв. саж. от старого закрытого кладбища при Филипповской церкви». Ширина улицы на протяжении ее мимо училища должна была составить — 12,5 сажень и быть замощена. Несмотря на такое постановление думы, и в октябре 1910 г. дорога и тротуары еще не были оборудованы [7, д. 13, лл. 47, 51].

Приведем сведения о стоимости здания училища. Подрядчику было выплачено по договору 139 000 руб. и за дополнительные работы — 5 048 руб. 41 коп.; стоимость невыполненных работ по техническому акту составила 5 995 руб. 36 коп.; составление плана, сметы и технического надзора за ходом работ — 4 200 руб.; устройство системы отопления — 18 000 руб.; устройство наружного водопровода, панелей, тротуаров и прочее — 6 531 руб. 83 коп. Общая сумма — 178 775 руб. 60 коп. Из них 120 тыс. — беспроцентная ссуда от города и 29 080 руб. 39 коп. — вступительные взносы [7, д. 42, л. 2].

В сентябре 1909 г. задолженность училища, образовавшаяся при постройке здания, составляла 142 300 руб., из которых 120 тыс. — долг городу, а 22 300 — не доставало для расчета с подрядчиком и поставщиками. В такой сложной финансовой ситуации попечительский совет находился до сентября 1911 года. Тогда в городское управление Александровска пришло сообщение из министерства финансов о том, что 26 августа императором было дано разрешение на выдачу «20 тыс. руб. на уплату долгов, заключенных при постройке здания городского Коммерческого училища, с отнесением этого расхода на кредит для выдачи разного рода ссуд по смете особенной канцелярии по кредитной части 1911 года». Деньги были выделены с рядом условий. Ссуда должна была быть возвращена городом в течение 10 лет, считая со дня фактической выдачи денег, равными ежегодными платежами под 5 % годовых. В случае просрочки к сумме прибавлялась еще пеня в размере 6 % в год. Сумма платежа — 2 590 руб. 09 коп. должна была вноситься в ежегодную смету городских расходов в статью обязательных [9, д. 1767, лл. 24, 28 об.].

Так все долги после строительства здания перешли городскому управлению. Поэтому и все училищное имущество должно было перейти в его ведение. 19 ноября 1909 г. попечительским советом было получено уведомление из учебного отдела министерства о том, что министр дал согласие на передачу имущества и земельного участка в ведение городского управления [7, д. 51, л. 1]. Уже в январе следующего года совет был уполномочен составить нотариальный акт на переда-

чу имущества училища в собственность городской думы. Городским техником в январе 1910 г. был произведен подробный осмотр трехэтажного здания и составлена резолюция, что выстроено здание капитально и в настоящее время требуется только его текущий ремонт, на что потребуется приблизительно 1 200 рублей. Передача состоялась в феврале без каких-либо ограничений, о чем была составлена купчая крепость и утверждена старшим нотариусом Екатеринославского окружного суда. На 10 июня 1910 г. инвентарь и имущество училища были оценены так: здание — 18 000 руб., земля при здании — 9 000 руб., обстановка — 21 267 руб. 37 коп., пособия в учебных кабинетах — около 1 200 руб., литература в фундаментальной библиотеке — 3 264 руб. 28 коп., в ученической — 945 руб. 41 коп. Общая сумма всего имущества с оборудованием кабинетов — 307 730 руб. 01 коп. [9, д. 378, л. 9].

Открывалось Александровское коммерческое училище как мужское. В 1906/07 учебном году министерство торговли и промышленности дало разрешение на совместное обучение в училище детей обоего пола [7, д. 14, л. 6]. В феврале 1910 г. учебное заведение было преобразовано из семиклассного в восьмиклассное училище [7, д. 28, л. 43]. Соответствующие изменения были внесены и в устав.

За время существования коммерческого училища в Александровске на должности директора сменяли друг друга три человека. Первый директор училища статский советник Акинфиев Иван Яковлевич был уволен 1 августа 1911 г. в связи с поданным им прошением и утвержден в должности почетного попечителя училища. Кроме Акинфиева почетными попечителями Александровского коммерческого училища уже были И. Г. Лепп, Я. И. Лящинский, К. Л. Саксаганский, З. Я. Леве.

С момента отставки первого директора училища советом, по рекомендации Акинфиева, была представлена на утверждение в министерстве кандидатура инспектора Александровского училища коллежского советника Сигаревича Дмитрия Дмитриевича. Он был выпускником историко-филологического факультета Новороссийского университета. Сигаревич и стал вторым директором коммерческого училища. 23 марта 1914 г., после болезни, Д. Сигаревич скончался. 29 сентября 1914 года министром торговли и промышленности в должности директора Александровского коммерческого училища был утвержден училищный инспектор коллежский асессор А. М. Пантелеймонов. Он был выпускником историко-филологического факультета Санкт-Петербургского Императорского университета. С 25 марта 1908 г. работал учителем русского языка и истории в Александровском коммерческом училище. В чине был утвержден 13 мая 1913 года. С 14 октября являлся исполняющим обязанности инспектора училища, с 5 марта 1914 г. был утвержден в этой должности.

Главным органом управления делами в учебном заведении был попечительский совет. Состав первого попечительского совета уже был приведен выше. Избирались попечители на четыре года. В феврале 1910 г. министром был утвержден второй состав совета. Мовчановский Ф. Ф. по-прежнему оставался председателем, членами были избраны: Острянский Р. М., Караманов К. С., Константинов К. А., Туча В. В. и Золотницкий В. А. 26 апреля 1910 г. Екатеринославским губернатором были утверждены «Руководящие указания для членов Попечительного совета Александровского городского коммерческого училища им. Статс-секретаря графа С. Ю. Витте». Данный документ был составлен во время заседания городской думы 15 сентября 1909 года. В документе было сказано:

Учитель французского языка Ф. Н. Жако.
1913 г. Фонды ЗОКМ

таких учеников подаются в горуправу. Кроме прочего представители от попечителей должны были посещать заседания педагогических советов [7, д. 8, л. 65 а].

В марте 1913 г. в составе совета произошли изменения. Острянский Р. М. стал его председателем вместо Ф. Мовчановского, Коп и Биргер были введены дополнительно. Произошло это, главным образом, в связи с громким делом Мовчановского, касательно училища-хутора глухонемых. 16 мая 1911 г. городской управой было получено письмо от губернатора следующего содержания: «... в виду возбуждения против товарища председателя Александровского Отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых, Надворного Советника Мовчановского уголовного преследования по признакам преступлений, предусмотренных ст. ст. 341 ч. 2, 351, 354 ч. 3 п. 2, 362 и 474 Уложения о наказаниях им (Николаем Николаевичем Трегубовым — с 1909 по 1917 почетным опекуном совета учреждений ведомства Императрицы Марии по Санкт-Петербургскому присутствию — прим. авт.) сделано распоряжение об увольнении его от означенной должности и от должности попечителя Александровской школы глухонемых ... я не нахожу возможным продолжение службы Надворным Советником Феликсом Францевичем Мовчановским в должности Александровского городского головы, а поэтому временно устраняю его от этой должности» [7, д. 8, л. 84]. Так Мовчановский на время расследования по его делу был отстранен от всех занимаемых им должностей, в том числе и председателя попечительского совета коммерческого училища.

— Члены попечительского совета обязаны представлять в горуправу проект сметы на содержание училища за месяц до ее утверждения для получения руководящих указаний.

— Члены попечительского совета должны настаивать, чтобы расходы училища на учебную и хозяйственную части сообразовывались с уровнем таких же расходов в других учебных заведениях, чтобы число учеников в классах не превышало нормы более чем на 10 %, чтобы дополнительные и параллельные классы не открывались на количество учеников, не оправдывающее своего содержания.

— В случаях разногласия совета с администрацией училища, все вопросы выносятся на обсуждение в городскую управу.

— Члены попечительского совета должны следить за соблюдением устава при приеме учеников.

— При освобождении от платы за обучение, попечители должны принимать во внимание материальное состояние семьи и успехи ученика. Списки

Урок черчения в Александровском коммерческом училище.
Занятие ведет П. М. Куц. 1912 г. Фонды ЗОКМ

Мовчановский Ф. Ф. опять занимает должность Александровского городского головы только в мае 1917 года. Состав попечительского совета с 1913 г. почти не менялся.

Смены среди педагогического состава происходили часто. Но были и педагоги, которые много лет проработали в учебном заведении. Среди них: законоучитель — о. Спиридон Делиев, преподаватель химии, математики и товароведения — Павел Максимович Куц, чистописания и рисования — Георгий Александрович Магалеvский, французского языка — Федор Наумович Жако и Марта Львовна Стародубровская, немецкого языка — Зинаида Евгеньевна Спангенберг. Историю и русский язык в училище преподавал А. М. Пантелеймонов, природоведение — В. Ф. Бремпель, закон иудейской веры — общественный раввин А. М. Хаймович, математику — В. А. Котровцев, бухгалтерию и коммерческую арифметику — К. К. Добрынин, немецкий язык и закон лютеранской веры — пастор Г. Г. Рат, музыку и пение — А. И. Федоренко, ручной труд — А. В. Жуков [7, д. 8, л. 106]. Обязанности письмоводителя училища много лет исполнял Иван Павлович Морщиков, смотрителя здания — Иван Антонович Щуриков. Врачом в учебном заведении работал Г. Б. Бэр, зубным врачом — А. М. Гольберг, позже Л. Я. Львов. В 1919 — 20 гг. делопроизводителем училища был Яков Павлович Новицкий. Во второй половине 1918-го года преподаватели коммерческого училища вошли в состав Союза преподавателей и воспитателей средних учебных заведений города Александровска. 11 октября правление Союза получило разрешение попечитель-

Интеллигенция г. Александровска на пароходе «Дочка».
В центре преподаватель училища Куш П. М. 1912 г. Фонды ЗОКМ

ского совета училища на предоставление помещения в здании учебного заведения для проведения своих собраний. [7, д. 94, л. 7].

Для подготовки преподавателей специальных циклов все более растущей сети коммерческих учебных заведений организовывались специальные курсы на базе центральных коммерческих институтов. Так в 1913 г. Московский коммерческий институт организовал специальные циклы занятий по таким дисциплинам: бухгалтерия, коммерческая арифметика и корреспонденция, законоведение, политическая экономия и экономическая география, товароведение [7, д. 8, л. 117].

Приведем список дисциплин, которые преподавались в Александровском городском коммерческом училище. Учениками изучались: закон божий и законы еврейской и лютеранской веры, русский язык и словесность, объяснительное чтение, немецкий и латинский языки, корреспонденция, история, политическая экономия, финансовое право, законоведение общее, торговое, промышленное и вексельное право, экономическая география и статистика, арифметика и коммерческая арифметика, алгебра, геометрия с геометрическим черчением, тригонометрия, бухгалтерия с коммерцией, природоведение, география, естествознание с практическими занятиями, гигиена, физика и химия с практическими занятиями, товароведение с технологией с практическими занятиями, каллиграфия, рисование, техническое черчение, пение, музыка, ручной труд и подвижные гимнастические игры [7, д. 9, л. 85]. В 1917/18 учебном году попечительский совет за 300 руб. в год арендовал у механико-технического училища гимнастический павильон. Ежегодно выделялись средства на проведение выездных экскурсий

для учеников. В феврале 1916 г. рассматривался вопрос о введении в программу курса алкоголеведения [10, д. 312, л. 29]. В 1915/16 г. из училищной программы был полностью исключен латинский язык, как предмет необязательный и сокращены уроки немецкого языка.

В 1917 г. в училище вводился курс украиноведения. Важность этого вопроса доказывают выдержки из приказов министра народного образования от 7 ноября 1917 г.: «... пильне виконування по школах закону про заведення українознавства: мови, історії, географії і економіки України»; от 9 ноября 1918 г.: «... в 1918/19 шкільному році не можуть бути видані атестати без задовольняючих балів по предметам української мови та історії українського письменства» (здесь и далее сохранена орфография оригинала — прим. авт.). 14 ноября 1918 г. в училище было получено требование от Департамента высшей и средней школы о неукоснительном исполнении данных распоряжений [7, д. 92, л. 44]. В июне 1918 г. от уездного комиссара было разослано по учебным заведениям уведомление следующего содержания: «Прикладаючи при цьому копію оповіщення Міністерства Народної Освіти про заведення по всіх школах українознавства на належних підвалинах, прохаю мене оповістити в найближчій часі, що сприводу цього зроблено» [7, д. 94, л. 3]. Кроме этого из городской управы еще в марте в средние учебные заведения Александровска были разосланы постановления, в которых говорится: «Согласно распоряжению Коменданта г. Александровска, атамана Гемпеля, Городская Управа, препровождая при сем один национальный флаг Украинской Народной Республики, просит вывесить его на здании учебного заведения и не убирать впредь до особого распоряжения» [7, д. 94, л. 1]. Министерство образования «дбаючи про те, щоб допомогти як скорійш приготуватись до праці в рідній школі зробило широкий плян до курсів українознавства весною і літом 1918 року» [7, д. 92, л. 15]. По всей территории Украины организовывались месячные курсы для подготовки учителей средних школ, высших и низших начальных училищ. С 15 июля по 15 августа такие курсы проводились в Екатеринославе. Педагогов туда делегировали земства, города, педагогические советы учебных заведений. Министерством разрешалось оформлять отпуск для учителей на время обучения и отмечалось, что: «Праця в тій чи іншій школі не може служити перешкодою для поїздки і вступу до курсів» [7, д. 92, л. 15].

Размеры окладов педагогов училища зависели от нагрузки и разряда читаемых дисциплин. За годовой урок по обязательным и специальным предметам платили больше, чем по необязательным. В 1907/08 гг. размеры годовых жалований педагогов были следующими. Директор получал 3 400 руб., к которым дополнительно выплачивались и 600 руб. квартирных. Зарплата инспектору начислялась в размере 2 200 руб., секретарю педагогического совета, библиотекарю и завхозу — по 180 руб., письмоводителю — 900 руб. плюс расходы на канцелярию [7, д. 9, л. 2]. В 1911/12 — 13/14 учебных годах размеры окладов были следующими: директора — 3 200, инспектора — 2 400, врача — 400, зубного врача — 200, секретаря педагогического совета, библиотекаря и завхоза осталась без изменений, письмоводителя — 600, смотрителя здания — 500, секретаря попечительского совета — 360, экономки ученической столовой — 180, лаборанта — 650, наблюдателей — по 650 [7, д. 9, л. 120 об.; д. 114, л. 1 об.]. По списку служащих в коммерческом училище на 1918 г. числилось 44 человека. В 1919 г. были утверждены новые должностные оклады в средних восьмиклассных учебных заведениях: директор — 9 000 руб., инспектор — 8 100, учитель подготовительного класса — 5 400, учитель

гимнастики — 3 000, библиотекарь — 1 200 рублей [7, д. 92, л. 35]. За каждые пять лет выслуги учителя получали по 50 руб. надбавки.

Плата за обучение в коммерческом училище в 1907/08 учебном году составляла: в подготовительных классах (младшем, среднем и старшем) — по 50 руб. в год, в I — II классах — 100 руб., в III — 125 рублей [7, д. 9, л. 1 об.]. В 1910/11 — 13/14 учебных годах оплата во всех классах была на 10 рублей больше [7, д. 114, л. 5]. В 1911 году в 16-ти классах училища обучалось 517 учащихся, в 13/14 г. — 536. В классах было от 14 (в младшем подготовительном классе) до 48 человек.

Наиболее успешные ученики, чаще всего из несостоятельных семей, получали стипендии. В 1909 г. существовала стипендия им. С. Ю. Витте. В 1910 г. и 1912 гг. утверждалась стипендия им. Л. Н. Толстого.

В Александровском коммерческом училище обучались дети представителей разных сословий, национальностей и конфессиональных групп. Среди учеников много было детей лиц иудейского вероисповедания.

Еще с 1886 г. комитетом министров были приняты меры к ограничению приема евреев в высшие и средние учебные заведения. Такая политика государства продолжалась и в начале XX века, особенно после революции 1905 года. В 1912 г. правительством были установлены новые процентные нормы для государственных и частных средних учебных заведений, выпускники которых получали право поступления в вузы. Так, и в Александровском коммерческом училище в 1912 г. в устав были внесены изменения о процентных нормах приема евреев. В 1911/12 учебном году таких детей в училище было принято 40 %, ежегодно норма снижалась на 5 %, в 1916/17 г. она составила 15 %. В каждом классе количество учащихся евреев не должно было превышать 40 % [7, д. 28, л. 79].

Большинство учащихся коммерческого училища были православными. В мае 1909 г. состоялось собрание родителей таких учеников. На нем рассматривался вопрос о постройке училищного храма. В результате обсуждений в попечительский совет был представлен список лиц, избранных в комитет по сбору пожертвований на строительство. Кроме того общественность обратилась к совету с просьбой избрать в комитет по одному представителю от попечителей и города, а также возбудить ходатайство перед Епархией об утверждении при училище данного комитета. От педагогов в его состав вошли: А. М. Пантелеймонов и Г. А. Магалеvский. От попечительского совета был избран Р. М. Острянский, который стал председателем комитета. От городской власти думой был избран гласный И. Н. Бабич. Обязанности секретаря исполнял о. Спиридон Делиев.

Для осуществления проекта нужны были средства. Комитет обратился в попечительский совет с просьбой ходатайствовать перед министерством о выделении суммы в размере 10 тыс. рублей безвозмездно или 15 тыс. беспроцентной долгосрочной ссуды. Предполагалось, что строительные работы по сооружению храма начнутся весной 1910 г. Но в феврале 1911 г. из учебного отдела министерства пришло уведомление, что ходатайство о выделении пособия в размере 10 тысяч отклонено. И весной того же года на втором этаже училищного здания, рядом с главным парадным входом в зал для заседаний, была устроена походная церковь. За два года, к марту 1913 г., комитет накопил более 3,5 тыс. руб. пожертвований, из которых одна тысяча была израсходована на приобретение книг, одежды, церковной утвари. Оставшиеся деньги были потрачены на переоборудование временного помещения церкви под постоянный храм. Для решения технической стороны этого вопроса городской управой был командирован городской техник

Ф. С. Пекутовский. Оборудование домово́й церкви при коммерческом училище было завершено 9 октября 1913 года. Попечительский совет постановил ассигновать на храм 300 рублей, взял на себя организацию завтрака в день освящения храма и выразил благодарность всем лицам, которые принимали участие в работе комитета. 13 декабря 1913 г. была получена телеграмма от графа С. Ю. Витте с благодарностью и поздравлениями по поводу освящения училищного храма [7, д. 50, л. 6].

Удобно расположенное, просторное здание коммерческого училища часто использовалось городом и разными организациями. В попечительский совет были частыми обращения с просьбами предоставить помещения для различных мероприятий. С целью подготовки специалистов для торгово-промышленных и финансовых учреждений, с 15 сентября 1911 г. по 15 мая 1912 г. при училище были открыты счетоводческие курсы, которые состояли в ведении министерства торговли и промышленности. На занятия приглашались лица не моложе 15 лет с уровнем подготовки по русскому языку и арифметике не ниже курса двухклассного училища министерства народного просвещения [7, д. 59, л. 7]. Подобные курсы в здании коммерческого училища были открыты и в ноябре 1913 г. преподавателем П. И. Шабловским. Попечительским советом ему было сдано помещение на первом этаже училищного здания за 25 руб. в месяц. Кроме того Шабловский должен был выплачивать 15 рублей на вознаграждение прислуге.

С 1 июля по 1 августа 1914 г. Александровским уездным земством проводились педагогические курсы для учителей начальных школ на 60 слушателей. Для этих занятий по просьбе земства в здании училища было бесплатно отведено две комнаты.

В годы I Мировой войны учебное заведение переживало сложные времена. Преподаватели училища П. М. Куш и А. В. Жуков были призваны на войну. Попечительский совет направил ходатайство в городскую думу об оказании семьям воюющих поддержки со стороны города. В мае 1915 г. советом было решено, что дети пострадавших на войне будут в первую очередь освобождены от платы за обучение.

В военные годы помещения коммерческого училища активно использовались для размещения лазаретов и госпиталей. 27 августа 1915 г. в Александровск прибыл представитель киевского комитета Всероссийского союза городов для осмотра всех городских учебных заведений на предмет определения пригодности таковых для эвакуации из Киева в Александровск лазаретов союза. Наиболее подходящим для этой цели признано оборудованное лабораториями здание коммерческого училища. Все лето 1919 года коммерческое училище было занято военными частями и освобождено только 8 сентября. После этого в здании было необходимо провести капитальный ремонт. Учебные занятия были возобновлены только 23 сентября и продолжались до начала рождественских каникул 21 декабря. В течение всего этого времени город был ареной гражданской войны и занимался то одной, то другой стороной воюющих. Процент посещаемости занятий был невысок, особенно в конце ноября — начале декабря. Тогда присылались повестки для мобилизации старшеклассников. С 6 по 8 ноября занятия в училище были прекращены полностью из-за боев между повстанческой армией Махно и добровольческими отрядами, которые проходили в городе, в непосредственной близости от учебного заведения [7, д. 109, л. 5]. С 25 ноября по 7 декабря 1919 г. занятия вновь были отменены в связи с холодами и отсутствием топлива.

С весны до 17 июля 1920 г. в здании размещался 7 инфекционный госпиталь. Все эти моменты негативно сказывались на учебном процессе. Педагогический совет обращался в отдел народного образования с просьбой оказать содействие в устранении этих помех.

11 января 1920 г. в администрацию училища обратился педагогический совет вечернего реального училища для взрослых с просьбой предоставить помещение для занятий в вечерние часы. В это же время просит сдать в аренду 10 комнат и гимназия Павленко. Весной 1920 г. первую половину дня в здании училища занималась «Олександрівська українська гімназія» [7, д. 59, л. 7]. Преподавали в ней педагоги из коммерческого училища: Р. И. Квитка (председатель школьного совета), З. Е. Спагорова, Ф. Н. Жако, А. К. Сигаревич и И. В. Гогунский [7, д. 109, л. 54].

Такая активная сдача училищных помещений в аренду приводила здание в плачевное состояние. К тому же, в феврале 1920 г. в училище произошел пожар. Поэтому требовались постоянные ремонты. По этим причинам и из-за отсутствия топлива в училище происходили постоянные перебои в занятиях. В августе 1920 г. отдел народного образования принимает меры по скорейшему возобновлению занятий во всех учебных заведениях г. Александровска. 20 августа из губревкома по всем губкомунотделам и уездотделам были разосланы циркуляры следующего содержания: «Оскоммунотдел настоящим предлагает срочно освободить все свободные школьные помещения отведенные для каких бы то ни было учреждений гражданских и военных. Если в некоторых из них размещены госпитали, таковые должны быть освобождены в течение одного месяца. Школьные помещения до начала учебного года должны быть отремонтированы за счет Наркомнародобразования техническими мерами коммунотделов. В будущем отводить школьные помещения для каких бы то ни было лиц и учреждений категорически запрещается. Член коллегии НКВД. Заведующий Коммунотделов Авдиенко» [7, д. 109, л. 102].

Так Александровское городское коммерческое училище находилось в центре политических и военных событий. Несмотря на недолгий срок существования, в учебном заведении было подготовлено много специалистов, а совместными стараниями попечительского совета училища и городских властей Александровск получил новое прекрасное здание.

В 1933 г. в здании разместился физико-математический корпус Института социального воспитания. В годы войны оно было разрушено. Более 20 лет на этом месте был пустырь, пока здесь не построили современный 2-й корпус Запорожского национального университета [11].

В коллекции ЗОКМ хранится комплекс экспонатов по истории Александровского коммерческого училища. Основная часть этого комплекса поступила в музей от сына одного из педагогов училища, учителя химии и математики Куца Павла Максимовича — Николая Павловича в 1974 году. Экспонентом было передано более 50-ти единиц книг, документов, вещей и фотографий. Упомянем только те, которые имеют непосредственное отношение к истории училища, остальные же — личные вещи Павла Максимовича или относятся к его дальнейшей педагогической практике.

Документы. 1. «Формулярный список о службе штатного лаборанта Александровского Городского коммерческого Училища Павла Максимовича Куца» (Д — 1747 (2)). Документ имеет № 703, датирован 19 июня 1914 г. и заверен подписью

директора учебного заведения. Составлен список на 2-х листах, машинопись. Размер — 22 x 35 см. **2.** Пригласительный билет № 667 Павла Максимовича Куца члена Второго Менделеевского съезда, проходившего в Санкт-Петербурге в 1911 г. (Д — 1747 (3)). Размер — 14 x 9 см. **3.** Билет на получение журнала «Известия Санкт-Петербургского политехнического института императора Петра Великого» (Д — 1747 (4)). Датирован 1913 годом. Размер — 12 x 9,5 см. **4.** Пригласительный билет № 781 на имя Павла Максимовича Куца на первый Всероссийский съезд преподавателей химии, физики, космографии, проходивший в Санкт-Петербурге в 1913 — 1914 гг. (Д — 1747 (5)). Размер — 9 x 13,5 см. **5.** Краткий список о производстве не имеющего чина штатного лаборанта Александровского коммерческого училища Куца Павла Максимовича. Дата не указана. Размер — 35 x 22 см. **6.** Уведомление № 17316 от 29 июля 1914 года из Канцелярии Министерства торговли и промышленности в Александровское коммерческое училище о том, что Екатеринославской казной ассигновано Куцу П. М. 116 рублей не в зачет жалования (Д — 1626). Документ подписан управляющим Канцелярией и заместителем начальника отделения казначейства. Размер — 18 x 22 см. **7.** Удостоверение № 62 выданное директором Александровского восьмиклассного городского коммерческого училища имени статс-секретаря графа С. Ю. Витте Павлу Максимовичу Куцу в том, что он состоит преподавателем химии, товароведения и математики (Д — 1628). Документ выдан 3 февраля 1919 года, подписан директором и заверен печатью. Размер — 28 x 22 см. **8.** Уведомление из Екатеринославской Губернской Канцелярии от 27 октября 1909 года № 27110 в Александровское коммерческое училище о благонадежности Куца Павла Максимовича (Д — 1632). Документ подписан и. д. Губернатора, Вице-губернатором, правителем Канцелярии и его помощником. Размер — 18 x 22 см. **9.** Уведомление № 23594 от 12 октября 1913 года из Канцелярии Министерства торговли и промышленности в Александровское коммерческое училище об определении Куца П. М. на службу штатным лаборантом с 16 сентября 1912 года (Д — 1635). Документ подписан управляющим Канцелярией. Размер — 18 x 22 см. **10.** Уведомление № 8263 от 25 мая 1911 года из Канцелярии Министерства торговли и промышленности в Александровское коммерческое училище о том, что Куц П. М. может работать в качестве штатного преподавателя после получения свидетельства из министерства торговли и промышленности (Д — 1636). Документ подписан управляющим Канцелярией. Размер — 18 x 22 см.

Учебник из библиотеки училища.
Фонды ЗОКМ

В 1993 году коллекцию музея пополнило «Расписание уроков в Александровском коммерческом училище на 1912/13 учебный год». Копия. (Всп. ф. — 6823). Документ напечатан типографским способом на листе бумаги размером — 63 x 111 см.

Книги. 1. Учебник для коммерческих училищ «Практическое руководство для испытания товаров». Составитель Александр Альмединген. Санкт-Петербург — Москва, 1883 г. (Кн — 156). Книга в картонном переплете темно-зеленого цвета. Размер — 23 x 16 см. 2. «Практические занятия по товароведению. Руководство для учащихся и учащихся» (Кн — 158). Санкт-Петербург, 1913 г. Обложка из тонкого светло-коричневого картона. Размер — 20 x 14 см. 3. Учебник «Краткое руководство по качественному химическому анализу д-ра Л. Медикуса» (Кн — 159). Под редакцией Д. Д. Гарднера. Санкт-Петербург, 1908 год. Переплет картонный, обложка черного цвета. Размер — 15 x 22 см. 4. «Учебник химии» С. Ковалевский (Кн — 167). Санкт-Петербург, 1907 год. Переплет картонный, обложка в красных, желтых и черных тонах. Размер — 21 x 15 см. 5. «Руководство по товароведению». Часть I (Кн — 170). Под редакцией профессора П. П. Петрова. Москва, 1913 год.

Обложка светло-зеленая. Размер — 27 x 17 см. 6. Книга «Дидактика и методика математики в средней школе» (Кн — 172). М. Симон. Санкт-Петербург, 1912 год. Обложка светло-зеленого цвета. Размер — 23 x 16 см. 7. «Руководство по химико-техническому анализу» (Кн — 175). Перевод с немецкого Я. И. Познера и Н. Д. Степанова. Издание А. Дредера. Харьков, 1901 год. Переплет картонный, обложка темно-зеленого цвета. Размер — 25 x 16 см.

Фотографии. 1. Урок черчения в Александровском коммерческом училище (Ф-ист. — 1691). Занятие ведет Павел Максимович Куш, 1912 год. Фотобумага. Размер — 18 x 24 см. 2. Портрет учителя французского языка коммерческого училища — Фёдора Наумовича Жако (Ф-ист. — 1692). Фотография круглая, наклеена на картонное паспарту серого цвета. Внизу — логотип фотохудожника, на обратной стороне — дарственная надпись Кушу П. М. и его супруге, сделанная в 1913 году. Фотобумага, картон. Размер — 18 x 24 см. 3. Интеллигенция г. Александровска на пароходе «Дочка». 1912 год (Ф-ист. — 1693). Снимок на картонном паспарту темно-серого цвета. Среди сфотографированных Куш П. М. с женой. Фотобумага. Картон. Размер — 24 x 30 см. 4. Пароход «Дочка», на котором интеллигенция г. Александровска совершила прогулку в «День Белого цветка», организованную благотворительным обществом с целью сбора средств на лечение больных туберкулезом. 1912 год (Ф-ист. — 1694). Среди сфотографированных — Куш П. М. с женой. Фотобумага. Размер — 24 x 30 см.

Здание учебного заведения запечатлено на открытках начала XX в. и более поздних рисунках. В коллекции ЗОКМ хранится почтовая открытка (ЗКМ — 3956) и графический рисунок художника С. Д. Лифенко (ЖС — 422) с изображением училища.

Здание учебного заведения запечатлено на открытках начала XX в. и более поздних рисунках. В коллекции ЗОКМ хранится почтовая открытка (ЗКМ — 3956) и графический рисунок художника С. Д. Лифенко (ЖС — 422) с изображением училища.

Еще один интересный экспонат музея — бронзовая печать библиотеки коммерческого училища. Коллекцию музея он пополнил раньше всех, в 1967 году.

Печать библиотеки училища.
Фонды ЗОКМ

Передала его научный сотрудник музея Складанная Мария Иллиодоровна. Нам удалось выяснить, кто занимался изготовлением печатей для местного коммерческого училища. Заказ выполняла петербургская фабрика каучуковых штампов, принадлежавшая наследникам Германа Корнфельда, фабриканта и издателя популярного юмористического журнала тех лет «Стрекоза». Еще 30 мая 1905 г. попечительским советом училища в контору фабрики был отправлен заказ на изготовление «... по образцу уже сделанных фабрикой в 1902 году для торговой школы имени Статс-Секретаря С. Ю. Витте таких же четырех печатей двух каучуковых и двух металлических для Александровского городского Коммерческого училища ...» [7, д. 13, л. 2]. Такие печати использовались в училище до 1918 г., а 14 ноября администрация коммерческого училища получила указание заменить печати с гербом Российской империи на печати с изображением герба Украинской державы [7, д. 92, л. 47].

Печать цельнолитая с ручкой, круглая в сечении. Ручка фигурная, в ее верхней части — отверстие с резьбой внутри (для вкручивания дополнительной ручки). На основании печати рельефная надпись заглавными печатными буквами. По кругу: КОММЕРЧЕСКАГО УЧИЛИЩА АЛЕКСАНДРОВСКЪ. В центре между двумя различными орнаментальными виньетками: БИБЛИОТЕКА. Высота экспоната — 35 мм; d печати — 34 мм, h основания — 5 мм; максимальный d ручки — 21 мм, минимальный — 16 мм, d отверстия — 10 мм.

Некоторые из перечисленных экспонатов сегодня демонстрируются на выставке «Александровск: город и горожане в конце XIX — начале XX в.» в залах ЗОКМ.

Библиография

1. Коммерческое образование // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. — СПб., 1895. — Т. XV-А. — С. 861 — 863.
2. Разманова Наталья. Коммерческие училища России / Наталья Разманова [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.rau.su/observer/N11-12_02/11-12_15.htm
3. Козыряцкая С. И. Деятельность училища-хутора глухонемых в городе Александровске в начале XX века / С. И. Козыряцкая // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2007. — № 7. — С. 97 — 111.
4. Козыряцкая С. И. История Александровской городской женской гимназии / С. И. Козыряцкая // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2010. — № 10. — С. 182 — 206.
5. Стойчев В. М. Домовые храмы / В. М. Стойчев // Путем апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. — Запорожье, 2012. — С. 327 — 345.
6. Стойчев Валерий. Почетные граждане Александровска. Министр финансов граф Сергей Юльевич Витте / Валерий Стойчев // Газета «Миг» от 08. 05. 2008. — Запорожье. — С. 41.
7. ГАЗО, ф. 58, оп. 1.
8. Ерохина Л. А. Создание системы метеонаблюдений на примере метеостанций Александровского уезда / Л. А. Ерохина // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2008. — № 8. — С. 128 — 133.
9. ГАЗО, ф. 24, оп. 1.

10. ГАЗО, ф. 24, оп. 7

11. Александровское городское коммерческое училище [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

Козиряцька С. І.

Олександрівське міське комерційне училище

У даній статті йде мова про історію одного з середніх учбових закладів міста Олександрівська – міського комерційного училища ім. статс-секретаря графа С. Ю. Вітте. Описана історія створення учбового закладу, будівництва приміщення для нього, а також експонати з колекції Запорізького краєзнавчого музею, які висвітлюють історію училища.

Koziryatska S. I.

Oleksandrivsk City Commercial College

This article refers to the story of one of the secondary schools of Oleksandrivsk – City Commercial College. We describe the history of the Institution, building for him, as well as exhibits from the collection of Zaporizhzhya regional museum covering the history of the school.

Мордовської М. М.

ДНІПРОВСЬКІ ПОРОГИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Я. П. НОВИЦЬКОГО

Дніпровські пороги – унікальне природне середовище, навколо якого була зав'язана вся історія Південного краю. Епохальні будівництва у ХХ ст. гідроелектростанцій назавжди змінили дніпрові ландшафти і людей, які проживали на схилах Дніпра. Вивчення порогів та всього, що було з ними пов'язано ускладнилося. Масштабні археологічні дослідження, проведені в рамках Дніпробудівської експедиції, продемонстрували багатство краю на старожитності козацької доби і попередніх епох. Етнографічні експедиції відкривали для нас духовне, культурне багатство людей, що тут проживали. Їх результати поставили перед вченими завдання детального вивчення порогів. Важливою складовою подібного дослідження є аналіз писемних матеріалів, зокрема доробку Я. П. Новицького.

Одним з перших свідчень з історії Дніпровських порогів козацької доби, що заслуговує уваги дослідників, є спогади Еріха Лясоти, який у 1588 р. прямував з дипломатичною місією на Січ і занотовував до свого щоденника все, що бачив навколо [1]. Ним досить детально описаний процес перенесення човнів через найбільш небезпечні ділянки порогів [1, с. 103]. Не менш відомі згадки про пороги залишив по собі французький інженер Гійом Боплан, який прожив на території України 18 років (з 1630 до 1648 рр.). Крім описових свідчень, Г. Боплану належить також авторство карти порожистої частини [2]. Обидва іноземці намагалися дати максимально точний опис порогів. Їхні матеріали містять чисельні назви порогів, островів, балок і допливів Дніпра, що траплялися їм на шляху. В середині ХІХ ст. свої подорожні нотатки публікує А. Афанасьєв-Чужбинський [3].

Окреме місце в студіях щодо порогів належить Якову Павловичу Новицькому. Дніпровські пороги посідають в його доробку особливе місце. В багатьох своїх

публікаціях відомий краєзнавець так чи інакше торкається цієї теми. В роботі «Запорожские и гайдамацкие клады: Малорусские народные предания, поверья и рассказы» [4] автор з-поміж іншого, піднімає тему скарбів, що їх ховали на порогах. Окремі епізодичні, інколи навіть опосередковані згадки про пороги і їхню роль можна зустріти в таких роботах Я. П. Новицького, як «Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности» [5] або «Город Александровск в 1837 году: Статистическое описание по архивным данным» [6]. Однак, найбільш повно тема Дніпровських порогів була розкрита автором у серії статей «Запоріжжя в пам'ятках усної народної творчості» [7, с. 46], виданих у часописах «Днепр» та «Степь», і зібраних у 1905 р. в Збірці статей Катеринославського наукового товариства у одному великому нарисі під назвою «С берегов Днепра: Очерки Запорожья» [8].

Матеріали для цих статей Я. П. Новицький збирав в кількох експедиціях на Дніпровські пороги — 1875 та 1882 рр. Побачене, а також почуте зі слів старожилів дозволило простежити екологічні, соціальні, історичні, економічні зміни на порогах не тільки за останні 7 років, що відділяли поїздки одну від одної, але й за ціле століття. Співрозмовники Якова Павловича згадували своє дитинство, проведене на берегах Дніпра, а також переказували батьківські розповіді про козаків і життя за них. Першим, що відмітив дослідник, стало суттєве погіршення екології на порогах, а саме — тотальне зникнення лісів з берегів Дніпра [8, сс. 48, 61]. Знелісення та стрімке розширення посівних земель призвели, в свою чергу, до занепаду традиційного, за словами старожилів, в цьому регіоні промислу — бджільництва. Однак, брак деревини тягнув за собою і більш насущні для місцевого населення проблеми, такі як дефіцит будівельних матеріалів і палива. Ситуацію ускладнював і той факт, що найближчого замітника деревини — очерету, вздовж порогів було не так вже і багато. Стрімка течія і переважно круті високі схили берегів Дніпра робили ці місця несприятливими для його зростання. Ці обставини зумовили більшу залежність місцевих мешканців від привозної сировини.

Негативно населенням сприймалося і значне зменшення кількості риби в Дніпрі. Причиною такої ситуації, на думку місцевих жителів, стало надзвичайне зростання в регіоні за останні десятиліття кількості людей. Зі слів мешканців навколишніх сіл, на багатьох дніпрових островах (Таволжаному, Білому, Клабуковому, Рибальському, Лантухівському, Пурисовому та інших) існувало чимало козацьких риболовецьких кошів, частину з яких Я. П. Новицький вже не застав [8, сс. 87, 93, 96, 124, 131]. Однією з причин закриття риболовецьких кошів на порогах стала політика поміщицької колонізації, що її проводила Росія на півдні України. Роздача кращих земель вздовж Дніпра в якості рангових дач позбавила можливості ловити рибу велику кількість людей. Тепер, для того, щоб зайнятися звичною для себе справою, місцеві жителі змушені були отримувати у землевласника «білет» — спеціальний дозвіл на рибальство [9, с. 36]. В книзі «Остров Хортица на Днепре», Я. П. Новицький перераховує основні види риб Нижнього Дніпра (а саме 22), виокремлюючи види, які водяться більшою мірою на порогах [5, сс. 84 — 85].

В нарисі «С берегов Днепра» Я. П. Новицький не обмежився описанням Дніпровських порогів і берегів вздовж них, хоча цій роботі і притаманні певні риси жанру «шляхових заміток». Окрім опису географічних примет островів, порогів, забор, автор вдається до характеристики флори і фауни найбільших

дніпровських островів, подає інформацію щодо історичного минулого, володарів навколишніх земель.

Велику увагу Я. П. Новицький приділяє походженню і звучанню назв островів, скель, каменів, балок, сіл тощо. Розвідки автора яскраво ілюструють зародження, трансформацію і забуття традиційних назв в середовищі нових поселенців. Так, в козацьких назвах балок і островів видозмінювалися закінчення, а з приходом іноземних колоністів, почали з'являтися абсолютно нові назви. Я. П. Новицький здійснив величезну роботу по збереженню південноукраїнських топонімів і гідронімів. З його публікацій можна виокремити три основних джерела походження назв. По-перше, найпоширенішими джерелами були власні імена, прізвища та прізвиська козаків, лоцманів, а також місцевих землевласників. Козацькими іменами найчастіше називали балки обох берегів Дніпра вздовж порогів, по яких були розкидані козацькі зимівники (балка Діденкова [8, с. 53], Квіта [8, с. 65]). Іноді людські прізвища, здебільшого лоцманів, отримували острови або окремі камені, такі як камінь Таран та Черевка [8, с. 80]. По-друге, поширеним джерелом стали назви тваринного і рослинного походження. Їх, як правило, отримували великі острови і камені (наприклад, острови Дубовий, Виноградний, Вербовий, Таволжаний [8, с. 78] або скелі Голубинна, Вовча, забора Щуковата [8, с. 80]). По-третє, деякі дніпровські перепони називали за різними їх фізичними особливостями і властивостями. Так, через гучний протяжний стогін води, камінь, об який вона билася, було прозвано Ревуном [8, с. 80]. Деякі острови називали, відштовхуючись від їхнього розміру (наприклад, Великий), а були і такі, назви яких походили від кольору, як то острів Білий [8, с. 88] або Червоний камінь [8, с. 68]. Менше зустрічалися легендарні та історичні назви. Їх, наприклад, носили острів Перун та Змієва печера в його північній частині [8, с. 73].

Велику цінність становлять спомини старожилів і легенди, що їх почув Яків Павлович під час мандрівок вздовж Дніпровських порогів. Етнографічний матеріал становить основну частину наукового доробку краєзнавця. Чисельні згадки в його роботах про випадкові знахідки старожитностей, змусили вже в той час поставити питання про необхідність системного вивчення дніпровського дна та берегів [10]. Серед знайдених речей траплялися і стародавні (кам'яної доби, за визначенням Я. П. Новицького), і козацькі, і зовсім нові речі.

В роботі «С берегов Днепра» автор описує стоянку стародавніх мешканців краю навпроти о. Білого. Тут часто знаходили кострища, черепки, горщики, амфори, бронзові наконечники стріл, зелені буси тощо. Неподалік від цього місця знаходилися невеликі могили, біля яких траплялися кістки та ікла вепрів [8, с. 87]. Кам'яним віком датував Я. П. Новицький речі, знайдені місцевими мешканцями у балках Єретичій та Сухенькій. Серед них були бронзові наконечники стріл, довгі крем'яні ножі, ручні кам'яні жорна, молотки тощо [8, с. 104]. В маєтку Іваненка Я. П. Новицький не раз бачив стародавні речі, знайдені на околицях села Андріївки. Серед них сокира й молот кам'яного віку, крем'яні скребки, горщики, кольчуга, дві невеликі мідні гармати з латинськими монограмами Андрія Леванидова [8, с. 105].

Частіше всього до рук місцевих мешканців потрапляли козацькі речі: так, під час риття колодязів мешканці села Язикове знайшли бронзові наконечники стріл, козацькі люльки, тютюн, кресало й кремій [8, с. 66]. У 1870-х рр. на Ненаситці рибалками були підняті дві гармати, стволи, списи, бомби, кулі [8, с. 43]. Інші рибалки, починаючи від Вовнизького порогу і до острова Таволжаного, знаходили

стволи рушниць, гармати [8, с. 82]. В піску на Рибальському острові після 1845 р. знаходили запорозькі шаблі і багато кісток (голови) [8, с. 68]. В протоці між Пурисовим островом і правим берегом були знайдені дві бомби з отворами і вушками, до яких були просмикнуті кінці ланцюга [8, с. 133].

Чисельні знахідки старовинних речей на берегах Дніпра в районі порогів демонструють їх обжитість, починаючи з найдавніших часів. Знахідки, що були зроблені в руслі Дніпра і на островах, опосередковано свідчать про характер, поширення судноплавства на цій ділянці Дніпра. Більшість речей потрапила на дно ріки внаслідок корабельних аварій. Тільки за період з 1877 до 1908 рр. на Дніпрі в районі порогів в корабельні аварії потрапили 58 суден, 47 з яких були вщент розбиті. 54 аварії трапилися безпосередньо на Ненаситецькому порозі і каналі [11, додаток 1].

Згадує Я. П. Новицький на сторінках свого нарису «С берегов Днепра» і про церковні старожитності. В селі Андріївці, розташованому на лівому березі навпроти порогу Лишнього, від старої церкви залишилася чимала кількість церковних речей: антимінс 1784 р., предмети зі срібла (два хрести, один з яких напрестольний з підніжжям 1783 р., кадило і вінці 1781 р.), різний посуд (три чаші 1781 р.), книги (велике Євангеліє 1779 р., «Апостол» 1759 р.), ікони (стародавня копія ікони Богоматері з дитиною) та багато іншого [8, сс. 101 – 102]. Всі виявлені предмети давнини Я. П. Новицький волів бачити в «нашому», тобто Катеринославському музеї. Жоден предмет не повинен був пропасти, зникнути з поля зору істориків і громадськості.

Важливою для розуміння козацького світогляду і способу життя є інформація про козацькі скарби, приховані на островах і берегах Дніпра вздовж порогів. За легендами запорожці, ідучи з насиджених місць, закопували або затоплювали свої цінні речі. Вже сам факт того, що козаки залишали тут свої скарби, свідчить про їх намір сюди повернутися. Таким чином, у переказах віддзеркалювалася туга за минулими часами, за козаччиною і сподівання на їх повернення в майбутньому. Гроші козаки закопували, як правило, у могилах, по балках, під дубами і на островах. З розповіді діда Грицька Усатого, козаки, на острові Пурисовому, сховали дванадцять мідних гармат з червонцями. Така сама гармата, за словами діда, захована і на Гадючій порозі [4, сс. 52 – 53]. З оповідей старожилів відомі і інші місця схованок – на островах Таволжаному [8, с. 84], Сторожевому [8, с. 90], Кухарському [8, с. 112], в урочищі Круглик [8, с. 97], балці Лишній [8, с. 103], на Пурисовій могилі [8, с. 132].

Використані Я. П. Новицьким у своїх роботах етнографічні дані, на основі яких і з'явився цикл про скарби, потребують критичного до них ставлення. Було б невірним класифікувати всі згадані автором випадки саме як скарби в поширеному розумінні цього слова. Наприклад, викликає великі сумніви факт ховання скарбів на дніпровських островах і скелях. Острови на Дніпрі, тим паче в районі порогів, відрізнялися мінливим характером. Частина з них постійно змінювала свої контури, інша частина періодично затоплювалася. Деякі острови час від часу «мігрували» руслом вздовж течії. Сезонні підвищення рівня води в Дніпрі спричиняли до розмиття берегів і знищення рослинності навіть на відносно великих островах. Тому сховати скарб на одному з них означало втратити його назавжди. Козаки, які здавна проживали на цих територіях, звичайно знали особливості Дніпра. До виникнення подібних чуток і легенд могли підштовхнути знахідки залишків кораблів, затонулих на особливо небезпечних ділянках порожистої

частини Дніпра, елементів їх оснастки, озброєння, а також вантажу, що ними перевозився.

Джерелознавча база робіт Я. П. Новицького, присвячених Дніпровським порогам, складається з низки архівних, писемних та етнографічних джерел. Серед архівних джерел чинне місце належить справам з Покровського собору в Олександрівську [8, сс. 99 – 100]. Завдяки ним авторові вдалося зробити невеликі екскурси в історію селищ, розташованих вздовж Дніпра в районі порогів. Чисельні плани поміщицьких дач, а також різноманітні карти Я. П. Новицький використовує для з'ясування точних розмірів островів, правильності написання їх назв та розташування. Найбільш часто можна зустріти посилання на плани дач Іваненка 1893 р. [8, сс. 73, 91, 96, 117], Арапова 1780 р. [8, сс. 73, 77 – 78, 91 – 92, 94, 96, 109, 122, 129], Ушакова [8, сс. 78 – 79] і Гіжицького [8, с. 93], карти генерального штабу [8; сс. 73, 86, 122, 130] та атлас Дніпра віце-адмірала Пушціна [8, сс. 77, 86, 109, 129, 138]. З тією ж метою автор звертається і до вже опублікованих робіт Д. І. Яворницького [8, сс. 66, 78, 87, 91, 94, 109, 117, 122, 126, 134, 138], Лемберга [8, сс. 72, 78, 109, 117, 122, 129, 134, 138], Г. Боплана [8, сс. 67, 77 – 78, 82, 109, 134, 138], А. Афанасьєва-Чужбинського [8, сс. 73, 78, 109, 117, 122], Е. Лясоти [8, сс. 67, 77, 82, 109], І. Гізеля [8, с. 72], Бухтева [8, сс. 78, 92, 117, 122, 126, 129, 134, 138]. Такий підхід дозволив уникнути викривлень стосовно розмірів і назв островів, оскільки заміри робилися в різні пори року на протязі кількох століть. На підставі аналізу вищезгаданих джерел, автор вказує на деякі розбіжності між планами і картами та дійсним знаходженням островів, їх назвами, і розмірами [8, с. 71]. Не дивлячись на використання архівних і картографічних матеріалів, їх все одно було недостатньо для комплексного розкриття теми порогів на Дніпрі. Прогалини автор вміло заповнив етнографічними матеріалами. Я. П. Новицький став одним із перших, хто почав використовувати в наукових цілях в якості цінного історичного джерела свідчення старожилів.

Неперевершений поетичний образ Дніпровських порогів описаний Я. П. Новицьким відлунням відобразився в таких роботах сучасників, як «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа» та «Дніпрові пороги» Д. І. Яворницького [7, с. 29]. В вищезазначених роботах можна зустріти подекуди цілі абзаци тексту, цілком ідентичні тексту з публікацій Я. П. Новицького. Так, Д. І. Яворницький в книзі «Дніпрові пороги» наводить десятки топонімічних легенд і переказів про походження назв островів, забор, балок та інших об'єктів неподалік сіл Петровське-Свистунове, Язикова (Федорівка), Андріївка, Маркусова з робіт Я. П. Новицького «Запорож'є в пам'ятниках устного народного творчествa» и «С берегов Днепра» [12, сс. 14, 106]. При цьому прізвище автора слів вказується лише в небагатьох місцях [13, сс. 86, 93]. Втім, такий хід речей легко пояснити тісною співпрацею двох краєзнавців. Відомо, що Д. І. Яворницький склав компанію Я. П. Новицькому в одній з подорожей на Дніпровські пороги [14, с. 135]. Тому не дивно, що обидва вчені в своїх книгах і статтях використовували той самий матеріал, спільно добутий у експедиції.

Окрім природно-географічного, фольклорно-етнографічного опису Дніпровських порогів і навколишньої місцевості, Я. П. Новицький зробив вагомий внесок у їх фотофіксацію. Протягом 1900 – 1917 рр. він зробив декілька сотень фотографій, більшість з яких, на жаль, не збереглася. Основними об'єктами зйомок стали історичні краєвиди Олександрівського повіту, серед яких і пороги. Наразі деякі знімки, зроблені Я. П. Новицьким на початку ХХ ст. зберігаються в його архіві в

Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України та в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [12, сс. 129 – 130].

Вивчення наукової спадщини таких видатних вчених, як Я. П. Новицький, відкриває перед сучасним дослідником несправедливо забуті сторінки власної історії і культури. Дніпровські пороги – лише невеликий, але дуже яскравий і змістовний епізод в науковій спадщині вченого, на який слід звернути увагу сучасним історикам, географам, біологам та іншим дослідникам. На сторінках чисельних праць краєзнавця знайшли своє місце досвід, знання та уявлення місцевого населення про історичне минуле. Своїми нарисами Я. П. Новицький запропонував науковцям і широкому загалу замислитися не тільки над проблемою дослідження Дніпровських порогів, але і над необхідністю збереження унікального куточку власної землі, історії і духовності. Топонімічні викладки і екологічні екскурси Я. П. Новицького показують неминучість змін в регіоні, а тема скарбів неодноразово свідчить про глибинний, підсвідомий зв'язок місцевого населення, нащадків козаків зі своїм краєм і зі своєю історією.

Бібліографія

1. Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник / Е. Лясота // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97 – 111.
2. Боплан Гійом Левассер де / Г. Боплан. – Опис України. – Львів : Каменяр, 1990. – 301 с.
3. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1863. – Часть 1 : Очерки Днепра. – 468 с.
4. Новицкий Я. П. Запорожские и гайдамацкие клады : Малорусские народные предания, поверья и рассказы / Я. П. Новицкий. – Екатеринослав, 1906. – 75 с.
5. Новицкий Я. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности / Я. Новицкий. – Запорожье : Тандем-У, 2005. – 120 с.
6. Новицкий Я. Город Александровск в 1837 году : Статистическое описание по архивным данным / Я. Новицкий // Твори в 5-ти томах. – Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. – Т. 1. – С. 312 – 323.
7. Яків Новицький – видатний дослідник і діяч Запорізького краю / [А. Бойко, А. Бровко, Б. Бровко, Л. Іваннікова] // Твори в 5-ти томах. – Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. – Т. 1. – С. 10 – 47.
8. Новицкий Я. С берегов Днепра : Очерки Запорожья / Я. Новицкий // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав : Тип. Губернского Земства, 1905. – С. 11 – 205.
9. Жалоба трех бывших Запорожцев Новороссийскому губернатору Н. Д. Языкову на притеснения со стороны земского комиссара Новопавловского уезда Т. Овсянникова (1779 года, октября 23) // Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений. – Екатеринослав : Тип. Губернского Земства, 1914. – С. 36 – 37.
10. Шаповалов Г. І. Про внесок Я. П. Новицького і Д. І. Яворницького у розвиток гідроархеології Дніпра (до 40-річчя діяльності ЕПАР) / Г. І. Шаповалов // «Державна етнонаціональна політика : правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України». 4 – 6 жовтня 2007 року. Запоріжжя. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2007. – С. 410 – 411.

11. Иловайский А. С. Днепровские пороги / А. С. Иловайский. — К. : Тип. Т. Г. Мейнандера, 1911. — 151 с.
12. Іваннікова Л. Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог / Л. Іваннікова. — Запоріжжя : АА Тандем, 2010. — 388 с.
13. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги : Географічно-історичний нарис / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ : Промінь, 1989. — 142 с.
14. Еварницький Д. І. (Яворницький Д. І.) Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. — К. : Веселка, 1995. — Ч. I, Ч. II. — 447 с.

Мордовской М. М.

Днепровские пороги в научном наследии Я. П. Новицкого

Я. П. Новицкий — один из первых исследователей Запорожского края, начавший всестороннее изучение феномена Днепровских порогов. В его научных работах нашли отображение природа, экология, история, фольклористика района порогов.

Mordovskoy M. M.

Dneprovsky thresholds in Y. Novitsky's scientific heritage

Y. Novitsky — one of the first researchers of the Zaporozhye edge, begun comprehensive study of a phenomenon of Dneprovsky thresholds. The nature, ecology, history found display in its scientific works, the region of thresholds.

Телюпа С. О.

ЧУМАЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ У НАУКОВОМУ СПАДКУ Я. НОВИЦЬКОГО

Результати наукової діяльності Я. Новицького, що розпочалась приблизно з 70-х років XIX ст., беззаперечно вважаються одними з найцінніших у дослідженні історії Катеринославщини та Південної України в цілому. На сьогоднішній день маємо значні зібрання етнографічного матеріалу, прозової та пісенної фольклорної традиції південного краю, записи переказів та розповідей про старовину, а особливо запорозьку; публікації результатів евристичної роботи в архівосховищах, якими стали описи документальних матеріалів з історії перш за все Олександрівська та Олександрівського повіту; видані численні комплекси документів, узагальнюючі статті з історії міста Олександрівська.

При цьому дослідники наукового спадку вченого відзначають, що до теперішнього часу дійшла лише частина його робіт. Під час утисків з боку влади, з квартири дослідника було вилучено зібрання етнографічного матеріалу. З тих же причин була загублена ще одна частина записів, яку Я. Новицький передав до Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, — після Емського указу 1876 р. відділ було ліквідовано, а його члени зазнали переслідувань [1, с. 8]. Окрім цього, вже після смерті вченого, архів його потрапив до різних установ Української Академії Наук, що призвело до розпорошеності більшості публікацій разом з численними археографічними та етнографічними колекціями. Все це зумовило малодоступність матеріалів, а разом із тим і проблемність досліджень спадку видатного краєзнавця.

Внесок Якова Павловича у вивчення історії краю було відмічено ще його сучасниками, зокрема М. Ф. Сумцовим, який наголошував на непересічній цінності його роботи в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства; Д. І. Яворницьким, Д. Ф. Чернявським, В. Дорошенком, які надзвичайно високо оцінювали Я. П. Новицького як етнографа Катеринославщини [2, сс. 81 – 82]. Постать вченого та його діяльність, що неодноразово ставали об'єктами досліджень протягом першої чверті ХХ ст., в подальшому, у зв'язку з особливостями політичного життя регіону та країни в цілому, були штучно призабуті. Певне поновлення інтересу до його постаті, що почалося тільки наприкінці 80-х років ХХ ст., поступово набрало обертів. Результатом цього процесу стало 5-ти томне археографічне видання робіт вченого, організоване Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького, а разом з тим і цілий ряд студій стосовно різних аспектів, які так чи інакше висвітлювались в науковому доробку вченого [1; 3; 4]. Так, об'єктами окремих досліджень ставали його публікації в періодичних виданнях, міфологічні та релігійні мотиви у переказах селян на основі записів дослідника, чиновництво Південної України останньої чверті ХVIII – другої половини ХІХ століть та інше [5; 6; 7]. Крім того почалося видання епістолярної спадщини дослідника, результатів його діяльності в окремих напрямках. Внесок Я. Новицького у розвиток фольклористики було розглянуто в роботах Л. Іваннікової, яка охарактеризувала постать вченого як найвидатнішого знавця та дослідника Запоріжжя [2, с. 81]. Не дивлячись на це, в науковому спадку Я. Новицького залишається ще багато матеріалу, що висвітлює інші сторони історії Південної України та потребує окремих досліджень.

Значне місце в зібраннях фольклору, записах переказів про старовину та студіях вченого, проведених на основі архівних матеріалів, займає тема чумацтва. Цей загальноукраїнський феномен не ставав предметом окремих досліджень Я. Новицького. В результаті в матеріалах, знайдених та опрацьованих ним, згадки щодо чумацького промислу є поодинокими. Певне виключення становлять записи пісенного фольклору. Готуючи зібраний пісенний матеріал до публікації, дослідник розподілив всі записи за жанровим принципом, в результаті чого в окремий розділ були віднесені чумацькі пісні [8].

Тема чумацького промислу в науковому спадку Я. Новицького здебільшого висвітлюється саме у зібраннях фольклору та записах усної традиції, що зумовлює необхідність визначення рівня об'єктивності зібраних матеріалів та принципах науковості, яких дотримувався вчений в процесі своєї роботи. Це питання постає ще через відсутність на той момент в дослідницьких колах чітко визначених загальних принципів збирання етнографічного та фольклорного матеріалу, через що рівень професійності тогочасних студій з історії та етнографії краю не завжди був належним.

Якщо ж говорити про науковість зібрань Я. Новицького, то дослідник провів значну підготовчу роботу перед початком безпосереднього пошуку та запису матеріалів. Упорядники останнього видання творів вченого відмічали, що «коли про усну історію та її значення в наукових колах ще не йшлося, або йшлося в контексті зовсім ненаукового романтизму, Я. П. Новицький акцентував увагу на усній історії, як складовій історичної пам'яті» [3, с. 5]. Що стосується проблеми інформативних можливостей та достовірності зібраних науковцем матеріалів, то треба відзначити, що у Новицького була розроблена його власна програма збирання етнографічного матеріалу, вперше надрукована в «Катеринославських

губернських відомостях». Більшість принципів, визначених вченим в програмі, згодом стали загальноприйнятими у науковому колі — запис безпосередньо під час спілкування, нотування почутих варіантів пісень, подання почутого матеріалу без змін та редагувань, а також обов'язкова фіксація особистих даних інтерв'юєра [1, с. 26].

Проте, аналізуючи фольклорні записи Я. Новицького, зокрема пісенну його частину, зустрічаємо певні розбіжності в текстах за різними публікаціями. Це дало привід вже згадуваній дослідниці внеску Я. Новицького до фольклористики Південної України Л. Іванніковій дійти висновку, що в деяких випадках вчений публікував матеріали по пам'яті, що є достатньо суттєвим відхиленням від визначених у програмі вимог [1, с. 23]. Не дивлячись на це, принципи, що використав під час своєї роботи дослідник, були на той момент дійсно прогресивними. І в першу чергу це стосується його відношення щодо використання інформативних можливостей зібраних ним матеріалів. Вчений не став долучатись до розповсюдженої на той момент практики, під час якої відбувався підбір етнографічного та фольклорного матеріалу для ілюстрації вже існуючих історичних поглядів щодо особливостей розвитку регіону, а намагався поєднати вже прийняті схеми разом з картиною, що складалася на основі зроблених записів фольклору та усної традиції. Згодом це буде широко використовуватися під час досліджень з усної історії.

Серед всього різноманіття наукового спадку Я. Новицького явище чумацтва знайшло своє відображення в трьох групах матеріалів. До першої треба віднести результати вище згадуваної значної евристичної роботи, проведеної науковцем в архівосховищах. Що стосується другої групи матеріалів, то її складають зібрання усної традиції: записи переказів та розповідей старожилів про минулі часи. Третьою, найбільшою групою, можна виділити добірку записів усного та пісенного фольклору.

Кожна з груп має свої певні особливості у висвітленні промислу, оскільки, як вже зазначалося вище, Я. Новицький не проводив окремих досліджень стосовно не тільки цього, але й промислів населення Катеринославщини взагалі. Крім того характерною рисою для всіх трьох груп є вже згадувана розпорошеність по різних архівних установах та бібліотеках. В працях, що належать до першої групи джерел, тема промислу представлена досить побіжно. Чумацтво проходить в контексті опису адміністративно-територіального устрою та процесу впровадження держаних установ, що зумовило розгляд в основному шляхів, якими рухались промисловці [9; 10]. Основу інформації, що стосується явища чумацтва, розміщеної у матеріалах другої групи, складають відомості про систему шляхів в цілому та перевози на них, а також певні особливості організації промислу, що були пов'язані з їхніми взаємовідносинами з запорожцями, ногайцями, татарами [11; 3, сс. 48 — 184].

Хоча в обох групах висвітлюються тематично однакові моменти, існує суттєва відмінність у способах їх представлення. Відображення тієї ж системи шляхів у різних групах полягає в тому, що в першому випадку дослідник спирався на офіційні документи урядових установ, а в другому ті ж сухопутні сполучення представлені з точки зору пересічних селян чи колишніх запорожців, які безпосередньо контактували з чумаками. Тому навіть у визначенні напрямків шляхів в першому випадку використовуються прив'язки до населених пунктів, що були відомі урядовим установам, а в другому, окрім населених пунктів, прив'язки

робились безпосередньо до особливостей місцевості, якими проходили шляхи — наявність могил, урочищ, балок та інше [9, с. 19; 10, с. 146; 11, сс. 15 — 16, 65].

Окремо постає третя група матеріалів — зібрання прозового та пісенного фольклору [1; 8; 12; 13]. Як вже зазначалося вище, Я. Новицький виділяв чумацькі пісні в окремий розділ. Дослідником була зібрана значна кількість пісенного матеріалу. На сьогоднішній день в записах та публікаціях вченого нараховується близько 30 чумацьких пісень. Для порівняння, в роботі І. Рудченко, присвяченій виключно чумацькому пісенному фольклору, їхня кількість дорівнює 60, і це з урахуванням того, що в першому випадку збір проходив в межах Катеринославщини, а в другому — всієї України [14]. В 1976 р. було здійснено найбільш повне на сьогоднішній день видання чумацького пісенного фольклору. Упорядники видання, проаналізувавши весь зібраний матеріал, розподілили його на шість тематичних груп. Пісні, записані Я. Новицьким, увійшли до кожної з них [13].

Якщо говорити про особливості даної групи матеріалів у відображенні явища чумацтва, то в першу чергу треба відзначити той факт, що, спираючись на датування пісень, записи більшості з них були зроблені вже після вироблення науковцем спеціальної програми. Крім того, у Якова Павловича вже був досвід подібної роботи, що обумовило належний рівень науковості не лише у процесі запису, а й безпосередньо при публікації фольклорних текстів. Обов'язковим було звіряння друкованого тексту з рукописом. Крім цього, дослідник сам робив коректурні правки, про що свідчать численні згадки в листах. Також важливою рисою публікацій історичних пісень було те, що під ними він подавав розгорнуті наукові коментарі, усні перекази, якими ілюстрували співаки свої пісні [1, с. 16].

Серед втрачених матеріалів була значна кількість фольклорних зібрань [1, сс. 8 — 10]. Певна, достатньо суттєва за обсягом частина була опублікована у виданнях інших дослідників. Серед таких можна назвати понад 50 зразків фольклорної прози, що були видані в праці М. П. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» [15]. Згодом дослідник опублікував невелику кількість пісень, записаних Я. Новицьким, що увійшли до його женецьких видань «Нові українські пісні про громадські справи» та «Політичні пісні українського народу» [16; 17]. Крім того чумацькі пісні зібрані Я. Новицьким публікували у своїх збірках О. Хмілевська та П. Чубинський [18, сс. 510 — 511, 543; 19, сс. 1040 — 1041, 1062, 1063, 1068]. Сам же етнограф видав пісенний матеріал у, як називав його сам Я. Новицький, катеринославському збірнику, що побачив світ у 1894 році під назвою «Малорусские народные песни, преимущественно исторические» з підзаголовком «собранные в 1874 — 1894 гг.» [8]. Про вдалість публікації можна судити з того, що сам дослідник у одержаних 200 авторських примірниках збірника власноручно робив правки на сторінках [2, с. 94].

Стосовно зібрання чумацьких пісень хотілося б ще відмітити, що характерною ознакою пісенних зібрань Я. Новицького загалом, є велика кількість записів від жінок. Дослідники-фольклористи, аналізуючи цей процес, відмічали, що така «фемінізація призводила до переміщення уваги від діяча, яким у даному випадку виступав чумацький співак, та дії на почуття, зникнення деталей, що характеризували подію та місцевість, збагачування образності викладу». Жінки, як уособлення родинної пам'яті, трансформували згідно зі специфікою свого світогляду частину запорозької духовної спадщини, змогли передати її наступному поколінню.

Процес поступового переходу історичних та станових пісень до жіночого репертуару і був зафіксований Я. Новицьким [1, сс. 39 – 40].

В цілому ж, якщо говорити про висвітлення чумацького промислу у науковому спадку Я. Новицького, необхідно відзначити значні інформативні можливості матеріалів вченого для дослідження багатьох аспектів чумацького промислу. Хронологічно в них охоплюється проміжок часу приблизно від середини XVIII і до кінця XIX ст., тобто два періоди у розвитку чумацького промислу – найбільшого розквіту, що відбувається в першій чверті XIX ст., а також період занепаду промислу, що розпочинається приблизно в середині століття. Регіон розвитку промислу, що розглядається, обмежується територіальними межами досліджень вченого, тобто тодішньою Катеринославщиною.

Найбільш докладно представлена система чумацьких шляхів та перевозів. В першу чергу це стосується частини Муравського шляху, який також носив назви Чумацького, Великого та Кримського. До сьогоденного часу залишається відкритим питання про те, чи був Муравський шлях шляхом у сучасному розумінні цього слова, або ж ця назва використовувалась для означення лише напрямку перевезення вантажів чумаками та руху інших вільнопромисловців. Архівні документи віднайдені Я. Новицьким дають лише приблизне уявлення про розташування шляху. Так, в одному з опублікованих вченим документів відмічається, що «в разсужденіе большой дороги, идущей из Крымскаго полуострова, по которой промышленники идут с солью и другими товарами, учреждена таможня, а за рекою Московкою карантин в 4-х верстах от крепости» [9, с. 19].

Той проміжок Муравського шляху, що проходив по території Катеринославщини, краще представлений в записах на основі споминів місцевих жителів, а також легенд та переказів. В роботі Я. Новицького «С берегов Днепра. Путевые записки и исследования» описана гілка Муравського шляху, що мала назву «Большой и битой» та пролягала з Новомосковська через Олександрівськ на Крим. Описаний шлях зі Старо-Самарського ретраншементу через Богородицьку фортецю, з якої здійснювався підвіз товарів до Олександрівської фортеці і далі через Херсон та Кінбурн до міст Чорного моря. Цю інформацію дослідник отримав в результаті спілкування зі старожилами Сотченком та Мусієнком [3, сс. 75 – 83]. Даний фрагмент шляху до цього не знаходив відображення в дослідженнях етнографів краю, більшість з яких, як наприклад Г. Данилевський, проводили шлях на Крим через межиріччя водних басейнів Дніпра та Сіверського Дінця [20, сс. 79 – 81].

Найголовнішими чумацькими переправами по праву вважались Бериславська та Микитинська, проте на шляху до них солевозці змушені були проходити ще через цілий ряд перевозів, що утримувались запорожцями та іншими представниками місцевого населення. Відомості стосовно цих перевозів є особливо цінними, адже поруч з останніми розміщувались випаси, водопої та шинки. В записаних розповідях Михайла Антоновича Книрика та Трохима Ковбаси, зроблених Я. Новицьким, знаходимо опис Язиківського перевозу, «що лежав на Великому шляху, який йдучи від Самари через Свистулів степ, ділився на два: один у напрямку Олександрівська, а інший саме на Язиківський перевіз та на Перекоп» [3, с. 82]. Згаданий опис є досить детальним та містить інформацію про грошові витрати на переправу та умови випасу, що в той період існування чумацтва був вже проблемним аспектом. У розповіді розкривається роль шинка в житті чумака як особливого атрибуту переправ та перевозів. Про початок використання перевозу йдеться у розповіді вже згадуваних Сотченка та Мусієнка і визначається «с

Екатерины до 1820-го», а територіальне розташування окреслювалося як «нижче порога Будильського», що в дійсності не був порогом. У розповіді Трохима Ковбаси перевіз бере свій початок приблизно з 1816 року. Крім цього відмічаються напрямки подальших шляхів чумаків на Самарь, Оріхов, Перекоп, Керч, Крим, Дон та товари, що перевозилися [3, сс. 75, 83]. Також описана Кічкаська переправа, де з квітня йшли валки на Крим, Таврію, та «Донську дорогу», що являла собою розгалуження Муравського шляху в районі міста Олександрівська і вела на Дон [3, с. 146; 4, с. 296]. Важливу роль в реконструкції чумацького шляху на Крим мають розповіді старожилів, що використовували для прив'язок могили (кургани), які в значній мірі збереглися. За ними орієнтувалися в свій час самі чумаки [11, с. 16]. Крім того ці могили ще називалися сторожовими — там знаходилась козацька сторожа, що забезпечувала раніше безпеку чумаків на певному проміжку шляху.

Взагалі в чумацькому промислі запорожці відігравали важливу роль. В більшості випадків в народній уяві залишився ідеалізований образ відносин між запорожцями та чумаками, в якому перші виступали як захисники промисловців. Проте взаємовідносини між цими двома соціальними групами були більш складні. Підтвердженням тому є згадки місцевих жителів, які були опитані Я. Новицьким. В них згадується і запорозька сторожа. Відмічається, що була система умовних позначень між чумаками та козаками, для чого використовували, так зване, «ратище». Коли «ратище» стояло над шляхом — це означало місце оплати охорони. В даних випадках оплата мала натуральну форму — треба було залишити харчі сторожі. Ратище також виконувало роль сигналу про небезпеку, коли розташовувалось посеред шляху. Козаки проводжали чумаків по 10 верст і мінялися, отримуючи за це ще й «могорич», гроші, а той і вола на «махань» [11, с. 101]. У пісенному чумацькому фольклорі відобразилась і допомога чумаків війську [8, сс. 25 — 26; 13, с. 183].

Проте у пам'яті населення залишила свій слід і інша сторона взаємовідносин. Запорожці, сприймаючи охорону чумаків за свою безпосередню роботу, жорстоко карали тих, хто відмовлявся платити за їхні послуги. Крім того зустрічаємо спомини старого запорожця, який розповідає про те, як розважався перевертаючи чумакам вози, що мало б завдавати їм значних збитків [11, сс. 50, 101].

Потерпали чумаки також і від нападів татар. Ці події особливо яскраво збереглися в народній пам'яті та в чумацькому пісенному фольклорі, утворивши цілий блок пісень. Судячи з текстів, пісні відобразили цілий ряд ситуацій зіткнення чумаків з татарами та грабіжниками — зайняття волів, напади орди на чумаків в Криму, перемога чумаків над розбійниками [13, сс. 162, 178, 183].

Взагалі в чумацьких піснях знайшли своє відображення важливі моменти чумацького промислу. Однією з основних таких тем була тяга чумаків до шинків, яка доводила їх до обміну чи продажу волів, що в свою чергу призводило до розорення господарств чумаків, які не мали додаткових можливостей заробітку. Багато пісень було присвячено темі смерті чумака в дорозі, далеко від дому, від хвороб, що було досить поширеним, зважаючи на характер їх занять [13, сс. 229, 252, 257, 271, 276, 296 та ін.]. В піснях, ніби підсумовуючи всі тяжкості життя чумаків, лунає і мотив тяжкої долі дружини чумака і його власне безталання в цілому [14, с. 85]. Отримуємо інформацію і про похорони чумаків і пов'язані з цим традиції та обряди; розподіл майна, що здійснювався за принципом — частина жінці, частина церкві.

Крім труднощів, з якими стикалися чумаки, займаючись своїм промислом, тексти даних пісень дають змогу простежити особливості розвитку чумацтва взагалі. Наприклад, можна виділити напрями шляхів, якими ходили чумаки. Поряд з описами шляхів на Дон згадуються напрямки на Київ та до Польщі.

Образ чумака знайшов відображення також у прозовому фольклорі, і в першу чергу в легендах про скарби. Це було пов'язане з певною загадковістю, що мала постать чумака у свідомості місцевого населення. Останнє, перебуваючи прикріпленим до землі, завжди очікувало чумаків, які привозили новини з інших губерній імперії [20, сс. 68 – 69]. Небезпека чумацького промислу зумовлювала героїчність промисловця у свідомості селян. Через це в значній частині легенд про скарби фігурують саме чумаки. Вони першими дізнаються від старих запорожців про сховані скарби, а останні найчастіше знаходяться в могилах поблизу чумацької дороги. Прибутковість промислу призвела до виникнення переказів про безпосередньо чумацькі клади [11, сс. 16, 42].

Підсумовуючи все вищезазначене, можна говорити, що не зважаючи на відсутність окремих студій Я. Новицького щодо чумацького промислу, зібрані та опубліковані ним матеріали стосовно історії Катеринославщини можуть бути використані як цінні джерела при дослідженні чумацтва на Півдні України. В цих матеріалах, що умовно можна розподілити на три групи (роботи на основі архівних документів та їх публікації; записи усної традиції; пісенні та прозові фольклорні зібрання) висвітлюється широкий спектр питань пов'язаних з чумацьким промислом. В деяких випадках, інформативні можливості записів Я. Новицького є особливо цінними. Це стосується, в першу чергу, відомостей про чумацькі шляхи. Пісенний фольклор, легенди та перекази, в яких відображений образ чумака, відіграють велику роль у вирішенні питання місця та значення чумака в житті населення Південної України. Достатньо високий рівень науковості досліджень Я. Новицького підтверджує непересічну цінність цих матеріалів.

Бібліографія

1. Новицький Я. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький [упоряд. Людмила Іваннікова, Ірина Павленко]. — Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2009. — Т. 3. — 440 с.
2. Іваннікова Л. Фольклористика Півдня України: сторінки історії / Л. Іваннікова. — Запоріжжя, 2008. — 292 с.
3. Новицький Я. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький [упоряд. Анатолій Бойко]. — Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. — Т. 1. — 508 с., 16 с. іл.
4. Новицький Я. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький [упоряд. Людмила Іваннікова]. — Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. — Т. 2. — 510 с., 16 с. іл.
5. Аванесян Д. Публікації Я. Новицького на сторінках «Катеринославских губернских ведомостей» / Д. Аванесян // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2009. — Т. 18. — С. 216 – 230.
6. Ликова В. Міфологічні та релігійні мотиви у переказах селян Південної України, записаних Я. Новицьким / В. Ликова // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2009. — Т. 18. — С. 239 – 254.
7. Панкеев О. Чиновництво Південної України останньої чверті XVIII – другої половини XIX століття у спадку Я. П. Новицького / О. Панкеев // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2009. — Т. 18. — С. 255 – 263.

8. Новицкий Я. П. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные в Екатеринославской губернии в 1874 — 1894 гг. / Я. П. Новицкий // Сборник историко-филологического Общества при Харьковском университете. — 1894. — Кн. VI. — 348 с.
9. Новицкий Я. П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. 1775 — 1783 : Архивные материалы / Я. П. Новицкий. — Александровск, 1910. — 38 с.
10. Новицкий Я. П. История города Александровска в связи с возникновением крепостей Днепровской линии 1770 — 1806 / Я. П. Новицкий. — Екатеринослав : Тип. Губернского Земства, 1905. — 176 с.
11. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье / Я. П. Новицкий. — Рига : Спридитис, 1990. — 118 с.
12. Новицкий Я. П. Запорожские и гайдамацкие клады. Малорусские народные предания, поверия и рассказы, собранные в Екатеринославщине, 1873 — 1906 г. / Я. П. Новицкий. — Екатеринослав, 1908. — 78 с.
13. Чумацькі пісні / [упоряд. О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук, А. І. Іваницький]. — К. : Наукова думка, 1976. — 542 с.
14. Рудченко И. Чумацкие народные песни / И. Рудченко. — К., 1874. — 356 с.
15. Драгоманов М. П. Малорусские народные предания и рассказы / М. П. Драгоманов. // Издание Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества. — К., 1876. — Т. III — 462 с.
16. Драгоманов М. П. Нові українські пісні про громадські справи / М. П. Драгоманов. — Женева, 1881. — 356 с.
17. Драгоманов М. П. Політичні пісні українського народу / М. П. Драгоманов. — Женева, 1883 — 1885. — Ч. 1. — 136 с.; Ч. 2. — 225 с.
18. Хмільевська О. М. Українські народні пісні / О. М. Хмільевська. — К. : Музична Україна, 1967. — 736 с.
19. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования / П. Чубинский. — Спб., 1874. — Т. V. — 1239 с.
20. Данилевський Г. П. Чумаки / Г. П. Данилевский // Сочинения. — Спб., 1933. — Т. 1. — 109 с.

Телюпа С. А.

Чумацький промисел в науковому спадку Я. Новицького

В статті аналізуються матеріали наукового спадку Я. Новицького, в яких знайдено відображення чумацького промислу. Проводиться розподіл даних матеріалів на групи, визначення їх інформативних можливостей і цінності при дослідженні чумачества.

Telyupa S. O.

Chumackiy trade in scientific legacy of Ya. Novickiy

Article is devoted to the analysis of Y. Novickiy scientific legacy materials, chumackiy trade found the reflection in which. Distributing of these materials is conducted on groups, determination of their informing possibilities and value at research of chumachestva.

ДНІПРОВСЬКИЙ ПОРІГ STERNICK (СТЕРНИК) НА КАРТАХ XVIII СТ.

Серед багатьох авторів, які протягом століть писали про Дніпровські пороги, не було цілковитої однастайності щодо назв і кількості цих природних утворень. Так, у XIX – XX ст. порогами вважалися 9 об'єктів – скельних пасом, які повністю перегороджували течію ріки від берега до берега. Натомість у XVI – XVIII ст. до числа порогів зараховувалися й деякі значні забори – пасма, що перегороджували ріку частково, лишаючи прохід [1, с. 18; 2, сс. 12 – 13]. Всі вони можуть бути точно локалізовані за допомогою якісного картографічного матеріалу XIX – XX ст. Не ставлячи перед собою такої мети, автор пропонує гіпотезу щодо локалізації порогу Sternick (Стерник), позначеного на кількох західноєвропейських картах XVIII ст.

Вперше топонім Sternick зустрічається на картах, які ілюструють події Російсько-турецької війни 1735 – 39 рр. Розглянемо три друковані карти з колекції бібліотеки Бернського університету (Швейцарія), представлені в електронній мережі Інтернет.

На карті «Провінції Турецько-татарські між Танаїсом, Бористеном та Богом...» Антуана Дю Шаффа (Ant. du Chaffat), надрукованій 1740 р., показані 13 Дніпровських порогів. Це: Cudak, Sursky, Luchan, Swonetz, Sinaluka, Nienasintz, Wolna, Tovolsibcni, Budick, Liman, Welnoi, Sternik, Zabora [3].

Карта «Театр війни 1737 року, солдатами Августа Російської Імператриці проти Турків і Татар веденої ...» того ж автора й року видання, відрізняється послідовністю розміщення порогів. На ній позначені: Kudak, Sursky, Luchan, Swonetz, Wolnoi, Nenasitetz, Sinaluka, Sowolscheni, Buditka, Lisnoi, Wolnoi, Sternik, Zabora [4].

Ще один варіант послідовності розміщення порогів презентує нам карта «Театр воєнних Російських перемог...» Матеуса Зойтера (Matthäus Seutter), надрукована в Аугсбурзі між 1640 та 1760 рр. На цій карті показані: Cudak, Sursky, Luchan, Swonetz, Sinaluka, Nenasintz, Wolna, Towolsibeni, Budik, Lisnai, Wolnoi, Sternik, Zabora [5].

На всіх трьох згаданих картах пороги графічно позначені тринадцятьма смугами, що перетинають Дніпро. Порожиста частина Дніпра у всіх випадках показана дуже схематично й дещо невірно: останній поріг (Zabora) помилково розміщений значно північніше річки Вільнянки – лівого притоку Дніпра. У той час, як 11-й поріг (Welnoi, Wolnoi – тобто Вільний) знаходився поряд з гирлом Вільнянки.

Більш точне й докладне зображення Дніпровського Надпорожжя презентує друкована «Нова й акуратна карта Кримської Тартарії, Азовського моря й частин річок Дніпро, Бог та Кубань», видана у Лондоні Джоном Лоджом (John Lodge) 1769 р. (з приватної колекції Паулуса Свена). На ній позначені Дніпровські пороги (the 13 Cataracts or Poroghi of the Dneper): 1. Kudack, 2. Surskoy, 3. Luchanskoy, 4. Zwonets, 5. Knaghinets, 6. Nenastiets, 7. Woronowa Sabora, 8. Wolinoi, 9. Budilskoy, 10. Litchnoy, 11. Tawalshanskoy, 12. Wolnoy, 13. Sternick [6].

У цьому переліку Kudack, Surskoy, Luchanskoy, Zwonets, Nenastiets, Wolinoi, Budilskoy, Litchnoy та Wolnoy відповідають тим дев'ятьом об'єктам, які вважалися порогами у XIX – XX ст. Це – Кодак, Сурський, Лоханський, Дзвонець,

Рис. 1. Фрагмент карти Джона Лоджа 1769 р.

Ненаситець, Вовнизький, Будильський, Лишний та Вільний. Пороги Knaghinets, Wogonowa Sabora, Tawalshanskoj — це відомі за багатьма джерелами Княгинець, Воронова Забора й Таволжанський. Серед близького за часом до карти Джона Лоджа картографічного матеріалу, де показані ці пороги, як приклад, можна назвати рукописний «Геометричний план Дніпровським порогам від Усть Самари до Олександрівської фортеці...» 1771 року та друківану «Карту кордонів Польщі ...» Джованні Антоніо Річчі Заноні 1772 року [7, д. 5051; 8]. Поріг Княгинець, який у XIX — XX ст. називався заборю Тягинською, знаходився у 5,5 км нижче порогу Дзвонецького, між правим берегом Дніпра та островом Кізлевим, поряд з сучасним лівобережним селом Запорожець Синельниковського району Дніпропетровської області [9, арк. 8; 10, с. 36]. Поріг Воронова Забора у XIX — XX ст. був відомий під тою самою назвою, але вже не вважався порогом. Він знаходився 4 км нижче порогу Ненаситецького, північніше острова Піскуватого, поряд з сучасним правобережним селом Військове Солонянського району Дніпропетровської області [9, арк. 10; 10, с. 36]. Поріг Таволжанський, який у XIX — XX ст. називався Таволжанською або Смольською заборю, лежав між однойменним островом та правим берегом Дніпра, 7 км нижче порога Будилівського, на південь від сучасного правобережного села Федорівка Запорізького району Запорізької області [9, арк. 11; 11, с. 329; 10, с. 38].

Тринадцятий поріг Sternick (Стерник), позначений на карті Джона Лоджа 1769 р. нижче Вільного, не відомий за синхронними картографічними та літературними джерелами східноєвропейського походження. Він також не згадується у пізніших узагальнюючих роботах з історичної географії Дніпровського Надпорожжя Д. І. Яворницького і сучасних працях В. Г. Чабаненка та М. М. Мордовського [2, сс. 12 — 13; 12, с. 43; 13, с. 138; 14, сс. 116 — 117].

На карті Джона Лоджа Sternick розміщений між маленькими річками Осокорівка (Ossiborofka R.) й Кічкаська (Kutchkasos R.), які впадають у Дніпро з лівого боку, північніше острова Хортиці (Chortitsy Isle). У наш час балка Осокорівка, по якій у XVIII ст. текла однойменна річка, є затокою Дніпровського водосховища, а балка Кічкаська перетворена на звалище відпрацьованої породи Запорізького

промкомбінату [10, с. 42]. До будівництва Дніпрогесу й створення Дніпровського водосховища в цьому районі знаходився важливий Кічкаський перевіз, відомий за літературними джерелами ще з X ст. під назвою «Крарія» [15, с. 49; 2, сс. 116, 123]. У щоденнику шляхтича Богуслава Машкевича середини XVII ст. в переліку Дніпровських порогів під номером 11 згадується поріг Кічкаський, (помилково поставлений перед 12-м – Вільним) [16, с. 413]. Однак відомо, що в урочищі Кічкась ніякого порогу або великої забори не було. На думку автора, причини його появи на картах XVIII ст. під назвою «Sternick» криються у складності навігації в цьому районі.

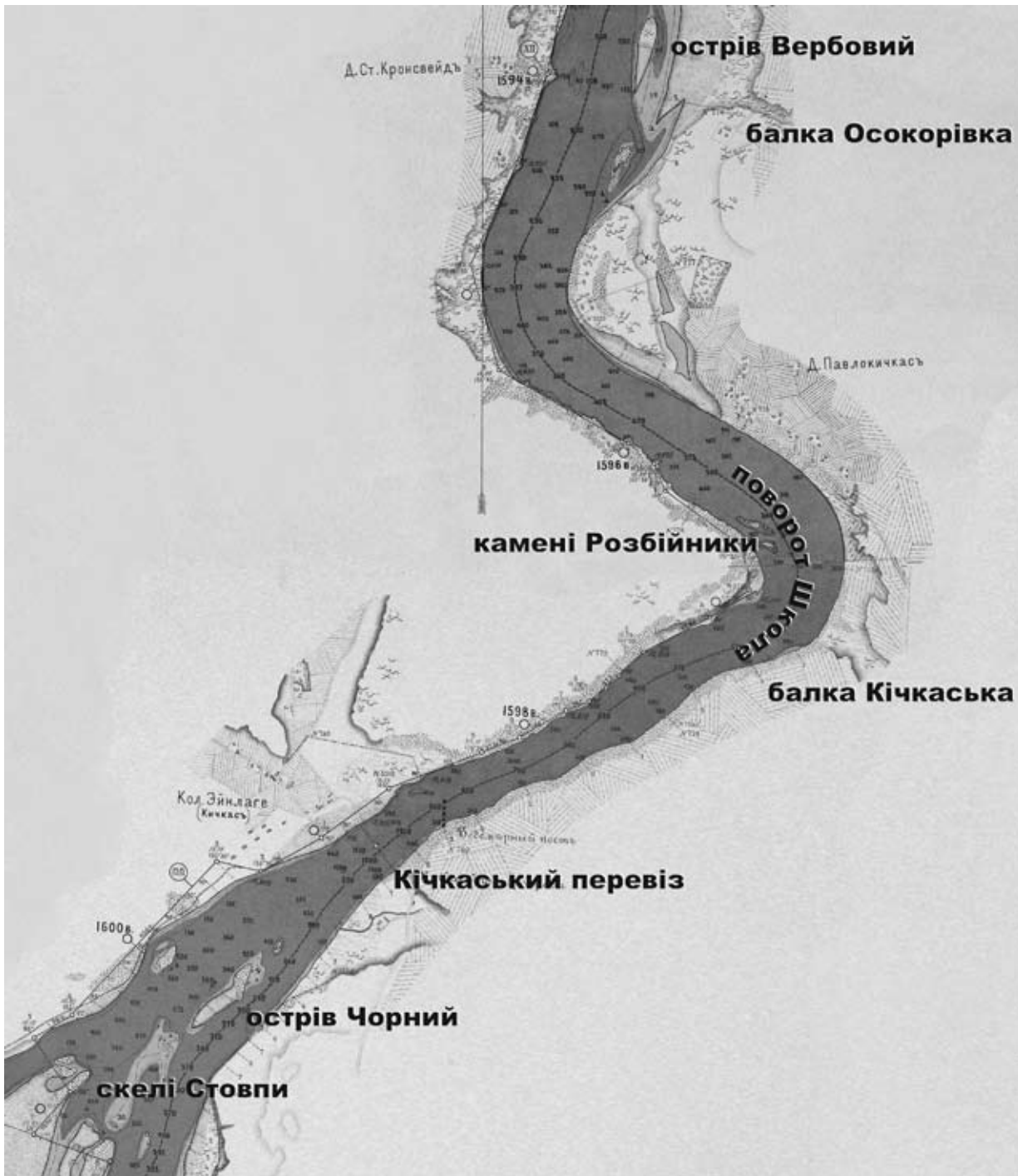

Рис. 2. Район Кічкаського перевозу на Дніпрі за матеріалами Дніпровської описової партії 1880 – 81 рр.

За 8,5 км від Вільного порогу, біля небезпечних каменів з красномовною назвою «Розбійники», навпроти гирла правобережної балки Кічкаської Дніпро, затиснений високими прямовисними скелями, робив надзвичайно крутий (до 70°) поворот управо (на південний захід). При підході до нього, здавалося, наче ріка тут раптово закінчується. В цьому районі русло Дніпра поступово звужувалося, сягаючи нижче балки Кічкаської ширини 171 м – найменшої на Нижньому Дніпрі. Це обумовлювало дуже високу швидкість течії – до 6,78 м/с навесні за вимірами, здійсненими на початку ХХ ст. [17, сс. 110 – 111; 18, с. 162; 9, арк. 15 – 16]. Проходження цього небезпечного місця потребувало від лоцмана великої майстерності, щоб уникнути зіткнення судна чи плоту зі скелями увігнутого лівого берега, куди прямувала потужна течія. Зважаючи на це, згаданий поворот отримав характерну назву «Школа». У лоцманів про неї склалася особлива приповідка: «Ще не той лоцман, що пороги пройде, а той, що й «Школу» мине» [1, сс. 32, 122 – 123].

Дійсно, проходження «Школи» вимагало навіть більше зусиль, ніж подолання деяких порогів. Наприклад, незначний Сурський поріг мав 0,5 м падіння води на 85 м своєї довжини [17, с. 69]. Тому й після будівництва судноплавних каналів на порогах у середині ХІХ ст. та утворення «Нового ходу» (шляху сплаву суден – прим. авт.) через Сурський поріг йшли «Старим ходом» (давнім шляхом сплаву суден, який співпадав з природним фарватером ріки – прим. авт.) [19, с. 93]. Ще простішим було проходження порогу Лишнього, який створював перепад води лише 0,06 м на 106 м довжини [17, с. 93]. Деякі лоцмани пропливали його, заплющивши очі, щоб показати свою досвідченість [11, с. 329].

Аналізуючи дані карти Джона Лоджа й зіставляючи їх з матеріалами ХІХ – ХХ ст., приходимо до висновку: поріг *Sternick* є не чим іншим, як пізніша «Школа». Підтвердженням гіпотези про ідентичність «Школи» та *Sternick*-а є сама назва останнього. В українській мові слово «стерник» (з наголосом на «и») є архаїчною формою слова «стерновий» – тобто людина, яка керує судном, працює стерном. [20, с. 413]. Саме від вміння стернового залежало успішне проходження «Стерника» (пізнішої «Школи»), який на шляху сплаву суден являв собою не меншу перешкоду, ніж справжній поріг. В якості порогу *Sternick* міг бути розміщений на карті ХVІІІ ст. внаслідок невірного тлумачення західноєвропейським автором даних своїх інформаторів.

Автор висловлює щирю подяку бібліотеці Бернського університету (Швейцарія), сайту «Папакома» (м. Маріуполь, Україна) та містеру Паулусу Свену (Paulus Swaen), Індіен Рокс, Флорида, США, за надану можливість працювати з картографічними документами.

Бібліографія

1. Иловайский А. С. Днепровские пороги / А. С. Иловайский. – К., 1911. – 155 с.
2. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги / Д. І. Яворницький. – Дн-ськ. : Промінь, 1989. – 142 с.
3. Provinciarum Turcico tartaricarum inter Tanaim Borysthenem et Bogum sitarum : quas duobus annis viz. 1736 et 1737. Anna augustissima russionum autocratrix subegit ex prototypo petropolitano concinnata accuratissima delineatio. In qua simul occupatio peninsulæ Crim et Cuban nec non expugnatio Assow et Oczakow exhibentur. Studio Ant.

du Chaffat, Circ. Suevici et Civ. Imp: August. Capit. et Rei Fortific. Præf. C. P. S. C. M. (1:1600000). [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zb.unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index.php?Group=volume&dir=5912&pic=Ryh_5912_14.jpg.

4. *Theatrum belli a.o MDCCXXXVII. a milite Augustae Russorum Imperatricis adversus Turcas Tattaros que gesti. Editus ex Originali Petropolitano per Antonj du Chaffat Circ: Suevici et republ. August. Capit. et Rei fortificat. præff. C. P. S. C. M. (1:1 900 000)* [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zb.Unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index.php?Group=volume&dir=5912&pic=Ryh_5912_17.jpg.

5. *Theatrum belli Russorum victoriis illustratum sive nova et accurata Turcicarum et Tartaricum provinciarum intra fluvios Týras s. Niester et Taniam s. Don, ad oram ponti Euxini et in peloponneso Taurica sitarum designatio, manu et impensis Matthæi Seutteri S. Cæs. et Reg. Cath. Maj. Geogr Aug. Wind. (1:1900 000)* [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zb.Unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index.php?Group=volume&dir=5912&pic=Ryh_5912_15.jpg.

6. *A New & Accurate Map of the Krim Tartary, the Sea of Azof, and Parts of the Rivers Dneper Bog and Cuban. Taken from Original Drawing & Memoirs. London, 1769* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.swaen.com/zoom.php?Id=14974>.

7. Геометрический план Днепровским порогам от Усть Самары до Александровской крепости с показанием по обе стороны реки близлежащей ситуации. Снят 1771 год // ГРВИА, ф. 349, оп. 12.

8. *Karta granic Polski, zacząwszy od Bałty, aż do rzeki Sina-Woda, zawierająca słobody Kozaków, Humańskich : y Zaporohowskich; stępy Tatarow Oczakowskich, Bessarabskich, y Nogayskich, z ich ordami, tak ie w roku M.DCC.LXVII. Han-Krymski poosadzał* [Kartenmaterial]: *znayduie się tu ieszcze, dalsze wyciągnięcie Bógu, y Dniestru; Dnieper także od porohow, aż do wpadnienia w Morze Czarne* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.zb.unibe.Ch/maps/ryhiner/sammlung/index.php>.

9. Подробные планы участка реки Днепра от Екатеринослава до Александровска в масштабе 100 саж. В 00,1 саж., по исследованиям Днепровской описной партии, произведенным в 1880 и 1881 гг. Составлено под руководством полковника Поликарпова. – СПб. : Статистический отдел Министерства путей сообщения, 1886. – 25 л.

10. Атлас Днепродзержинского и Днепровского водохранилищ (1:50000). – К. : Киевская военно-картографическая фабрика, 2003. – 48 с.

11. Девлад Олексій. Лоцманські шляхи та стежки через пороги / Олексій Девлад // Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії. – Херсон : ВНЗ «ХДМІ», 2012. – С. 324 – 336.

12. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків: історико-топографічний нарис / Д. І. Яворницький – Київ-Запоріжжя : Тандем-У, 2005. – Т. 2. – 382 с.

13. Чабаненко В. Порожистий Дніпро. Історико-топонімічний словник / В. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 188 с.

14. Мордовської М. Пороги на Дніпрі: захоплення, вивчення, знищення / М. Мордовської // Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії. – Херсон : ВНЗ «ХДМІ», 2012. – С. 107 – 141.

15. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М. : Наука, 1989. – 496 с.

16. Дневник Богуслава Казимира Машкевича (1643 – 1649 гг.) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Первая половина XVII ст. – К., 1896. – Вып. II. – С. 410 – 415.

17. Свіренко Д. О. Дніпровське водосховище (гідробіологічне дослідження) / Д. О. Свіренко. – Дн-ськ, 1938. – Т. 1.

18. Александров И. Г. Проект / И. Г. Александров. – М. : ВСНХ СССР, Главэлектро, Государственное Днепровское Строительство, 1929. – Т. 1. (Исследования). – 280 с.

19. Афанасьев-Чужбинский О. С. Подорож у Південну Росію / О. С. Афанасьев-Чужбинський. – Дн-ськ. : Січ, 2004. – 469 с.

20. Етимологічний словник Української мови / [ред. кол.: О. С. Мельник (голов. ред.) та ін.] – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 5 (Р-Т). – 704 с.

Власов О. Ю.

Днепровский порог Sternick (Стерник) на картах XVIII в.

Статья посвящена локализации и этимологии топонима Sternick, обозначенного на некоторых западноевропейских картах XVIII в., как один из Днепровских порогов. Для решения этой задачи использованы гидрологические и лингвистические данные.

Vlasov O. Yu.

Dniprovskiy threshold Sternick in maps of the XVIII century.

The article is devoted localization and etymology of toponim of Sternick, which was marked on some of Western-European maps of XVIII century, as one of the Dnepr Cataracts. For the decision of this task hydrological and linguistic information is used.

Дровосекова О. В.

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРВЫХ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПАМЯТНИКОВ АРХЕОЛОГИИ В ЗАПОРОЖСКОМ КРАЕ

Научное изучение археологических памятников Запорожского края насчитывает более 170 лет. Несмотря на большое количество археологических объектов, наш край мало привлекал ученых в XVIII – XIX вв., поскольку в то время внимание было приковано к античным древностям на Юге России. Однако были ученые и деятели, которые благодаря своей увлеченности древней историей в целом, пониманию ценности знаний о прошлом, собирали артефакты и информацию о памятниках, проводили археологические раскопки (в большинстве случаев за свой счет).

Среди таких подвижников особое место занимает Петр Иванович Кеппен – ученый-энциклопедист, академик, этнограф, статистик, библиограф. Благодаря ему на территории нашего края были не только проведены первые научные раскопки, которые поддерживала Императорская Академия Наук, но и опубликованы результаты этих изысканий. Кеппен – первый ученый, который описал уникальный памятник археологии и искусства – Каменную Могилу, в следствие чего научный мир узнал о существовании пещер в Северной Таврии [1, с. 25].

П. И. Кеппен родился в Харькове 19 февраля 1793 г. в семье немецкого врача, который был приглашен на службу в Россию императрицей Екатериной II. Будущий ученый получил хорошее домашнее начальное образование, затем учился в Харьковской гимназии. В связи с бедственным положением семьи, в 15 лет П. И. Кеппен вынужден был поступить на службу в Харьковскую губернскую чертежную. Здесь, занимаясь межеванием и снятием планов под руководством землемеров, он приобрел навыки в топографии и картографии. Одновременно П. И. Кеппен посещал подготовительные классы для студентов Харьковского университета, в который поступил в 1809 г., и закончил в 1814 г. со степенью магистра правоведения [2, сс. 119 – 125; 3, сс. 357 – 372]. В студенческие годы у него выявилось стремительное желание заниматься наукой, причем изучать именно прошлое России, и путешествовать. Начиная с 1810 г. практически каждое лето П. И. Кеппен совершал поездки по России, тогда же начал обращать внимание и на древности [4, с. 1].

Благодаря семейным связям, летом 1814 г. молодой Кеппен переехал в Санкт-Петербург, где поступил на службу в почтовый департамент. Знакомство с бывшим профессором Харьковского университета Л. Г. Якобом и академиком Ф. П. Аделунгом предоставило возможность не только познакомиться с научной и литературной элитой того времени, но и заявить о себе как ученом. В 1818 г., после публикации статьи «Историческое исследование о Югорской земле, в Российско-Императорском титуле упоминаемой», на П. И. Кеппена обратил внимание известный в то время меценат, канцлер, граф Н. П. Румянцев. Он пригласил молодого ученого в свой кружок любителей древностей. Знакомство с канцлером дало Кеппену возможность получить должность чиновника особых поручений при министре внутренних дел А. П. Козодавлеве [2, с. 121]. Эта должность сыграла большую роль в научных исследованиях, так как по долгу службы П. И. Кеппену приходилось много ездить, особенно по Таврической губернии. Выполняя поручения, он одновременно собирал топографические, этнографические, статистические сведения, материалы о древностях, знакомился с известными людьми: историком — архиепископом Евгением Болховитиновым, в будущем митрополитом Киевским, с которым вел активную переписку, археологом П. Дюбрюксом, антикваром И. П. Бларамбергом и др. [5, сс. 404 – 411].

Посетив руины Ольвии, П. И. Кеппен задумал снять план древнего города и написать работу «Ольвия. Древний город на реке Буг», которая по неопределенным причинам так и не была опубликована. В 1821 г. он впервые напечатал план Ольвии и ее окрестностей, который был выгравирован на меди, на основе одного из планов военных инженеров [3, с. 359].

После смерти министра Козодавлева (1822 г.) Кеппен вышел в отставку и несколько лет путешествовал по Европе, знакомился с учеными, писателями, художниками. Напечатал несколько работ, посвященных древностям Северного Причерноморья. Однако его публикации встретили острую критику со стороны знатока античности, академика Е. Е. Келера, которому было присуще неприятие достижений провинциальных исследователей и желание сохранить за собой первенство. П. И. Кеппен после этого оставил попытки написания сугубо археологических статей, но всю жизнь собирал сведения о памятниках древности [2, сс. 121 – 122; 6, с. 369].

Вернувшись в Россию в 1824 г., П. И. Кеппен вновь поступил на службу — сначала чиновником особых поручений при министре народного просвещения

А. С. Шишкове, а в 1829 г. получил место в Крыму помощника инспектора шелководства. Находясь на этой должности, он ежегодно объезжал территорию между Днестром и Волгой. В 1833 г. по поручению генерал-губернатора М. С. Воронцова провел осмотр юга Крымского полуострова, результаты которого легли в основу знаменитого «Крымского сборника» [7, с. 409].

29 декабря 1826 г. Кеппен был избран член-корреспондентом Императорской Академии Наук, в январе 1837 г. — адъюнктом историко-филологического отделения Академии. Впоследствии его назначили в V отделение Его Императорского Величества Канцелярии для ревизии государственного имущества и колоний иностранных поселенцев Таврической губернии. Через год, вернувшись в Санкт-Петербург, он получил должность в департаменте министерства государственных имуществ, был избран ординарным академиком, принял участие в создании Императорского Русского Географического Общества. За свою плодотворную работу в день празднования 50-летия пребывания на службе и научной деятельности (декабрь 1859 г.) П. И. Кеппен был отмечен орденом Св. Владимира III степени. Последние годы своей жизни провел в Крыму, в своем имении Карабах, где и умер 23 мая 1864 г.

Во время своих служебных поездок по южным губерниям, П. И. Кеппен собирал материалы по археологии, истории, топографии, статистике, этнографии, которые использовал в своей научной работе. Так, в 1837 г. в первых трех номерах газеты «Северная Пчела» в рубрике «Русские древности» был напечатан «Список известнейшим курганам в России» [8]. В этой работе автор попытался обратить особое внимание на памятники археологии — «курганы, могилы или сопки», которые имеют названия, связанные с легендами и преданиями и представляют собой источник для историков. Как он сам отмечал, здесь предварительно представлен не только перечень с короткими сообщениями об известных ему объектах, но и источник этой информации. Через много лет, в 1908 г. в сборнике «Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии» (№ 42) была напечатана статья П. И. Кеппена «О курганах. Предварительное разыскание Петра Кеппена», которая датирована мартом 1836 г., и «Список курганов составленный академиком П. И. Кеппеном», являющийся дополнением к списку, напечатанному в газете «Северная Пчела» [4, сс. 1 — 41; 9, сс. 42 — 55].

В статье в «Северной Пчеле» автор называет только один объект, расположенный в современных границах Запорожской области: «Большой курган. В трех верстах от острова Хортицы, близ Днепра», и ссылается на «Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 годах» [8, с. 3]. Вторая упомянутая работа более содержательна относительно древностей Запорожского края. В ней упоминаются следующие памятники:

— Бабины могилы — курганы у сел Николаевка и Петровское Александровского уезда Екатеринославской губернии (*на современной карте — это южная окраина г. Запорожья*);

— Каменная могила — в Мелитопольском уезде Таврической губернии, «бугор, состоящий из огромных груд песчаника ... В одном месте между скал, поросших мхом, находится промежуток в роде улицы, шириною в 2 или 3 аршина, и тут-то некогда был вход к пещере, в коей один из моих проводников, бывший в детстве чабаном (пастухом) и не редко с товарищами здесь прохлаждавшийся, видел на стенах надписи ...» (*вблизи современного поселка Мирное Мелитопольского района*);

- Бешташ — «естественный каменный бугор» (*территория современного Розовского района*);
- Корсак-Могила — «в Мелитопольском уезде Таврической губернии ... Это не насыпная могила, но гранитный холм» (*современное с. Мануйловка Приморского района*);
- Куляб-могила — самый большой курган на земле духоборов возле с. Богдановка (*с. Старобогдановка Михайловского района*);
- Мамаева гора — возле с. Малая Знаменка, «на коей три могилы, подле одной видны следы окопа» (*с. Великая Знаменка Каменско-Днепровского района*);
- Совершенная могила — курган у с. Семеновка на правом берегу р. Молочная Мелитопольского уезда (*с. Семеновка Мелитопольского района*), из которого «каменная баба перевезена в с. Терпение и поставлена у ворот поселянина Жихарева» (*Мелитопольский район*);
- Тарасов курган — возле с. Терпение, около которого «духоборы похоронили своего человека по имени Тарас»;
- Токмак-Могила — насыпь на каменном бугре за 40 верст от с. Большой Токмак и за 6 верст от поселков Черниговка и Новогригорьевка Мелитопольского уезда (*Токмак-Могила или Синяя Гора, территория современного Черниговского района*);
- Халим-Эфендиева могила вблизи ногайского поселения Кенегезь (*современное с. Нововасильевка Бердянского горсовета*), которая была погребением уважаемого предводителя ногайцев;
- четыре кургана за 5 верст от Токмак-Могилы Мелитопольского уезда Таврической губернии, с которых была снята большая каменная баба и перевезена ко двору одного из крестьян в с. Конские Раздоры (*современное село в Пологовском районе*) [9, сс. 42 — 55].

П. И. Кеппен, понимая ценность памятников, отмечал необходимость сбора информации о них, особенно о тех, которые исчезают или находятся под угрозой уничтожения из-за хозяйственной деятельности на Юге России. Так, в 1830 г. он смог убедить генерал-губернатора М. С. Воронцова способствовать сохранению на южном берегу Крыма старинных названий, провести осмотр и описание здесь крепостей, монастырей и памятников природы [2, с. 236]. Аналогичное мнение было у него и о курганах. Объезжая с ревизией колонии иностранных поселенцев на юге, по заданию Императорской Академии Наук Кеппен проводил обследование курганов Северного Приазовья. О результатах своей поездки он доложил на заседании Академии 15 июня 1838 г. [10, с. 46]. В своем рапорте, который был напечатан в Бюллетене Императорской Академии Наук, он сообщал о большом количестве курганов на Юге России, которые разрушены частично или полностью [11, сс. 277 — 279]. Кеппен осматривал насыпи в самом городе Орехове, в меннонитских колониях Блюменталь (современное с. Ровное Токмакского района), Рюкенау (с. Козолуговка Токмакского района), Мюнстерберг (с. Прилуковка Мелитопольского района), Нейкирх (с. Ударник Токмакского района), Тигенгаген (с. Левада Токмакского района). Также собрал сведения о находках артефактов местными жителями. В это же время Кеппен познакомился с известным и авторитетным деятелем меннонитских колоний Иоганном Корнисом [12, с. 95; 13, сс. 108 — 110]. Узнав, что он за свой счет исследовал несколько курганов, П. И. Кеппен предложил Академии Наук поручить Корнису, которого считал «надежным и образованным человеком», провести раскопки курганов

и выделить на это необходимые средства [11, с. 279]. В августе 1839 г. на одном из заседаний Академии Наук П. И. Кеппен прочитал доклад, состоявший из трех донесений Корниса о результатах исследований, проведенных им за свои собственные средства еще в 1837 г., чем вызвал интерес присутствующих [14, с. 23]. В итоге И. Корнису было поручено провести археологические раскопки на территории Мелитопольского уезда, и выделены на это соответствующие денежные средства.

На заседании Императорской Академии Наук 6 сентября 1844 г. П. И. Кеппен доложил, что уже получил от Корниса отчеты о работах 1842 — 1843 гг. и в ближайшее время намерен предоставить общий отчет о результатах его археологических исследований [15, с. 50]. В следующем году этот отчет был издан во II томе Бюллетеня Академии наук за 1845 г. Всего около устья р. Молочной Корнис исследовал 13 разновременных насыпей, которые, исходя из приведенных описаний, относятся к эпохе позднего средневековья и более раннего времени. Курганы находились на левом и правом берегах р. Молочной, а именно: в 8 верстах от Мелитополя, в направлении р. Ташенак — 1 курган; возле с. Радивоновка — 2 кургана; вблизи почтовой дороги от Мелитополя до Перекопа — 4 кургана; близ устья р. Корсак — 6 курганов [16, сс. 194 — 203]. Судьба находок, обнаруженных в захоронениях, неизвестна, наверное, они так и остались у Корниса. Вместе с тем, Кеппен получал от него отчеты о раскопках за каждый год и информацию об интересных находках. Так, у ногайского поселения Улкон-Сасык-Тогун (современное с. Строгановка Приазовского района) найден надгробный камень с надписью, который по преданию был установлен на месте захоронения дочери ногайского хана Эдигея. С этой надписи Корнис снял факсимильную копию и отослал вместе с отчетом Кеппену. Однако, из-за плохой сохранности надписи известный востоковед Х. М. Френ, которому была передана копия, так и не смог ее расшифровать [15, с. 50]. Судьба этой находки так и осталась неизвестной.

Выступая за сохранение памятников и сбор информации о древностях, иницируя финансирование первых археологических исследований в Запорожском крае, П. И. Кеппен сохранил и ввел в научный оборот результаты этих исследований.

Особое внимание заслуживают упомянутые выше два рапорта П. И. Кеппена. Если отчет о результатах раскопок Корниса 1842 — 1843 гг. известен современным исследователям [17, сс. 1 — 15], то донесение 1838 г. лишь упоминается в научной литературе [18, с. 235]. Для региональных исследований это донесение является важным дополнением к источниковедческой базе.

Оригинальный текст рапорта 1838 г. на немецком языке и перевод приводятся ниже.

Библиография

1. Михайлов Б. Д. Петроглифы Каменной Могилы (семантика, хронология, интерпретация) / Б. Д. Михайлов. — Запорожье : Дикое поле, 1999. — 240 с.
2. Маркевич А. Памяти П. И. Кеппена / А. Маркевич // ИТУАК. — Симферополь : Тип. Таврич. Губернск. Земства, 1893. — № 18. — С. 119 — 125.
3. Тункина И. В. П. И. Кеппен как исследователь Ольвии (становление археолога) / И. В. Тункина // Археологические вести. — 2000. — № 7. — С. 357 — 372.

4. О курганах. Предварительное разыскание Петра Кеппена / П. И. Кеппен // ИТУАК. — Симферополь : Тип. Тавричesk. Губернск. Земства, 1908. — № 42. — С. 1 — 41.
5. Мурзакевич Н. Митрополит Евгений и академик Кеппен / Н. Мурзакевич // ЗООИД. — 1872. — Т. 8. — С. 404 — 411.
6. Тункина И. В. Первые исследовательские программы в классической археологии Северного Причерноморья (XVIII — сер. XIX вв.) / И. В. Тункина // Проблемы античной истории. [Сб. науч. статей к 70-летию со дня рождения проф. Э. Ф. Фролова]. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 359 — 375.
7. Кеппен П. Крымский Сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических / П. Кеппен. — Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1837. — 409 с.
8. Кеппен П. Список известнейшим курганам в России / П. Кеппен // Северная Пчела. — Санкт-Петербург, 1837. — № 1 — 3.
9. Рыпников Н. И. Список курганов, составленный академиком Кеппеном / Н. И. Рыпников // ИТУАК. — Симферополь : Тип. Тавричesk. Губернск. Земства, 1908. — № 42. — С. 42 — 55.
10. Фус П. Н. Отчет о трудах и действиях Императорской Санкт-Петербургской академии наук за 1838 г. / П. Н. Фус // Журнал Министерства народного просвещения. Часть III. Известия об отечественных ученых и учебных заведениях. — Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1838. — Ч. XXII. — С. 2 — 48.
11. Коеппен Р. Sur quelques tumulus dans la Russie méridionale (lu le 15 Juin 1838) / Р. Коеппен // Bulletin scientifique publié par L'Académie Imperiale des Sciences № 90, 91. — Saint-Pétersbourg, 1838. — Т. IV. — № 18, 19. — S. 277 — 279.
12. Кеппен Ф. П. К столетнему юбилею рождения П. И. Кеппена / Ф. П. Кеппен // Русская старина. Ежемесячное историческое издание. — Санкт-Петербург : Тип. Высочайше утвержд. Товарищ. «Общественная Польза», 1893. — Т. 78. — № 4 — 6. — С. 88 — 106.
13. Шевчук С. П. Просветительская и научная деятельность И. Корниса в Северном Приазовье / С. П. Шевчук // Молочна — 2004: Менноніти та їх сусіди (1804 — 2004). Міжнародна наукова конференція. — Запоріжжя : Тандем-У, 2004. — С. 108 — 110.
14. Выписка из Протоколов заседаний Императорской Академии Наук 9 августа // Журнал Министерства народного просвещения. Отделение III. — Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1839. — Ч. XXIII. — С. 19 — 28.
15. Выписка из Протоколов заседаний Императорской Академии Наук 6 сентября // Журнал Министерства народного просвещения. Отделение III. — Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1844. — Ч. XLIV. — С. 39 — 68.
16. Коеппен Р. Kurzke Uebersicht der in den Janren 1842 — 1844 an der Nordseite des Asow'schen Meeres geöffneten Tumuli // Bulletin de la classe des sciences historiques, philologiques et politiques de L'Académie Impériale des Sciences de Saint-Pétersbourg № 37. — Sankt-Pétersbourg, 1845. — Т. II. — № 13. — S. 194 — 203.
17. Шевчук С. П. З історії вивчення старожитностей на Запоріжжі / С. П. Шевчук. — Запоріжжя, 1991. — 15 с.
18. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX в.) / И. В. Тункина. — СПб. : Наука, 2002. — 676 с.

Дровосєкова О. В.

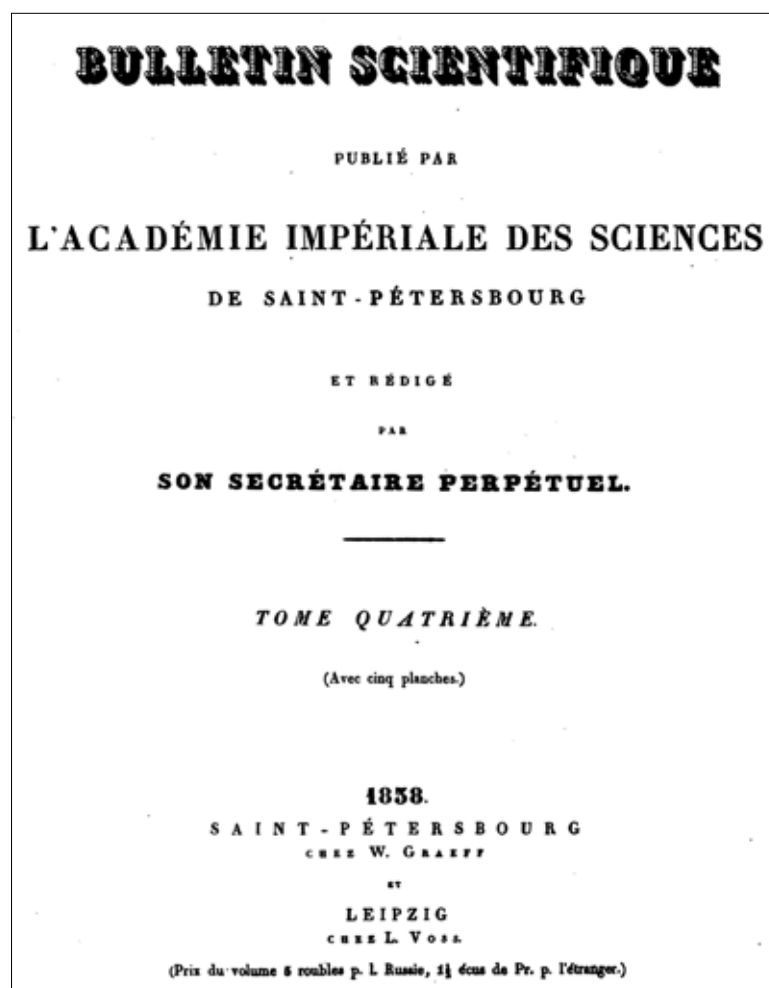
З історії перших наукових досліджень пам'яток археології в Запорізькому краї

Стаття присвячена дослідженню діяльності видатного вченого-енциклопедиста Петра Івановича Кеппена, який займає особливе місце серед дослідників старовини Запорізького краю. Завдяки йому вчений світ вперше дізнався про унікальну пам'ятку археології, стародавнього мистецтва та релігії – Кам'яну Могилу. Саме П. І. Кеппен сприяв виділенню фінансування Імператорською Академією Наук на перші наукові археологічні дослідження в краї. Співпраця з менонітом Іоганном Корнісом, який здійснював ці роботи, дала можливість ввести в науковий обіг отриману інформацію.

Drovosekova O. V.

From the history of the first scientific studies archaeological monuments in the Zaporozhye region

To research activities of the distinguished scientist and encyclopedist Peter Ivanovich Koppen, who holds a special place among scholars of antiquity Zaporizhzhya region. Through his scientific world first learned about the unique monument of archeology, ancient art and religion - the Stone Tomb. That P. I. Koppen helped provide financing Imperial Academy of Sciences for the first scientific archaeological research in the region. Collaboration with the Mennonites Johann Kornisom who performed this work made it possible to introduce the scientific revolution of the information.

Титульний лист Бюллетеня Академії наук

R A P P O R T S.

5. SUR QUELQUES TUMULUS DANS LA RUSSIE MÉRIDIONALE; PAR M. KOEPPEN (lu le 15 Juin 1858).

Als ich im verflossenen Jahre in Aufträgen der Höchsteigenen Kanzlei Seiner Kaiserl. Majestät das taurische Gouvernement bereisen musste, trug die Kaiserl. Akademie der Wissenschaften mir auf, die Tumuli an der Nordküste des asow'schen Meeres zu untersuchen. Mein am 15 Juni d. J. eingereichter Bericht über diesen Gegenstand enthält unter Anderm Folgendes:

Im Norden des asow'schen Meeres nennt man nicht nur von Menschenhand aufgeschüttete Grabhügel, sondern auch felsige Höhen *Могила*. Dabin gehören die *Каменная могила*, die *Корсакъ могила*, die *Токмакъ могила* und die *Бесрагъ могила*.

Neben der Kreisstadt Oréchow sind die Steppen mit einer unzähligen Menge niedriger Hügel bedeckt, deren Ursprung unbekannt ist; diese konnten, wegen Mangel an Zeit, nicht näher untersucht werden. Aehnliche Erhöhungen befinden sich auch im Gebiete der Mennoniten.

Auf dem Lande der Colonie Blumenthal, unfern von Oréchow, waren, wie die im Jahre 1822 dort ansässig gewordenen deutschen Colonisten versichern, mehrere steinumlegte Tumuli vorhanden; die neuen Ansiedler aber haben die Steine weggeführt um sie beim Baue ihrer Häuser zu gebrauchen. Solche Gräber sollen sich noch gegenwärtig auf den Ländereien des neben dem Dnjepr gelegenen, dem General-Major Popow gehörenden Kirchdorfes Wassiljewka und des durch seine Steinbrüche in jener Gegend bekannten Dorfes Karatschokrak befinden.

Wollte man einige Tumuli öffnen lassen, so wäre es rathsam vor Allem diejenigen zu durchsuchen, die sich

an Orten befinden, wo sie ohnehin weggeschafft werden müssen, wie z. B. in den Mennoniten-Colonien Neukirch, Münsterberg und Rückenau. Diese sind zum Theil schon abgetragen, während andere, wie z. B. in den Colonien Tiege und Tiegenbögen schon ganz verschwunden sind. Auch in der Stadt Oréchow selbst befinden sich zwei Tumuli.

Die Grabhügel im melitopol'schen Kreise des taurischen Gouvernements scheinen aus sehr verschiedenen Zeiten herzuführen. Schon aus den kleinrussischen Volksliedern geht hervor, dass noch im XVII Jahrhundert die Kosacken ihren tapfern gefallenen Kameraden Hügel aufthürmten, zu denen die Erde mit Säbeln gegraben und in Mützen herbei geschleppt wurde, und hier weiss man, dass ein, unweit vom Darfa Keneges, am Berda-Flusse befindlicher Hügel von den Nogajern nach dem Jahre 1795, (denn seit dieser Zeit erst wurde ihnen gestattet hier zu hausen), zu Ehren des Anführers ihrer Horde, eines gewissen aus der Krym herstammenden Chalil-Efendi, aufgeschüttet wurde.

Ein im Gebiete Sr. Durchl. des Herzogs von Anhalt-Köthen einige Werst von Ascanianova (*Боземіе Чапані*) entfernter Tumulus lieferte beim Oeffnen keine brauchbare Ausbeute, da der $\frac{3}{4}$ Fuss unter dem Niveau der Erde aufgefundene menschliche Leichnam so verweset war, dass selbst vom Schädel nur blosser Bruchstücke zu Tage gefördert werden konnten. Zwei, aus andern alten Gräbern hervorgeholte Schädel, wurden von mir der Kaiserl. Akademie vorgelegt. Den einen derselben hatte der Anhalt-Köthensche Amtrath, Herr Testaman, im Jahre 1852 aus einem Hügel geholt, der sich neben dem in meinem Beseyn geöffneten Grabe befand. Das Gerippe von kleiner Statur lag in einem von Weidenholz verfertigten Sarge. Auf der Brust des Fodten befand sich eine runde, durchlöchernte Platte von gebranntem Lehm, in der Grösse eines Thalers. Oben, an der Spitze des Hügel wurden die Zähne und Hufe eines Pferdes und ein eisernes Pferdegeschloß gefunden. Der zweite Schädel rührt aus einem etwa 6 Fuss hohen Tumulus her, der sich am rechten Ufer der Molotschnaja, etwa 170 Sassen von dem Ende der Colonie Molotschnaja (auch Prischib genannt) befand. Er wurde vor einigen Jahren vom Mennoniten Gerhard Harder aus Halbstadt gefunden.

Ausserdem überreichte ich der Akademie verschiedene Gegenstände, als goldene Ohrgehänge, Glas- und andere Perlen, ein durchbohrtes, etwa 1 Zoll langes Stück Bernstein etc., die alle von einem Halbstädter Mennoniten Nameos Peter Gröning im Jahre 1856 in

einem gewöhnlichen Grabe, am rechten Ufer des der Molotschnaja zufließenden Steppenbaches Schönbul (oder Tschungul), $\frac{1}{2}$ Werst von Prischib, der Protestantischen Kirche gegenüber, gefunden wurden.

Auf meinen Vorschlag beschloss die Akademie einen in den Mennoniten-Colonien wohnenden zuverlässigen und gebildeten Mann, Herrn Joh. Corniess in Ohrloff aufzufordern, für ihre Rechnung noch einige in den Colonien selbst befindliche Grabhügel öffnen, sowie auch einige von den unbedeutenden Erhöhungen, die sich in der Gegend von Oréchow befinden, untersuchen zu lassen, wozu auch die nöthige Summe angewiesen wurde.

Текст рапорта

Перевод

**О нескольких курганах в Южной России; П. Кеппен
(прочитано 15 июня 1838 года)**

Когда я в истекшем году по поручению Собственной Его Императорского Величества канцелярии должен был посетить Таврическую губернию, Императорская академия наук поручила мне изучить курганы на Северном побережье Азовского моря. В поданном мною рапорте от 15 июня текущего года об этом указано следующее:

На Севере Азовского моря названия даются не только созданным людьми могильным холмам, но и скалистым высоким Могилам. К ним относятся Каменная Могила, Корсак могила, Токмак могила и Бешаш могила.

Недалеко от уездного города Орехова в степях есть огромное количество невысоких холмов, их происхождение неизвестно; у меня не было времени на их исследование. Похожие холмы расположены также в районе поселений меннонитов.

На землях колонии Блюменталь, недалеко от Орехова, находилось, согласно свидетельствам постоянно проживающих там в 1822 году немецких переселенцев, множество обложенных камнем курганов; однако новые переселенцы самовольно использовали эти камни для строительства своих домов. В настоящее время такие могилы должны находиться также на землях села Васильевка, расположенных недалеко от Днепра, принадлежащих Генерал — Майору Попову и землях села Карачокрак, известного своими каменоломнями.

При желании открыть некоторые курганы, было бы благоразумно прежде всего изучить те, которые находятся в деревушках, где они и без того должны были быть уничтожены, например, в колониях меннонитов Нойкирх, Мюнстерберг и Рюкенау. Их частично уже снесли, тогда как другие, как например в колонии Тиге и Тигенгаген, они уже почти исчезли. В городе Орехове есть два кургана.

Могилы в Мелитопольском районе Таврической губернии, кажется, относятся к разным эпохам. Из малорусской народной песни стало известно, что еще в XVII веке казаки рыли могилы своим храбрым погибшим товарищам, для этого они раскапывали (рыли) землю саблями и доставали землю из ям шапками, при этом известно, что один из холмов, недалеко от деревни Кенегес, на реке Берде был насыпан ногойцами после 1795 года, (с этого времени им было разрешено проживать здесь), в честь предводителя племени, некоего Халила-Эфенди родом из Крыма.

При открытии одного удаленного кургана на землях Его Светлости Герцога из Анхальт-Кётена в нескольких верстах от Аскания-Нова (Большие Чаплы) не было найдено никаких полезных материалов, поскольку человеческие останки, найденные на расстоянии 3 1/2 футов ниже уровня земли так разложились, что от самого черепа остались только обнаженные фрагменты. Два черепа из других старых могил я предоставил Императорской академии наук. Один из таких же был привезен старшим специалистом из Анхальт-Кётена, господином Цетеманом, в 1832 году из кургана, который находился недалеко от могилы, открытой в моем присутствии. Этот скелет человека маленькой комплекции лежал в гробу, изготовленном из вербового дерева. На груди умершего находилась круглая дощечка из обожженной глины с отверстием, размером с талер. Наверху, на

вершине холма были найдены зубы и копыта лошади, а также железные удила. Второй череп был из кургана высотой примерно 8 футов, который находился на правом берегу реки Молочной, в 170 саженьях от колонии Молочной (известной так же как Пришиб). Он был найден несколько лет назад меннонитом Герхардом Хардером из Гальбштадта.

Кроме того, я передал Академии различные предметы, такие как золотые серьги, стеклянные и прочие бусы, янтарь с отверстием размером около 1 дюйма и т. д., все они были найдены меннонитом из Гальбштадта Петером Гренингом в 1836 году в обычной могиле, на правом берегу реки Чингул, впадающей в реку Молочную, 1/2 версты от Пришиба, напротив протестантской церкви.

По моему предложению Академия приняла решение пригласить надежного и образованного человека, проживающего в колонии меннонитов, господина Иоганна Корниса из хутора Орлова, чтобы исследовать за ее счет еще несколько курганов, находящихся в колониях, а также несколько незначительных возвышений, которые находятся недалеко от Орехова, и исследовать их, для этих целей были отправлены все необходимые средства.

Перевод с немецкого Т. Ю. Черняк

Тимофеев В. М., Клочко Р. В.

**ДЕМ'ЯН ЯКОВИЧ СЕРДЮКОВ: НАРОДНИЙ ВЧИТЕЛЬ,
ДОСЛІДНИК, МУЗЕЙНИЙ ДІЯЧ
(До 150-річчя з дня народження)**

1 листопада 2013 р. виповнюється 150 років від дня народження педагога, народного вчителя, дослідника старожитностей нашого краю, земського діяча, а також засновника Мелітопольського краєзнавчого музею Дем'яна (Даміана) Яковича Сердюкова (1. 11. 1863 — 12. 04. 1934). Як відомо, після багатьох років цілковитого забуття ім'я Д. Я. Сердюкова повернув історії Б. Д. Михайлов [1, с. 5; 2, сс. 29 — 30]. Однак, на жаль, з того часу жодної нової розвідки про його життя та діяльність не з'являлося. У той же час у наукових виданнях [3, сс. 10, 11, 20] або ж у публікаціях, що з'являлися в друкованих засобах масової інформації [4, сс. 14 — 15; 5, с. 8; 6, с. 17], згадувалося про його внесок у розвиток археології краю чи діяльність на ниві музейного будівництва.

Авторами цієї розвідки вводяться до наукового обігу деякі маловідомі факти з біографії Дем'яна Яковича. Зокрема вперше мовиться про ті аспекти його багатогранної діяльності, що раніше не привертали до себе уваги дослідників. У тому числі у даній статті йтиметься і про встановлення дати смерті Д. Я. Сердюкова, яка дещо відмінна від усталеної та загальноприйнятої.

Перші кроки на ниві народної освіти на посаді вчителя I Малознам'янського народного училища Мелітопольського повіту були зроблені Д. Я. Сердюковим 1 вересня 1882 р. [7, спр. 659, арк. 4]. Педагогічну освіту він здобув після завершення повного курсу навчання в Преславській учительській семінарії [8, с. 42].

Варто зазначити, що в деяких документах, які розкривають різноманітні аспекти його життя та діяльності, зустрічається також ім'я Варвари Яківни Сердюкової. Однак, на жаль, поки що не виявлені будь-які документи, що вказували б на родинні

зв'язки між ними. Через що можна лише припустити, що остання могла бути або ж його сестрою, або ж дружиною. В. Я. Сердюкова також вчителювала, приміром, у тому ж таки І Малознам'янському народному училищі. Проте, працювати вона розпочала тут дещо пізніше від Дем'яна Яковича, а саме з листопада 1884 року «2-м вчителем». Відомо, що В. Я. Сердюкова закінчила 6 класів Симферопольської жіночої гімназії [8, с. 421].

Захоплення археологією, яке він поєднував з основною професійною діяльністю вчителя, стало для Дем'яна Яковича такою ж відповідальною справою, як і навчання селянських дітей у народному училищі. Інакше б важко було пояснити рішення Таврійської Вченої Архівної Комісії (ТВАК) про його обрання у березні 1899 року членом ТВАК.

Прикметно, що на тому ж таки засіданні, крім вчителя Д. Я. Сердюкова, до Комісії запропоновані були також «... профессор Новороссийского университета Э. Р. фон Штерн, академик Н. П. Кондаков, профессор Московского университета А. И. Кирпичников, Товарищ председателя Симферопольского Окружного Суда А. И. Выставкин ...» [9, с. 101].

З його іменем пов'язані й одні з перших археологічних досліджень у районі Кам'янського городища. «Учитель местного училища Д. Я. Сердюков в продолжение 16 лет собирал различные случайные находки, происходящие из кучугур, и представил эту интересную коллекцию в дар комиссии» — зазначалося у збірнику звітів Імператорської археологічної комісії за 1899 рік. Цього ж року комісія доручила йому провести на території пам'ятки археологічні розкопки. Роботи тривали й наступного року, після чого дослідник зробив висновок про наявність на території городища скіфського поселення. Подальша доля його колекції, на жаль, не відома. Іншому досліднику Кам'янського городища, Б. М. Гракову, розшукати знахідки Сердюкова так і не вдалося, хоча, за документами комісії, вони нібито потрапили до Державного історичного музею у Москві [10, с. 30; 11, сс. 31 — 33; 12, сс. 38, 51 — 52].

Як відомо, за дорученням Імператорської Археологічної Комісії у 1901 р. Д. Я. Сердюков дослідив кілька курганів на Чонгарському півострові. В одному з них, безіменному, розташованому поблизу хутора Ново-Василівка Ново-Троїцької волості Таврійської губернії, він розкопав 9 поховань [13, сс. 18 — 21].

Сільський вчитель брав також активну участь у різноманітних заходах, що влаштовувалися в повіті Мелітопольським земством. Зокрема, в грандіозній за масштабами сільськогосподарській виставці в Мелітополі 1898 року. Імена Дем'яна Яковича та Варвари Яківни були серед тих її учасників, які надали «делу выставки громадные услуги». Про їхнє «видное участие на выставке» не лише експонатами, але й через залучення до участі в її роботі значної кількості експонентів, знаходимо відомості в постановках Мелітопольських земських зібрань [14, сс. 266, 267].

На цій же виставці він одержав срібну медаль, а також свідоцтво до неї від Московського Товариства сільського господарства. Нагороду йому було вручено за поширення сільськогосподарських знань [7, с. 4]. До речі, зазначимо, що ця діяльність була ще одним важливим напрямком багатогранної діяльності народного вчителя. Про це, зокрема, свідчать його ґрунтовні публікації на сторінках періодичних видань Російського Імператорського Товариства садівників.

Предметом досліджень вчителя Сердюкова у цій царині були, зокрема, питання пов'язані з розвитком плідництва серед селян Кам'янки та Великої Знам'янки [15, сс. 13 — 24]. Ґрунтовно та фахово розуміючись на цих проблемах, він, зокре-

ма, аналізує діяльність шкільного розсадника, закладеного у Малознам'янському I земському народному училищі в 1894 р. Через кілька років, він доводить вже на конкретних фактах позитивний вплив розсадника на тутешні селянські сади. Дослідник порушував також актуальну проблему боротьби зі шкідниками садів, докладно описував сорти плодкових дерев, що їх розводили селяни у власних садах.

Підкреслимо, що на рубежі XIX – XX ст. серед різноманітних заходів, що пропонувалися ним для подальшого розвитку тут садівництва та виноградарства, були й пропозиції щодо влаштування школи садівництва та необхідності влаштування земського розсадника.

Його багаторічна праця на ниві поширення сільськогосподарських знань була відзначена належним чином. Зокрема тим, що 15 січня 1907 року за виявлені послуги сільському господарству на протязі 25 років він одержав спеціальний нагрудний знак [7, сс. 4 – 5].

Як відомо, у 1903 році дійсний член ТВАК Д. Я. Сердюков звернувся з відповідним листом до Комісії, в якому він запропонував «взять на себя труд» з розкопок кургану Солоха, поблизу с. Велика Знам'янка, на який «... обратил внимание член Императорской Археологической Комиссии Ф. А. Браун в 1898 году». При цьому він повідомив Комісію, що за його розрахунками вартість розкопок кургану становитиме не менш ніж 500 крб. [16, с. 52]. У червні того ж року Імператорська Археологічна Комісія повідомила ТВАК, що не вважає за потрібне надалі виділяти кошти на розкопування кургану аж «... до нового тщательного осмотра его кем-то из ее членов» [16, с. 56]. На початку листопада 1903 року Імператорська Археологічна Комісія все ж доручає йому дослідити курган, однак у квітні наступного 1904 року «... ввиду обстоятельств военного времени (война с Японией) и вызванных ими сокращений в смете комиссии раскопка этого кургана была отложена впредь до более благоприятных времен ...» [17, арк. 13 зв.]. В подальшому ж, як відомо, ініціатору розкопок Солохи Д. Я. Сердюкову довелося лише спостерігати за розкопками знаменитого кургану, дослідження якого в 1912 – 1913 рр. здійснював старший член Археологічної комісії, а також дійсний член ТВАК професор М. І. Веселовський.

З 1 вересня 1909 р. він змінив місце своєї роботи. Позаду залишилися 17 років навчання дітей у Малознам'янському I народному училищі. З цього часу розпочалася праця на посаді вчителя у Василівському II народному училищі Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Разом з ним туди ж, у Василівське II, перейшла на роботу і В. Я. Сердюкова.

Про його авторитет досвідченого вчителя свідчить, зокрема, й такий красномовний факт. У 1911 році Мелітопольська земська повітова Управа відрядила «старого учителя», делегатом на Московський загальний земський з'їзд з народної освіти [18, с. 2].

Восени (за іншими даними з 15 березня) 1912 року колишній вчитель Д. Я. Сердюков, маючи за своїми плечима 30-річний стаж учительської служби, переходить на роботу до земської управи. Його прізвище на посаді завідувача шкільним та позашкільним господарством є в розподілі утримання штату канцелярії Мелітопольської земської управи [19, с. 149]. На цей час він, як пенсіонер Міністерства Народної Освіти, отримував учительську пенсію в розмірі 254 крб. Однак цих грошей на життя не вистачало. Через це він звертається до земства із клопотанням додати йому платню до посадового

окладу, враховуючи попередній стаж учительської служби. Шкільна комісія клопотання колишнього вчителя задовольнила [20, с. 78]. Крім вищеназваної посади, Д. Я. Сердюков обіймав також у земстві ще одну посаду — завідувача народними бібліотеками [7, с. 4].

На протязі багатьох років він, як згадувалося вже, переймався поповненням різноманітних музейних зібрань, надсилаючи предмети музейного значення до Ермітажу, Історичного музею (м. Москва), музею Таврійської Вченої Архівної Комісії (м. Сімферополь). Крім того брав активну участь і в формуванні колекцій, що надходили і до Мелітопольської земської управи. Тому й не випадково, що Голова Мелітопольської земської Управи А. Риков серед інших виокремлював саме колекцію старожитностей Дем'яна Яковича, зібрану ним на Кам'янському городищі, а також під час досліджень курганів [21, с. 560].

Пізніше, як відомо, основою археологічної колекції Мелітопольського краєзнавчого музею під час його заснування та подальшого формування фондів стали предмети давнини, зібрані Д. Я. Сердюковим. На чому, власне, наголошував він сам, характеризуючи музейне зібрання, в частині його археологічних колекцій за станом на травень 1923 р. — «... большая же часть предметов и вся археологическая библиотека помещено в Мелитопольский музей» [17, спр. 44, арк. 13].

До речі, він вказував на те, що за кілька місяців до дня офіційного заснування та відкриття Мелітопольського краєвого музею, тобто до 1 травня 1921 року, з 8 грудня 1920 року і до 1 жовтня 1922 року він обіймав в музеї посаду хранителя. І лише з 1 жовтня того ж року до і до 1 жовтня 1924 року, працював вже на іншій посаді — завідував окружним музеєм. Одночасно працював Дем'ян Якович спочатку вчителем з ліквідації неписьменності «... в 7-му Польовому Тяжкому Гармат дивізіоні ...», а потім «... в школі Окрміліції та ГПУ. м. Мелітополя». Потім йому довелося впродовж року, за скороченням штатів музею, бути безробітним і лише з 1 жовтня 1925 року знов обійняти посаду завідувача окружним музеєм. Тоді ж, з грудня 1926 року завідувач музею стає постійним членом-кореспондентом Одеської краєвої комісії з охорони пам'яток матеріальної культури [7, сс. 4 — 5].

Перші відомості про археологічні експедиції Мелітопольського окружного музею краєзнавства відносяться до 20-х рр. ХХ ст. і також, зрозуміло, пов'язані з іменем Д. Я. Сердюкова.

Так, 3 серпня 1928 р. завершила свою роботу експедиція в с. Трояни Коларівського району Мелітопольської округи, організована Управлінням науки Народного комісаріату освіти. Роботою експедиції безпосередньо керував професор С. С. Дложевський. На той час він очолював Одеський історико-

У 20-х рр. ХХ ст. Мелітопольський краєвий музей деякий час розміщувався в Палаці праці на вул. К. Маркса

археологічний музей, а також обіймав одночасно дуже багато інших службових та громадських посад, систематично організовуючи археологічні розвідки, експедиції та охоронні розкопки [22, сс. 50 – 52].

До складу цієї експедиції, серед інших її учасників, входив також завідувач Мелітопольським окружним музеєм краєзнавства. Пріоритетним завданням експедиції, як відзначав Д. Я. Сердюков, було вивчення малодослідженої на той час східної частини Мелітопольщини. Під час її роботи було виявлено та складено план «гуртка на 13 могил», досліджено одну могилу біля с. Трояни, так звану «Шопівську № 1», де виявили глиняний посуд, кістяк дорослої людини. Також було взято на облік в Троянах та його околицях кілька пам'яток, а також кам'яну бабу. Всі речі супроводу з «шопівського» кургану було передано до Мелітопольського музею [23, с. 36].

Наступного, 1929 року, одержавши відкриті листи, Дем'ян Якович продовжував дослідження краю. На кошти Окрвиконкому він здійснив археологічні розкопки кількох курганів на території Мелітопольської округи. Як правило, при цьому дослідник застосовував методику «глухої траншеї». Один з археологічних об'єктів знаходився між Великою та Малою Лепетихами, інший курган поблизу с. Данило-Іванівка (Данило-Іванівський курган), ще один, так званий, Новодмитрівський «Шкільний» курган розташований у Ногайському районі, а також курган у садибі Бабенка, в с. Костянтинівка Вознесенського району. Речі супроводу було виявлено, переважно, лише поблизу Великої Лепетихи. Про інші знахідки археолог дізнавався від місцевих мешканців, проте нічого із знайденого тут побачити йому так і не вдалося [24, сс. 125 – 128].

Наприкінці 20-х років, коли вже Дем'ян Якович досяг поважного віку, його на посаді директора замінив, як відомо, І. П. Курило-Кримчак. Проте роботу в Мелітопольському краєвому музеї Сердюков не полишив. Продовжував працювати тут, на інших посадах на протязі ще кількох років: заступником директора, завідувачем культурно-історичним (історико-археологічним) відділом, тимчасово виконуючим обов'язки директора. Дем'ян Якович також провадив спостереження в астрономічній обсерваторії (за сумісництвом), опікувався питаннями (з персональною відповідальністю) пов'язаними з ремонтом будівлі музею, виконував обов'язки секретаря. Виїжджав він також у відрядження для археологічних розкопок, вивчення досвіду роботи інших музейних закладів тощо.

З 15 березня 1933 року в Мелітопольський краєвий музей на посаду охоронця влаштувалася В. Я. Сердюкова. Однак працювати тут їй довелося недовго, лише кілька місяців. З 12 грудня Варвару Яківну було викреслено зі списку співробітників краєзнавчого музею у зв'язку зі смертю. Було їй 70 років.

Важко переживаючи смерть близької людини, сам важко хворий, Д. Я. Сердюков бере позачергову відпустку на роботі. Терміном до 1 січня 1934 року. Однак на роботу в призначений день він вже не вийшов. А в книзі наказів по Мелітопольському краєвому музею спочатку з'являється наказ про те, що через похилий вік його звільняють від обов'язків секретаря й «... зокрема рахівничою справою», а потім з'являється останній запис, в якому згадується його прізвище. Це наказ по музею за № 1 від 16 січня 1934 року, в якому мовиться про те, що згідно з висновками лікарської комісії Д. Я. Сердюкову надано інвалідність II категорії, через що з 1 січня 1934 року він звільняється від обов'язків наукового співробітника [25, сс. 9, 18, 20, 37, 41, 42; 26, с. 340].

Раніше вважалося, що Д. Я. Сердюков помер у 1933 році [2, с. 30; 3, с. 20]. Нещодавно ж, на підставі актового запису, що зберігається у відділі реєстрації актів цивільного стану по м. Мелітополю Мелітопольського міськрайонного управління юстиції Запорізької області було встановлено, що він помер у Мелітополі 12 квітня 1934 року [27].

Життя та багатогранна діяльність Дем'яна Яковича Сердюкова, на жаль, у повній мірі ще не досліджені. В цьому напрямку робляться, по суті, лише перші кроки. Тож, зважаючи на значущість його постаті в історії нашого краю, сподіватимемось, що пошуки нових джерел та відомостей про непересічну особистість триватимуть надалі.

Автори вдячні доценту МДПУ ім. Б. Хмельницького М. В. Крилову за люб'язно надану ним статтю про експедицію в с. Трояни, а також студенту Таврійського національного університету ім. Вернадського А. В. Ресті за знайдену публікацію Д. Я. Сердюкова про розвиток плідництва.

Бібліографія

1. Михайлов Б. Д. Мелітополь — медовый город: Путеводитель-справочник / Б. Д. Михайлов. — Дн-ск : Промінь, 1990. — 95 с.
2. Михайлов Б. Д. Незаслужено забуте ім'я / Б. Д. Михайлов // Вестник краєведа. Тезиси наукових докладів і повідомлень. — 1991. — № 2. — С. 29 — 30.
3. Тощев Г. Н. Древности Запорожского края / Г. Н. Тощев, М. В. Ельников, О. В. Дровосекова. — Запорожье, 2003. — 124 с.
4. Тимофеев В. М. Вік мудрості та знань / В. М. Тимофеев // Музеї України. — 2011. — № 3. — С. 14 — 15.
5. Тимофеев В. М. Штрихи к портрету археолога / В. М. Тимофеев // Новий день. — № 129 — 132. — 13. 08. 2009. — С. 8.
6. Тимофеев В. М. Хранители пришлого / В. М. Тимофеев // Мелітопольские ведомости. — № 15. — 13 — 19. 04. 2011.
7. Трудовий список Д. Я. Сердюкова. — ДАЗО, ф. Р. 3666, оп. 2.
8. Ведомость о земских народных училищах Мелітопольського уезда за 1907 — 8 г. Постановления Мелітопольского очередного уездного Земского Собрания 43-й очередной сессии созыва 25 — 28 сентября 1908 г. — Мелітополь, 1909. — 593 с.
9. Протоколы заседаний Таврической Ученой Архивной Комиссии. Заседание 27 марта 1899 года // ИТУАК. — Симферополь, 1899. — № 30. — С. 101.
10. Производство археологических исследований. Таврическая губерния. Раскопки в Каменке // ОАК за 1899 год. — 1902. — С. 28 — 37.
11. Производство археологических исследований. Таврическая губерния. Раскопки в Каменке // ОАК за 1900 год. — 1902. — С. 31 — 33.
12. Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре / Б. Н. Граков. // МИА. — 1954. — № 36. — 240 с.
13. Сердюков Д. Я. Раскопки кургана близ хутора Ново-Васильевка (Агаржанкуя) Ново-Троицкой волости, Днепровского уезда Таврической губернии / Д. Я. Сердюков // ИТУАК. — Симферополь. — 1902. — Т. 34. — 134 с.
14. Доклад Мелітопольской уездной земской управы Мелітопольскому уездному земскому собранию XXXIII очередной сессии. О сельско-хозяйственной

выставке 1898 года // Постановления XXXIII очередного Мелитопольского уездного земского собрания 1898 г. — Мелитополь : Типография Г. Лифшица, 1899. — 428 с.

15. Сердюков Д. Я. О плодоводстве у крестьян сел. Каменки и Большой Знаменки, Мелитопольского уезда / Д. Я. Сердюков // Записки Симферопольского отделения Российского общества садоводства. — Симферополь, 1900. — Вып. 24. — С. 13 — 24.

16. Протоколы заседаний Таврической Ученой Архивной Комиссии // ИТУАК. — 1903. — Т. 35. — С. 52.

17. Сердюков Д. Я. Сведения о Мелитопольском Краевом Музее. — ДАЗО, ф. Р. 3666, оп. 1.

18. Хроника // Мелитопольские ведомости. — 1911. — № 40. — 19 мая. — С. 2.

19. Постановления Мелитопольского очередного уездного земского собрания 47-й очередной сессии созыва 27 — 30 ноября и 1 — 4 декабря 1912 г. — Мелитополь, 1913. — Т. 2. — 555 с.

20. Постановления Мелитопольского очередного уездного земского собрания 48-й очередной сессии созыва 2 — 16 ноября 1913 года. — Мелитополь, 1914. — 979 с.

21. Доклад Мелитопольской уездной земской управы Мелитопольскому земскому собранию 44 очередной сессии. О научных материалах принадлежащих Мелитопольскому уездному земству // Постановления Мелитопольского Очередного уездного земского собрания 44 очередной сессии созыва 24 — 29 сентября 1909 года. Мелитополь, 1910. — 675 с.

22. Водотика С. Г. С. С. Дложевський як музейний діяч / С. Г. Водотика // Проблеми музеєзнавства і краєзнавства (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Тезисы докладов юбилейной конференции. — Херсон. — 1990. — Часть четвертая. — С. 50 — 52.

23. Сердюков Д. Я. Археологічна експедиція Упрнауки НКО в с. Трояни Мелітопольської округи / Д. Я. Сердюков // Освіта Мелітопольщини. — 1928. — Ч. 1. — С. 36.

24. Сердюков Д. Я. Про археологічні розкопки на Мелітопольщині 1929 року / Д. Я. Сердюков // Вісник Одеської комісії краєзнавства при українській академії наук. — Одесса, 1930. — Ч. 4 — 5. — Секція археології. — С. 125 — 128.

25. Книга наказів по Мелітопольському краєзнавчому музею за 1930 — 1936, 1940, 1941 — 1943 рр.

26. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 — 1933 років в Україні. Запорізька область. — Запоріжжя : Дике поле, 2008. — 1080 с.

27. Лист відділу державної реєстрації актів цивільного стану по м. Мелітополю Мелітопольського міськрайонного управління юстиції Запорізької області // Книга вхідної кореспонденції МКМ за 2011 рік. — Вх. № 01-05/07 від 17. 03. 2011 р.

Тимофеев В. М., Ключко Р. В.

Демьян Яковлевич Сердюков:
народный учитель, исследователь, музейный деятель
(к 150-летию со дня рождения)

Статья посвящается жизни и многогранной деятельности Д. Я. Сердюкова — опытного педагога, ученого, неутомимого исследователя древностей края, пламенного пропагандиста сельскохозяйственных знаний, а также человека, который стоял у истоков Мелитопольского

краєведческого музея. Авторы освещают малоизвестные факты из его биографии, акцентируют внимание на значимости его личности в истории Запорожского края.

Timofeev V. M., Klochko R. V.

**Demian Yakovlevich Serdyukov: popular teacher, researcher, museum worker
(To the 150 th anniversary of his birth)**

The article is devoted to the life and multifaceted activities of D. Y. Serdyukov – an experienced teacher, scientist, tireless researcher of ancient land, an ardent advocate of the spread of extension of agricultural knowledge, and the man who was at the forefront of the Melitopol Museum of Local History. The authors highlight little known facts of his biography, emphasizing the importance of his figure in the history of Zaporizhia region.

Денісов Є. С., Папанова В. А.

ЗАБУТЕ ІМ'Я

Манохін Георгій Васильович ... Саме він у 1941 – 1942 роках розкопав у Північному Приазов'ї поблизу с. Обіточного Приморського району Запорізької області перший у світі повний скелет південного слона (*Archidiskodon meridionalis*) доби раннього плейстоцену. Але так сталося, що прізвище вченого було позабуте на довгі часи.

Багато років збирав інформацію про Г. В. Манохіна директор Бердянського краєзнавчого музею І. І. Сенченко [1], який був у гарних стосунках з місцевим краєзнавцем О. Я. Огульчанським *. Останній у 30-х роках ХХ ст. працював та товаришував з Г. Манохіним. Однак першим хто назвав прізвище людини, яка розкопала повний скелет південного слона, був не І. Сенченко, а запорізький журналіст В. Супруненко **, який у 1982 р. надрукував нарис «Слон із Приазов'я» [2]. Саме завдяки пошуковій роботі цих людей і стала відомою хоч якась інформація про Г. В. Манохіна.

Північне Приазов'я завжди цікавило палеонтологів та археологів. Так у 1936 – 1939 рр. у Північному Приазов'ї працювала Азово-Чорноморська експедиція Інституту археології та Інституту геологічних наук АН УРСР під керівництвом О. М. Бадера ***, метою якої було вивчення пам'яток доби плейстоцену [3, сс. 174, 180]. Однак Чорноморській експедиції не поталанило знайти скелет південного слона.

Пощастило завідувачому природознавчо-історичного відділення Бердянського (у ті роки Осипенківського) краєзнавчого музею Георгію Васильовичу Манохіну. Це був підсумок його тринадцятирічного обстеження узбережжя Азовського моря від Бердянська до Ногайська (сучасний Приморськ) [4, сс. 237 – 238]. Під час своїх піших екскурсій, він зібрав велику колекцію кісток ссавців доби плейстоцену: мамонтів (*Elephas primigenius*), ведмедів (*Ursus spelaeus*), турів (*Bos primigenius*),

* Огульчанський Олександр Якович (1912 – 1996) – краєзнавець, дитячий письменник, публіцист, педагог, лауреат обласної літературної премії ім. В. Лисняка (1967), член Спілки письменників України. Працював у Бердянському краєзнавчому музеї з 1938 по 1970 рік. Саме він повідомив І. І. Сенченку та В. Супруненку деякі біографічні данні про Г. Манохіна.

** Працюючи над матеріалом він зустрічався з О. Я. Огульчанським та В. Є. Гаруттом.

*** Бадер Отто Миколайович (1903 – 1979) – видатний археолог, д. і. н., ст. наук. співр. ІА АН СРСР, народився в с. Олександрівське Гадяцького повіту Полтавської губернії.

Манохін Г. В. біля
Захар'ївської фортеці
29. 06. 1939 р.

бізонів (*Bison latifrons*), і, нарешті, знайшов повний скелет південного слона (*Archidiskodon meridionalis*).

Манохін Георгій Васильович (? – 1945 – 1946 рр.) – вчений-палеонтолог, закінчив Санкт-Петербурзький університет та Сорбону (Франція), учасник двох кругосвітніх експедицій, знав декілька мов [1; 2; 5; 6]. Переїхав із сім'єю до Бердянська з Ленінграду десь у 1927 або 1928 рр. Напевно, була надія: в глибинці ніхто не заважатиме; ніхто не вказуватиме, до якої знаменної дати необхідно зробити те або інше відкриття. З моменту відкриття місцевого краєзнавчого музею у 1929 р. [7, с. 7] він почав працювати завідуючим природознавчо-історичного відділення [4, с. 238].

Однак у цій історії і досі є білі плями. Перша – у якому році знайшли скелет південного слона. Згідно версії О. Я. Огульчанського, скелет був знайдений влітку 1940 р. [8, с. 102]. Всі інші автори, за винятком

журналістів Ю. Гаєва та В. Супруненко, визнали цю дату без перевірки. Але ця дата, тобто 1940 р., не відповідає дійсності. Так в обласній газеті «Більшовик Запоріжжя» від 12 червня 1941 р. було надруковане повідомлення передане по телефону ногайськими кореспондентами П. Мільчевим та В. Новицьким, що 9 червня 1941 року поблизу Ногайська знайшли скелет південного слона (у газеті – мамонта) [9]. Зазначимо, що за 1940 рік ніяких повідомлень про сенсаційну знахідку у цій газеті та місцевій «Більшовицька зірка» (орган Осипенківського РК КП(б) У і райвиконкому) не було.

Друга – хто дійсно знайшов рештки слона. Маємо декілька версій – кістки знайшов Г. В. Манохін, рибалка, школярі, О. Я. Огульчанський, тракторист колгоспу «Вільна праця» (с. Обіточне) і навіть ... німці [1; 8, с. 102; 10; 11; 12, с. 12; 13]. Так Г. Манохін писав, що після триденного південного шторму 18 червня 1941 р. він оглянув узбережжя і в кінці невеликої балки поблизу Ногайська знайшов кістки південного слона [4, с. 239].

О. Я. Огульчанський у статті «Знахідка скелета південного слона на березі Азовського моря», яка вийшла у журналі «Природа» у 1957 р., стверджував, що знахідка була зроблена під час екскурсії школярів та автора влітку 1940 р. Про бивень слона його повідомив рибалка, а всі інші рештки він знайшов у підосві берегового уступу [8, с. 102].

Звернемося до повідомлень П. Мільчева та В. Новицького, надрукованих в обласній газеті «Більшовик Запоріжжя» від 12, 15 та 18 червня 1941 р. [9; 14, с. 3; 15, с. 4]. У першій вони повідомили, що тракторист бригади № 5 Троянівської МТС * Семен Іванович Сириця в 7 км від м. Ногайська ** в обриві берега Азовського моря знайшов частину тазової кістки мамонта [9, с. 4].

Цікавий факт: про обставини знахідки, про яку йому розповів місцевий житель Б. Д. Турчин, повідомив у своїй статті В. Супруненко. Начебто тракторист під час роботи на схилі берега не зміг впоратися з керуванням трактору «Універсал» і той впав зі схилу. Саме під час робіт по підйому трактора і знайшли багато кісток.

* Машинно-тракторні станції (МТС) – великі державні сільгоспідприємства у СРСР, оснащені машинами для технічної та організаційної допомоги колгоспам у 1928 – 1958 рр. [16].

** З 1964 р. м. Приморськ Запорізької області.

Не змогли втриматися і почали «розкопки» [6, с. 12]. «Розкопки» аматорів були заборонені райвиконкомом до приїзду спеціалістів [9, с. 4].

Скоріш за все, це було так. Скелет південного слона знайшли місцеві мешканці (бивень знайшов рибалка, а трактористи «розкопали»). На місце знахідки почались екскурсії усіх бажаючих. Серед них були і школярі разом з О. Огульчанським, який повідомив про цю знахідку Г. В. Манохіна. До приїзду останнього на місці знахідки вже побували співробітники Дніпропетровського та Запорізького краєзнавчих музеїв, але саме Манохін визначив, що це скелет не мамонта, а південного слона і почав планомірні розкопки.

Третя — коли саме Г. В. Манохін почав розкопки. Сам він писав, що 18 червня, після шторму, вкотре оглянув узбережжя, і на місці зсуву, у кінці невеликої балки знайшов кістки черепа, бивень та хребець скелету, які підняв нагору на пасовисько та почав розкопки [4, s. 238; 15, с. 4]. Однак ця дата не підтверджується іншими документами. Так у повідомленні П. Мільчева та В. Новицького від 17 червня 1941 р. (газета вийшла 18 червня) зазначено, що на місце знахідки приїхав старший науковий співробітник Осипенківського краєзнавчого музею. Далі ми читаємо, що розкопки тимчасово припинені через відсутність коштів у Осипенківського краєзнавчого музею. У цьому ж номері вийшов і фоторепортаж С. Вільмана про розкопки Г. Манохіна [17, с. 4].

На нашу думку, Г. Манохін прибув на місце знахідки десь 14 — 15 червня і тоді ж почав розкопки. Бо якщо погодитися з останнім, що розкопки почалися 18 червня, тоді як пояснити, яким чином за такий короткий відрізок часу місце розкопок відвідали науковий співробітник Владивостокського краєвого музею Ю. П. Медведєв [18], який у цей час працював у складі Азово-Чорноморської експедиції, співробітники АН УРСР геолог Є. В. Петровський і палеонтолог І. С. Сидоренко, які підтвердили висновок Г. В. Манохіна щодо меридіоналісу [4, s. 239]. Для того щоб розкопати увесь скелет, треба було зняти 60 кубометрів глини, але через нестачу коштів у Осипенківського краєзнавчого музею, розкопки остаточно припинили 23 червня 1941 р. [4, s. 240]. Більшість кісток встигли перевезти до музею.

Повністю скелет південного слона був розкопаний Г. В. Манохіним тільки у жовтні 1942 р. за підтримки німецьких військових. Вчений зважився звернутися до німецького командування, бо розумів, що ще один рік і осінні північно-східні вітри та шторми зруйнують рештки меридіоналісу. На чистій німецькій мові він звернувся до коменданта міста з проханням про допомогу. Берлін зразу ж відреагував. До Бердянська був відряджений спеціальний батальйон на чолі з зондерфюрером * Каспарі, завданням якого були розкопки, зберігання та перевезення кісток південного слона [4, s. 240]. Цікаво, що Каспарі повинен був беззаперечно підкорятися Г. В. Манохіну і виконувати усі його щонайменші розпорядження, навіть якщо вони здаватимуться йому чудасією [1, с. 5].

Кістки скелету вивезли до Берліну де їх оглянув професор Геологічного інституту Берлінського університету В. Дитріх, який встановив, що кістки належать старому самцю, вік якого приблизно 80 — 100 років [4, s. 240]. У Берлін приїхав і Г. Манохін, який приймав участь у організації та проведенні виставки, присвяченої цій знахідці. У Німеччині він надрукував і статтю про знахідку та розкопки

* Зондерфюрер (Sonderführer) — не офіцер, а військовий чиновник, який мав спеціальну освіту. Вони працювали при штабах військово-будівничих, залізничних, топографічних і пропагандистських частин, в санітарній, ветеринарній та заготівельній службі, в службі військових перекладачів, а також у військовій розвідці і контррозвідці (Abwehr) та ін. [19].

південного слона у Північному Приазов'ї у штутгартському спеціалізованому журналі «Neus Jahrbuh fur Mineralogie, Geologie und Paleontologie», яка вийшла у травневому номері за 1943 р. [20, с. 363].

Після війни 12 ящиків з кістками слона потрапили до Ермітажу. Чому саме у цей музей? Справа у тому, що коли в Німеччині упаковували захоплені у різних країнах цінності, то на кожному ящику, залежно від того, що було у ньому, ставили певну мітку. Так картини маркірувалися літерою «К». Саме ця літера, нанесена чорною фарбою, була на ящиках з кістками слона. Вона і ввела в оману радянських фахівців, які після війни займалися поверненням з території Німеччини культурних цінностей [2; 10]. Тому ящики і відправили до Ермітажу, але коли їх відкрили то там були не картини, а величезні кістки.

Спочатку кістки оглянув завідувач Зоологічного музею АН СРСР Всеволод Борисович Дубінін, а у 1949 р. їх передали до цього музею. Скелет меріодіоналісу доручили відреставрувати та змонтувати кандидату біологічних наук Вадиму Євгеновичу Гарутту [21, с. 4]. Вченому спочатку треба було з'ясувати, з якої країни вивезені ці кістки. За детального огляду йому вдалося розгледіти на окремих кістках літери грецького алфавіту, але німецькі вчені маркували свої знахідки латинськими. В одному з ящиків Г. В. Гарутт знайшов вже згадувану статтю Г. В. Манохіна. Уважно вивчивши публікацію, вчений дійшов висновку, що скелет південного слона, який зберігається у музеї, було знайдено у Північному Приазов'ї.

Г. В. Гарутт неодноразово відвідував Бердянськ, був у товариських стосунках з О. Я. Огульчанским, який надав йому допомогу у розшифровці манохінської нумерації. У 1951 році єдиний повний, на той час, у світі скелет південного слона був виставлений у мамонтовому залі Ленінградського зоологічного музею [21, с. 4].

Повернувся Г. В. Манохін до Бердянська відразу після визволення міста. За співпрацю з німецькими окупантами, він був заарештований і відправлений до харківського табору «Холодна гора». У цьому таборі і закінчився життєвий шлях людини, що подарувала світу унікальну знахідку. Можливо, його було розстріляно, а може, старий вчений не витримав жорстокого табірної життя. У всякому разі на запит Л. Берії, начальник табору «Холодна гора» повідомив: «Помер від гострої пневмонії» [20, с. 364]. Після війни Г. Манохіна вже ніхто не згадував, навіть ті хто з ним працював і товаришував.

У 50-х роках минулого століття до Бердянська приїжджала дочка Манохіна — Олена. Однак залишитися їй у місті не вдалося спроможним. До жінки ставилися як до дочки зрадника, який «продав німцям безцінні скарби, що належали радянському народу». Навіть О. Я. Огульчанский, який товаришував з батьком Олени говорив їй, залишаючись наодинці: «Я дуже поважаю вашого батька, але ви, будь ласка, для свого ж блага не афішуйте родинних зв'язків з ним» [1].

Доля Олени Георгіївни Манохіної склалася не менш трагічно. На відміну від батька, який не цікавився політикою, вона була членом антирадянської Народно-трудової спілки. Після війни її заарештували. Вона отримала строк і відбувала його у Норильських таборах ГУЛАГу. Цікаво, що у неї було псевдо «Слоник» [22, с. 39]. Чи не на згадку про знахідку батька? З табору вона звільнилася десь у 1955 р. Подальша її доля невідома.

Archidiskodon meridionalis із Північного Приазов'ї знаходиться у Зоологічному музеї Санкт-Петербургу і до сьогоднішнього дня. Скелет слона різко виділяється серед

інших експонатів, він майже досягає стелі (у «холці» 4,3 м), має масивні бивні, правий – наполовину обламаний. І до сьогодні, він найбільший за розмірами серед усіх відомих нині. Зазначимо, що всього в музеях Європи експонується сім мерідионалісів. З них – три повних скелета знаходяться в Росії (один – у Санкт-Петербурзькому Зоологічному музеї РАН (про нього йде мова) і два у Ставропольському державному музеї-заповіднику) [23]. Європейські музеї – серед них Національний музей палеонтології Парижу (Франція), музей природничої історії Флоренції і Національний музей міста Абрुццо у Італії та музей Тбілісі (Грузія) мають тільки частково реконструйовані скелети [24].

Бібліографія

1. Сенченко И. Манохин / И. Сенченко // Бердянск деловой. – 2000. – 14 – 20 января. – С. 5.
2. Супруненко В. Слон из Приазовья / В. Супруненко // Вокруг света. – 1982. – № 8. – С. 12 – 14.
3. Бадер О. Н. Очерк работ Азово-Черноморской экспедиции / О. Н. Бадер // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXI. – С. 174 – 183.
4. Manochin G. Elephas meridionalis aus Nördischer Küste der Asowsche Meeres / G. Manochin // Neus Jahrbuh fur Mineralogie, Geologie und Paleontologie. – Stuttgart Mh. Alt. V. Jg. – 1943. – S. 237 – 240.
5. Гаев Ю. Огромные кости торчат из обрыва на разной высоте / Ю. Гаев // Газета «Факты». – 26 августа 2009. – С. 7.
6. Гаев Ю. Приазовский слон / Ю. Гаев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://subbota.com.ua/news/city/1083>
7. Ноздріна Л. Наша історія – наші архіви / Л. Ноздріна // Музей і відвідувач. – Бердянськ, 2009. – С. 7 – 10.
8. Огульчанський А. Я. Находка скелета южного слона на берегу Азовского моря / А. Я. Огульчанський // Природа. – 1957. – № 8. – С. 102 – 104.
9. Мильчев П. Найден скелет мамонта / П. Мильчев, В. Новицкий // Большевик Запорожья. – 12 июня 1941 г. – № 136 (692). – С. 4.
10. Денисов Е. Уникальный слон – под контролем спецслужб / Е. Денисов, Н. Тишаков // Газета «Миг». – 25 августа 2011 г. – № 34. – С. 7.
11. Кравченко В. Слон южный, никому не нужный / В. Кравченко // http://www.andersval.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=990&Itemid=107
12. Огульчанський О. Я. Записки краєзнавця / О. Я. Огульчанський // – К. : Молода гвардія, 1955. – 72 с.
13. Солдатова Л. Южного слона «перепрописали». Історія фальсифікації наукового відкриття / Л. Солдатова // <http://iz.com.ua/2010/01/23/juzhnogo-slona-perepropisali/>
14. Мильчев П. На месте находки мамонта / П. Мильчев, В. Новицкий // Большевик Запорожья. – 15 июня 1941 г. – № 139 (695). – С. 3.
15. Мильчев П. Палеонтологические раскопки у Ногайска / П. Мильчев, В. Новицкий // Большевик Запорожья. – 18 июня 1941 г. – № 141 (697). – С. 4.
16. Большая советская энциклопедия / [под ред. А. М. Прохорова]. – М. : Советская энциклопедия, 1974. – Т. 17. – 720 с.
17. Вильтман С. На месте находки. Фоторепортаж / С. Вильтман // Большевик Запорожья. – 18 июня 1941 г. – № 141 (697). – С. 4.

18. Огульчанский А. Я. Неолитическая стоянка на р. Берде (краткий очерк) // Архів Бердянського краєзнавчого музею. — П. 36.
19. Веремеев Ю. Армия вермахта / Ю. Веремеев [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://army.armor.kiev.ua/titul/werm_heer3.shtml
20. Михайличенко В. Бердянск: взгляд через столетия / В. Михайличенко, Е. Денисов, Н. Тишаков // — Бердянск : Південна зоря, 2010. — 448 с.
21. Гарутт В. Е. Южный слон *Archidiskodon meridionalis* (Nesti) из плиоцена северного побережья Азовского моря / В. Е. Гарутт // Труды комиссии по изучению четвертичного периода. — М. — Л. : Изд-во академии наук СССР, 1954. — X. — Вып. 2. — 80 с.
22. Стихи и судьба Сергея Яковлева // За Россию. Вестник внутренней жизни Народно-трудового Союза российских солидаристов. — 2009. — № 54 (386). — С. 39 — 40.
23. Емельянова С. Ставропольский слон // <http://www.ammonit.ru/new/51.htm>
24. Lister A., Bahn P., Bosinski G. Mammuts : die Riesen der Eiszeit / A. Lister, P. Bahn, G. Bosinski. — Thorbecke species Bd. 1. — Forfatter: rstall: 1997 Trykt: Sigmaringen : Thorbecke. — 168 s.

Денисов Е. С., Папанова В. А.

Забытое имя

В статье на основе новых данных раскрывается история находки и раскопок скелета южного слона (*Archidiskodon meridionalis*) в Северном Приазовье, а также трагическая судьба Георгия Васильевича Манохина, который его раскопал в 1941 — 1942 гг.

Denisov E. S., Papanova V. A.

Forgotten Name

In the article on the basis of new data there is described the history of findings and excavations of Southern elephant skeleton (*Archidiskodon meridionalis*) in Northern Azov Sea Coast, as well as tragic fate of Heorhyya Vasilievicha Manohyna, who excavated it in 1941 — 1942 years.

Саєнко В. М.

АРХЕОЛОГІЧНО-КРАЄЗНАВЧА І МУЗЕЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. І. ТЕРЕНОЖКІНА У 1920-ТІ РОКИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЙОГО ПОДАЛЬШИЙ НАУКОВИЙ ШЛЯХ

Дуже вдало зазначено, що видатний дослідник стародавньої історії Євразії Олексій Іванович Тереножкін прожив в науці «нібито два життя», перше з яких пов'язане з неабияким внеском у вивчення археології Середньої Азії, а друге — з дослідженнями широкого кола питань розвитку культур епохи пізньої бронзи та скіфського часу в Надчорномор'ї і Подніпровському Лісостепу, на основі чого були зроблені концептуальні висновки про хід історичних процесів, які відбувалися вздовж пояса Євразійських степів [1; 2].

Треба зауважити, що в центральноазійському періоді його діяльності також виразно виокремлюються кілька великих тем — дослідження в Приураллі, створення археолого-історичної періодизації Семиріччя, зацікавлення Хорезмом,

Чачем і Согдом. Склалося так, що безумовного визнання дістали лише досягнення у вивченні проблематики останнього, головним чином завдяки подовженню минулого Самарканду [3; 4]. Але і в дослідженнях, присвячених Киргизстану, і в хорезмській історіографії праці О. І. Тереножкіна займають помітне місце, і майже кожна публікація містить посилання на його статті.

Та є й інші малодосліджені сторінки в інтелектуальній біографії вченого, наприклад, та, що пов'язана з участю в написанні історії 24-ї армії (з 1943 р. — 4 гвардійська) [5] під час служби в РККА в роки Великої Вітчизняної війни. Ще один досить великий науковий період в його житті, здобутки якого самі по собі вже були б гідні того, щоб увічнити ім'я Олексія Івановича в археологічній регіоналістиці — це роки, коли він ще підлітком та юнаком займався краєзнавчою та музейною діяльністю у рідному Поволжі. Показово, що в уявленнях сучасних музейних працівників на батьківщині О. І. Тереножкіна, він так на все життя і залишився великим краєзнавцем, не зважаючи на своє «професорство», роботу в академічних установах, енциклопедизм знань, широту досліджень та написання узагальнюючих праць. Не вельми сумніваючись, вони вважають, що ювілейні конференції, присвячені вченому, є саме «краєзнавчими читаннями» [6], хоча ті мають виразний євразійський контекст — для матері дорослий син завжди дитина.

Невеличка історіографія теми, окрім коротких пасажів в біографічних нарисах, нараховує лише дві публікації: тези доповіді Н. П. Шевченко [7] на конференції в м. Чигирині, присвяченій 100-річчю з дня народження О. І. Тереножкіна та віддану нещодавно до друку статтю М. В. Гречишкіної, з якою автор люб'язно дозволила мені ознайомитися.

Джерела по цьому питанню складаються з матеріалів, які містяться у сімейному архіві родини Тереножкіних (фотографії, документи, спогади та особисті щоденники Олексія Івановича) [8, с. 112], та експозиційних і фондівих матеріалів

Олексій (в центрі), Іван (праворуч) Тереножкіни

краєзнавчого музею у місті, де пройшли його дитячі та юнацькі роки (польових щоденників, звітів про проведені експедиції та історичних і археологічних експонатів, здобутих ним власноруч) [9] *. У великому масиві документів, що склали особистий фонд Тереножкіна — Іллінської, який зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України, найраніші матеріали відносяться лише до 1929 р., коли О. І. Тереножкін вже полишив роботи в Поволжі, і в його наукових інтересах все більше місце почали займати центральноазійські теми [10, спр. 2, 4].

Народився майбутній вчений 26 листопада 1907 року в місті Николаєвську, назва якого під час громадянської війни з ініціативи В. І. Чапаєва була змінена на Пугачов, Самарської губернії (зараз Саратовської області).

Олексій починав своє знайомство з пам'ятками археології, підлітком проводячи розвідки на довколишніх поселеннях вздовж р. Большой Іргіз — лівої притоки Волги. Ще в шкільні роки він відкрив кілька поселень доби бронзи [11, с. 191]. Треба зазначити, що в майбутньому саме епоха пізньої бронзи була відправною точкою в наукових пошуках вченого після переїзду до України.

За свідченням самого О. І. Тереножкіна, свої перші археологічні відкриття він зробив у 1919 та 1920 рр., тобто початок зародження наукових зацікавлень відбувався тоді, коли йому не виповнилося і дванадцяти років [12, с. 97].

Хлопчаче захоплення старовиною отримало подальший серйозний розвиток на загальному фоні створення в перші ж післяреволюційні роки мережі периферійних музеїв та орієнтації держави на організацію і активну підтримку краєзнавства.

В м. Пугачові ще 1918 р. був заснований Гурток любителів мироведення метою якого було об'єднати наукові студії та популяризувати краєзнавство в широких колах населення.

Повітовий Позашкільний Відділ Народної освіти 1919 р. відкрив три заклади під загальним керівництвом такої установи, як Центральний музей: Педагогічний музей, Музей місцевого краю та Відділ товариства археології, історії і етнографії при Самарському державному університеті. Останній і увійшов як археологічна секція до Гуртка любителів мироведення. 1919 року в ній перебувало 19 чоловік. На одному з засідань секції Ф. Т. Яковлев зробив доповідь Кургани Самарської губернії [13, с. 3]. Як не дивно, збереглися живі подробиці цього виступу: вкрай кумедну десятихвилинну «лекцію» з великим гумором описав у своїх спогадах М. Н. Тихомиров [14, с. 53].

Втім, заклик доповідача до слухачів «приступити до масових розкопок курганів», можливо, й спонукав Олексія (вірогідно, що він був присутній, бо лекція була «подією») до пошуків, і того ж року він знаходить кілька фрагментів кераміки в околицях міста на поселенні, яке потім у звітах постійно згадується під символічною назвою «селище № 1» (рис. 1). Схематичний план цього поселення пізньої бронзи можна побачити серед паперів В. А. Городцова, якому, через кілька років, його передав О. І. Тереножкін [15, спр. 4].

Таким чином, ніяких спеціалістів, які хоча б трохи були обізнані з археологією та найдавнішою історією Поволжя, в Пугачові не було зовсім. Робота секції поки ще спрямовувалася лише на створення музею місцевого краю та архіву при ньому.

* Щиро вдячний директору ПКМ Нурії Ібрагимівні Сулеймановій за допомогу під час моєї роботи з матеріалами архіву та музейними фондами.

1920 р. місцеві ентузіасти вперше в повіті займаються розкопками курганів на околиці міста в зв'язку зі спробою їх пограбування школярами [16].

В грудні 1921 р. у Москві була проведена 1 Всеросійська краєзнавча конференція. На ній виступив нарком освіти А. В. Луначарський із закликом по всій країні до вивчення народом регіональної історії. Мабуть, у зв'язку з цією подією в м. Пугачові Музей місцевого краю був відокремлений від Центрального музею і став самостійною установою. В страшну годину, коли розпочався голод, директором музею з грудня був призначений 20-річний К. І. Журавльов, майбутній старший товариш і науковий одиодумець Олексія Тереножкіна.

В цей голодний 1921 рік сім'я Тереножкіних виїхала з Поволжя та жила на Україні – в селі Пеньківка Жмеринського повіту Кам'янець-Подільської губернії і лише навесні 1923 року повернулася до рідного Пугачова [8, сс. 8 – 10].

Олексій згадував, що коли згодом він працював у місцевому краєзнавчому музеї, то там серед експонатів були виставлені заспиртовані в банках частини людських тіл, заготовлені на продаж. І зараз в експозиції Пугачовського міського краєзнавчого музею можна побачити дві круглі пласкі «хлібини» того часу, зіплені з лушпиння та відходів насіння «семи злаків».

При Російській Академії наук у 1922 р. було створено Центральне бюро краєзнавства. Його діяльність привела до швидкого зростання краєзнавчого руху: на весну 1923 р. в Росії, окрім Москви і Петрограду, було зареєстровано 231 товариство та 285 місцевих музеїв [17, сс. 535 – 541].

Олексій працював в пугачовському музеї між 1923 та 1928 роками, проводячи за музейними справами весь свій час і згадував, що до третини експонатів було зібрано особисто ним або за його участю. Він проводить археологічні розвідки навколо свого міста, передаючи матеріали до музею. Разом з Олексієм археологічними розвідками та розкопками займалися два його старші брати – Іван, який якраз повернувся зі служби в лавах Червоної армії, а в майбутньому став відомим ботаніком, та Олександр.

З початку весни 1923 р. К. І. Журавльов часто виїздить в села, розташовані по р. Большой Іргіз. Під час цих розвідок пощастило знайти багато свідочств про археологічні та палеонтологічні місцезнаходження, були зібрані експонати, відкрито кілька пам'яток. За результатами розвідок написаний звіт (рис. 2). Описуються 35 пунктів місцезнаходження археологічних матеріалів і маршрутів розвідок.

Рис. 1. Поселення епохи бронзи, відкрите О. Тереножкіним 1919 р. (сторінка звіту за 1923 р.; малюнок К. Журавльова)

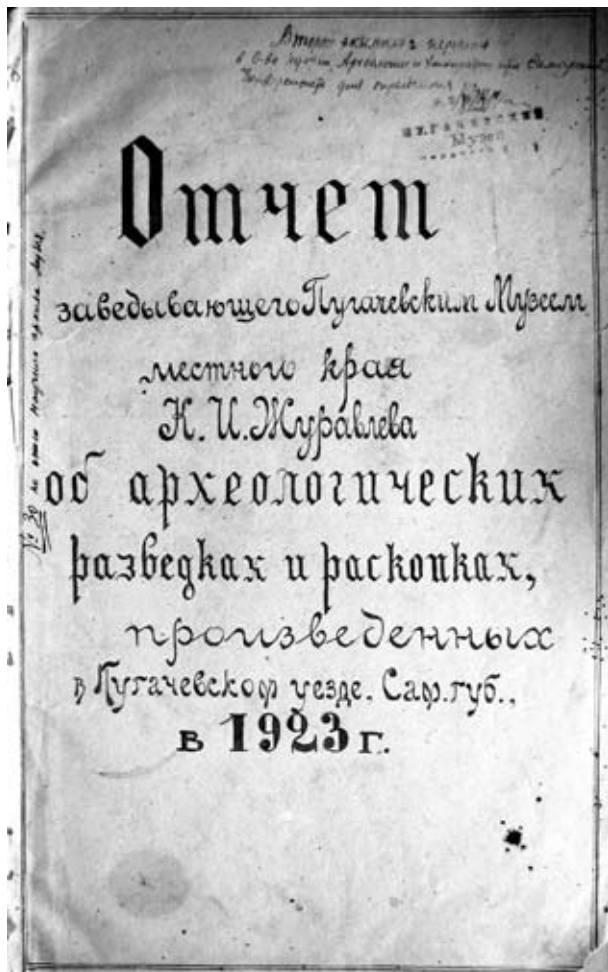

Рис. 2. Перша сторінка звіту за 1923 рік

Хронологія знахідок — від неоліту до періоду Золотої Орди. Майже в усіх «археологічних екскурсіях» та розкопках брав участь Олексій Тереножкін, про що К. І. Журавльов постійно, майже на кожній сторінці, згадує в тексті, причому значна частина матеріалів, які увійшли до звіту, були відкриті ним під час самостійних розвідок. Звіт підготовлений вельми професійно, мабуть завдяки консультації археологів самарського історичного Товариства; туди відправлений один екземпляр звіту [18].

Цього ж року була надрукована брошура Про збирання історико-археологічних експонатів для Пугачовського музею місцевого краю. З ініціативи музею повітовий виконком видав наказ про охорону пам'яток старовини, а також про здачу до музею усіх знахідок старожитностей. При музеї 2 лютого 1924 р. було створено Товариство по вивченню місцевого краю. До кінця року в нього прийнято 20 чоловік, серед них був і Олексій Тереножкін.

В польовий сезон 1924 р. вони разом з К. І. Журавльовим продовжують проводити розвідки, про що був підготовлений детальний звіт на 52 сторінки машинопису [19]. Влітку 1925 р. К. І. Журавльов з О. І. Тереножкіним обстежують верхів'я Большого Іргізу [20].

1925 року Олексій дізнався, що в одного мешканця з «розкольників» знаходиться велике зібрання книг, які той, згідно записаним спогадам, нібито «поцупив» зі Спасо-Преображенського монастиря (насправді, скоріше за все, ця людина намагалася таким чином зберегти книги після закриття радянською владою монастирів 1919 року). Ці стародруки, треба розуміти, були конфісковані та поступили до музею. Зимові канікули 1926 р. Олексій цілком витратив на доставку до музею возом ікон, інших предметів культу, рукописних та друкованих книг з бібліотеки старообрядницького Нижнього Вокресенського монастиря. Усього було привезено 451 предмет: ікони, книги, речі богослужіння, зокрема дерев'яна похідна церква.

У лютому 1926 року вночі у музеї з незрозумілих причин, можливо через погано влаштоване пічне опалення, виникла пожежа. Завідуючий К. І. Журавльов в цей час був у від'їзді, і Олексій, ризикуючи життям, організував спасіння монастирських архівів та документів з історії громадянської війни, цінної бібліотеки (понад 1 000 рукописних книг і стародруків), колекцій. В результаті загинуло небагато, тільки те, що зайнялося до його прибуття. І хоча музейні цінності частково постраждали від води, вдалося привести їх до ладу, і вони були збережені [12, с. 14; 13, с. 48].

В сучасних публікаціях церковних предметів заволзьких монастирів можна знайти посилання на те, що деякі привезені О. І. Тереножкіним [21, с. 271].

1926 року Олексій закінчує дев'ятикласну (тобто 2 ступеня) школу.

В. В. Отрощенко згадує розповідь О. І. Тереножкіна про те, як той пішки, з заплічником на спині, добрався до Саратова, щоб показати професору П. С. Рикову назбирані зразки кераміки зрубної культури [22, с. 13].

Олексій займається самоосвітою, разом з К. І. Журавльовим уважно вивчає літературу з історії місцевого краю, церковного розколу, археології, зокрема «Бытовую археологию» В. А. Городцова [23].

Першим по справжньому суттєвим практичним досвідом вченого, як він сам вважав, була участь влітку 1926 р. в археологічній експедиції Самарських курсів краєзнавства, що мала на меті проведення розвідок на схід від р. Самари та по р. Кінешмі. Відправився туди Олексій пішки, проводячи на своєму шляху розвідки старожитностей. Керувала загоном Віра Володимирівна Гольмстен, яка стала першим професійним наставником молодого краєзнавця в археології. Н. П. Шевченко повідомляє, що в цій експедиції брала участь К. В. Тревер [7, с. 20], і знайомство з видатним у майбутньому сходознавцем повинно було вплинути на коло зацікавлень молодого археолога. Загін, як згадував О. І. Тереножкін, виглядав досить своєрідно, пересувалися на возі [24, сс. 23, 33].

В. В. Гольмстен, як і багато інших науковців, 1919 р. залишила голодну Москву і перебралася до Самари. Тут при університеті (заснований 1918 р.) було створено Товариство історії, археології, етнографії та природознавства за прикладом сусіднього старого Казанського університету, де таке товариство плідно працювало здавна, систематично видаючи збірки наукових праць. Саме Товариство споряджало експедиції, які очолювала В. В. Гольмстен. Метою було обстежен-

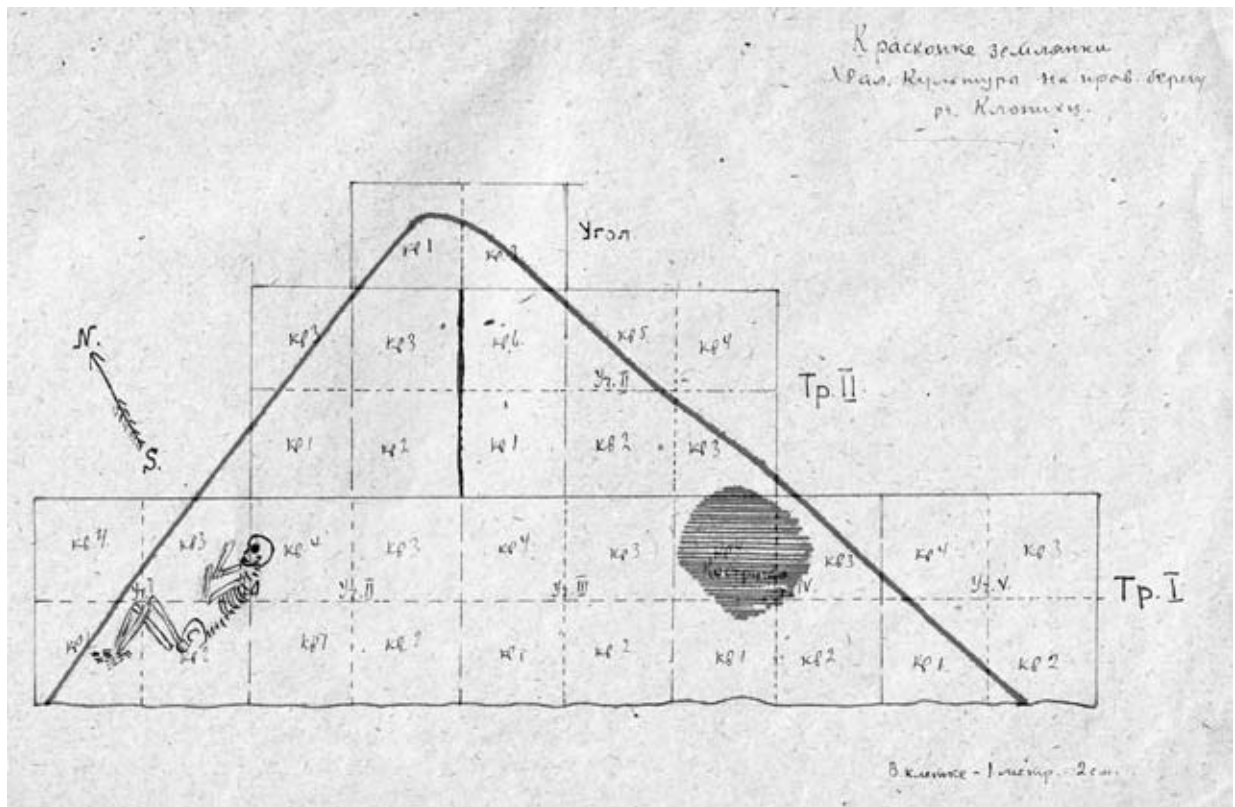

Рис. 3. Сторінка звіту О. Тереножкіна за 1928 р.

ня губернії, запропоноване В. А. Городцовим під час його приїзду 1920 р. Не пізніше 1919 р. при Самарському університеті були започатковані Вищі етнологічно-археологічні курси краєзнавства. «Общество постепенно обрастало подсобными учреждениями. К их числу принадлежали и археологические курсы, неизвестно для кого и зачем в то время созданные. Однако, археология была в большой чести во многих городах Российской Республики, так как являлась своего рода выходом для интеллигенции, стремившейся занять себя интересной для нее исторической работой». Число слухачів на курсах доходило до 170 чоловік. Серед них були різні люди, інколи вельми колоритні, як згадує М. Н. Тихомиров, який працював бібліотекарем Товариства та викладав палеографію на курсах [14, с. 59]. 1923 р. університет в Самарі був ліквідований через нестачу фінансування та через те, що професура почала повертатися до Москви і Петрограду, але курси продовжували працювати.

Восени 1926 р. О. І. Тереножкін вступає на археологічне відділення цих Вищих етнологічно-археологічних курсів краєзнавства в Самарі. На таке рішення остаточно, мабуть, вплинула участь в літній експедиції. Цього ж року вони разом із членом самарського Товариства М. Г. Маткіним відкривають стоянку верхнього палеоліту «Воскресенский спуск» в центрі Самарі [25].

Розраховану на три роки навчання програму курсів Олексій пройшов за два роки, працюючи, щоб заробити на життя, одну зиму двірником, а іншу — робітником на пристані. Платити доводилося і за навчання.

Під час канікул, влітку 1927 р., він проводить розкопки на селищах зрубної культури Успенському та Клопихинському, разом з іншими пугачовськими краєзнавцями досліджує кілька курганів в групах вздовж правого берега р. Мокра Клопиха [26]. Також він бере участь у складі експедиції А. Ю. Якубовського в розкопках Пянджикенту у Таджикистані.

Цього року в зв'язку з 10-річним ювілеєм революції відбувся черговий переїзд краєзнавчого музею м. Пугачова в інше приміщення (з 1919 р. в дев'ятий раз), але, на щастя, надовго — він і зараз знаходиться там. Завдяки тому, що Заволжя не було окуповане (хоча в роки війни музей і перемістили в інше приміщення, що не пішло на користь колекціям), в сучасній експозиції можна бачити багато експонатів, здобутих Олексієм Тереножкіним вісімдесят років тому.

Достроково закінчивши курси, влітку 1928 року О. І. Тереножкін ще проводить розкопки та археологічні розвідки разом з завідувачем Пугачовського музею К. І. Журавльовим. Досліджена землянка з цікавим похованням епохи бронзи в ній (рис. 3), кілька невеликих курганів доби бронзи та середньовіччя поблизу с. Давидівка. Кургани копалися площею 4 x 4 м [27]. Особливо значними виявилися золотоординські матеріали, вони знаходяться в широкому науковому вжитку й зараз [28, с. 307].

Головним результатом багаторічних сумісних досліджень О. І. Тереножкін вважав створення карти поселень зрубної культури Пугачовського повіту [12, с. 97]. Можна сказати, що після його від'їзду археологічні роботи в музеї сходять нанівець, що збігається з тогочасною політикою, спрямованою на розгром усього краєзнавчого руху в країні.

Зазначимо, що матеріали, здобуті під час досліджень в Пугачовському повіті з 1920 по 1928 роки, використовувалися науковцями в майбутньому. Відкриті О. І. Тереножкіним і К. І. Журавльовим пам'ятки обстежувались 1938 — 1939 рр. археологом І. В. Сініциним. Матеріали пізньої бронзи опрацьовувались багатьма

археологами, починаючи від В. В. Гольмстен. Але в повному обсязі вони не введені в науковий обіг і їх вистачило б на публікацію монографічного характеру, яка б суттєво розширила джерелознавчу базу регіональних археологічних старожитностей Самарського Заволжя від неоліту до середньовіччя. Зважаючи на те, що звіти виконані ретельно і більшість знахідок збереглася, доцільно було б видати результати досліджень співробітників Пугачовського музею у 1920-ті роки з додержанням сучасних вимог до публікацій.

Діяльність О. І. Тереножкіна і пізніше неодноразово пов'язувалася з музейною справою та краєзнавством.

Окрім Тереножкіна, навколо експедиції В. В. Гольмстен, яка беззмінно працювала вченим секретарем Товариства та секретарем Ради Курсів, групувалося ще кілька чоловік, які потім стали відомими археологами: А. А. Марущенко, К. В. Сальніков, В. І. Марков.

Під час війни, дізнавшись про трагічну загибель своєї наставниці в блокадному Ленінграді, О. І. Тереножкін написав в листі від 12. 07. 1942 р. до В. А. Городцова: «... бесценный мой учитель и лучшая из Ваших учениц Вера Владимировна Гольмстен умерла. Вера Владимировна первая, кто своей умелой рукой подвела меня к истинной науке, к подлинным знаниям основам. Она, опираясь на Ваш огромный опыт, познакомила и научила правильной постановке полевых исследований, умению их обрабатывать и доводить до соответствующего конца. Прощай, моя защитница и покровительница!» [15, спр. 439].

Знання, що отримувалися на курсах, за тогочасними вимогами були достатніми для вступу до Московського університету. Восени 1928 р. він зарахований на третій курс історико-археологічного відділення етнологічного факультету 1 Московського державного університету (МДУ мав таку назву з 1917 по 1930 рр.). Вчителем молодого вченого тепер стає насамперед В. А. Городцов. Починається новий етап у житті, перед ним відкриваються значно ширші можливості для здобуття освіти — бібліотеки, музеї, саме середовище столичної наукової спільноти, з якого з'являються талановиті наставники, розгортаються нові обрії в науковій діяльності.

В літні ж місяці він працює в археологічній експедиції Антропологічного науково-дослідного інституту МДУ та Киргизького науково-дослідного інституту краєзнавства: 1929 р. сам-один, пересуваючись на віслюку, проводить розвідки на р. Чу в Киргизії. Зібрані матеріали пізніше лягли в основу кількох статей, де на основі історичних розробок В. В. Бартольда, О. І. Тереножкін вперше подав археологічну періодизацію Семиріччя.

В Москві він також займався викладацькою діяльністю в щойно відкритому геологорозвідувальному технікумі.

З 15 жовтня 1929 р., ще під час навчання у Москві, О. І. Тереножкін влаштовується на роботу до Історичного музею співробітником 1 розряду в археологічний відділ (за іншими свідченнями, він працював також у відділі східної нумізматики). За отриманою нами усною відповіддю з архіву відділу кадрів ГІМу, особова справа О. І. Тереножкіна там зараз не зберігається, довоєнна документація була нібито знищена, коли виникла загроза захоплення міста німецькими військами.

З кінця 1929 р. почався розгром краєзнавчого руху, значення якого в минуле десятиліття було дуже великим. Саме в його руслі зародився і сформувався інтерес О. І. Тереножкіна до археології. Рішенням IV Всеросійської конференції 1930 р.

були ліквідовані обласні краєзнавчі організації. В Самарі, Саратові, як і по всій країні, почалися репресії [29, с. 265; 30, сс. 49 – 51].

Життєві негаразди не оминули і Олексія. Безглуздий донос однокурсника про приховане соціальне положення несподівано став на заваді науковій кар'єрі, яка так щасливо почала складатися. У лютому його виключили з числа студентів Московського університету. Це автоматично потягнуло за собою і звільнення з музею. В суспільстві поступово накопичувалася тривога – на початку 1930 р. якраз продовжувала розкручуватися «академічна справа» – перший масштабний репресивний захід проти істориків. Через півроку у цій справі буде заарештований, а потім висланий в Самару займатися краєзнавством і один з вчителів Тереножкіна з історії та археології – Ю. В. Готьє.

Влітку цього ж року О. І. Тереножкін за сприяння М. В. Воеводського вдруге проводить археологічні розвідки в Киргизії в долині р. Талас, займаючись фіксацією велетенських середньовічних городищ.

Восени 1930 р. О. І. Тереножкін за «путівкою» Наркомосвіти вимушений був поїхати у Середнє Зауралля працювати завідувачем краєзнавчого музею в м. Алапаєвську Свердловської області. Це «заслання» тривало до серпня 1931 р. і його стало можливим скоротити лише завдяки посиленням на сімейні обставини.

Повернувшись до Москви, він чомусь лише протягом одного місяця, з середини серпня по середину вересня, працював науковим співробітником Московського обласного музею, відомого своїми багатими археологічними колекціями. Можливо, що звільнення відбулося в зв'язку з наміченим згортанням роботи музею.

Восени 1931 р. О. І. Тереножкін закінчує університет, отримавши спеціальність «музейний працівник – археолог». За власними розповідями, екзаменаційні оцінки та заліки за вимушені пропуски занять він отримував автоматично, бо викладачі розуміли несправедливість виключення. В автобіографії О. І. Тереножкін зазначає, що університет закінчив 1930 р., а в іншому місці пише, що в університетському архіві збереглися свідчення про це. Колишня студентка факультету Т. А. Жданко (вона вчилася на один курс «молодше») згадує, що випускні екзамени вони поздавали достроково, в грудні 1930 р., а диплом отримали взагалі через кілька років (мабуть, таким чином контролювалося «відпрацювання» за місцем призначення).

З січня 1932 р. молодий науковець був залучений до роботи Центральної Ради Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій. Там він працював інструктором-педагогом до кінця 1934 р. Тоді ж ним була написана брошура «Основы пролетарского туризма», яка на довгий час стала основним методичним посібником для навчання краєзнавців [7, с. 20].

В ці ж роки він не полишав і експедиційні дослідження: польовий сезон 1932 р. присвятив розвідкам по обом берегам р. Уралу, 1933 р. приймав участь в обстеженні зон новобудов в Південному Приураллі, а 1934 р. провів розвідки разом з М. В. Воеводським та А. А. Потаповим у Хорезмі.

Ми коротко окреслили шлях вченого після «пугачовського» періоду, щоб показати, як він поступово розширював і масштаби археологічних досліджень, і їх географію, переходячи від регіональних обстежень до «академічної» науки. З іншого боку, знайома і звична музейна справа та краєзнавство продовжувала займати значне місце в його житті на початку 1930-х років. На це вплинули і

перипетії долі — виключення з університету, звільнення з Історичного музею, тимчасовий виїзд зі столиці загальмували на чотири роки науковий розвиток та кар'єрне зростання. Один випадок змінив хід життя, яке могло складатися по-іншому, але тут, наприклад, треба взяти до уваги, що якби Тереножкін залишився працювати в «не досить пролетарських» музейних установах, то досить вірогідно, що він зазнав би більш жорстких репресій, як багато його колег.

За свідченнями людей, які добре знали О. І. Тереножкіна, він і протягом усього наступного життя постійно спілкувався з музейними працівниками, надавав консультації, допомагав з підготовкою публікацій, постачав наукову літературу [7, с. 20].

В роки війни, користуючись кожною нагодою, вчений заходить до музеїв, нудьгує по улюбленій справі, навіть по траншеях виглядає стародавню кераміку. Восени 1944 р. у звільненому Луцьку він знайомиться з археологом Засадчуком — учнем Я. І. Пастернака, вивчає в місцевому музеї археологічні колекції, матеріали недостатньо відомих йому культур (навіть якимось ночує в пустому музеї), читає студенткам лекції з археології Середньої Азії. В голодному Відні він знаходить відомого австрійського археолога Франца Ханчара, буває у нього вдома, допомагає продуктами.

Пізніше, після переїзду на Україну, він підтримував археологічні захоплення запорізького краєзнавця Олександра Бодянського, листувався з ним, запрошував працювати до себе в експедицію.

Вчений під час польових досліджень висвітлював у місцевій пресі стародавнє минуле, часто писав про цікаві здобутки, популяризував археологічне знання та закликав до збереження пам'яток.

Не забував О. І. Тереножкін і рідний Пугачовський музей, де розпочалася його наукова діяльність, ще під час війни писав з фронту до директора музею К. І. Журавльова, цікавився новими знахідками, мріяв про зустріч.

Щоб показати, що таке був цей музей в повітовому місті серед заволзьких степів, треба зробити наголос і на досягненнях Костянтина Івановича Журавльова, старшого за О. І. Тереножкіна на шість років, з яким вони разом ходили в археологічні розвідки та займалися розкопками. Проведені Журавльовим польові палеонтологічні дослідження, яким він почав приділяти посилену увагу з 1926 р., викликали зацікавлення спеціалістів, а наукові публікації отримали визнання і знаходяться в активному вжитку й зараз.

Проста статистика говорить, що за якихось десять років в периферійному Пугачові вирости широковідомі науковці різноманітного фаху: астроном М. Є. Набоков, ботанік І. І. Тереножкін, археолог О. І. Тереножкін, палеонтолог К. І. Журавльов. На цьому окремому прикладі можна простежити, як розвиток справжньої науки в той час досить чітко корелюється з періодом підтримки краєзнавства.

Хоча краєзнавство і розвивали після революції почасти в піку старій науці як можливу конкурентоспроможну альтернативу, досягнення цієї течії беззаперечні. І немає ніяких підстав закидати краєзнавству те, що академічна наука зазнавала в той час утисків. Тим паче необ'єктивними виглядають дещо занижені оцінки досягнень краєзнавчого руху в історіографії [31, с. 47; 32, с. 23]. Відношення між Російською академією наук (з 1925 р. АН ССРСР), Центральним бюро краєзнавства, Главнаукою та керівництвом Наркомпросу були непростими і змінювались під сильним впливом політичного тиску [17].

М. Н. Тихомиров 1919 р. пророче написав у «Докладе о поездке в иргизские монастыри с 31 мая по 17 июня 1919 г.» : «Какое великое значение имеют местные музеи, они развивают любовь к родной старине, приучают её ценить, охранять и любить. И это первая ступень к исполнению моей фантазии, появлению местных историков, любящих и знающих родную старину». [13, с. 3]. Мрійливе бажання майбутнього академіка, який тоді не підозрював недалекий обвал усього краєзнавчого руху та репресії серед науковців, коли в тенетах ГПУ загине і його рідний брат, теж історик, встигло таки виповнитися, а Олексій Тереножкін став не лише знавцем місцевої історії — його відкриття мають світове значення.

Бібліографія

1. Мурзін В. Ю. О. І. Тереножкін — видатний дослідник скіфської культури / В. Ю. Мурзін // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 4 — 9.
2. Скорый С. А. Алексей Иванович Тереножкин — выдающийся археолог современности / С. А. Скорый // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. — К. — Чигирин, 2007. — С. 10 — 12.
3. Иневаткина О. Н. Алексей Иванович Тереножкин в Средней Азии. Труд и интуиция / О. Н. Иневаткина // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. — К. — Чигирин, 2007. — С. 15 — 16.
4. Гречишкіна М. В. Археологічні дослідження О. І. Тереножкіна в Середній Азії (1929 — 1941 рр.) / М. В. Гречишкіна // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 102 — 107.
5. Маневич Е. Л. От Сталинграда до Вены. Боевой путь Н-ской гвардейской армии / Е. Л. Маневич, И. И. Бенедиктов, А. И. Тереножкин — Действующая армия. 1945. — 545 с.
6. Сулейманова Н. / Н. Сулейманова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nv.pugachev-reklama.ru/p0356.htm>.
7. Шевченко Н. П. Краєзнавча та музеєзнавча діяльність О. І. Тереножкіна / Н. П. Шевченко // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. — К. — Чигирин, 2007. — С. 19 — 20.
8. Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном) / [под ред. А. С. Скорого]. — К., 2006. — 112 с.
9. Саєнко В. М. Короткий звіт про поїздку на батьківщину О. І. Тереножкіна / В. М. Саєнко — (віддано до друку).
10. НА ІА НАН України, ф. 27.
11. Лесков А. М. К 60-летию А. И. Тереножкина / А. М. Лесков // СА. — 1967. — № 4. — С. 190 — 191.
12. Тереножкин А. Автобиография [Після 1979 р.] / А. Тереножкин // Из жизни Алексея Тереножкина. — С. 97 — 106.
13. Сулейманова Н. И. Заволжская сокровищница. История Пугачевского краеведческого музея (к 90-летию музея) / Н. И. Сулейманова. — Пугачев, 2009. — 48 с.
14. Тихомиров М. Н. Самара в моей жизни (1919 — 1923) / М. Н. Тихомиров. — Самара : Самарский университет, 1994. — 108 с.
15. НА ГИМ. Фонд В. А. Городцова.
16. Журавлев К. Отчет о раскопках курганов, произведенных в западной окрестности гор. Пугачева в 1921 г. — Архив ПКМ.
17. Соболев В. С. Академия Наук и краеведческое движение / В. С. Соболев // Вестник РАН. — М., 2000. — Т. 70. — № 6. — С. 535 — 541.

18. Журавлев К. И. Отчет об археологических разведках и раскопках, произведенных в Пугачевском уезде Сам. губ. в 1923 г. — Архив ПКМ.
19. Журавлев К. И. Отчет об археологических исследованиях в Пугачевском уезде Сам. губ. в 1924 г. — Архив ПКМ.
20. Журавлев К. И. Археологические разведки по верхнему течению р. Б. Иргиза в июне 1925 г. — Архив ПКМ.
21. Сулейманова Н. И. Крест-мошечник и три подпрестольных креста из Иргизских монастырей / Н. И. Сулейманова // Ставрографический сборник. — Крест как личная святыня. — М., 2005. — Кн. 3. — С. 267 — 275.
22. Отрощенко В. В. О. І. Тереножкін як дослідник бронзової доби в Степовій Україні / В. В. Отрощенко // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. — К. — Чигирин, 2007. — С. 13 — 14.
23. Архив ПКМ, № 74.
24. Кузьминых С. В. Вера Владимировна Гольмстен: материалы к биографии / С. В. Кузьминых, И. Е. Сафонов, Д. А. Сташенков. — Самара, 2007. — 168 с.
25. История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Каменный век / [И. Б. Васильев, А. А. Выборнов, Л. В. Кузнецова и др.]. — Самара : Изд. Сам. науч. центра РАН, 2000. — 312 с.
26. Тереножнин А. И. Отчет. О археологических работах, произведенных летом 1927 г. в Пугачевском уезде Самарск. губ. студентом Высших курсов Краеведения при СГУ Алекс. Тереножкиным. — Архив ПКМ.
27. Тереножнин А. И. Дневник археологических работ в Пугачевском уезде летом 1928 года. — Архив ПКМ.
28. Ямилова Р. Р. Убранство женского костюма кочевников Урало-Поволжья в контексте «имперской культуры» Золотой Орды / Р. Р. Ямилова // Формирование и взаимодействие уральских народов в изменяющейся этнокультурной среде Евразии: проблемы изучения и историография. Чтения памяти К. В. Сальникова (1900 — 1966): Материалы конференции. — Уфа, 2007. — С. 304 — 309.
29. Малов Н. М. Советская государственная музейная сеть в Саратове (1917 — 1930 гг.): организационное становление, страницы истории и музейные деятели / Н. М. Малов // Народы Саратовского Поволжья: этнология, этнография, духовная и материальная культура: Материалы конференции. — Саратов, 2006. — С. 249 — 267.
30. Формозов А. А. Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки / А. А. Формозов. — М., 2006. — 314 с.
31. Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов) / В. Ф. Генинг. — К. : Наукова думка, 1982. — 225 с.
32. Пряхин А. Д. История советской археологии / А. Д. Пряхин. — Воронеж, 1986. — 284 с.

Саенко В. Н.

Археолого-краеведческая и музейная деятельность А. И. Тереножкіна в 1920-е годы и ее влияние на его дальнейший научный путь

Тереножкін Алексей Іванович — археолог, працював в Росії, Середній Азії, на Україні. С 15 років почав активно займатися археолого-краєведчими дослідженнями в Поволж'ї, а потім в Центральній Азії. Одним з перших відкрив цивілізацію Хорезма. В 1948 переїхав на Україну, де вивчав предскифську і скифську епохи, в частности, проводив розкопки на території Запорозької області.

Sayenko V. M.

**Arheological-Local Lore Museum of O. I. Terenogkina in 1920s
and its influence on Scientific Way.**

Terenzhkin Alexey Ivanovich — the archeologist, worked in Russia, Central Asia, in Ukraine. From the age 15 began actively to be engaged in researches of archeological regional studies in the Volga region, then in the Central Asia. He was one of the first who opened a civilization of Khoresm. In 1948 moved to Ukraine where studied the Prescythian and Scythian periods.

Ковалева И. Ф.

**80 ЛЕТ: ЗАБВЕНИЕ И БЛАГОДАРНАЯ ПАМЯТЬ.
К ЮБИЛЕЮ ДНЕПРОГЭСОВСКОЙ НОВОСТРОЕЧНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ**

Знакомя студентов с историей «археологического мышления» — историографией археологии, — Л. С. Клейн обращает внимание на ее эмоциональное воздействие, посредством которого достигается связь с «преемственной цепью основных фигур этой научно-исследовательской деятельности, соответствующие традиции открываются и делаются ближе» [1, с. 6].

История создания, деятельности и реализации научного и организационного наследия первой отечественной новостроечной экспедиции, в задачи которой входило комплексное — археологическое, этнографическое, геологическое, гидрологическое — изучение территории строительства Днепровской гидроэлектростанции и зоны затопления Днепровского Надпорожья, к сожалению, не получила своевременного отражения. Причины этому следует искать в социально-политической системе и ее идеологии, в частности, в конкретно-исторической ситуации в СССР и Украине в 30-х гг. прошлого века. Показательной является статья Ф. Козубовского «Археологічні дослідження на Дніпрельстані», написанная «по горячим следам» в начале 1934 г. Поскольку ее автор выступает в качестве официального представителя Института истории материальной культуры АН УССР, статье придан характер постановляющего документа по итогам проверки деятельности Днепрогэсовской археологической экспедиции. В основу положен тезис: «традиции буржуазной науки и идеологии чрезвычайно живучи» и «своими темпами, задачами и методами работы археологическая научно-исследовательская область... медленно увязывалась с задачами соцстроительства». С этих позиций рассматривается деятельность Всеукраинского Археологического Комитета (далее — ВУАК), который обвиняется в «академизме и кастовой замкнутости», Управления наукой Наркомата просвещения УССР (далее — Наркомпрос), кафедры украиноведения Днепропетровского Института народного образования (ИНО), возглавляемой акад. Д. И. Яворницким. Последний подвергся острой критике как не обеспечивший «настоящего планового руководства, в силу чего экспедиция не смогла развернуть работу во всю ширь, и можно только догадываться, сколько погибло научно ценных объектов и вещей без элементарнейшего досмотра за земляными работами». Автор риторически вопрошает — «чему учит нас организация и проведение работ на Днепрострое?». По мнению Ф. Козубовского, тому, что «в условиях социалистического строительства следует решительно порвать с кустарщиной,

случайностями, бесплановостью и анархией, которые *господствовали* (курсив наш — прим. авт.) в руководстве археологическими работами на Днестре» [2, д. 130 а].

Возвращаясь к вопросу о месте, занимаемом Днепрогэсовской экспедицией в истории украинской археологической науки, не нахожу иных определений неже-ли *выдающееся* — по научным открытиям, *основополагающее* — в организации последующих новостроечных работ, *определяющее* — в создании законодательной базы охраны памятников и, что не менее важно, — *утверждающее* престиж профессии, с чем связан приход в науку новой генерации археологов, прошедших школу экспедиции.

В истории каждой науки есть свое героическое время, когда на первый план выходят личности, способные повести за собой других на преодоление объективно существующих трудностей, обусловленных общественным строем, негативами политической системы, рутинными представлениями, действующими в самой науке. Таким героическим временем в истории украинской археологической науки, на наш взгляд, были 1927 — 1932 гг. — время создания и деятельности Днепрогэсовской экспедиции во главе с академиком Дмитрием Ивановичем Яворницким [3].

Вопрос о необходимости археологических изысканий на территории строительства Днепровской гидроэлектростанции и связанных с нею промышленных объектов, равно как зоны затопления, витал в воздухе с момента утверждения в 1920 г. VIII-м съездом Советов плана электрификации (ГОЭЛРО). Дореволюционные исследования Днепровского Надпорожья, проводимые В. Б. Антоновичем, Е. Н. Мельник-Антонович, Н. Е. Макаренко, Я. П. Новицким, А. А. Спицыным, Д. Я. Самоквасовым, В. В. Хвойко и Д. И. Яворницким, засвидетельствовали неповторимость его природного и культурного своеобразия [4], требовавшего принятия срочных мер. Из протокола заседания ВУАК известно, что вопрос о создании экспедиции рассматривался уже в 1925 г., однако не получил дальнейшего развития в связи с неопределенностью сроков начала строительства и отсутствием финансирования [2, д. 164, л. 2].

Инициатива в создании экспедиции, исходящая от Д. И. Яворницкого, была поддержана ВУАК и Управлением наукой (в дальнейшем — Главнаукой) Наркомата просвещения, сосредоточившим в своих руках организацию и финансирование научных исследований в Украине. Особая роль отводилась Днепропетровскому краевому историко-археологическому музею, непосредственно связанному с районом предстоящих работ и уже имеющему опыт проведения археологических исследований в местных условиях. Д. И. Яворницкий в письме от 10. 02. 1926 г. извещает о создании Комиссии для составления плана «предстоящих археологических исследований в районе работ по электрификации Днестра», в состав которой вошли представители от музея — Д. И. Яворницкий и проф. В. О. Пархоменко, инспектор Краевой инспектуры по охране памятников истории и культуры П. А. Козар, представители от Горного института, Екатеринославского и Запорожского Окрисполкомов, Управления водного транспорта и пр. В задачи Комиссии входило обследование Надпорожья весной 1926 г. с целью выявления археологических памятников, представляющих раскопочную ценность; ориентировочно были названы острова Таволжаный, Перун, Стрильча Скеля, Дубовый и район пос. Кичкас. Сумма расходов определялась в 40 — 50 тыс. рублей [5, ед. хр. 1308, лл. 33 — 34].

С учетом поступивших предложений Упрнаукой была подготовлена «Докладная записка в деле историко-археологического исследования территории Запорожья, где будут проводиться работы по Днепровскому электростроительству» [5, ед. хр. 1308, лл. 3, 5]. К важнейшим задачам было отнесено определение затопляемых или «деформируемых» объектов и перечень мер по их своевременному изучению. Обязательным был признан постоянный контроль, для чего планировалось создание группы из специалиста-археолога и двух ассистентов. На случай обнаружения памятников следовало иметь в резерве «постоянный археолого-раскопочный штат с поденной оплатой труда (два специалиста-археолога и 30 рабочих-землекопов)». Для зонального исследования планировалось создание экспедиции, «к участию в которой следует привлечь все лучшие археологические силы в УССР». В декабре 1926 г. «Докладная записка» была направлена для ознакомления Совнаркому, Наркомюсту, Наркомфину и Госплану. 21 декабря того же года по докладу председателя СНК Э. И. Квирига был принят проект решения об учреждении археологического надзора на территории Днепровского гидростроительства и выделении из средств Днепростроя суммы 16,5 тыс. руб. на работы 1927 года [5, ед. хр. 1308, л. 23].

Последнее решение вызвало возражения как со стороны Правления Днепростроя, так и Наркомата финансов, исходивших из того, что «работа... Археологического комитета не связана со строительством» [5, ед. хр. 1308, лл. 23, 47]. Вопросы финансирования остались нерешенными вплоть до окончания работ экспедиции, что пагубно сказалось на выборе объектов исследования, привлечении к работам специалистов, камеральной обработке, хранении и публикации коллекций, не говоря о крайне тяжелом материальном положении сотрудников.

В докладе М. Я. Рудинского «О научной организации археологических работ на Днепрострое», прочитанном 31 января 1927 г. на заседании расширенного Президиума Упрнаукой, обращалось внимание на значимость задач, стоящих перед украинской наукой в связи с экспедиционными работами на Днепрострое. Докладчик настаивал на комплексности исследований, требовавшей привлечения антропологов, этнографов и демографов для изучения отселяемого из зоны затопления населения, а также «картографирования и фиксации природы и быта в фильмах и фотографиях» [6, д. 146, лл. 2 – 18]. Представленная к утверждению смета на 22 тыс. рублей была более чем скромной, но и она оказалась недоступной. По докладу было принято решение о создании очередной комиссии при Академии Наук, которой поручалось разработать план исследований в области археологии и истории искусства и провести их весной 1927 года. Стремясь использовать небогатый опыт предшествующих новостроечных экспедиций, Наркомпрос Украины обратился в Упрнаукой РСФСР с просьбой предоставить все «печатные издания об изучении территории Волховстроя в естественной историческом и культурно-археологическом отношении». Однако выяснилось, что подобные отсутствуют. Комиссия УАН обязывалась привлечь к работам ученых ведущих ВУЗов и учреждений Украины: Киевского и Харьковского университетов, Института геологии и др. [5, ед. хр. 1308, л. 79]. На Днепропетровский историко-археологический музей и Краевую инспектуру возлагалась ответственность за подбор кадров экспедиции, составление карт и планов района затопления.

В обстановке живого интереса общественности 17. 02. 1927 г. на совместном заседании СНК, Экономического Совета УССР и Комитета содействия Днепрострою было организационно оформлено создание Днепрогэсовской археоло-

гической экспедиции [5, ед. хр. 1308, л. 131]. В административном отношении она подчинялась Управлению наукой Наркомпроса, в научном — Украинской Академии Наук в лице ВУАК. Возглавил экспедицию выдающийся историк Запорожья, археолог и этнограф, создатель и директор Днепропетровского краевого историко-археологического музея, член-корр., а с 29. 06. 1929 г. — академик Украинской Академии наук Д. И. Яворницкий. В обращенном к нему письме от 02. 03. 1927 г. руководства Наркомпроса сказано: «Зная Вас, как лучшего знатока археологии и истории Запорожья, Наркомпрос УССР назначает Вас ответственным руководителем постоянного археологического надзора и археологических раскопок на территории Днепростроя. Наркомат предлагает Вам немедленно подать согласованный с Украинским Археологическим комитетом УАН список личного состава этой археологической экспедиции» [5, ед. хр. 1308, л. 61]. В обращении ВУАК к Яворницкому сказано: «Считая своей обязанностью предложить Вам руководство в археологическом обследовании Днепростроевской территории, как крупнейшему знатоку Запорожья, ВУАК считает, что Ваше участие в исследованиях и Ваше руководство не должны ограничиваться одной археологией и историей, а должны распространяться и на другие отрасли» [7, д. 773, л. 17].

Организационный период в истории экспедиции завершился. Однако продолжали оставаться нерешенными жизненно важные вопросы — об источниках финансирования и научных кадрах. Между Наркомпросом и Правлением Днепростроя на всем протяжении работ экспедиции велась борьба по вопросу их финансирования. В письме от 26 мая 1927 г. во ВЦИК (Всеукраинский центральный исполнительный комитет), сообщая о начавшемся разрушении археологических памятников в зоне строительства, Наркомпрос просит повлиять «на правление Днепростроя с тем, чтобы немедленно из его средств была выделена сумма на постоянный археологический надзор». Судя по тому, что последующее финансирование проводилось за счет объединенных средств Наркомпроса, Комитета содействия Днепрострою, Днепропетровского Окрисполкома, — обращение не возымело силы. Всего за 1927 — 1932 гг. на счет Днепрогэсовской экспедиции было перечислено 104 тыс. рублей, которые в процентном отношении распределены следующим образом: средства Наркомпроса — 76 %, Комитета содействия Днепрострою — 22 %, Днепропетровского Окрисполкома — 2 %. Последним было выделено еще 7 тыс. руб. в обеспечение работ 1933 г. в затопляемом Присамарье, когда экспедиция была уже официально ликвидирована [3, с. 64]. Крайне скудное финансирование не позволило воплотить в жизнь планируемое распределение средств, по которому 5 % выделялось на подготовку к исследованиям; 55 % — на финансирование разведок и раскопки; 40 % — на камеральную обработку материалов и их публикацию. Несоблюдение последней статьи расходов имело поистине трагические последствия. Издательская деятельность ограничилась выпуском в 1929 г. «Збірника Дніпропетровського краю історико-археологічного музею» и подготовкой в 1930 г. второго выпуска, рассыпанный набор которого был недавно обнаружен С. Н. Ляшко (устное сообщение).

Особенно тяжелое положение с финансированием сложилось в 1930 — 1932 гг. Денег едва хватало, из плана исследований были исключены «высокие» острова, что оказалось серьезной ошибкой. «Разворачивать экспедиционные исследования не следует, а деньги тратить как можно экономнее» — рекомендовалось циркулярным письмом Наркомпроса [5, ед. хр. 1310, л. 138]. Д. И. Яворницкий настаивал на необходимости удвоить научные штаты ввиду предстоящего осенью 1931 г. начала

затопления, «при котором вся береговая полоса станет недоступной для исследования» [8, ед. хр. 576, л. 15], и ходатайствовал о дополнительном финансировании. Однако общая сумма ассигнований на 1931 г. составила всего 13 тыс. руб. вместо планируемых 30 [8, ед. хр. 576, л. 35]. Общий тон переписки Д. И. Яворницкого с Наркомпросом в этот период свидетельствует о тревоге и неуверенности в судьбах экспедиции. Ученый ищет возможность финансирования работ в приглашении к участию сотрудников Института истории материальной культуры и палеонтологического отдела Академии наук СССР, но получает отказ Наркомпроса.

Снижение небольших ставок ухудшило и без того тяжелое материальное положение сотрудников экспедиции. В выступлении на ученом Совете экспедиции А. В. Добровольский отмечал: «Условия труда в экспедиции по 16 — 18 часов в сутки при невероятной дороговизне в наполовину покинутых селах на территории, затопляемой Днепростроем... тяжелы. Продукты для существования приходится доставлять за 20 — 25 верст из Кичкаса и Запорожья, что удорожает их цену» [9, д. 31, л. 12]. Об этом же свидетельствуют письма В. С. Соляника: «ни за какие деньги нельзя найти подвод... Это же с квартирой» и П. С. Смоличева: «работать было негде, а относительно обработки материала и говорить невозможно. Одна была мысль, как бы не запутаться, все записать, упаковать и нанести на план» [2, д. 5 а, л. 4]. В. А. Гринченко пишет: «Живу как на бивуаке... Сегодня тут, а завтра там. Нигде места не согреешь, и даже письма не могу получить» [10, д. 52, л. 88]. Режим экономии коснулся и оплаты рабочих-землекопов, которая была снижена до 1,2 руб. в день [7, д. 32, л. 17]. Пока работы проводились на стройплощадках Днепростроя, рабочих (25 — 30 чел.) выделяла Дирекция строительства, оплачивавшая работы от кубатуры вынудой земли, что шло вразрез с требованиями археологических работ и вызывало остроконфликтные ситуации. В дальнейшем наем рабочих производился через сельские советы и инспектуру труда; при зачислении соблюдался классовый принцип [10, д. 41, лл. 15, 29, 51].

Не менее остро на протяжении всех лет работы экспедиции стоял кадровый вопрос. В 1927 — 1928 гг. он решался в основном за счет группы днепропетровских специалистов, в которую входили, кроме Д. И. Яворницкого, профессора М. В. Бречкевич и В. О. Пархоменко, научные сотрудники музея В. В. Белый, П. А. Козар, П. Е. Матвиевский, фотограф Е. И. Федорович. Численно небольшая, перегруженная служебными и общественными обязанностями, далекими от задач археологических исследований в Надпорожье, эта группа не могла обеспечить оперативного решения возникавших вопросов.

Д. И. Яворницкий обращается в Упрнаукой с просьбой об откомандировании в экспедицию музейных работников, имеющих хотя бы минимальный опыт археологических работ. Первыми из них в 1927 г. стали: сотрудник Херсонского музея А. В. Добровольский и Черниговского — П. И. Смоличев [5, ед. хр. 1308, лл. 6, 9]. Со временем к ним присоединились Ф. Н. Киранов (Никопольский музей) и И. А. Часовников (Артемовский музей). Но и в этом составе сотрудников явно не хватало. Были разосланы приглашения А. А. Спицыну, М. Я. Рудинскому, А. С. Федоровскому, С. С. Гамченко и др. известным археологам, представлявшим ВУАК и ГАИМК, но в силу разных причин приглашение принял один С. С. Гамченко. По документам финансовой отчетности, в 1928 г. экспедиция работала в следующем составе: Д. И. Яворницкий — начальник, А. В. Добровольский, П. И. Смоличев, С. С. Гамченко — старшие археологи; Ф. Н. Копылец, П. А. Козар, Л. А. Пасько, И. М. Шаповал — ассистенты; М. И. Макаревич, В. И. Самусь,

В. С. Соляник, И. Ю. Черныш — художники; Э. И. Федорович — фотограф. Большинство ассистентов являлись студентами ИНО и Горного институтов Днепропетровска.

В последующие годы изменения в личном составе экспедиции касались преимущественно ассистентов и техперсонала. В 1929 г. в штатном расписании названы археолог 1-ой категории М. А. Миллер, пришедший из Таганрогского музея (научная командировка Наркомпроса) и В. А. Гринченко, принятый на должность младшего археолога по окончании ИНО. В 1930 г., по окончании аспирантуры при кафедре украиноведения ИНО, в разряд младших археологов были переведены П. А. Козар и сотрудник Полтавского музея А. К. Тахтай. В числе научных сотрудников экспедиции в 1931 — 1932 гг. фигурируют ассистенты Н. А. и Г. А. Авраменко (Харьковский исторический музей), К. Г. Болтенко, аспирант, приглашению которого придавалось особое значение «в порядке установления непосредственных связей между ГАИМК и Днепростроевской экспедицией», и Т. Т. Тесля, приглашенный из Харькова по окончании аспирантуры и работавший в Днепропетровском музее по 1934 г. Особого упоминания заслуживает участие в работах экспедиции И. Ф. Левицкого (Житомирский, Харьковский музеи), с именем которого связано создание Палеолитической группы и открытия первых памятников этого времени в Надпорожье [11, с. 19]. Симптоматичным стало привлечение к работам экспедиции Г. Г. Мартенса — запорожского археолога-любителя, уполномоченного ВУАК по надзору за охраной памятников, в дальнейшем сотрудника музея Днепростроя [11, с. 21]. В 30-е годы почти все вышеназванные имена оказались в мартирологе жертв сталинских репрессий. Сегодня они извлечены из архивов и требуют от современников справедливой оценки и благодарности за совершенное ими во славу украинской науки.

В деятельности Днепротэсовской археологической экспедиции выделяется три последовательных этапа, специфику которых определяет территория, объемы и темпы строительных работ, финансирование, наличие и уровень подготовки научных кадров, и, главное, хронология, тип и культурная принадлежность исследуемых археологических объектов, степень их введения в научный оборот. Вместе с тем, единство цели и вытекающих из нее научных задач позволяет рассматривать деятельность экспедиции как единый диалектический процесс.

Первый этап открывает 1927 г. Характеризуется сосредоточением наличных сил на спасении от разрушения памятников района пос. Кичкас и строительной площадки Днепростроя. К моменту прибытия археологов было разрушено 12 курганов и 16 землянок славянского поселения XI — XII вв. Под угрозой разрушения оказались скальные острова в русле Днепра — Стоги, Дурна скеля и др. Исследования приходилось вести одновременно во многих пунктах, что, по словам П. Смоличева, «лишало их планомерности и придавало им нервный характер» [2, д. 2, л. 2]. В первую очередь исследовались объекты, которым угрожало разрушение; во вторую — ранее разрушенные; в третью — выявлялись и исследовались те, которым не угрожало немедленное разрушение, причем последнее проводилось за счет выходных дней. А. В. Добровольский отмечал: «ни о какой научности в исследованиях и думать не приходилось. Обстановка была как на пожаре и приходилось спасать что можно» [2, д. 5, л. 2]. Сказывалось отсутствие опыта работ на новостройках, несовершенство методики проведения раскопок, узкоспециализированная на курганных раскопках подготовка сотрудников. Показательны затруднения, возникшие с определением культурной принадлежности

славянского селища, открытого А. В. Добровольским на правом берегу Днепра напротив Кичкаса. В первичном определении автор отнес его к трипольской культуре, что сопровождалось просьбой к ВУАК об откомандировании специалиста-трипольоведа [2, д. 5, л. 39]. Большинство курганов раскапывались траншеей через центр насыпи или выборкой грунта «колодцем». Стратиграфия, взаиморасположение погребений не фиксировались. В соответствии с представлениями того времени, курганные погребения относили либо к «скорченным» (энеолита-бронзы) либо «вытянутым» — скифо-сарматским или кочевническим. Раскопки нео-энеолитических островных поселений велись «подвижной» траншеей без нивелировки поверхности. И все же полученный А. В. Добровольским разрез напластований Среднего Стога позволил ему зафиксировать два разнокультурных слоя и сделать важные наблюдения о предшествовании во времени слоя с плоскодонной посудой слою, где была найдена только круглодонная керамика [2, д. 5 а, лл. 45 — 87, д. 5 б, лл. 1 — 10; 12; 13].

В 1928 г. положение дел существенно не изменилось, но наблюдается оживление в исследованиях. Район работ определялся побережьем Днепра от пос. Кичкас до Гадючьего (он же Вольный) порога, включая острова. Были открыты и исследованы поселения и курганные могильники, датируемые в диапазоне от неолита до Киевской Руси, на строительной площадке Днепрогэса, у пос. Кичкас, на островах Дурна скеля, Хортица, Похилый, в ур. Собачки, Сагайдачного, Великий луг, в балках Вольная, Гадючья и др. Всего, по данным Д. И. Яворницкого, коллекции 1928 г. составили 13 650 артефактов, имеющих «важное научное и экспозиционное значение». И хотя методика раскопок, в целом, оставалась прежней, общий уровень полевых работ заметно улучшился. Впервые П. И. Смоличевым была применена техника раскопок площадями поселения о-ва Похилый. А. В. Добровольский совершенствовал приемы раскопок неолитических поселений: «Мы не имеем таких раскопок, которые можно было бы взять за образец... поэтому недостатки приходится брать лишь на свой счет», — писал он в отчете за 1928 г. [2, д. 35, л. 12]. В ходе исследований 1928 г. определились основные направления в научной проблематике, разрабатываемой сотрудниками экспедиции. По словам Добровольского, «были заложены основы изучения преистории наших степей». Так, был поставлен вопрос о периодизации известных на то время неолитических поселений и их отношении к могильникам. В связи с открытием каменных сооружений в ур. Сагайдачного, встал вопрос об их культурной принадлежности и датировке. Судя по отчету Яворницкого, каменные сооружения «родовой формации» были восприняты в украинской археологии как памятники особой важности, к изучению которых ВУАК подключил ряд музейев [6, д. 415, лл. 22, 34 — 36].

Существенные изменения коснулись руководства экспедицией и организации работ. Полнота власти в планировании работ и подборе кадров перешла от ВУАК к Д. И. Яворницкому. С целью повысить мобильность, в составе экспедиции были созданы отдельные отряды с закреплением за ними определенных территорий и объектов. Для обмена опытом и принятия решений создан Совет экспедиции, проводивший регулярные производственные совещания с начальниками отрядов. Обязательной стала подача «Отчетов», подготовка публикаций для планируемого к изданию «Вісника» Днепропетровского музея. В сводном отчете за 1928 г. отмечалось: «Благодаря широкой популярности работ, экспедиция установила наилучшие отношения как с крестьянством, так и с советскими и партийными органами» [2, д. 32, л. 9]. Начальный этап был преодолен.

Вместе с тем, как и в предыдущем году, «стахановские» темпы строительства приводили к разрушению памятников. Так, поселение на о-ве Дурна скеля из-за взрывных работ исследовалось выборочно шурфами, что не могло дать полного представления о памятнике (из 6,5 тыс. кв. м. площади было раскрыто не более 1 тыс.).

Работы 1929 — 1930 гг., выделяемые в основной этап, отмечены значительным расширением исследуемой территории, потребовавшим структурных изменений в составе экспедиции. Расширился культурный диапазон памятников. В отчете за 1929 г. перечислены: курганные могильники — Кичкас-2, б. Гадючья, Вольная, Криничная; островные поселения — Виноградный, Перун, Вовчок, Таволжанный. Разведкой было охвачено побережье Днепра от с. Привольное до острова Стрильча скеля. Впервые в Надпорожье были открыты и исследованы П. А. Козаром, М. А. Миллером, В. А. Гринченко поселения и могильники черняховской культуры (сел. Привольное, Ново-Александровка, б. Сухенька). В. А. Гринченко была открыта керамическая мастерская и поселение алано-салтовской культуры в б. Канцырка. Общее количество находок сезона 1929 г. составила 22,5 тыс. [2, д. 59, л. 9 — 10, д. 59 а, л. 1 — 2]. Вместе с тем, все более углубился существующий разрыв между объемом полевых и камеральных работ.

Немногие из сохранившихся отчетов за 1929 г. позволяют судить о расширении тематики и возросшем мастерстве их авторов. Среди них выделяются полностью и уровнем фиксации отчеты П. И. Смоличева, раскапывавшего поселение времени бронзы на о-ве Перун и поселение «начала века металла» на о-ве Таволжаном. В 1929 г. окончательно определилась специализация А. В. Добровольского в области изучения неолита Надпорожья. Им были исследованы поселения и могильники на островах Виноградном и Вовчок [2, д. 45, л. 1 — 180; 14, с. 167], поселения на правом берегу Днепра у Зеленой заборы и у Вольного порога [2, д. 50, л. 1 — 15]. Заметно оживилась подготовка статей в связи с планируемым изданием второго выпуска музейного сборника. И это все — на фоне крайне сложных бытовых условий. Поскольку члены экспедиции являлись пайщиками кооперации по месту жительства, они не могли получать продукты по нормированным ценам по месту работы. В связи с массовым отселением жителей приднепровских сел, нельзя было найти помещение под жилье и камеральные лаборатории. Не хватало оборудования, транспортных средств, спецодежды.

Первоначально планом 1930 г. предполагалось провести раскопки в 12 пунктах и разведки побережья от Вольного до Ненасытецкого порога. Но уже в январе выяснилось, что экспедиции предстоят работы по спасению от уничтожения памятников на участке левого берега Днепра, отходящем под строительство металлургического комплекса Днепрозаводстроя и г. Большое Запорожье.

Раскопки были начаты в марте 1930 г. на стройплощадке А (в документах экспедиции «майдан А»), где на площади 56 кв. км находилось 36 курганов высотой от 1 до 10 м, снос которых был приостановлен на 1,5 месяца. Для форсирования работ Дирекцией строительства было выделено 100 землекопов. Исследованиями руководили В. А. Гринченко, М. А. Миллер, Г. Г. Мартенс, П. И. Смоличев, А. К. Тахтай [2, д. 80, л. 1 — 2]. Курганы, в большинстве бронзового века, содержали впускные скифо-сарматские и позднекочевнические погребения. Часть погребений в камерах-подбоях принадлежала алано-болгарам.

В ходе работ В. А. Гринченко был открыт уникальный памятник — так называемая Вознесенская находка, представлявшая собой воинское захоронение, произведенное путем кремации, в сопровождении массы оплавленных в огне

драгоценных предметов и оружия, о возрасте и культурной принадлежности которой до сих пор ведутся дискуссии. Погребение произведено внутри прямоугольной площадки, окруженной каменным валом [2, д. 69, лл. 1 – 50; 15].

Продолжались раскопки ранее открытых черняховских поселений, каменных сооружений и кургана на о-ве Хортица, разведки с шурфовкой поселений в балках Бедовая, Башмачка, Гайбеева и др., на островах Малый Дубовый и Каменоватый. Из-за отсутствия времени и рабочих рук работы часто ограничивались поверхностным изучением открываемых памятников. Археологи вынуждены были «пробегать» по берегам.

Завершающий этап – 1931 – 1932 гг. – характеризуется расширением фронта работ, охвативших всю зону затопления от Запорожья до Днепропетровска, включая устье р. Самары. В связи с обнаружением Т. Т. Теслей в районе с. Петро-Свистуново палеолитических орудий вместе с костями ископаемых животных, был создан специальный отряд во главе с известным палеолитологом И. Ф. Левицким. Также действовали ранее выделенные в составе экспедиции отряды. Приближающееся завершение работ экспедиции требовало обобщения полученных результатов, теоретического осмысления, невозможного без обработки коллекций, но специалистов-археологов явно не хватало. Ушел из состава экспедиции ее бессменный ученый секретарь П. И. Смоличев, откомандированный Наркомпросом в Чернигов для изучения славянских памятников. Приход на практику студентов Киевского института пролетарского искусства не решал проблемы.

Отряд во главе с В. А. Гринченко в 1931 г. продолжил исследования черняховских памятников и ремесленного центра в б. Канцырка. Одновременно раскапывались каменные сооружения эпохи поздней бронзы в б. Куценькой, курганная группа «Червоных могил» у с. Федоровка, велась разведка и раскопки на островах Кизлевый, Пискуватый, Голодаев, Сурской, Стрильча скеля, курганного могильника в устье р. Вороной [2, д. 109, лл. 1 – 40].

В задачи отряда во главе с А. В. Добровольским входили разведка и раскопки неолитических поселений и могильника района с. Вовниги [2, д. 81, лл. 1 – 141, д. 83, лл. 1 – 59], в ур. Савран, на мысу Стрелица и в ряде других мест. Раскопанная отрядом площадь – 1 500 кв. м.

Палеолитический отряд обследовал побережье Днепра между Вовнигским и Ненасытецким порогами. Разведкой Т. Т. Тесли [2, д. 85, л. 6, д. 124, лл. 6 – 8] были открыты три позднепалеолитические – мезолитические стоянки в балке Кайстровой, в дальнейшем раскопанные А. В. Добровольским и Г. А. Авраменко [2, д. 119, лл. 1 – 45]. В отложениях балок Дубовой и Осокоровой Т. Т. Теслей совместно с Г. А. Авраменко были обнаружены палеолитические стоянки, исследованные И. Ф. Левицким [2, д. 125, лл. 1 – 4; 16, лл. 1 – 2]. В связи с открытием «надпорожского палеолита», Д. И. Яворницкий телеграфировал директору Геологического института АН академ. В. В. Ризниченко, предлагая «взять под свой надзор раскопки». В состав палеолитического отряда вошел известный геолог И. А. Лепикаш. В дальнейшем была создана геологическая и зоологическая группы, обеспечивавшие геологическое обоснование датировок палеолитических памятников Надпорожья [11, сс. 23 – 24].

Кроме палеолитических, отрядом раскапывались поселения бронзового века с каменными сооружениями на участке берега, носящем название Терлянских круч, погребения под каменными закладками о-ва Дубовый. В ур. Монастырка

над Ненасытецким порогом М. А. Миллером были открыты следы поселения и могильника эпохи неолита [17].

Осенью 1931 г. гидростроительство вступило в заключительную фазу — началось заполнение водохранилища. Планом 1932 г. предполагалось доисследование ранее открытых памятников и разведки от Ненасытецкого порога до Днепропетровска, а также в устье р. Самары и на прилежащих островах. Отрядами под руководством А. В. Добровольского и М. А. Миллера были открыты многочисленные неолитические памятники Игреньского полуострова; материалы первостепенной важности были получены также в ходе раскопок стратифицированного поселения на о-ве Кодачок. В предвидении скорого затопления раскапывались курганы Присамарья [2, д. 145, лл. 1 — 26]. Сенсацией стало обнаружение Добровольским в б. Сажевка у с. Кодак раннепалеолитической стоянки [2, д. 139, лл. 1 — 9, д. 141, лл. 1 — 4]. Временем позднего палеолита — раннего мезолита датируются стоянки Ямбург, б. Жучья, Беляева, Звонецкая и др., открытые разведками палеолитического отряда [2, д. 155, лл. 9 — 10]. В поле зрения впервые оказались памятники казацкого времени — кладбища у сел Любимовка, Никольское, Войсковое, поселение XVII в. у с. Чапли, укрепления Усть-Самарского ретраншемента и Богородицкой крепости.

Суммируя вышесказанное, необходимо отметить высокую результативность работ 1932 г. Их дополняла лекционная и выставочная деятельность, активизировавшаяся в связи с приближением торжественного пуска Днепрогэса, завершившего собой многолетнюю самоотверженную работу.

Научное значение открытий Днепрогэсовской экспедиции огромно. До обнаружения памятников Надпорожья, в палеолитоведении удерживалось мнение об их исключительной редкости на территории Восточной Европы, что было блестяще опровергнуто работами экспедиции. И. Ф. Левицкому принадлежит заметный вклад в разработку методики изучения палеолитических поселений, позволившей проследить наземные и земляночные жилища, очаги, рабочие места. Не менее важны исследования неолитических памятников, положившие начало научному изучению этого периода. Без обращения к материалам раскопок Днепрогэсовской экспедиции (поселений и могильников Порожистого Днепра) не обходится большинство современных исследований, посвященных нео-энеолиту юга Восточной Европы. Сказанное относится и к памятникам других археологических культур, открытых во время работ Днепрогэсовской экспедиции. В письме руководства Наркомпроса в Комитет содействия Днепрострою содержится высокая оценка последних: «Уже сейчас можно сказать, что 40 тысяч выявленных экспедицией экспонатов изменяют первобытную историю человечества юго-восточной Европы, и потому недаром весь ученый мир так внимательно следит за работами экспедиции» [8, ед. хр. 576, л. 14].

Однако высокие оценки сделанного не снимали ответственность за судьбу хранящихся в подвалах Днепропетровского музея бесценных находок. Яворницкий, возражая против решения НКпроса о передаче необработанных коллекций и иллюстративных материалов создаваемому музею истории Днепропетровского строительства, настаивал на их научной обработке и публикации. Предложение не было принято, и в 1932 г. началось дробление коллекции, часть которой осела в Днепропетровске и Запорожье, часть — в Харьковском и Одесском музеях, основная же часть была передана в 1934 — 1935 гг. в фонды Института истории материальной культуры в г. Киеве, откуда, в послевоенное время, поступила в запасники Киевского государственного музея.

Не состоялась и дальнейшая публикация материалов — вопреки ранее принятым решениям, все отчеты передавались ВУАК и сменившему его Институту. Также не состоялось планируемое на начало 1933 г. в Харькове совещание с участием всех сотрудников экспедиции, на котором предполагалось обсуждение дальнейших исследований добытых материалов. Все более ощутимым становилось вмешательство государства во все стороны научной деятельности и усиление репрессий после печально известного Пленума ЦК ВКП(б) 1933 г. Многие из сотрудников Днепрогэсовской экспедиции стали их жертвами. Необходимая связь поколений в науке была прервана. Огромный положительный опыт, накопленный за годы работ, остался не востребуемым вплоть до 70-х гг., когда страну охватила лихорадка мелиоративного и промышленного новостроя.

Р. С. Диссертация автора, посвященная истории создания и деятельности Днепрогэсовской экспедиции, успешно защищенная в 1971 г., не утверждалась ВАК СССР около двух лет, несмотря на авторитет рецензентов — Ф. П. Шевченко и Е. М. Апанович. Крамольная по тем временам тема потребовала экспертизы и личного выступления автора на коллегии ВАК. Сегодня мы имеем ряд диссертаций моих учеников — И. И. Яременко [18], А. Г. Руденко [4], А. С. Струкуленко [19], — посвященных разным аспектам деятельности экспедиции и представляющим ее ученым. Днепрогэсовской экспедиции посвящены биографические статьи С. Н. Ляшко [11] и многих моих коллег: В. Граба, А. Нестули, Л. Рыбальченко, Г. Станицыной, А. Супруненко. На смену забвению пришло время благодарной памяти.

Библиография

1. Клейн Л. С. История археологической мысли / Л. С. Клейн. — СПб., 2008.
2. Научный архив Института археологии (НА ИА) НАНУ. — ф. 18 ВУАК/ДН.
3. Ковалева И. Ф. Днепрогэсовская археологическая экспедиция НАРКОМПРОСа УССР 1927 — 1932 гг. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.06 / И. Ф. Ковалева. — Дн-ск, 1971. — 289 с.
4. Руденко Г. Г. Археологія в краєзнавстві Катеринославщини (друга половина ХІХ — початок 30-х років ХХ століття) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Г. Г. Руденко. — Дн-ськ., 2011. — 184 с.
5. Центральный государственный архив высших органов власти и управления (ЦГАВО Украины). — Народный комиссариат просвещения Украинской ССР. — ф. 166, оп. 6.
6. НА ИА НАНУ. — ф. ВУАК
7. Архив Днепропетровского национального исторического музея (ДНИМ). — д. 32, 773.
8. ЦГАВО Украины. — Народный комиссариат просвещения Украинской ССР. — ф. 166, оп. 10.
9. ЦГАВО Украины. — Народный комиссариат просвещения Украинской ССР. — ф. 166, д. 31.
10. Архив ДНИМ, оп. 1.
11. Ляшко С. Н. Днепрогэсовская археологическая экспедиция 1927 — 1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки / С. Н. Ляшко // ПАП. — 2003. — С. 14 — 27.
12. НА ИА НАНУ. — ф. Добровольского А. В., д. 6. — 205 л.

13. Добровольський А. В. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану / А. В. Добровольський // Збірник ДКІАМ. — Дніпропетровськ, 1929. — С. 61 — 160.

14. Добровольський А. В. Етюди з Надпорізького неоліту / А. В. Добровольський // Антропологія. — К., 1930. — Т. 3. — С. 161 — 169.

15. Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі / В. А. Грінченко // Археологія. — 1950. — Т. III. — С. 37 — 63.

16. НА ІА НАНУ. — ф. Левицького І. Ф. — д. 10.

17. Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории племен Степной Украины (по материалам Днепровгэсовской археологической экспедиции НКПроса 1927 — 1932 гг.) : Учеб. пособие / И. Ф. Ковалева. — Дн-ськ. : ДГУ, 1980. — 71 с.

18. Яременко І. І. Археологія в житті і науковій спадщині академіка Д. І. Яворницького : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / І. І. Яременко. — Дн-ськ, 1994. — 320 с.

19. Струкуленко А. С. Новобудовні археологічні експедиції 70 — 90-х рр. XX ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпряниці: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / А. С. Струкуленко. — Дн-ськ, 2011. — 310 с.

Ковальова І. Ф.

**80 років: забуття і вдячна пам'ять.
До ювілею Дніпрогесівської новобудовної експедиції**

У статті розглянуто історію створення і діяльності першої вітчизняної новобудовної експедиції з дослідження пам'яток археології на території будівництва Дніпрогесу та зони затоплення у Дніпровському Надпоріжжі.

Koval'ova I. F.

**80 years: oblivion and thankful memory.
To the anniversary of Dniproges new-building expedition**

The author considers history of creation and activity of the first home new-building expedition on research of archaeological monuments in the territory of building of Dniproges and submerged area in Dnieper Nadporozhie.

Коянс А. А.

УЧАСТЬ І РОЛЬ ВОЛЗЬКИХ ТАТАР В ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ЗАПОРІЖЖЯ

Проблема вивчення історії волзьких татар в Запорізькому краї у різних її аспектах сьогодні майже не досліджена. На жаль, сучасні історики рідко звертаються до вивчення таких моментів, як трудове змагання, робітничий рух, місце національних меншин в радянській модернізації. У зв'язку зі святкуванням у жовтні 2012 року 80-річчя пуску Дніпрогеса стаття набуває особливої актуальності.

Історіографія теми індустріалізації Запоріжжя налічує багато праць, присвячених Дніпрогесу [1] і окремим заводам («Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», Алюмінієвий комбінат) [2; 3]. Вони мають загальний характер і висвітлюють історію підприємств, трудові подвиги його будівників та робітників. Так, в колективній монографії середини 70-х років XX ст., присвяченій Запорізькому індустріальному

комплексу за редакцією секретаря Запорізького обкому Комуністичної партії В. І. Петрикіна, є кілька згадок про ударну татарську бригаду на чолі із З. Хайруліним [3]. В колективній монографії, присвяченій історії «Запоріжсталі», також міститься кілька рядків про легендарну татарську бригаду бетонярів З. Хайруліна [2]. На початку 90-х років історики Запоріжжя та Дніпропетровська опублікували кілька статей, присвячених окремим аспектам історії формування Запорізького індустріального комплексу, зокрема його етнічній складовій [4]. Про економічні та позаекономічні стимули мотивації праці робітників у роки першої п'ятирічки писали луганські історики Т. А. Ніколаюк [5] та Т. А. Нечаєва [6]. У 2002 році вийшла праця співробітників заводу «Дніпроспецсталь», істориків М. Вульфовича та Ю. Рильського, в якій докладно висвітлюється процес будівництва та становлення заводу у 1931 – 1941 рр., де зустрічаються відомості про татарську бригаду З. Хайруліна [7]. Щодо висвітлення участі саме татар Поволжя в індустріалізації Запоріжжя, то таких окремих праць на сьогодні немає.

Таким чином, метою дослідження стало виявлення історичних фактів про життя і працю татар Запоріжжя в кінці 20-х – 30-ті роки ХХ ст., їх місце в індустріалізації краю. На жаль, сьогодні прізвища цих людей маловідомі, забуті, або зовсім невідомі, як вузькому колу науковців, так і широкій громадськості. Тому, головним для автора став пошук прізвищ татар, які стали учасниками будівництва Дніпрогесу та Запорізького індустріального комплексу, героями трудових змагань, а потім – стаханівського руху, будь-яких відомостей про їхнє життя.

Основними джерелами цієї роботи стали матеріали Державного архіву Запорізької області. Головним чином – це місцеві періодичні видання – щомісячний бюлетень «Хроника Днепростроя», газети кінця 20-х – 30-х років – «Пролетар Дніпробуду», «Дніпровський металург», «Дніпровський алюміній», «Дніпровський магній», «Днепровский строитель», «Днепровский пролетарий». Також були використані матеріали фонду Дніпробудівського райкому КП(б)У Запоріжжя.

З початком індустріалізації в Запоріжжі, а саме під час будівництва Дніпрогесу та Дніпровського промислового комплексу, відбувся справжній переселенський бум серед татар Поволжя. Міграція татар відбувалася з двох основних регіонів – Татарської АРСР і Неверкінського району Пензенської області [8, с. 90].

15 березня 1927 р. в районі м. Запоріжжя, на одній із скель біля с. Кічкас, почалися будівельні роботи. Саме тоді було закладено перший будівельний майданчик Дніпробуду. Дуже швидко будівництво гідроелектростанції перетворилося на гігантську індустріальну будову. За даними, які надає запорізький історик О. О. Ігнатуша, на будівництві станом на 20 вересня 1927 р. вже працювало 12 807 осіб, на 7 травня 1930 р. – 20 600, а навесні 1932 р. – понад 63 000 осіб [9, с. 129]. На початковому етапі будівництва Дніпрогесу та мостових переходів через Дніпро з величезною масою робітників сюди прибували сотні татар. Одними з перших були татари, які ще раніше переселялися у Донбас і перебивалися частковими заробітками на шахтах та копальнях. Відомо, що на Дніпробуді працювали представники 80 національностей [10, с. 5], серед яких татари зарекомендували себе умілими, старанними і працьовитими робітниками – землекопами, бетонярами, будівельниками, теслярами, вантажниками.

Щодо чисельності робітників-татар, то дуже важко підрахувати їх кількість, враховуючи величезну плінність кадрів на Дніпробуді, а також постійний приріст населення у селищах навкруги будівництва. За довідкою Запорізького окруж-

ного статистичного бюро на березень 1928 р., лише у селищі Кічкас (Дніпробуд) мешкало 72 татарина [11, арк. 36 – 40]. Загальна кількість населення цього робітничого селища у березні 1928 р., складала 10 186 осіб [11, спр. 712, арк. 29]. За повідомленням татарського робітничого кореспондента газети «Пролетар Дніпробуду» Хая Сагдієва, на жовтень 1931 р. на всіх ділянках об'єднаного Дніпровського будівництва працювало більше 1 000 робітників-татар і налічувалося більше 40 татарських бригад, більшість з яких були кращими ударними бригадами [12, с. 3].

Одним з перших ударників-татар на Дніпробуді став легендарний бетоняр Зайдула Хайрулін. Народився він у 1904 році, але, на жаль, не відомо де саме. За розповідями самого Хайруліна відомо, що він працював на шахтах Донбасу, а у 1928 р., приїхав на Дніпробуд, де спочатку працював покрівельником у селищі Кічкас [13, с. 3]. З настанням зими, коли покрівельні роботи були зупинені, був переведений на будівництво мостового переходу через Новий Дніпро, де працював теслярем, каменярем, став передовиком. Далі Хайрулін був направлений на силову станцію Дніпробуду, де організував ударну татарську бригаду бетонярів. За 5 років свого існування вона налічувала від 11 до 19 робітників і працювала спочатку на Дніпробуді, де стала однією з кращих ударних бригад, потім на будівництві перших будинків соціміста (6-е селище) [13, с. 3]. Вдалося знайти прізвища цих робітників – Шайвов, Пітько, Ізмайлов, Харимов, Мансуров, Бахтєєв, Гоздалєєв, Чавкін, Гамяшов, Шалафудінов, Жилиядо [14, с. 3].

Треба одразу зазначити, що місцева радянська преса початку 30-х років дуже часто перекирчувала незвичні і складні для цієї місцевості татарські прізвища та імена, робилися помилки в написанні навіть українських та російських прізвищ.

Бригада бетонярів З. Хайруліна на будівництві домни № 1 Металургійного заводу. 1931 р.

Зустрічаються прізвища однієї людини в різних варіантах, зокрема, Мансуров-Мансаров-Манцуров, Харимов-Каримов, Пітько-Педько-Петка, Сафіюлін-Сафіюлін, Марсюкаєв-Мурсюкаєв, Шайвов-Шайхов, Сагдієв-Сагдаєв. Ще однією негативною особливістю місцевої преси стала, на жаль, часта відсутність імен або хоча б ініціалів прізвищ, що ускладнює дослідження, а в деяких випадках ставить під сумнів достовірність отриманих результатів і висунутих припущень.

З 1931 року бригада Хайруліна стала однією з передових бригад бетонярів на будівництві доменного цеху майбутньої «Запоріжсталі». Саме бригади татарина З. Хайруліна та українця І. Цимбала 22 січня 1931 року урочисто заклали першу баддю бетону у фундамент домни № 1 Металургійного заводу [2, с. 22]. Був використаний досвід Дніпробуду: для обігріву бетону в котлован по шлангах подавалася пара від паровоза, по сторонах горіли жаровні — коксові мангали. Бетон утоптували ногами і трамбівками. Пізніше над котлованом споруджувалися дерев'яні тепляки. Можна навести уривок доповіді Хайруліна про роботу бригади на будівництві доменного цеху у травні 1931 року: «Ми завжди ставили перед собою завдання перевиконувати зустрічні плани. Ось, як ми виконуємо свої завдання. Підноска піску на чоловікодень — норма 4 кубометра, виконуємо — 8,5 кбмтр. Розвантаження піску з вагону — норма 14 кбмтр., виконуємо — 30 кбмтр. Розвантаження жорстви з вагонів — норма 3 кбмтр., виконуємо — 13. Перекладка піску в силосі — норма 14 кбмтр., виконуємо — 20 кбмтр.» [14, с. 3].

Цей колектив відзначався величезними показниками перевиконання виробничого плану бетонувальних робіт — на 140 — 190 % [3, с. 54]. Так, на першому зльоті ударників майданчику «А» (територія, на якій був побудований Дніпровський промисловий комплекс), у серпні 1931 р., бригада Хайруліна у кількості 12 осіб зобов'язувалася укладати по 8 кубометрів бетону високої якості в день на кожного члена бригади [15, с. 3]. У липні 1932 р., бригада у кількості вже 19 осіб зобов'язувалася укладати по 20 кубометрів бетону на чоловіка в день проти 16 кубометрів, які вона вклала досі [16, с. 2]. За словами Хайруліна, передові методи бетонування він спеціально вивчав на Харківському тракторному заводі, де у 1931 р. бригада бетонярів Г. Марусіна встановила світовий рекорд за кількістю замісів [17]. Перейнявши цей досвід, бригада Хайруліна встановила новий світовий рекорд по кількості бетонозамісів [18, с. 3].

Але такі високі показники не були постійними, роботи часто гальмувалися, плани не виконувалися внаслідок цілої низки причин. Бригадири та робітники весь час скаржилися на погану організацію робіт і слабе технічне керівництво [19, с. 1], постійні перестої 4 — 5 годин на зміну через недостатнє та несвоєчасне постачання матеріалів [20, с. 1], поламки обладнання (бетономішалок) [21, с. 1; 22, с. 1], використання механізмів лише на 10 — 15 % [23, с. 1; 24, с. 1]. Все це були наслідки політики індустріального штурму.

Визначною віхою у роботі бригади З. Хайруліна стала організація трудових змагань з іншими бригадами. Працюючи на будівництві доменного цеху, хайрулінці у 1931 р., вперше застосували змінно-зустрічні плани [25, с. 1]. Влітку 1933 р. бригада Хайруліна стала ініціатором трудового змагання між двома гігантами — доменною піччю № 1 Металургійного заводу і глиноземним заводом Алюмінієвого комбінату [26, с. 1]. Упродовж червня-серпня 1933 р. його бригада виконувала норми по бетонуванню на 164 — 194 %, середній денний заробіток членів бригади складав 7 карб. 3 коп., що у 2 рази перевищувало середній денний заробіток звичайних робітників [13, с. 3].

За 5 років праці під керівництвом Хайруліна бригада була премійована 13 разів, зокрема загальносоюзною премією. Бригадир Хайрулін особисто був премійований 34 рази [13, с. 3]. Показовою була і дисципліна — бригада не мала жодного прогулу [27, с. 1], всі робітники були членами профспілки, 4 робітника були членами партії [28, с. 2], зокрема, у 1932 р., членом ВКП(б) став Хайрулін [29, спр. 248, арк. 144]. У січні 1934 р. З. Хайрулін, як делегат від Дніпробуду перебував у Москві, де разом з іншими робітниками зустрівся з Г. Петровським, С. Будьоним та Л. Кагановичем [30, с. 2].

Навесні 1934 р., Хайрулін, якому виповнилося 30 років, був призваний до рядів Червоної армії і поїхав із Запоріжжя [31, с. 3]. Пізніше навчався у Татарському комуністичному університеті, знаходився на партійній та господарській роботі, приймав участь у Великій Вітчизняній війні, був політруком роти. Після війни жив у місті Алмалик Узбецької РСР. У 1972 р., З. Хайрулін приїздив у Запоріжжя на святкування 40-річчя Дніпрогесу [2, с. 22].

Безумовно, бригада Хайруліна була найвідомішою татарською бригадою Дніпробуду, але на будівництві працювали і інші ударні татарські бригади, загальна кількість яких лише у 1931 р., була більше 40 [12, с. 3]. Так, була відома бригада бетонярів імені татарського робітничого театру на чолі з Ш. Мануром, яка працювала на ГЕС. Упродовж 1931 року вона перевиконувала план на 105 — 189 %, перемогла у трудових змаганнях, не мала жодного прогулу [32, с. 3]. Інша татарська бригада, у кількості 28 чоловіків, на чолі з Шагєвим, працюючи з вересня 1931 р. на будівництві мартенівських печей Металургійного комбінату, у перший же місяць роботи виконала план на 207 %, отримавши тим самим перемогу у трудовому змаганні [33, с. 3]. По 150 кубометрів бетону уклала за зміну бригада Абдулі Давлічина, працюючи на будівництві бичків греблі навесні 1932 р. [34, с. 4].

Татарський робітничий кореспондент газети Пролетар Дніпробуду Хай Сагдієв, пишучи у жовтні 1931 р. про участь своїх земляків в об'єднаному Дніпровському будівництві, перераховував показники виконання робіт деяких ударних татарських бригад за вересень: бригада Мансурова — 193 %, бригада Садірова — 127 %, бригада Акчуріна — 160 %, бригада Відрасшитова — 127 %, бригада Шагєва — 207 %, бригада Хасанчина — 175 %, бригада Мінікєєва — 176 %, бригада імені татарського робітничого театру на ГЕС — 170 % [12, с. 3].

10 жовтня 1932 р. було офіційно введено в експлуатацію перший гідроагрегат Дніпрогесу. До цієї події, 17 вересня 1932 р., вийшла Постанова Президії ЦВК Союзу РСР про нагородження робітників Дніпробуду орденами Союзу РСР. Орденом Леніна було нагороджено 41 робітника, серед них двоє татар. Це Закір Тагєров — робітник-бетоняр, кращий ударник, організатор ударних татарських бригад, ініціатор проведення змінно-зустрічних планів в цих бригадах [1, с. 235]. А також Ізатула Ібатулін — інженер, керівник робіт з монтажу гідроустаткування (турбін та спіральних равликів) [1, с. 236].

На жаль, про Закіра Тагєрова відомо не багато — автор не знайшов жодної згадки про нього в періодичній пресі тих років. У фонді Дніпробудівського райкому КП(б)У Запоріжжя Державного архіву Запорізької області вдалося виявити тільки коротеньку автобіографію, ймовірно, написану рукою самого Тагєрова. З неї відомо, що він народився у 1896 році у селі Шахмай (Шахмайкіно) Чистопільського району Татарської АРСР (колишня Казанська губернія), у бідній селянській родині. У 1913 — 1915 рр. працював на текстильній фабриці в Ташкенті, брав участь у Першій Світовій війні, кілька років перебував у полоні в Болгарії. На початку

20-х років працював у Сибіру на будівництві залізниці, у 1925 — 1929 рр. займався сільським господарством. З травня 1929 р. працював на Дніпробуді бетонярем. За три роки роботи був премійований 6 разів, став десятником, безпартійний [29, спр. 333, арк. 84].

Про життя Ібатуліна відомо трохи більше. Народився Ізатула (Ісет) Садикович Ібатулін у лютому 1897 р. у кішлаку Туркмен-Дюкене поблизу Самарканда у родині середняка-землероба. Щодо національної приналежності Ібатуліна, немає беззаперечних фактів, які б підтверджували його приналежність до татар. У списку майбутнього складу партійного комітету Дніпровського будівництва за 1931 рік він записаний як тюрк [29, спр. 237, арк. 127]. Ізатула закінчив училище, за конкурсом вступив у гімназію. З третього класу почав працювати репетитором-вчителем. Після гімназії за конкурсом вступив до Петербурзького суднобудівного інституту, у 1917 р. вступив у партію більшовиків [35, с. 3]. У 1918 — 1921 рр. приймав участь у встановленні радянської влади в Середній Азії, знаходився на керівній радянській роботі — був заступником надзвичайного комісара землеробства області, заступником голови обласного виконкому, проректором Туркестанського державного університету [29, спр. 333, арк. 49]. Вчився у Свердловському військово-інженерному училищі. З 1929 р. Ібатулін працював на Дніпробуді: старшим техніком на будівництві перемички середньої протоки, помічником виконроба будівельних робіт на ГЕС. Був учасником боротьби за 500 тис. кубометрів бетону за зустрічним планом, за достроковий пуск гідроелектростанції, за високу якість роботи [29, спр. 333, арк. 49, 95]. З 1931 р. Ібатулін став начальником монтажних робіт на Дніпробуді і одночасно керівником каменедробильного та бетонного заводів. Саме під його керівництвом вдалося досягти небувалих у світі темпів монтажу турбін, спіральних равиків і всієї апаратури. У 1933 р. досвід монтажу ГЕС Ібатулін переніс на Алюмінієвий комбінат, де був зібраний цех мокрої обробки глиноземного заводу [35, с. 3].

Після пуску Дніпрогесу і завершення основних будівельних робіт на ГЕС більша частина робітників-татар зосередилася на будівництві доменного та листопрокатного цехів Металургійного заводу. В роки другої та третьої п'ятирічок величезна кількість татар працювала на важкому та шкідливому виробництві Дніпровського алюмінієвого комбінату, комбінату «Запоріжсталь», Дніпровського магнієвого заводу.

16 листопада 1933 р. доменна піч № 1 Металургійного заводу (пізніше «Запоріжсталь») видала першу плавку чавуну. Упродовж наступних 7 років поступово були побудовані ще три доменні печі. У 1935 р. почала діяти перша мартенівська піч, а через два роки — перший радянський слябінг. В другій половині 30-х років були побудовані і введені в експлуатацію цехи для виробництва гарячекатаного і холоднокатаного листа [36]. У цьому будівництві активно приймали участь татарські бригади.

У 1934 — 1935 рр. на спорудженні домни № 2 продовжувала працювати ударна татарська бригада бетонярів Мансурова (колишня Хайруліна). До неї входили Мансуров, Юнусов, Наумов, Кадиров, Салахадінов, Галкулін, Чавкін, Шайдулін, Нікітін, Шамшадінов, Миколаєв, Галеулін [37, с. 1]. Бригада активно брала участь у трудових змаганнях, перемагала, перевиконувала плани виробничих завдань. Так, у грудні 1933 р. виконання плану склало 165 %, у лютому 1935 р. — 154 %, у березні 1935 р. — 171 % [38, с. 3]. Взимку 1935 р., незважаючи на 30-градусні морози, бригада не припиняла роботи. Бетонярі Мансурова зарекомендували

1. Бригадир-бетоняр З. Хайрулін. 1934 р. 2. Закір Тагеров – робітник-бетоняр, кращий ударник Дніпробуду. 1932 р. 3. Бригадир бетонярів Мансуров. 1935 р.

себе відповідальними і висококваліфікованими працівниками, яким доручалися термінові аварійні роботи. Так, виконроб будівельної ділянки доменного цеху А. Родіонов у квітні 1935 р. зазначав, що на ліквідації аварії на трубах водоводу (що загрожувало зупинкою домни) бригада працювала безперервно добу, за що була премійована [38, с. 3]. Починаючи з 1933 р. в бригаді було організовано випуск стінгазети «Бетоняр», в якій висвітлювався хід трудових змагань та виконання виробничих планів. Багато років сам Мансуров був робітничим кореспондентом газети «Пролетар Дніпробуду», а з 1934 р. — газети «Дніпровський металург» [39, с. 2].

У другій половині 30-х років у Запоріжжі, як і по всій країні, розгорнувся стаханівський рух — робітничий рух за підвищення продуктивності праці і досягнення високих виробничих показників. Найвідомішою в цей час стала татарська бригада бетонярів Шаріфа Ізмайлова, яка з 1936 р. працювала на будівництві першого в СРСР слябінгу, потім листопрокатного та доменного цехів заводу «Запоріжсталь».

Шаріф Шакірович Ізмайлов народився у 1910 році у селищі Адав-Тулумбаєво, Буїнського району Татарської АРСР (колишня Казанська губернія). Відомо, що в 17 років він вже працював конономом на шахті Донбасу, а восени 1928 р. разом зі старшим братом приїхав на Дніпробуд [40, с. 3]. Спочатку Шаріф був прийнятий землекопом у татарську бригаду Єнікєєва, всі 22 робітника якої були завербовані у Буїнському районі Казанської округи, звідки походив і сам Ізмайлов. Шаріф був маленького зросту, на що бригадир Єнікєєв жартував: «Дивись, хлопче, лопата вище за тебе!». Але на земляних роботах Ізмайлов не відставав від дорослих, його любили за хоробрість і працелюбність. Особливо він проявив себе на бетонувальних роботах, що і стало вирішальним.

У 1931 р., працюючи на будівництві першої доменної печі Металургійного заводу, Ізмайлов став бригадиром бетонярів [40, с. 3]. У 1936 р. його бригада стала передовою на бетонуванні фундаменту під слябінг, а у 1936 — 1939 рр., працюючи на спорудженні листопрокатного цеху заводу «Запоріжсталь», стала однією з найвідоміших стаханівських бригад, активним учасником руху двохсотників. У березні 1937 р. бригада Ізмайлова встала на стаханівську вахту і зобов'язалася виконувати по дві — дві з половиною норми за зміну [41, с. 1]. Якщо у 1936 р. бри-

1. Бригадир бетонярів Шаріф Ізмайлов. 1938 р. 2. Хасян Назмутдінов – бригадир бетонярів на Доменбуді. 1937 р. 3. Шакір Чакаєв – бригадир підсобних робітників 3-ї будівельної ділянки соцміста. 1938 р.

гада виконувала норми на 170 – 200 % [42, с. 1], то на протязі 1937 р. в окремі дні ці показники стали ще більшими: 21 березня – 215 % [43, с. 1], 23 березня – 240 % [44, с. 1], 21 квітня – 210 % [45, с. 1], 7 червня – 208 % [46, с. 1], 11 жовтня – 231 % [47, с. 3]. 9 травня 1937 р. бригада Ізмайлова у кількості 10 робітників на бетонуванні фундаментів під стани листообробки виконала норму на 296 % [48, с. 1]. 22 серпня 1938 р. завдяки високій організації подачі бетону бригада поставила виробничий рекорд, виконавши норму на 412 % [49, с. 3].

На початку 1940 р. комітет комсомолу Запоріжбуду доручив Ізмайлову організувати молодіжну бригаду бетонярів-землекопів з колгоспників, які прибували з області на будівництво домни № 4 за розпорядженням Запорізького обкому комсомолу [50, с. 3]. Шаріф, як досвідчений бетоняр повинен був передати свій виробничий досвід молоді, яка була не підготовленою і не мала жодного уявлення про велике промислове виробництво. У лютому Ізмайлов створив бригаду з 18 робітників, яка вже у травні виконувала план на 168 – 200 %, укладаючи по 5 кубометрів шлакобетону на людину при нормі 3,1 куб. м [51, с. 3]. У травні 1940 р. бригада уклала 2 700 куб. м шлакобетону при плані 2 200 куб. м, укладаючи до 150 куб. м за зміну в окремі дні [50, с. 3].

У серпні 1940 року секретар комітету комсомолу Запоріжбуду І. Кириленко відзначав, що молодіжна бригада бетонярів Доменбуду Ш. Ізмайлова, виконуючи виробничі норми на 250 – 280 %, є однією з кращих [52, с. 2]. У тому ж році бригада була нагороджена перехідним червоним прапором.

Одночасно з кількістю йшло активне змагання і за якість бетону. Але в умовах постійного форсування темпів траплялося багато випадків недоброякісних робіт. Так 12 серпня 1940 р., на нараді голів цехкомів будівельної ділянки Запоріжбуду, голова будівельного комітету Кулик говорив про випадок на Доменбуді, коли у перший блок фундаменту домни забетонували... вібратор. «Бетонирование фундаментов бункерной эстакады выполнено недоброкачественно, получились раковины. Здесь работала передовая стахановская бригада т. Измайлова. В плохом качестве работ бригада, возможно, меньше всего повинна, но не к лицу же бригаде сдавать объект некачественным» [53, с. 2]. Цікаво, що доповіді Кириленка та Кулика були надруковані в одному номері газети, на одній сторінці,

поруч, що є символічним для стаханівського руху і сталінської індустріалізації в цілому, характеризує її як суперечливий процес.

Приїхавши на Дніпробуд, Шаріф Ізмайлов, як і більшість татар, був повністю неписьменним. За його словами, не вмів не тільки читати і писати російською мовою, а навіть розмовляти [54, с. 3]. Але в кінці 30-х років це була вже зовсім інша людина — активний робітничий кореспондент газети «Дніпровський металург», кандидат в члени ВКП(б), депутат Орджонікідзевської районної ради Запоріжжя [55, с. 2], кваліфікований робітник і організатор виробництва, бригадир бетонярів.

На будівництві заводу «Запоріжсталь» працювали і інші татарські стаханівські бригади. В кінці 1936 р. з Казані приїхав Хасян Назмутдінов, який став бригадиром бетонярів на Доменбуді. Його бригада у кількості 11 чоловік з перших днів роботи почала перевиконувати завдання на 200 %, зберігаючи при цьому високу якість бетону [56, с. 1]. У квітні-травні 1937 р. під час відсутності фронту бетонувальних робіт, бригада змушена була працювати на земляних і підсобних роботах (що було нормальним явищем у ті часи, хоча викликало незадоволення робітників), і все одно виконувала норми на 190 — 226 % [57, с. 1].

На Листопрокатбуді, крім бригади Ізмайлова, була відома стаханівська бригада бетонярів Габайдуліна, яка навесні 1937 р. відзначалася виконанням норм на 150 — 250 % [58, с. 1].

У 1937 р. зі всіх підсобних бригад Листопрокатбуду передовою була татарська бригада підсобних робітників Хамітчина. Робітники Мугуманов, Шайдулін, Ішмухаметов та інші постійно перевиконували завдання, а у березні виконали норми на 220 % [59, с. 3].

У другій половині 30-х років татарські бригади працювали не тільки на спорудженні промислових об'єктів, але і на будівництві житлових будинків соціалістичного міста Запоріжжя, яке почалося ще з кінця 20-х років. Так, у 1937 — 1938 рр. на 3-й ділянці Цивільбуду працювала стаханівська бригада підсобних робітників Шакіра Хасяновича Чакаєва, виконуючи норми на 184 — 219 % [60, с. 1]. Сам Чакаєв ще в кінці 20-х років приїхав на Дніпробуд із села Бігеево Неверкінського району Пензенської області, а в 1928 р. був відряджений Управлінням Дніпробуду у своє рідне селище для вербування робітників на будівництво Дніпрогесу [7, с. 91]. В Запоріжжі мешкав син Шакіра Чакаєва. На цій же 3-й будівельній ділянці соціалістичного міста працював стахановець підсобний робітник Ібатула Чекаєв, який восени 1937 р. виконував норми на 180 % [61, с. 3]. Він також приїхав із села Бігеево, але пізніше — в 1933 р. Дружина (92 роки) та дочка Ібатули Чекаєва мешкають сьогодні у Запоріжжі. Можливо земляки Шакір та Ібатула працювали в одній бригаді.

Отже, про місце волзьких татар у будівництві промислового комплексу Запоріжжя засвідчують численні публікації у місцевій періодичній пресі 30-х років. Велика кількість заміток і статей про виробничі успіхи як окремих робітників-татар, так і цілих бригад, численні фото та портрети ударників, стаханівців-татар говорять про значний і відчутний внесок татар у процес індустріалізації Запоріжжя. Татари за відсутністю будь-якої кваліфікації йшли на найтяжчі роботи — працювали землекопами, бетонярами, чорноробами, вантажниками, підсобними робітниками. Трудова міграція призвела до збільшення чисельності татар серед міського населення Запорізького краю у період з 1926 р. по 1939 р. у 8 разів. Якщо за переписом 1926 р. Запорізька округа налічувала 318 татар [11,

спр. 712, арк. 6], то в 1939 р. в Запорізькій області мешкало вже 4 228 татар, з яких 2 601 — у місті [62].

Сьогодні ми знаємо, що радянська індустріалізація характеризувалася постійним збільшенням виробничих завдань, надвисокими темпами, штурмівщиною, супроводжувалася потужною агітаційно-пропагандистською кампанією КП(б)У і ВКП(б), різними формами економічної та позаекономічної експлуатації, зокрема, здійснювалася експлуатація трудового ентузіазму людей шляхом розгортання «соціалістичного змагання». Але все це ні в якому разі не може применшувати трудовий подвиг будівників різних національностей, зокрема, татар, які споруджували Дніпрогес та Дніпровський промисловий комплекс. Беззаперечні факти свідчать про те, що волзькі татари серед інших національних меншин займали одне з провідних місць у процесах індустріалізації Запоріжжя.

На окреме дослідження і подальше висвітлення заслуговують соціально-побутові та культурні умови життя татар Запоріжжя в період індустріалізації. Багато матеріалу зібрано автором стосовно участі татар в економічному житті міста в 30-ті роки, про їх ударну працю на важкому та шкідливому виробництві Дніпровського алюмінієвого комбінату, комбінату «Запоріжсталь», Дніпровського магнієвого заводу.

Бібліографія

1. Первенец индустриализации страны — Днепрогес имени В. И. Ленина. Сборник документов о строительстве Днепрогеса имени В. И. Ленина 1926 — 1932 гг. — Запорожское книжно-газетное издательство, 1960. — 288 с.
2. «Запорожсталь» / [под общей редакцией П. Д. Омеляненко]. — Дн-ск : Промінь, 1973. — 255 с.
3. Запорожский индустриальный комплекс / [под общей редакцией В. И. Петрыкина, И. И. Шевченко]. — Дн-ск : Промінь, 1975. — 272 с.
4. Ткаченко В. Г. Формування і діяльність багатонаціональних колективів металургійних підприємств України / В. Г. Ткаченко, А. Голуб // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: матеріали республіканської науково-теоретичної конференції, 8 — 10 січня 1991 р., Запоріжжя — Київ; — Запоріжжя, 1991. — С. 131 — 132.
5. Ніколаюк Т. А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929 — 1933 рр. / Т. А. Ніколаюк. // УІЖ. — 1999. — № 4. — С. 51 — 63.
6. Нечаєва Т. А. Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929 — 1933 рр. / Т. А. Нечаєва // УІЖ. — 1998. — № 5. — С. 75 — 86.
7. Вульфович М. С. Становление. 1931 — 1941. (Хроника событий) Днепросталь. Страницы истории / М. С. Вульфович, Ю. Н. Рыльский. — Запорожье : Арт-пресс. — 2002. — 236 с.
8. Дєдков М. В. Формування діаспори волзьких татар в Запорізькому краї (кінець ХІХ — перша половина ХХ ст.) / М. В. Дєдков, А. А. Коянс // Музейний вісник. — 2011. — № 11/2. — С. 87 — 94.
9. Ігнатуша О. О. Місце запорізького індустріального комплексу в більшовицькій індустріалізації 20 — 30-х рр. ХХ ст. / О. О. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. — Запоріжжя : ЗНУ, 2011. — Вип. ХХХ. — 368 с.
10. Дніпрогес: ювілейний проспект, присвячений 75-річчю Дніпровської гідроелектростанції. — Запоріжжя : Дике поле, 2007. — 28 с.

11. ДАЗО, ф. Р. 221, оп. 1.
12. Сагдієв Х. В кращі умови поставити кращих ударників. Викувати з них кадровиків / Х. Сагдієв // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 23 жовтня.
13. Гордий Н. Изотовы нашей стройки. Инициатор соревнования гигантов / Н. Гордий // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 22 вересня.
14. Кращі вдарники рапортують. Бригада Хайруліна // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 26 травня.
15. Перший зльот ударників металокомбінату // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 30 серпня.
16. Не 16 кбм. на чоловіка, а 20 кбм. // Пролетар Дніпробуду. — 1932. — 29 липня.
17. Журов Ю. Бригадиры темпов / Ю. Журов, Л. Полтавский // Смена. — 1931. — № 212, декабрь. — С. 7 — 8. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://smena-online.ru/stories/brigadiry-temprov>
18. Организатор большевистской печати на Днепре // Днепровский пролетарий. — 1934. — 17 июня.
19. Не повторяют апрельских ошибок // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 10 травня.
20. Щербня опять не хватает // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 29 травня.
21. Викорінити рештки порівнялівки // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 10 жовтня.
22. План с расчётом на простой // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 27 травня.
23. Дайте нам, нарешті, змогу працювати як слід. Заява кращих ударників-бетонярів майданчику «А» // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 13 липня.
24. Добитись максимальной загрузки механизмов на домнах // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 21 травня.
25. В перших лавах ударників-ентузіастів. Рівнятись на зразки доменців // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 12 червня.
26. Зажечь огонь соревнования на домнах и глинозёмном // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 6 червня.
27. Жодного прогулу! Рівняння на ударну бригаду Хайруліна // Пролетар Дніпробуду. — 1932. — 22 листопада.
28. Оживить работу внутри партгруппы // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 2 квітня.
29. ДАЗО, ф. 149, оп. 1.
30. Строить хорошо, быстро и дешёво // Днепровский пролетарий. — 1934. — 6 февраля.
31. Наша эпоха выковывает Изотовых // Днепровский пролетарий. — 1934. — 29 апреля.
32. Поширити досвід передових. Одна з кращих // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 6 жовтня.
33. В кращі умови поставити кращих ударників. Допомогти шагівцям // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 23 жовтня.
34. Гель М. Народження Абдули Давлічина / М. Гель // Пролетар Дніпробуду. — 1932. — 29 березня.
35. Большевик-орденоносец на чистке // Днепровский пролетарий. — 1934. — 3 июня.

36. История завода «Запорожсталь» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zaporizhstal.com/about/history/>
37. 165 процентов плана // Днепровский пролетарий. – 1934. – 2 января.
38. Стиль ударной работы // Днепровский металлург. – 1935. – 12 апреля.
39. Мансуров. Трибуна рабкора. Праздник рабкоров отметим высокими показателями / Мансуров // Днепровский металлург. – 1935. – 26 апреля.
40. Беркович И. Шариф Измайлов и его воспитанники / И. Беркович // Днепровський металург. – 1940. – 1 вересня.
41. Становимся на стахановскую вахту // Днепровский строитель. – 1937. – 15 марта.
42. Строители Листопрокатстроля. Шариф Измайлов // Днепровский строитель. – 1937. – 5 января.
43. Передовики // Днепровский строитель. – 1937. – 23 марта.
44. Передовики // Днепровский строитель. – 1937. – 26 марта.
45. Двухсотники // Днепровский строитель. – 1937. – 23 апреля.
46. Показатели бетонщиков // Днепровский строитель. – 1937. – 9 июня.
47. Бригады высоких показателей // Днепровский строитель. – 1937. – 14 октября.
48. На листопрокатстрое // Днепровский строитель. – 1937. – 11 мая.
49. Измайлов Ш. Как мы добились выполнения нормы на 412 процентов / Ш. Измайлов // Днепровский строитель. – 1938. – 14 сентября.
50. Измайлов Ш. Комсомольцы-передовики / Ш. Измайлов // Днепровський металург. – 1940. – 12 червня.
51. Епифанов А. Новаторы стройки / А. Епифанов // Днепровський металург. – 1940. – 12 травня.
52. Кириленко И. Работа комсомольско-молодёжных объектов стройки / И. Кириленко // Днепровський металург. – 1940. – 17 серпня.
53. Совецание предцехкомов по вопросам качества // Днепровський металург. – 1940. – 17 серпня.
54. Измайлов Ш. Любите своё дело / Ш. Измайлов // Днепровський металург. – 1940. – 22 грудня.
55. Кандидаты в депутаты райрады // Днепровський металург. – 1939. – 10 грудня.
56. Назмутдинов Х. У нас не было случаев брака / Х. Назмутдинов // Днепровский строитель. – 1937. – 21 мая.
57. Бригада Сырцева выполнила нормы на 269 процентов // Днепровский строитель. – 1937. – 11 апреля.
58. Стахановцы строительсва Листоотделки // Днепровский строитель. – 1937. – 22 апреля.
59. Бригада подсобных рабочих нацменов т. Хамитчина на строительстве тонколистого стана // Днепровский строитель. – 1937. – 11 апреля.
60. Стахановские показатели // Днепровский строитель. – 1938. – 10 июля.
61. Стахановец Чекаев И. У. // Днепровский строитель. – 1937. – 2 октября.
62. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Распределение городского и сельского населения областей союзных республик по национальности и полу. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/reg_nac_39_gs.php?reg=4&gor=1&Submit=OK

Коянс А. А.

Участие и роль волжских татар в индустриализации Запорожья

Статья подготовлена к 80-летию пуска Днепровской ГЭС и рассказывает об участии волжских татар в строительстве Днепрогэса и заводов Запорожского промышленного комплекса. Описан трудовой путь наиболее прославленных татарских ударных бригад периода индустриализации, которые сегодня незаслуженно забыты. На основе периодической прессы Запорожья 30-х годов и архивных материалов показана значительная роль татар в процессах индустриализации.

Коянс А. А.

Participation and role of the Volgas Tatars in industrialization of Zaporizhia

This article was prepared for 80s anniversary of Dniper HPP startup and tells about participation of Volgas Tatar in Dniper HPP and Zaporizhian industrial complex construction. Work experience of most renowned shock brigades of industrialization period had been described, which are undeservedly forgotten nowadays. Based on Zaporizhian periodic press of 30th years and archive materials, this article shows us significant role of Tatars in industrialization processes.

Власов О. Ю.

**ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ЗАПОРОЖЖІ
У ЗВ'ЯЗКУ З БУДІВНИЦТВОМ ДНІПРОГЕСУ**

Одним з проявів величезного впливу Дніпровського Будівництва на культурне життя Запоріжжя на межі 20 — 30-х років ХХ ст. став вибухоподібний розвиток туризму в нашому місті. Через брак та неопрацьованість джерел ця тема сьогодні висвітлена доволі поверхньо. Пропонована стаття також характеризується значною фрагментарністю наведених фактів.

Як відомо, туризм та екскурсії у Радянському Союзі посідали важливе місце серед засобів ідеологічного впливу на населення. «Под советским, пролетарским туризмом — писал партийный діяч В. П. Антонов-Саратовський, — понимается такая форма культурной революции (выделено авт.), которая ставит своей задачей путем экскурсий, самодеятельных коллективных путешествий поднять политический и культурный уровень трудовых масс Союза ССР, способствовать их военной подготовке, переделывать их в активных участников социалистического строительства и тем способствовать ускорению строительства социалистического общества» [1, с. 5]. В цьому сенсі Дніпробуд надавав широкі можливості пропаганди комуністичних ідей серед населення шляхом туристично-екскурсійної роботи. Будівництво найбільшої ГЕС Європи відбувалося у порівняно відсталій країні, якою був СРСР кінця 1920-х років. Безпрецедентні масштаби споруд та обсяг робіт, сучасна іноземна техніка, контраст старого та нового — все це справляло приголомшуюче враження на пересічного громадянина й викликало його величезну цікавість. Нарешті, Запоріжжя розташовувалося на перетині жвавих транспортних артерій, на шляху з Москви та Харкова до чорноморських курортів. Поєднання всіх перелічених факторів сприяло перетворенню міста на один з визначних туристичних центрів країни.

Широка пропаганда Дніпробуду, як туристичного об'єкту, розгорнулася вже 1927 року — коли роботи там тільки-но почалися. Випускалися численні статті

в засобах масової інформації, науково-популярні книги, путівники та поштові листівки. У фондах Запорізького обласного краєзнавчого музею представлено кілька серій таких листівок випуску 1928 – 32 рр.: «Будуймо Дніпрельстан», «Фонд Всеукраїнського Комітета Содействия Днепрострою», «Днепрострой», «Дніпрельстан», «Как строился днепровский электрогигант», «Днепровская гидроцентральный – величайшая в мире электростанция им. В. И. Ленина вступила в строй». Характерною рисою цих листівок, що передає дух епохи, є показ на них будівельної техніки, виробничих процесів та індустриальних краєвидів.

Вже у травні 1927 р. Державне видавництво України підготувало довідник по 30 – 35 денному пароплавному екскурсійному маршруту «Дніпрельстан» (Київ – Дніпрельстан – Одеса). Згідно цьому довіднику екскурсійний сезон 1927 р. мав бути порівняно напруженим, тому екскурсбюро у Дніпропетровську та Запоріжжі необхідно було попереджати про прибуття групи за 8 – 10 днів. Екскурсбюро у Запоріжжі знаходилося при Політпросвіті, екскурсбаза була розрахована на 1 – 1,5 тис. гостей. Розмір плати за ночівлю складав 25 коп. та окремо за їжу – 1 крб. На екскурсії відводилося 2 дні. Прагнучи відвідати місце майбутнього будівництва, екскурсант мав півгодини їхати потягом з міста до менонітської колонії Кічкас, де екскурсбази ще не було. Екскурсантам рекомендувалося оглянути Кічкаський залізничний міст, будинок перших менонітських колоністів XVIII ст., водомірну рейку на скелі з відмітками катастрофічних повеней, будівлю контори Головного управління Дніпробуду та місце майбутньої греблі. Другого дня можна було на човні відвідати скелі «Крісло Катерини», «Дівочу Купіль» та острів Хортицю [2, сс. 26 – 29].

У тому ж 1927 році, але імовірно, пізніше, співробітник Дніпропетровського інституту народної освіти Павло Козар підготував ще два довідники екскурсантам: «На Дніпрельстан через пороги» та «Маршрут для екскурсії на Днепрострой». Судячи з тексту першого довідника, екскурсбаза у Кічкасі на той момент вже з'явилася. Автор звертає особливу увагу екскурсантів на численні мальовничі скелі й урочища околиць Дніпрельстану, але про саме будівництво говорить виключно у майбутньому часі [3, сс. 68 – 76]. Так само, майже нічого не повідомляє про об'єкти Дніпробуду, обмежуючись історико-природничим оглядом, М. Філянський – автор дорожніх етюдів «Від порогів до моря» (1928 р.) [4, сс. 32 – 45].

У 1927 – 28 рр. на Дніпробуді виконувалися тільки підготовчі роботи – будівництво робітничих селищ, допоміжних підприємств, ряжевих загат під котловани, підготовка котлованів до бетонування тощо [5, сс. 52 – 56, 71]. Але вже тоді Дніпробуд відвідували тисячі екскурсантів. Перша масова екскурсія у складі 638 робітників харківських підприємств прибула у середині травня 1928 р. Вона була організована редакцією газети «Харьковский пролетарий» [6]. Згідно даних часопису «Информационный листок Днепростроая» за період з 1 травня 1927 р. до 1 січня 1928 р. тут відбулося 350 екскурсій (17 000 екскурсантів); з 1 січня 1928 р. до 1 січня 1929 р. – 817 екскурсій (35 603 екскурсанти). За період з 1 січня до 1 квітня 1929 р. – 99 екскурсій (1 627 екскурсантів). Серед відвідувачів були робітники, службовці, селяни, партійні функціонери, військові, вчителі та учні. Найбільше приїздили з УСРР. Окремо у звіті виділялися прибулі з Запорізької, Дніпропетровської округ, Харкова, Москви, Ленінграду, Азербайджану та «різних місць СРСР». Іноземні екскурсанти, згідно наведених даних, з'явилися у 1928 р. Це були німці, норвежці, японці, студенти-українці з Канади, службовці Китайської

Східної залізниці. Загалом за всі три зазначені періоди на Дніпробуді побувало 88 іноземців [7, сс. 180, 385].

У 1929 р. Дніпробуд став, так би мовити, більш атрактивним туристичним об'єктом: тут повним ходом розгорнулися основні роботи, працювала велика кількість іноземної техніки — паровози, екскаватори, дерики, парові крани, думпкари тощо. У червні, у розпал туристичного сезону, почалася масова бетонна кладка на греблі [5, сс. 72 — 73]. Ще у травні 1929 р. було затверджено перший п'ятирічний план розвитку народного господарства, в якому Дніпробуд посідав одне з головних місць. Поступово з подачі партійного керівництва по всій країні розгортався рух ударництва та соціалістичного змагання [8, с. 286]. Ці «нові форми праці» запроваджувалися не тільки на виробництві, але й у всіх сферах життя, у тому числі, треба думати, — в екскурсійній справі. Все це не могло не позначитися на кількості екскурсій, що відбулися на Дніпробуді.

У довіднику «На Днепрострой», що вийшов 1930 р, М. Філянський вже досить докладно освітлює всі аспекти грандіозного комплексного проекту Дніпровського Будівництва: Дніпрельстан, його вплив на розвиток промисловості, транспорту, сільського господарства, планування соціалістичного міста Велике Запоріжжя, вивчення історичних пам'яток території будівництва [9, сс. 27 — 53]. Розділ «Орієнтовні дані для масових екскурсій» зазначеного довідника дає певне уявлення про масштаби екскурсійної діяльності на Дніпробуді у той час.

Заявку на проведення екскурсії планова група мала подавати на Кічкаську екскурсійну базу за один — два тижні до прибуття. З огляду на гостру нестачу житлової площі у Кічкасі та Запоріжжі екскурсія, що прибула без попереднього замовлення, могла лишитися без нічлігу. Туристам-індивідуалам радилося зупинятися на станції Запоріжжя у готелі, але при цьому мати на увазі, що місце можна знайти не завжди. Іноземці, по прибуттю у Кічкас, обов'язково мали йти до контори головного інженера, де їм давали орієнтування. Керівників екскурсії та дозвіл на огляд надавала екскурсбаза. Екскурсанти мали особливо ретельно виконувати всі правила та окремі вказівки керівників групи. Фотографувати або замальовувати будь-що дозволялося виключно з відома Головного Політичного Управління. Індивідуали отримували дозвіл на огляд у Кічкаському міліційному відділку. Їм краще було приєднатися до якоїсь групи, навідавшись перед цим вранці до екскурсбази. Від станції Запоріжжя до Кічкасу зручніше було їхати автобусом, який вирушав кожні 15 — 20 хвилин. З Дніпропетровська до Кічкасу також щоденно курсував автобус, який долав відстань у 110 км за 4 з половиною години. З Кічкасу до Херсона ходив пароплав. Радилося краще втратити день, але дочекатися пароплава «нової конструкції» [9, с. 56].

Тогочасні засоби масової інформації свідчать про так зване «екскурсійне нашестя» на Дніпробуді у 1929 — 31 рр. Найбільш яскраво це явище описується у журналістських репортажах.

Журналіст Юрій Волін, який відвідав Дніпробуд у червні 1929 р., описує нервовий, напружений ритм роботи кічкаської екскурсійної бази. У травні того року тут побувало 15 тисяч екскурсантів, а тільки за тиждень перебування Воліна у Кічкасі — не менше 5 тисяч. Для прикладу журналіст наводить перелік планових груп за один день: члени ЦК німецької, югославської та австрійської компартій, робітники та службовці з Криму, вчителі з Криворіжжя, батраки з Полтавщини, техніки-будівельники з Москви, залізничники з Донбасу, єврейські колоністи з Гуляйпільщини, медпрацівники з Дніпропетровська, учні сільгосптехнікуму

з Харківщини та трудової школи Запоріжжя. Крім того — велика кількість індивідуалів-відпускників зі всього СРСР.

Їжа для екскурсантів готувалася на фабриці-кухні Дніпробуду. Мандрівники ночували та відпочивали у великому, казарменого типу (барак) приміщенні на 60 ліжок. Крім цього помешкання адміністрація Дніпробуду виділила для приїзджих два американських табірних намети на 180 осіб кожен. Але й цього не вистачало. Завідуючий базою часто вимушений був звільняти місце для «плановиків», виганяючи «самопливів», яким доводилося ночувати просто неба [10, с. 14].

Згодом стан тільки погіршився. Журналіст Федір Гладков у 1931 р. повідомляв про неприпустиму ситуацію, коли тисячі неорганізованих екскурсантів заважали робочому процесу на будівництві, порушуючи техніку безпеки, відволікаючи робітників та інженерів та навіть негативно впливаючи на постачання Будівництва продовольством [11, сс. 77 — 79].

Підтвердженням його слів можуть бути деякі світлини, розтиражовані у популярних та науково-технічних виданнях, присвячених Дніпробуду. Так, у книзі А. А. Ковалевського «Днепровская гидроэлектрическая станция» (1932) на світлині «Надевание разогретого стального бандажна на рабочее колесо турбин» серед тих, хто спостерігає за процесом бачимо на будмайданчику людей, одяг і зовнішній вигляд яких явно не відповідає робочому моменту [5, с. 29].

Про екскурсійне нашествя у 1931 р. писала також газета «За индустриализацию»: «Сильно влияет на снабжение Днепростроя и невероятный наплыв экскурсантов. За 1929 — 30 г. Днепрострой посетили 204 тысячи экскурсантов, а начиная с апреля этого года (1931 — прим. авт.) — около 50 тысяч. Специального продовольствия на них не отпускают и кормят их за счет фондов строительства» [12].

Величезна популярність Дніпробуду серед екскурсантів і та роль, яку він посідав у радянській пропаганді, викликали ідею створення музею Дніпровського будівництва. Постанову про його організацію Рада народних комісарів УСРР винесла 12 липня 1930 р. Наркомпросу УСРР було запропоновано розробити план і положення про музей. Головною задачею цього закладу вважалася технічна пропаганда й виховання мас «у марксо-ленінському комуністичному дусі». Справа організації музею особливо просунулася з призначенням на посаду його директора відомого діяча української культури М. Г. Філянського. Перша тимчасова виставка матеріалів музею проходила з 1 по 20 травня 1932 р. у клубі ім. Красіна на о. Хортиця. Виставку, яка «справила надзвичайно приємне враження», крім тисяч громадян СРСР відвідали делегації ПАСШ, Австрії, Швеції, Норвегії, Куби, Австралії та Франції [13, сс. 37 — 40].

Музей Дніпровського Будівництва так і не отримав власної спеціалізованої будівлі. У 1931 р. адміністрація Дніпробуду виділила для роботи музею приміщення у будинку-блоці на Шостому селищі та підвал для складу експонатів та госпматеріалів [13, с. 38]. Відомо, що у 1933 р. музей знаходився у будівлі Управління Дніпробуду. Тут були відділи «Історія проблеми Дніпра», «Передумови Дніпровського Будівництва», «Дніпробуд — школа соціалістичного будівництва» тощо [14, сс. 33, 36].

Дніпровські пороги вже у ХІХ ст. стали популярним екскурсійним об'єктом, але з початком Дніпробуду увага туристів до них значно збільшилася. Цьому сприяв потужний розвиток історичного краєзнавства у роки «українізації» та той факт, що внаслідок створення водосховища пороги мали зникнути назавжди.

Зростанню інтересу до порогів Дніпра у широких колах громадськості сприяло видання у 1928 р. фотоальбому Д. І. Яворницького «Дніпрові пороги», супроводженого великим науково-популярним нарисом. Серед значної кількості історико-краєзнавчої літератури з цієї тематики ця книга зберігає актуальність до нашого часу [15].

Існувало два основних маршрути подорожі порогами: пішки, вздовж правого берега ріки, від села до села, й Дніпром на «дубі» — великому човні на 25 — 30 людей, у супроводі лоцмана. У першому випадку турист мав подолати 70 — 80 верст. Йому радилося брати їжі на один день, і в разі потреби купувати її по дорозі. Наводився перелік сіл, де харчі дешевші [3, сс. 45, 80]. Другий варіант подорожі був набагато популярнішим.

У 1927 р. дводенна екскурсія порогами на «дубі» коштувала 3 — 3,5 крб. з людини без їжі [2, с. 24; 3, с. 45]. Для порівняння можна зазначити, що, наприклад, у грудні 1927 р. денна заробітна платня електромонтерів на Дніпробуді складала в середньому 4,59 крб., а чорноробів — 1,96 крб. [16, с.36].

Екскурсійні групи, бажаючи вирушити у подорож порогами, мали подавати заявку до Дніпропетровського екскурсійного бюро. На основі цієї заявки бюро викликало лоцмана з села Лоцманська Кам'янка [2, с. 24]. Туристам-індивідуалам радили шукати вранці на дніпропетровському базарі мешканців села Старі Кодяки й через них передати лоцманам своє прізвище та адресу. Лоцман мав завітати ввечері того ж дня, щоб домовитись про подорож назавтра й про ціну. Розплачувалися з лоцманом по закінченню екскурсії [4, сс. 21, 31]. Радилося не вирушати у подорож, не перевірявши надійності лоцмана у сільраді Лоцманської Кам'янки [2, с. 25]. Відомо, що у 1927 р. лоцманом О. С. Девладом тут була організована артіль «Дніпро-лоцман», яка займалася обслуговуванням туристів [17, с. 14].

Екскурсантам, що вирушали порогами на дубі, пропонували брати з собою їжі на два дні, теплий одяг і ковдру. Ночувати можна було або у селі Микільське біля Ненаситецького порогу, де була філія Дніпропетровської екскурсбази, або просто неба — на о. Піскуватому, нижче згаданого порогу [9, сс. 19 — 20]. Оскільки подорож була доволі небезпечною, необхідно було чітко виконувати всі накази лоцмана. При підході до порогу туристам радилося обходити поріг по берегу або по дамбі каналу, а лоцману проводити човен порогом без пасажирів [2, сс. 25 — 26]. Якщо ж туристи побажали пройти поріг разом із лоцманом, то мали дотримуватися низки порад: не займати лоцмана розмовами, не переходити з місця на місце, зберігати спокій, не кричати, очей не заплющувати, дивитися вгору або на рульового [3, с. 80].

Екскурсія порогами вирушала з Дніпропетровська о 6 — 7 годині ранку, прибуваючи до Ненаситецького порогу о 4 — 5 годині вечора того ж дня [3, с. 61]. Наступного дня треба було дістатися до Кічкасу до 5-ї години вечора, щоб встигнути на потяг у Запоріжжя [2, с. 25]. Центральним екскурсійним об'єктом на маршруті був найбільший — Ненаситецький поріг, на відвідування якого виділялося від 2 — 3 годин до пів дня [4, с. 26; 9, с. 19]. На шляху екскурсійної групи було багато зупинок. Крім порогів, туристи оглядали залишки Усть-Самарської фортеці 1736 р., село Огринь, де вироблялися прекрасні скрині, водомірну рейку на о-ві Московському, електростанцію у селі Чаплі, фортецю XVII ст. і церкву XVIII ст. у с. Старі Кодяки, німецьку колонію Ямбург, скелю Богатир, гарно збережений канал Дзвонецького порогу та руїни шлюзу на Ненаситці, краєвиди на берегу біля Вовнизького порогу й археологічні розкопки у різних місцях Надпорожжя

[2, с. 46; 4, сс. 25 – 26; 9, сс. 15 – 20]. Закінчувалася екскурсія на правому березі Дніпра, вище залізничного мосту біля менонітської колонії Кічкас [2, с. 26].

Дніпровські пороги відвідувалися екскурсантами до самого затоплення. У 1931 р. були затоплені пороги Вільний та Лишний, у 1932 р. – Будилівський, Вовнизький, Ненаситецький і наполовину Лоханський. У 1933 р. зникли Лоханський і Сурський, і наполовину був затоплений останній поріг – Кодацький. Нарешті, 1934 р. вода у водосховищі піднялася до проектного рівня [18, сс. 113 – 115].

Із закінченням будівництва Дніпрогесу в 1932 р. до переліку екскурсійних об'єктів увійшла не тільки сама ця споруда, але й Дніпровське водосховище, яке стало частиною великих туристичних маршрутів по Дніпру. Довідник-путівник відпусника по пароплавному маршруту Дніпро – Дніпрогес – Одеса повідомляє: «За Кайдаками (с. Старі Кодаки – прим. авт.) *наиболее интересный участок Днепра* (виділено авт.). Тут пароход идет по фарватеру порожистой части, теперь все это залито водою. Чем ближе к плотине, тем величественнее Днепр, больше воды, река начинает напоминать значительное озеро» [14, с. 30].

Викликає подив твердження автора вищезгаданого путівника про роль Дніпрогесу у розвитку туризму на Дніпрі: «Здесь (на Нижньому Дніпрі – прим. авт.) абсолютно не было туристов, которые бы проводили свой отпуск, путешествуя на пароходе. Днепровские пороги разрезали Днепр на две части и лишали туристов возможности совершать сквозное путешествие по Днепру и связать это путешествие с другими маршрутами (Кавказским, Крымским, Волжским). В связи с этим туризм на Днепре до советской власти почти отсутствовал ...» [14, с. 11].

На думку автора, туристична привабливість Дніпровського водосховища обумовлювалася виключно контрастом старого та нового, протилежністю ландшафтів порожистого Дніпра й, широкого, спокійного простору штучної водойми, створеної на місці порогів. Для нових поколінь екскурсантів, які вже не бачили Дніпровських порогів, цей ефект зійшов на нівець.

Протягом всього часу існування Радянського Союзу індустріальний туризм відігравав значну роль у ідеологічному вихованні мас. Але популярність цього виду туризму у широких колах громадськості вже ніколи не сягала рівня «дніпробудівських» часів. У 1960 – 80-ті роки саме індустріальні міста, такі як Запоріжжя, стають центрами спортивного туризму. Саме робітники великих підприємств важкої промисловості створюють найбільш потужні туристичні клуби. Вирушаючи у екстремальні подорожі, вони воліють відпочити від тих досягнень технічної цивілізації, які кілька десятиліть тому викликали величезну зацікавленість сотен тисяч екскурсантів.

Бібліографія

1. Антонов-Саратовский В. П. Беседы о туризме. Азбука советского (пролетарского) туризма / В. П. Антонов-Саратовский. – М. – Л. : Госиздат, 1930. – 56 с.
2. Довідник екскурс-маршруту «Дніпрельстан» (Київ – Дніпрельстан – Одеса). – Харків : Державне видавництво України, 1927. – 63 с.
3. Козар П. На Дніпрельстан через пороги / П. Козар // На Дніпрельстан через пороги (вибране). – Дн-ськ : УкО ІМА-прес, 2000. – С. 18 – 76.
4. Філянський М. Від порогів до моря (дорожні етюди) / М. Філянський. – Харків : Державне видавництво України, 1928. – 99 с.

5. Ковалевский А. А. Днепро́вская гидроэлектрическая станция / А. А. Ковалевский. — М. — Л. : Государственное энергетическое издательство, 1932. — 111 с.
6. Первая массовая рабочая экскурсия на Днепро́строй // Красное Запорожье. — 1928. — 22 мая.
7. Сведения о количестве экскурсантов, посетивших Государственное Днепро́вское Строительство // Информационный листок Днепро́строя. — Запорожье : тип. «Коммунар», 1929. — Том первый (№№ 1 — 5). — С. 180, 385.
8. Котов Ф. И. Пятилетние планы развития народного хозяйства / Ф. И. Котов // БСЭ. — М. : Советская Энциклопедия, 1975. — Т. 21. — С. 285 — 290.
9. Филянский Н. На Днепро́строй / Н. Филянский. — Харьков : Государственное издательство Украины, 1930. — 57 с.
10. Волин Ю. Гости Днепро́строя / Ю. Волин // Журнал «Огонек». — 1929. — № 28 (328). — С. 14 — 15.
11. Гладков Ф. Письма о Днепро́строе. Очерки / Ф. Гладков. — М. : Недра, 1931. — 120 с.
12. Снабжение Днепро́строя // За Индустриализацию. — М, 1931. — 17 июля.
13. Государственный Музей Днепро́вского Строительства // Хроника Днепро́строя №№ 27 — 28 (июль — август 1932 г.). — Кичкас — Днепро́строй : Издание Управления Государственного Днепро́вского Строительства, 1932. — С. 37 — 45.
14. Феденко И. И. Справочник-путеводитель отпускника. Днепр — Днепрогэс — Одесса / И. И. Феденко. — М. : Издание ЦС Освода, 1933. — 56 с.
15. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги / Д. І. Яворницький. — Дн-ськ : Промінь, 1989. — 142 с.
16. Сведения о среднем заработке рабочих важнейших квалификаций за декабрь 1927 г. // Информационный листок Днепро́строя. — Запорожье : Государственное Днепро́вское Строительство, 1929. — Том первый (№№ 1 — 5). — С. 36.
17. Онацький Є. Олексій Девлад-Запорожець / Є. Онацький // Бористен. — 2009. — № 4. — С. 14.
18. Свіренко Д. О. Дніпровське водосховище (гідробіологічне дослідження) / Д. О. Свіренко. — Дн-ськ, 1938. — Т. 1.

Власов О. Ю.

**К истории развития туризма на Запорожье
в связи со строительством Днепрогэса**

В статье предпринята первая попытка рассмотреть динамику развития туризма на Днепро́строе в связи со строительством плотины. На примере Запорожья сравнивается значение индустриального и природного туризма в Украинской ССР на рубеже 20 — 30-х гг. XX в.

Vlasov O. Yu.

**On the history of the development of tourism in Zaporizhian
connection with the construction of the Dnieper hydroelectric**

The article represents the first attempt to examine the dynamics of tourism development Dneprostroi in connection with the construction of the dam. On the example of Zaporozhye compares the value of industrial and natural tourism in the Ukrainian SSR in the late 20 — 30 years of the XX century.

ПІДРИВ ДНІПРОВСЬКОЇ ГРЕБЛІ 18 СЕРПНЯ 1941 р.

18 серпня 1941 року стало трагічним для історії Запоріжжя. Фронт, що впри- тул наблизився, поставив у край важке становище оборонців міста. Стримати ворога на правому березі не було жодної можливості, війська переправилися. Підрив мосту через нове русло Дніпра погіршив становище червоноармійців на о. Хортиця, проте не дозволив німцям перейти на лівий берег. Ще одним пере- ходом була гребля Дніпрогесу. Про неї наша подальша розмова.

Факт підриву греблі радянськими військовими вперше з'явився в історичній літературі ще на початку восьмидесятих років минулого століття [1, с. 95]. Але тоді ніхто не розглядав ані причини, ані наслідки цієї події. Тим більше, ніхто не намагався дослідити технічні нюанси. Згодом була міфологізована як сама війна, так і цей невеличкий її епізод. Про причини та наслідки цих подій розповідають і у наш час [2; 3, сс. 51 – 52; 4, сс. 197 – 202]. Нажаль, сучасні дослідження та медійні публікації мають багато невідповідностей та утворюють не меншу кількість міфів. Шкільний підручник чомусь пише що «рівень скиду води в греблі на озері Лени- на становить 108 метрів» [5, с. 18]. Чомусь з'являються твердження, що «почти тридцатиметровая лавина воды пронеслась Днепровской поймой» [6]. Нічим не підтверджуються і цифри щодо загиблих під час трагедії.

Спробуємо розібратися, яким чином гребля була підірвана. Спочатку треба розглянути як вона влаштована. Щоб полегшити сприйняття деякої технічної інформації наведемо креслення (рис. 1). Гребля – це величезний бетонний масив складений з 48 биків та 47 водозливних отворів між ними. Ширина водозливно- го отвору – 13 м. Ширина биків – 3,25 м. Висота водозливної частини греблі сягає 42,25 м. Задля контролю над фільтраційними процесами в тілі греблі зроблені дві галереї (потерни). Одна – на позначці 15 м, друга – на 31 м. Саме однією з цих галерей, верхньою, і скористалися сапери. Енергія вибуху зруйнувала верх- ню частину греблі. Автору не відома точна конфігурація висадженого вибухом бетонного масиву. Спробуємо визначитися з цим хоча би приблизно. Головне питання: наскільки нижче за рівень підлоги верхньої потерни сягнула руйнація. Звіт про розмінування Дніпрогесу, складений 1944 р. полковником Рошалем та капітаном Ковальським, має фразу: «При отступлении наших войск в 1941 году плотина была взорвана, примерно, до от метки 25,0 на участке между бычками №№ 10 – 21» [7, с. 4]. Зазначена цифра є приблизною, тому що автори звіту мали справу з повністю відновленою частиною греблі між вказаними биками. Пролити

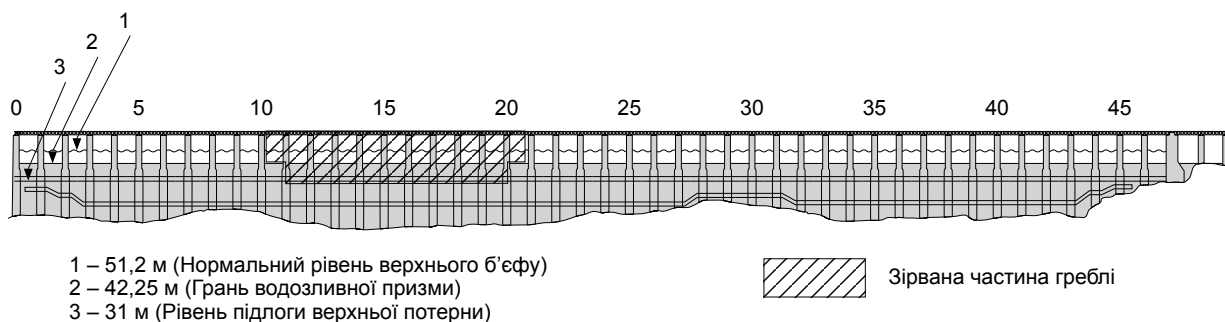

Рис. 1

світло на вказану проблему допомагає нещодавно оприлюднена світлина процесу німецького відновлення греблі [8, с. 131]. Ракурс та відсутність переливу дають деякі можливості щодо оцінки ступеню руйнації. Проведемо відтинок «А» від найвищої точки споруди до грані водозливу. Відтинок «Б» сполучає грань водозливу з нижньою точкою руйнувань. Заміряємо відтинки. Маємо співвідношення $A:B = 6,6:4,5$. Височини кінцевих точок відтинку «А» відомі, тому його довжина становить — 18,25 м. Вирахувавши пропорцію маємо довжину відтинку «Б» за 12,44 м. Віднявши цю відстань від позначки грані водозливу маємо рівень руйнувань — 29,81 м. Округлимо цю цифру до 30 м. Це майже на 5 м вище за приблизну позначку, яка вказана у звіті про розмінування.

Звичайно, руйнування були нерівномірними, тому наші розрахунки будуть приблизними. Припустимо, що у повітря злетіла частина з позначки 30 м. Спочатку розрахуємо довжину прогаліни, що виникла. Неушкодженими залишилися бики № 10 та № 21. Між ними було зірвано 10 биків — це 32,5 м. Також були знищені 9* водозливних отворів, це іще 143 м. Таким чином у довжину руйнація сягнула 175,5 м. Бачимо, що довжина прогаліни в 135 м, яка наведена в одній з праць [4, с. 199] не відповідає дійсності.

Далі розраховуємо величину утвореної прогаліни порівняно з рівнем води у верхньому б'єфі. Височина водозливної частини 42,25 м, але вода стоїть вище завдяки дії щитів Стонея. Нормальна позначка її рівня розраховувалася у 51,2 м [9, с. 35]. Таким чином перепад, створений вибухом, у максимумі сягає різниці височин між нормальним рівнем верхнього б'єфу та горішньою позначкою зруйнованої ділянки греблі. Ця різниця становить 21,2 м ($51,2 - 30$). Задля перепуску максимальних паводкових витрат води, проект гідроелектростанції дозволяв знижувати рівень верхнього б'єфу до 48,76 м [9, с. 35]. Таким чином, перепад в мінімумі міг би сягнути 18,76 м ($48,76 - 30$). Ці різниці характерні за умов нормального функціонування станції. Пізніше Ксенія Сіренко, згадувала свій перехід через греблю 18 серпня таким чином: «Плотина гудела и дрожала под ногами. Были открыты все пролеты между банками (биками — прим. авт.) плотины и вода с шумом и ревом лилась на другую сторону. Брызги воды обливали нас и закрывали дорогу» [10, с. 6]. Наведена цитата доводить те, що до вибуху готувалися не тільки підбивники, а й співробітники гідроелектростанції. Вони намагалися максимально знизити рівень верхнього б'єфу. Автору не відома кількість відкритих водозливних отворів та час, протягом якого тривало скидання води. Ця інформація була би вкрай важливою для розуміння того, яка кількість води залишилася у водосховищі на момент вибуху. Якщо прийняти на віру твердження про відкриття усіх водозливних отворів, вода переливалася би фронтом у 611 м. Враховуючи те, що рівень верхнього б'єфу може бути вищим за височину водозливної частини греблі на 8,95 м, вода лилася би крізь розтин у $5\,468,45\text{ м}^2$. Ця площа більша, ніж площа прогаліни, яку утворив вибух. Скидання води повним фронтом значно поменшило би обсяг озера вище греблі.

Руйнація греблі, яка відкрилася після пониження рівня верхнього б'єфу

* Водозливні отвори між биками №№ 10 — 11 та №№ 20 — 21 залишилися неушкодженими, але щити Стонея над ними знесло. Тому враховуємо ці 26 м у довжину зруйнованої частини.

Якби щити були закриті і рівень водосховища дорівнював максимальному, після вибуху вода переливалася би крізь отвір площею близько $3\,720\text{ м}^2$. Ця цифра є добутком довжини прогалини у греблі та вирахованого перепаду води ($175,5 \times 21,2$). Оскільки точну цифру з'ясувати неможливо через відсутність даних про рівень води у верхньому б'єфі приймемо вираховану цифру за максимум.

Задля чого всі ці підрахунки? Якщо вода переливається з горішнього резервуару у нижній, спробуємо подивитися чи була знизу потрібна ємність. Широчінь нового русла Дніпра біля виходу зі шлюзового каналу близ Дурної скелі у 1941 р. становила приблизно 370 м, старого, під лінією електропередачі — близько 145 м. Разом близько 515 м. Таким чином, для розливання води, яка йде крізь прогалину у $3\,720\text{ м}^2$ потрібен підйом рівня нижнього б'єфу на 7,2 м ($3\,720 : 515$). Якщо узяти широчінь Дніпра в іншому місці, наприклад біля верхнього оголовку Хортиці (близько 690 м), підрахунки дають трохи меншу цифру (близько 5,4 м). Такі перепади не можливі. Справа в тому, що рівень підйому води залежить не тільки від площі прогалини в греблі, та широчини нижнього б'єфу, але й від швидкості течії. Ще на межі 20 — 30-х років ХХ ст. експериментально було встановлено що на одному порозі бувають різні швидкості течії [11, сс. 193 — 195]. Гадаємо, під час вибуху вода у нижньому б'єфі піднялася на приблизно один рівень. Різниця у відстані між берегами компенсувалася зміною швидкостей на різних ділянках ріки. Звичайно, ані рівень води, ані швидкість течії тоді ніхто не вимірював. Вище вже йшла мова про відсутність інформації про рівень верхнього б'єфу перед вибухом. Тому наші розрахунки стосуються теоретичного максимуму. Вірогідно вода нижче греблі не піднялася більше ніж на 5 — 5,5 м у випадку, якщо жодний з водозливних отворів не був відкритий. Але, якщо отвори були відкриті, цей рівень буде меншим. Це спростовує твердження про хвилю такої височини, яка майже миттєво затопила значну частину острова Хортиця [4, с. 199]. Затопленою могла виявитися тільки плавнева його частина. Тим більше, з кожним кілометром підйом води зменшувався через розтікання її по допливах, балках, а також за рахунок розширення берегів, яке було викликане цим самим підйомом.

За часів Другої світової війни є приклади подібних катастроф. Під час операції «Покарання» Королівські ВПС зруйнували греблі на річках Мьоне (Möhne) та Зорпе (Sorpe) у Рурському басейні. Перша трагедія детально описана Ральфом Бланком [12]. Викладемо події за цією працею. У ніч на 17 травня 1943 р. був скоєний наліт на Мьонську електростанцію. Результатом вдалого бомбардування стала прогалина довжиною 76 м та висотою 23 м, рівень води біля міста Нехайма піднявся на 8 м, течія пришвидшилася до 6 м/сек. Для порівняння повідомимо, що найшвидша течія порожиистої частини Дніпра, під час повені, була зафіксована у Кічкаській ущелині і становила 6,78 м/сек [11, с. 59].

Кількість жертв, спричинена вибухом Дніпровської греблі, дискусійна і не буде встановлена ніколи, тому що жодних підрахунків одразу не велося. У сучасній літературі зустрічаються цифри від двадцяти до ста тисяч [3, с. 52; 2, с. 128]. Ці цифри не підкріплюються жодними документами. Є спроба обґрунтувати кількість жертв у 20 — 30 тисяч через обчислення кількості військ та біженців, які могли знаходитись на лівому березі Дніпра аж до Херсона [4, сс. 200 — 201]. Вважаємо таку методику хибною. По перше, не треба вважати, що вода руйнувала усе аж до Херсона. Сучасний об'єм Дніпровського водосховища 3,33 млрд. м^3 , Каховського — 18,2 млрд. м^3 [13, с. 13]. Об'єм Каховського водосховища створений за рахунок простору між ріками Дніпром та Кінською.

Цього плавневого простору цілком вистачить для прийому усієї води, яка перелилася крізь зруйновану греблю. Тому коло потенційних жертв треба звужувати до кількості людей, які могли знаходитись у зоні дніпровських плавнів. По друге, навряд чи до потенційних жертв треба додавати біженців. Пересування плавнями обмежено відсутністю шляхів. Тим більше — задля відпочинку не треба заходити надто далеко.

Вірогідно, основна частина загиблих складалася з воїнів 274 с. д. Дехто міг залишитися у плавнях правого берега, хтось переправився на лівий. Документального підтвердження цьому не маємо. Незаперечною є наявність червоноармійців на Хортиці. Прочитуємо фрагмент донесення члена Військової ради Південного фронту Л. Р. Корнійця від 19 серпня 1941 р. Верховному головнокомандувачу: «... был произведен взрыв перемычки Днепрогэс. Результат взрыва — часть бойцов 274 с. д. до 3.000 человек осталась на острове Хортица, где продолжают бой до настоящего времени» [14, спр. 58, л. 195]. Факт продовження бою говорить про те, що не всі вони загинули під час повені.

Дана стаття написана не для того, щоб применшити трагедію. Свідки подій повідомляють жахливі речі. Наведемо розповідь мешканки південної частини Запоріжжя, що межує з плавнями, М. Ф. Мозгової: «В 41-м, как взорвали наши плотину, тоже столько солдат полегло. В лесу в плавнях стояли воинские части. Их не предупредили, наверне. Когда хлынула вода, какой крик был в этих плавнях! Как кричали люди: «Помогите! Помогите!» Тогда почти у каждого были лодки ... так очень многих спасли лодками» [15, с. 5]. Наше завдання не схилитися до необґрунтованих перебільшень.

Одразу після руйнування греблі на Мьоне, поширились чутки про загибель 30 000 людей. Але ж це були чутки. 1 червня 1943 р. була оприлюднена остаточна кількість загиблих людей у м. Нехайм, яке розташоване за декілька кілометрів від греблі. Їх виявилось 1579. За два дні додали ще 189. Також загинули 118 мешканців общини Вікеде що у п'ятидесяти кілометрах від греблі [12]. Там трагедія сталася вночі, коли можливості для порятунку були меншими. Кількість населених пунктів, які розташовані безпосередньо біля берега, значна. Та й річка в десятки разів вужча за Дніпро.

Не менші розбіжності щодо оцінки військової доцільності підри́ву греблі. Радянська література стверджувала, що дніпровська хвиля знесла ворожі переправи. Сьогодні таке твердження спростоване [16]. Проте існує висновок про цілковиту недоцільність руйнування греблі [4, с. 198]. Цей висновок базується на твердженні про закінчення на берегах Дніпра чергової німецької військової операції. Вважаємо, що прийняти це за істину можливо тільки у випадку наявності німецького документу, який би стверджував те саме. Сьогодні жоден такий документ до наукового обігу не введений. Якщо ж користуватися припущеннями, то чому б не припустити, що захоплення Запоріжжя було би логічним завершенням операції. Основні сили, виділені радянським командуванням на захист Запоріжжя, мали вкрай низьку боєздатність. Щойно сформована 274 с. д. не витримала першого зіткнення з ворогом та побігла. Деяка її частина була зупинена спеціальною групою генерала Харитонова на Хортиці [17, сс. 23 — 24], якась зайняла оборону на лівому березі. Чи була гарантія того, що ненавчені, ще й деморалізовані першою поразкою, воїни втримаються на нових позиціях? Такою гарантією могла бути тільки руйнація мостових переходів через Дніпро. Це занадто ускладнило подальше просування німецьких військ, і вони майже на півтора місяці припи-

нили активні спроби захопити Запоріжжя. Тому вважаємо підрив частини греблі вимушеним кроком, кроком який значною мірою допоміг уберегти Запоріжжя від негайного захоплення ворогом.

Бібліографія

1. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. — К. — УСЭ, 1981. — 728 с.
2. Румме А. В. Скажите людям правду. / А. В. Румме // Социологические исследования. — 1990. — № 9. — С. 127 — 129.
3. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна Війна» / Ф. Пігідо-Правобережний. — К. : Смолоскип, 2002. — 288 с.
4. Мороко В. М. Дніпрогес: чорний серпень 1941 року / В. М. Мороко // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. — 2010. — Вип. ХХІХ. — С. 197 — 202.
5. Мороко В. М. Історія рідного краю. 11 клас / В. М. Мороко, Ф. Г. Турченко. — Запоріжжя : Прем'єр, 2001. — 224 с.
6. Разрушение плотины: подрыв Днепрогэса, 18 августа 1941 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://energyfuture.ru/vzryv-dneprog-es-1-avgusta-1941>
7. Звіт про розмінування Дніпрогес // Науковий архів ЗОКМ, спр.1381.
8. Шевченко В. И. Подвиг за порогами / В. И. Шевченко, Л. Н. Малыгина, Т. К. Шевченко и др. — Запорожье : АА Тандем, 2011. — 224 с.
9. Днепрострой. Рабочий проект гидротехнических сооружений и электротехнического оборудования [ответ. ред. П. П. Лаупман]. — Л. — М. 1937. — Т. 1. — 250 с.
10. Сиренко К. День и ночь / К. Сиренко // Не говорите мне «прощай»... — Запорожье, 1997. — С. 5 — 15.
11. Свіренко Д. О. Дніпровське водосховище / Д. О. Свіренко. — Дн-ськ 1938. — Т. І.
12. Ralf Blank. Die Nacht vom 16. auf den 17. Mai 1943 — «Operation Züchtigung». Die Zerstörung der Möhne-Talsperre. Münster 2006 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://westfaelische-geschichte.de/web493>
13. Днепровская гидроэлектростанция имени В. И. Ленина. — М. : Внешторгиздат, б/г. — 28 с.
14. ЦАМО, ф. 228, оп. 701.
15. Шилин Дмитрий. 740 дней / Дмитрий Шилин // Индустриальное Запорожье. — 2001. — 20 жовтня.
16. Попов. О. М. «... Несколько вражеских переправ», або качкотворчість у висвітленні «оборони» Запоріжжя 1941 р. / О. М. Попов // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. — 2012. — Вип. ХХХІІ. — С. 253 — 256.
17. Народна війна 1941 — 1944 / [упоряд. В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова]. — Запоріжжя, 2005, — 560 с.

Лініков В. А.

Подрыв Днепровской плотины 18 августа 1941 г.

Взрыв плотины Днепрогэса 18 августа 1941 г. является одной из дискуссионных тем в современной историографии. В статье сделана попытка проанализировать степень разрушений плотины, потенциал стихийной силы воды. Приводится авторская оценка военной необходимости взрыва и влияние его на ход дальнейшей обороны Запорожья.

Undermining the Dnieper dam August 18, 1941

The explosion of the Dnieper dam August 18, 1941 is one of the discussion topics in modern historiography. This article attempts to analyze the extent of the devastation of the dam, the potential elemental power of water. Given the author's assessment of military necessity explosion and its influence on the course of further defense of Zaporozhye.

Щур Ю. І.

**СПРОТИВ ДОБИ РОЗБУДОВИ: АНТИРАДЯНСЬКИЙ РУХ
У ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ (1920 – 1930-ТІ РР.)**

Історія Запорізького краю у ХХ столітті на сьогоднішній день залишається біполярною. З одного боку маємо її «офіційну» версію, яка з невеликими вкрапленнями проблем репресій та голодомору, продовжує класичну радянську схему розвитку краю: революція – індустріалізація – окупація – відбудова – застій – перебудова – незалежність. Така схема може бути доповнена тією чи іншою проблемою, але ідеологічний стрижень подвигу радянського народу та інтернаціоналізму й братерства залишається незмінним.

Разом із тим, ледь не окремо, розвитку набуває інший погляд на історію Запорізького краю, який не вкладається у прийнятну схему. Ледь не в першу чергу це стосується вивчення антирадянської боротьби та руху за відновлення незалежності України після військової поразки Директорії УНР. Повною мірою це стосується проблеми, винесеної у назву пропонованого дослідження.

На сьогоднішній день проблема антирадянського руху 1920 – 1930-х рр. у Запорізькій області не отримала повноцінного вивчення, залишаючись на периферії досліджень репресивно-каральної системи та голодомору. Відповідно, в історіографії згадки про непокору процесам радянзації зустрічаються у роботах, присвячених вказаним проблемам. Серед таких відмітимо колективне дослідження О. Ігнатуші, Л. Кирилаша, О. Старуха, В. Ткаченка та Є. Цокура, яке стало передмовою до запорізької серії книг «Реабілітовані історією» [1]. Цінність роботи полягає у досить широких хронологічних рамках (1917 – 1990-ті рр.) та залученні значного корпусу документів і матеріалів.

Значно більше інформації про спротив 1920 – 1930-х рр. міститься у документах радянських партійних органів та спеціальних служб. Джерельну базу можемо розділити на дві групи: опубліковані та неопубліковані документи.

Окремої уваги заслуговують матеріали органів держбезпеки, враховуючи їх неосяжний контроль та роль в утвердженні радянської влади більшовицького зразка. Співробітники ДПУ та НКВС фіксували усі можливі прояви антирадянського руху, включно із усними висловлюваннями, що дає можливість відтворення подій «від першої особи». Важливим документом епохи також є архівно-слідчі справи, як на окремих осіб, так і групові, зокрема на учасників антирадянських організацій.

Під час роботи із документами радянських органів держбезпеки 1920-х, а особливо 1930-х рр. дослідник зобов'язаний враховувати особливості епохи, зокрема тотальну шпигуноманію та форсовані темпи боротьби з «ворогами народу».

Ці обставини, а також фіксовані плани і кількісні показники репресій призвели до масштабних фальсифікацій, серед яких факти реальної антирадянської діяльності необхідно відбирати ретельно, як зерно від половини.

Утвердження радянської влади більшовицького зразка на території України і, зокрема, на території сучасної Запорізької області не означало повної ліквідації здобутків Української революції. Навіть із тактичних міркувань, більшовики не могли повністю ігнорувати тих процесів, що відбулися у 1917 – 1921 рр. Однією із поступок нової влади був курс на українізацію, зокрема з метою залучення громадськості до соціалістичного будівництва. Серед причин впровадження нового курсу був, за словами Г. Петровського, «жорсткий урок 1919 року», коли під впливом шовіністичної поведінки більшовиків українське селянство вибухнуло масовими повстаннями. В. Затонський стверджував, що саме ця помилкова більшовицька політика, а також ворожість до усього українського стала приводом для повстання українського села проти чужинців (більшовиків) [2, с. 112]. Разом із тим, впроваджуючи й очолюючи нову політику, більшовики встановлювали тим самим всеосяжний контроль над процесами національного відродження.

У травні 1925 р. у Запоріжжі почала діяти комісія українізації, створена окружним виконкомом. Вона займалася перевіркою стану української мови, створювала районні та відомчі комісії, які організували низку курсів і гуртків з вивчення української мови. Бажаних результатів отримано не було через спротив партійного та державного апарату, які апелювали до «важкості» української мови.

Кращою була ситуація у культурно-освітній галузі. Українська мова впроваджувалася в роботі клубів, хат-читалень, репертуару театру, місцевих хороших колективів. Українською мовою виходили газети «Червоне Запоріжжя», «Комунар», «Радянський степ» в Мелітополі. Збільшувалася кількість передплатників україномовних «Комуніста», «Пролетаря» та «Більшовика України» [3, сс. 335 – 345].

Все це відбувалося на фоні поступового згортання роботи товариств «Просвіта». Відношення до просвітянського руху та (не)розуміння у направленості його діяльності яскраво ілюструє звіт Янчекракської* «Просвіти» в Олександрівський політвиконком від 23 березня 1921 р.: «В честь годовщини рождения Тараса Григорьевича Шевченко Товариществом был устроен бесплатный вечер ... Здание театра (где праздновалась годовщина) было украшено плакатами с изречениями, взятыми из «Кобзаря» Шевченко и проч. Председатель комячейки т. Думчев, увидя изречение «Боритесь — поборете» и истолковав это по-своему, заявил, что это лозунг левых эсеров, заявив, что примет меры ... Украшение же театра в украинском стиле дало повод местной комячейке назвать нас самостийниками и пр.» [4].

Спроби більшовиків використати осередки «Просвіти» для комуністичного виховання та підпорядкувати їхню діяльність державному контролю зазнали невдачі. 12 липня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про Просвіти», в якій було поставлено завдання їх «одержавити», а у разі неможливості — ліквідувати. На Всеукраїнській нараді завідуючих агітаційно-пропагандистським та організаційно-інструкторськими відділами губернських комітетів партії до проблеми підійшли більш радикально: діяльність «Просвіт» розглядалася як величезна загроза Радянській владі та всьому пролетаріатові на селі [1, с. 17].

* Тепер — с. Кам'янське Василівського району Запорізької області.

За приклад «одержавлення» можемо навести долю осередку «Просвіти» у с. Солодка Балка Великотокмацького повіту Запорізької губернії*. Згідно з посвідченням Токмацького повітового відділу народної освіти, осередок був зареєстрований 22 квітня 1921 р. У першому Статуті осередку вказувалося, що він здійснює діяльність «для розвитку просвіти й добробуту українського народу, а також для його політичного виховання й взагалі для розвитку української культури». Скоріш за все, ця редакція Статуту не пройшла реєстрацію, як дрібнобуржуазна. У новій редакції, яка власне й була зареєстрована, зазначалося: «товариство Просвіта має на меті шляхом широкої культурно-освітньої праці серед населення поширення соціалістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України. Просвіта, в склад котрої входять всі працюючі, стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і незаможного селянства і всіма засобами бореться проти старого складу державного будівництва». Така поступка в бік «пролетарізації» суттєво не вплинула на долю місцевої «Просвіти» і її діяльність невдовзі була припинена [5, спр. 1, арк. 2, 5, 25]. Вимоги до зміни статутних норм не були поодиноким явищем. Радянські чиновники відмовляли у перереєстрації осередків «Просвіти» станції Гребінка, с. Іванівки Гуляйпільського повіту оскільки їхні статuti не містили запевнень у вірності пролетарським ідеалам [6, с. 60]. Під заборону діяльності також потрапили осередки «Просвіти» у с. Кінські Роздори Чубарівського району** та с. Попівка*** Куйбишевського району [7, сс. 286, 289].

Деякі осередки товариства «Просвіта» намагалися чинити спротив такій політиці. Зокрема, 17 січня 1921 р. на засіданні президії товариства «Просвіта» с. Мала Михайлівка у відповідь на вимогу представника волосного виконавчого комітету організаційно підпорядкувати товариство відділу народної освіти, було прийнято наступну резолюцію: «Пришедши до висновку, що заснування та діяльність «Просвіти» відповідає вимогам часу і культурним потребам краю, зібрання ухвалило існування «Просвіти» як організації окремої» [6, с. 60].

Зрештою, діяльність осередків товариства «Просвіта» в межах Запорізької області була заборонена під тим чи іншим приводом. Голову «Просвіти», що існувала з 1918 по 1923 рр. на території Давидівської сільради Мелітопольського повіту, вчителя П. Залашкова було звинувачено в тому, що «здійснював українські вистави». Андріївська, Гуляйпільська та Пологівська «Просвіти» були знищені за «націоналістичну діяльність» [1, с. 17]. Питання про ліквідацію гуляйпільської «Просвіти» було прийнято на рівні керівників повіту 2 серпня 1921 р., які постановили негайно заарештувати правління міського осередку товариства. Крім того, враховуючи, що усі «Просвіти» у повіті «имеют такую же окраску» їх також необхідно було ліквідувати. Всі документи, видані товариством з цього дня, вважалися недійсними, а справи осередків підлягали опечатуванню й перевірці. Такі заходи відносно міського товариства дали наступні результати: «обнаружено до 30 изданных контрреволюционных брошюр (на украинском языке), а также (ненапечатанная) переписка с Махно, несколько партийных билетов Украинской партии коммунистов» [8, с. 109].

Не краща доля спіткала Українську автокефальну православну церкву на Запоріжжі. 14 травня 1923 р. Запорізьке окружне відділення ДПУ повідомляло, що всі фундатори місцевої автокефальної релігійної громади фігурують за матеріалами

* Тепер – с. Солодка Балка Новопротокопівської сільради Токмацького району Запорізької області.

** Тепер – Пологівський район Запорізької області.

*** Тепер – с. Смирнове Куйбишевського району Запорізької області.

окривідділення як «петлюрівці». Тоді ж було відправлено «цілком таємного» листа до відділу управління окружного виконавчого комітету: «Запорізьке окривідділення ДПУ вважає за необхідне поставити Вам до відому для орієнтування, що затвердження автокефалійних релігійних громад та їх статутів вкрай небажане з політичних міркувань». Такі оцінки й підходи влади до УАПЦ були стратегічними і стосувалися не лише Запорізького краю.

У 1925 р. ситуація не змінилася, послідовники УАПЦ й далі не могли легально створити управлінські структури. Циркуляр НКВС від 26 жовтня 1925 р. містив чіткі вказівки із цієї проблеми: «Поскілки питання про реєстрацію їх вирішено в негативному розумінні, оформлювати їх місцеві об'єднання (благочинницькі, округові та районів ради) не слід».

На хвилі тотального переслідування УАПЦ, усунення від її керівництва митрополита В. Липківського, нечисленна організаційна мережа запорізьких парафій автокефальної церкви, зазнаючи руйнацій з боку влади, перестає існувати. Дві громади УАПЦ, що домоглися реєстрації на території Запорізької адміністративної округи, з часом були знищені. Пилипівську церкву м. Запоріжжя, при якій діяла громада УАПЦ, передали групі обновленців [9, сс. 303 – 304].

На початку 1920-х рр. на території області давалися взнаки відголоски революційної отаманії. Повстанські загони для запорізького краю явище більш ніж природне, враховуючи багаторічну діяльність Н. Махна та Вільних козаків під час Української революції. Звичайно, тут мова йде лише про відголоски, оскільки основні сили повстанства були знищені до 1921 р. Тим не менш, боротьба за відновлення УНР, хоч і спорадично, але продовжувалася, будучи приреченою на поразку. Так, на початку 1922 р. радянським органам держбезпеки вдалося виявити підпільну петлюрівську організацію у Веселівському районі Мелітопольського повіту [10, с. 23]. Протягом 1923 р. радянські органи влади та держбезпеки на межі сучасних Запорізької та Херсонської областей турбував вільнокозачий повстанський загін імені Тараса Трясила на чолі з отаманом Грищенком, який, за визначенням Київського губерньського відділу ДПУ, був «одним из последних представителей партизанско-повстанческой деятельности» [11, сс. 187 – 193].

Серед причин затухання діяльності українського повстанства можемо назвати зміну настроїв його основної соціальної бази – селянства. «Пацифікація» настроїв селянства була викликана не в останню чергу репресивними заходами радянської влади. Зокрема, у 1921 р. Раднарком України, активізуючи боротьбу з «бандитизмом», прийняв постанову про введення системи відповідачів. Згідно з цим, у кожному селі з числа авторитетних господарів, фактично соціальної бази антибільшовицького спротиву, призначалися відповідачі, які повинні були стежити за появою підозрілих осіб і своєчасно інформувати про це представників влади. Також вони повинні були не допускати пошкоджень телефонно-телеграфних ліній, залізничного полотна, мостів та інших споруд. У випадку недотримання цих вимог санкції були жорсткими: штрафування, ремонт пошкоджених ділянок за власний кошт, розстріл з конфіскацією майна. До цього додалося створення у 1921 р. системи інформаторів. Згідно із вказівками центрального Надзвичайного Комітету, рекомендувалося в кожній державній установі, кожному селі підібрати надійних інформаторів, які повинні були стежити за підозрілими особами та вивчати політичні настрої населення [12, сс. 16 – 17].

Друга половина 1920-х рр. характеризується відносним «затишшям» антирадянського спротиву на Наддніпрянщині, у тому числі й на Запоріжжі. Запровадження НЕПу, українізації, створення нібито суверенної Української Соціалістичної Радянської Республіки викликали у широких колах української громадськості надію, що український народ перебуває у новій епосі своєї державності – національній за формою та соціалістичній за суттю [13, сс. 12 – 13]. Але вже у 1928 р. ситуація починає змінюватися. У цей час було проведено хлібозаготівельну кампанію, яка мало чим відрізнялася від політики «воєнного комунізму». Цей, як і інші прояви чергової зміни курсу радянського керівництва, стали причиною нової хвилі руху спротиву [14, сс. 88 – 89]. Принагідно відмітимо, що в рамках хлібозаготівельної кампанії Запорізьку область відвідав тодішній перший секретар Московського комітету ВКП(б) В. Молотов. 1 січня 1928 р. він прибув до м. Мелітополя й проводив відповідну роботу у окрузі, «нажимал вовсю, чтобы выкачать хорошенько хлеб», постійно наголошуючи, що «крестьянин должен дать взаймы» [15, с. 376].

Примусовими хлібозаготівлями та селянською позикою тощо, режим поступово «електризував» селян і достатньо було іскри, щоб село в черговий раз вибухнуло. Спочатку спротив проявився, здебільшого, у «волинках»^{*} та «баб'ячих бунтах». Хвиля останніх весною 1928 р. прокотилася по усій території УСРР, набуваючи у деяких місцевостях масового характеру.

Особливе занепокоєння влади викликали антиколгоспні демонстрації, які часто набували характеру відкритого збройного опору. Збройні демонстрації, які можна було придушити лише за допомогою військових частин – щось більше за стихійні бунти та виступи. Р. Конквест називав їх величезними збройними повстаннями, що нагадували про події «першої селянської війни 1918 – 1922 рр.». За деякими підрахунками, у 1930 р. в Україні кількість учасників селянських повстань перевищила 40 тисяч [16, сс. 173 – 174].

Пік повстань припав на першу половину 1930 р. У цей час радянський уряд здійснив найбільш жорсткі репресивні заходи проти селянства, яке відповіло бунтом. За кількістю бунтів Україна стала лідером: лише у березні 1930 р. тут було зафіксовано 2 945 виступів. До 10 березня антирадянські повстання охоплювали 18 округів (110 районів). Антиколгоспний спротив в українському селі загострювався національними питаннями, які посилили згуртованість селян, особливо коли організатори колгоспів належали до інших національностей (здебільшого – росіяни або євреї). Значна частина повстань відбувалася під гаслами повалення радянської влади й відновлення незалежності України [17, сс. 196 – 197].

В Запорізькому краї протистояння влади й селян виливалися головним чином у «баб'ячі бунти» та «волинки». У с. Кам'янка Запорізького округу близько 600 селян більше двох годин блокували будинок райвиконкому, вимагаючи хліба. У інформаційному зведенні ДПУ відмічалось, що серед мітингуючих було чутно антирадянські вигуки. Хвиля «баб'ячих демонстрацій» охопила всі райцентри Мелітопольського округу. Ці виступи були придушені співробітниками ДПУ та міліції за допомогою масових арештів [18, с. 205].

«Волинки» відбувалися у селах Санжарівка, Марфопіль (Гуляйпільський район), Новоданилівка й Хитрівка (Оріхівський район), у них взяло участь

^{*} Найпоширеніша форма опору колективізації. Серед іншого – відмова від роботи, зібрання з вимогами повернення землі, насіння, худоби, реманенту тощо.

до 100 осіб. Масові виступи відбулися у Запорізькому та Михайлівському районах: Розумівка (5 «волинок», 400 осіб), Мар'ївка (1/200), Біленьке (2/300), Любимівка (2/450) та Широке (5/1500). В деяких населених пунктах виступало по 20 — 30 промовців. Найбільший виступ відбувся у с. Широкому, який тривав півтора місяці, на ліквідацію селянського заворушення виїжджала оперативна група НКВС. Було заарештовано 9 активістів, зі сторони селян була спроба роззброїти військових.

В липні 1930 р. в с. Михайлівці близько 1000 осіб виступили проти дій органів держбезпеки, що вилилося у розгром овочевої крамниці. Ця акція отримала поширення у навколишніх селах.

На ст. Пришиб Михайлівського району близько 200 жінок, доведених до відчаю, при навантаженні борошна почали розбирати хліб по домівках. Загін міліції, що прибув для наведення порядку, був побитий селянами [1, с. 21].

Очевидно, що такі випадки обструкції органів правопорядку були непоодинокими. Зокрема, серед рішень Колегії НКВС УСРР 10 червня 1929 р., яка була присвячена стану боротьби з кримінальними злочинами (куди віднесено селянську антирадянську активність), актуалізовано потребу переозброєння, «принимая во внимание очень плохое состояние с вооружением милиции» [19, с. 93].

Тиск на селянство й далі виправдовувався необхідністю досягти найбільших темпів зростання важкої промисловості. Відповідні завдання було поставлено й перед ДПУ. У травні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, згідно з якою «ввиду серьезного оживления антисоветской, кулацкой деятельности на селе, в частности в связи с частичным недородом и переселом, особенно в степных округах (Запорожский, Мелитопольский, Херсонский и др.)» необхідно було здійснити ряд заходів. ДПУ мало посилити боротьбу з активним антирадянським елементом на селі, зокрема з колишніми поміщиками й поліцейськими, священниками, куркулями. Крім того, необхідно було посилити боротьбу з організованими антирадянськими групами (монархістами, сіоністами, українськими націоналістичними елементами). Останнім приділялася окрема увага. У червні 1928 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький надіслав генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу доповідну записку «Про поживлення української контрреволюції», де провідною ідеєю було загострення уваги партії на активізації українських націоналістичних сил, зокрема на селі. Відповідно, така ситуація вимагала негайного втручання, що знайшло своє відображення у різного роду великих кримінальних справах та гучних судових процесах [20, сс. 66 — 67].

Небезпечність українського націоналізму була підкреслена особисто Й. Сталіним, зокрема у звітній доповіді XVII з'їзду партії про роботу ЦК ВКП(б) 23 січня 1934 р. Доповідач наголосив на недооцінці небезпеки українського націоналізму, що призвело до його зросту й «этот уклон стал главной опасностью». Вирішення цієї «проблеми» за Й. Сталіним виглядало наступним чином: «Вопрос о главной опасности в области национального вопроса решается не пустопорожними формальными спорами, а марксистским анализом положения дел в данный момент и изучением тех ошибок, которые допущены в этой области» [21, сс. 222 — 223]. Очевидно, «марксистським аналізом» займалися безпосередньо органи держбезпеки.

Вишукування шкідників та ворогів відбувалося ще під час будівництва Дніпрогесу, де зокрема було «викрито» «польську резидентуру» та «фашистську організацію молоді» [1, с. 18]. Відмітимо, що інколи репресії на Дніпробуді були

викликані реальними фактами «антирадянщини». Так 17 липня 1932 р. Запорізький міський відділ ДПУ виніс заключну постанову у справі робітника Дніпробуду М. Головка. Останній звинувачувався у тому, що будучи розкуркуленим влаштувався на роботу на Дніпровському будівництві й серед робітників проводив антирадянську агітацію «используывая для своей агитации наши трудности». Основний зміст висловлювань М. Головка зводився до проблем селянства за політики радянської влади, що було «оцінено» Дніпропетровським обласним судом в 1,5 роки позбавлення волі [22, сс. 190, 194]. І такі випадки були не поодинокими [23, сс. 42 – 43].

Поруч із іншими, у Запоріжжі було «викрито» філію «Спілки визволення України», процес над якою відбувався у Харкові в березні – квітні 1930 р. За матеріалами радянських органів держбезпеки, запорізька СВУ охоплювала своєю діяльністю весь округ і намагалася повалити радянську владу «шляхом створення осередків». Під час розслідування було заарештовано 21 особу, серед них – секретаря комсомольського осередку окружного виконавчого комітету. До місцевих осередків СВУ, які було «розкрито» в Андріївській, Михайлівській та Новогупалівській сільських радах, належали в основному молодь та вчителі, які до цього були активістами товариства «Просвіта». В Успенівській та Андріївській організаціях нараховувалося 20 осіб, половина з яких була засуджена до розстрілу, а решта отримала від 8 до 10 років позбавлення волі [1, с. 19]. Зокрема, по справі СВУ – СУМ у Запоріжжі до відповідальності у 1930 р. притягувалася український філолог Є. Чемерис. У провину їй ставилося знайомство під час навчання у Києві із фігурантами процесу по лінії «Спілки української молоді», зокрема із її «керівником» М. Павлушковим [24, спр. П-3602].

Відголоском процесів «Промпартії» та «Союзного бюро» було розкриття у 1931 р. на великотокмацькому заводі справи «Весна». До складу цієї організації входили інженерно-технічні працівники заводу, які, нібито, ставили за мету зрив виконання п'ятирічного плану. Аналогічні «організації» було викрито органами держбезпеки у Орехові, Великій Знам'янці, Олексіївці [1, с. 19].

10 квітня 1931 р. Дніпропетровським оперативним сектором ДПУ було підготовлено звинувачувальний висновок у справі діяльності на території Дніпропетровського, Запорізького, Кіровоградського та Мелітопольського округів «Трудової селянської партії». На думку слідчих, організація мала на меті зрив будівництва великих радянських господарств, машино-тракторних станцій, організації колгоспів та інших заходів радянської влади. У документі зазначено 95 осіб, яких звинувачували у «контрреволюційній організації у тваринництві та сільському господарстві» [25, с. 137].

Найбільш розгалужену «організацію» наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. мав «Обласний повстанський комітет», діяльність якого охоплювала Запорізький, Дніпропетровський, Криворізький, Тульчинський і Вінницький округи України із центром у Запоріжжі. Керівна частина «комітету» складалася з представників інтелігенції і студентської молоді. До карної відповідальності було притягнуто 25 осіб, 9 з яких розстріляли, решту – заслали на Соловки [1, с. 19].

Варто відмітити, що попри міфічність більшості викритих організацій, радянське керівництво мало всі підстави для побоювання наростання антирадянських настроїв. Зокрема, у 1930 р. у Запоріжжі спостерігалася надзвичайно складна страйкова ситуація, коли значній частині робітників суттєво зменшили заробітну плату, що викликало масове невдоволення. На початку 1930-х рр. активне

пожвавлення страйкового руху спостерігалось і на залізничних магістралях Півдня України. Зокрема, співробітники ДПУ фіксували випадки великих страйків на станції Бердянськ [26, с. 25].

Частішали випадки селянського невдоволення, і органи держбезпеки вишуквали ворогів на селі. У записці ДПУ УСРР про організаційно-господарський стан колгоспів за матеріалами агентурного вивчення їхньої діяльності за 1931 р. повідомлялося, що у колгоспі «Промінь культури» Мелітопольського району існує куркульське угруповання чисельністю до 10 осіб, до якого також належать антирадянськи налаштовані громадяни. В період хлібозаготівель угруповання намагалося організувати «баб'ячий бунт». Зі сторони учасників угруповання помічалася агітація антиколгоспного характеру. Загалом же, у донесенні відмічається, що факти «шкідництва» виявлені у 19 колгоспах з 200.

Про посилення боротьби із «куркульсько-петлюрівськими та контрреволюційними елементами» 22 листопада 1932 р. доповідав голова ДПУ УСРР С. Реденс генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору. Така робота проводилася відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У «О ликвидации контрреволюционных гнезд и розгром кулацких групп» від 18 листопада 1932 р. Основна мета заходів полягала у виявленні «контрреволюционных центров, организующих саботаж и срыв хлебозаготовок и других хозяйственно-политических мероприятий». На проведення операції було мобілізовано увесь чекістський апарат, з метою викриття контрреволюційного керівництва та куркульсько-петлюрівського повстанства.

Серед наведених С. Реденсом окремих агентурних розробок, які підлягали реалізації під час операції, фігурують матеріали по сучасній Запорізькій області. Зокрема, за характеристикою «українська контрреволюція», у Василівському районі було виявлено повстанську групу, яка складалася з колишніх петлюрівців та махновців на чолі із старшиною Армії УНР Бутом. Чекисти оперували даними, що група має вогнепальну зброю. Ліквідації підлягали 7 осіб із вказаної групи, у тому числі 2 куркулі та 5 середняків із антирадянським минулим. У смт. Якимівка встановлена контрреволюційна група, яка мала на меті підняти антирадянське повстання. До складу групи входили 1 куркуль, 3 колишні махновці й 1 службовець. Планувалося ліквідувати усю групу.

Окреме місце у доповідних ДПУ займала «сільська контрреволюція», діяльність якої полягала у саботажі хлібозаготівельної кампанії, крадіжках та розбазарюванні колгоспного й державного майна. На території сучасної Запорізької області такі контрреволюційні групи були виявлені у колгоспах ім. Чубаря, ім. К. Маркса, артілях «Червона Зоря», «Ударник» та «Широкі лани» Чубарівського району. Така ж ситуація була в артілях ім. К. Маркса та ім. Будьоного Михайлівського району й багатьох інших населених пунктах та районних центрах від Запоріжжя до Мелітополя й Бердянська [27, сс. 181 — 182, 320, 332, 334, 359 — 367]. Відкинувши ідеологічні нашарування, притаманні звітності радянських органів державної безпеки, бачимо цілеспрямовану політику з ліквідації будь-яких проявів антирадянської налаштованості. Радянська влада боролася з українським селом, вбачаючи у ньому загрозу тотальній радянзації, пам'ятаючи його роль у подіях Української революції та повстансько-партизанському русі.

Разом із тим, не все так було безхмарно для більшовиків у 1920 — 1930-х рр. Поруч із фіктивними організаціями, вигаданими у слідчих кабінетах ДПУ, траплялися справжні осередки підпільної боротьби за відновлення Української

державності. У 1929 р. на території тогочасного Маріупольського округу на Донеччині було викрито повстанську організацію «Українська демократична народна партія». УНДП було створено у 1925 р. у с. Новотроїцькому сучасного Бердянського району Запорізької області. Учасники організації були колишніми активістами просвітянського руху, які згуртувалися навколо П. Вербицького, діяча Української центральної ради, урядовця Гетьманату П. Скоропадського. У 1926 р. було затверджено Програму та Статут УНДП. Основне кредо діяльності — «Україна для українців». Члени організації, серед іншого, займалися випуском листівок.

У звинувачувальному висновку вказувалося: «Враховуючи загальний стан у країні, нестачу деяких продуктів харчування, хлібні ускладнення, невдоволення куркульства політикою Радвлади на селі, проведенням колективізації, хлібозаготівель та ін., УНДП своєю метою ставила зрив цих заходів шляхом виступів на зібраннях, сходах, агітації серед окремих прошарків населення. Для успішності своєї діяльності організація розпалювала національну ненависть, агітуючи проти євреїв та великоросів, нібито винних у поневоленні українського народу, закликаючи населення до боротьби за Україну, яка належить тільки українцям» [28, с. 33].

Центр організації містився у с. Новотроїцькому Андріївського району Маріупольського округу, осередки були створені у селах Нововасилівка та Новоспасівка на Бердянщині, здійснювалися спроби поширити організацію на Волині та у Бердянському педагогічному технікумі.

ДПУ до відповідальності по справі УНДП було притягнуто 28 осіб, віком від 25 до 38 років. Відносно 12 осіб, «як ідейних ворогів Радянської влади, соціально небезпечних та таких, що невинуваті» слідчими було запропоновано застосувати «вищий захід соціального захисту» — розстріл. Рішенням Особливої наради ДПУ УСРР, яка відбулася у серпні 1929 р. в м. Маріуполі, 13 членів організації було засуджено до 5 років таборів та 3 років заборони проживати у країні.

Звинувачувальний висновок у цій справі було розіслано як зразок по місцевих підрозділах ДПУ, оскільки йшлося про організацію, яка справді існувала та члени якої намагалися діяти [28, с. 33; 29, спр. 100, арк. 1 – 21].

Доволі цікавий епізод, пов'язаний із Запорізькою областю, зустрічаємо у матеріалах Конгресу українських націоналістів (28 січня — 3 лютого 1929 р.), на якому було започатковано діяльність Організації українських націоналістів. Одним із виголошених на Конгресі рефератів був «Організація Українських Націоналістів» авторства П. Кожевниківа. Автор планував, що ОУН буде проводити діяльність на усіх українських етнографічних землях, а осередки організації будуть об'єднані у таких адміністративних одиницях як «краї». Передбачалося функціонування «Запоріжського Краю» із центром у Олександрівську, який мав охоплювати лівобережну частину Катеринославщини й Таврію (із Кримом) та суміжні українські частини Донеччини [30, сс. 200, 202]. На сьогоднішній день незрозумілим залишаються дві позиції. По перше, чому у 1929 р. оунівці послуговувалися назвою «Олександрівськ», якщо із 1921 р. місто мало назву «Запоріжжя». По друге: важко збагнути логіку П. Кожевниківа відносно Запоріжжя як адміністративного центру, оскільки націоналістичні традиції тут були меншими аніж у сусідньому Дніпропетровську (Катеринославі). Можливо, було враховано селянську активність в рамках махновського руху під час революції? Вважаємо це питання на сьогоднішній день відкритим.

Повертаючись до фактів антирадянської діяльності на території Запорізької області у 1930-х рр., зупинимося на самостійницьких листівках, які поширювалися у краї. У 1930 – 1932 рр. тут було зафіксовано появу чотирьох листівок Українського революційного комітету та однієї від імені Української соціал-демократичної робітничої партії (закордонної фракції).

У 1930 р. Комітет звертався до українських селян із закликом не давати хліба більшовикам, оскільки на територію України насувається марево голоду. У якості прикладу, автори листівки нагадували про голод 1921 – 1922 рр. [23, сс. 59 – 60]. Відмітимо, що вказана листівка поширювалася на території України і у 1939 р. Без будь яких змін у тексті, у цій редакції вже йшло апелювання до голоду 1932 – 1933 рр. [31, спр. 230, арк. 192].

Крім соціально-гуманітарних причин, вимога «Не давайте їм хліба» отримала політичне роз'яснення: «Вони вивозять хліб наш за кордон, продають чужинцям, а гроші видають чужинецьким комуністичним партіям, щоб викликати большевицьку революцію в чужих державах. Награбовані з нашого населення гроші вони видають на комуністичну пропаганду в Англії, Франції, Німеччині, Польщі, Австрії, Румунії та в інших державах. Нема такої держави, де б вони не сипали народними грішми. А скільки йде народніх грошей на революцію в Китаю? А чи вона потрібна нам? Сотні тисяч большевицьких агентів, чекистів утримується за кордоном для агітації за такий комуністичний рай, який вони завели на Україні. Як би ці гроші повернути на закупно хліба для голодного населення, то про ніякий голод не треба було б і думати». В якості графічного оформлення листівки була використана гравюра «Танець смерті» (М. Вольгемут, 1493 р.) [31, спр. 230, арк. 192].

Наступного року світ побачило звернення до інтелігенції, яка проживала на території України із закликом включатися у боротьбу за відновлення УНР. Відмітимо, що у тексті звернення мова йде не лише про власне українську інтелігенцію. Листівка містить заклики до представників національних меншин підтримати українців у їхній боротьбі за незалежність, обіцяючи меншинам найбільші права: «Всех представителей национального меньшинства мы зовем для совместной борьбы за демократию в пределах Украинской Народной Республики, которая обеспечит вам право на труд, на культурно-национальное развитие, оценит вашу лояльность к украинскому народу во время его освободительной борьбы» * [23, сс. 61 – 62].

У 1932 р. було випущено чергове звернення до селян із закликом до боротьби з більшовицьким деспотизмом за відновлення УНР. Відмітимо, що ця листівка розпочинається із напівгумористичного звернення до практичного селянина: «Прочитавши не скури, а підкинь сусіду». Сам текст носить досить негумористичний характер і містить заклики до конкретної протидії владі: «Не давайте хлеба советской власти! Вредите красным москвичам (в оригіналі, ймовірно – «москалям» – прим. авт.), как можете и где можете! Разрушайте телеграф, телефон, железную дорогу, чтобы они не могли с Украины вывозить наше добро! Время уже, наконец, из серой скотины, которая послушно подставляет шею под московское ярмо, царское ли, советское ли стать свободным гражданином своей свободной страны и ни от кого независимой Украинской Народной Республики! Сбрасывайте красное московское ярмо!» [23, сс. 62 – 64].

* Тут і далі цитування листівок подається за перекладом із української мови, здійсненим працівниками радянських органів державної безпеки.

Поза увагою Комітету не залишилися і українці-червоноармійці, яких також закликали до боротьби за відновлення УНР. Сама листівка складається з трьох блоків: 1) ознайомлення із репресивною та людиноненависницькою сутністю радянської влади; 2) коротка оповідь про боротьбу за незалежність України у 1917 – 1920 рр.; 3) визначення орієнтирів для українців-червоноармійців у їхній боротьбі [23, сс. 64 – 66].

Заклики, які містила листівка Української соціал-демократичної робітничої партії до робітників і селян, були схожими із позицією Українського революційного комітету. Разом із тим, тут містилися роз'яснення, що соціалізм К. Маркса і Ф. Енгельса «это прежде всего общественный строй без эксплуатации человека человеком». На відміну від цього у СРСР впроваджується «московський державний капіталізм». «И этот дикий террор и этот открытый грабеж трудящегося народа – рабочих и крестьян, это московское хамство, безголовые последователи сумасшедшего Ленина-Сталина и К^о теперь называют социализмом» [23, сс. 66 – 69].

Загалом, поширення листівок Українського революційного комітету в Україні було помічене ще влітку 1929 р., про що писала тогочасна європейська преса. Одну із листівок із зверненням до червоноармійців було передано до українського музею у Чернівцях, що дало змогу навести її текст у газеті Українського народного союзу «Свобода» (Нью Джерсі, США). Листівка мала графічне оформлення: «Жінка в національному строї, з тризубом на головному уборі, показує червоному командірови рукою на Кремль. Шеренги червоної армії повним кроком марширують в напрямі до Кремля з багнетами на поготівлі. У мурів Кремля димлять кулемети, а самий Кремль горить. Біля жінки тримаючися за її спідницю, стоїть дитина (хлопець). Під цим малюнком нижче напису «Кремль» наліплено марку, очевидячки в доказ того, що відозву цю дійсно випущено Українським Революційним Комітетом. Марка ця виглядає так: На темно-синьому полі намальовано золоте сонце з синім тризубом по-середині, а під ним на синьому полі жовтими фарбами напис «Хай живе Українська Народня Республіка» [32].

Поширення листівок антирадянського спрямування було помітним явищем і у інших республіках СРСР. Але українські листівки відрізнялися, зокрема, від російських актуалізацією національного питання та закликами до боротьби за незалежність України. Л. Віола наводить приклади двох листівок, поширених у Крутянському районі та Бердичівському окрузі, у яких провідною ідеєю виступають заклики до повалення комунізму та відновлення незалежності України.

Деякі листівки, які поширювалися на території України, були віддруковані, що свідчить про їх «урбанізоване» походження. Різняться вони і за ступенем грамотності: у деяких чітко простежується сільський стиль, інші ж явно вийшли з під пера інтелектуала. Об'єднуючим чинником тут виступала ідея боротьби проти заходів радянської влади, зокрема на селі, та відновлення української державності [17, сс. 150 – 151].

Окремо варто зупинитися на запорізькому відгомоні сфабрикованої співробітниками радянських спецслужб справи «УВО» (Української військової організації). Арешти за належність до «УВО» розпочалися наприкінці 1932 р. й тривали впродовж двох-трьох років. На квітень 1933 р. працівники ДПУ УСРР «виявили» 255 «осередків УВО», кинувши за ґрати 592 особи. У директиві голови ДПУ УСРР А. Балицького «Про зв'язок «УВО» з Польщею та Німеччиною» йшлося: «Ликвидуемая ГПУ УССР «Украинская военная организация» (УВО), по директивам

Закордонного центра, підготовляла к весне 1933 г. широкое вооруженное восстание на Украине для свержения Соввласти и создания «Соборной Украинской Народной Республики» [33, с. 357].

Звинувачувальний висновок по справі складається з 13 розділів, у яких викладено історію та діяльність організації, зокрема: «Виникнення УВО», «Нова тактика УВО та перенесення боротьби на Радянську Україну», «Зв'язки з блоком контрреволюційних націоналістичних партій», «Структура організації», «Зовнішньополітична орієнтація», «Зв'язок з закордонними центрами», «Розклад та провокаційна робота в КПЗУ», «Підготовка до збройного повстання та інтервенції», «Організація саботажу в сільському господарстві у 1931 – 1932 рр.», «Шпигунська та розвідницька діяльність», «Бойова та терористична діяльність», «Діяльність на культурному фронті» [28, с. 34].

У Запоріжжі 25 грудня 1934 р. був заарештований житель 6-го селища Дніпробуду, уродженець с. Горожанки Малої Рудковського повіту Львівської округи (на той час – територія Польщі), В. Возний, який працював у електровідділі заводу «Запоріжсталь». У анкеті заарештованого слідчій у розділі «національність» акуратно записав «Галичанин».

Перший протокол допиту повною мірою розкриває перебіг життя В. Возного до арешту: проживав на Західній Україні, дотримувався лівих поглядів, був радянофілом. Працював у газеті «Воля народу», яка наприкінці 1920-х рр. була перейменована на «Сельроб». Тут же працював його брат, разом із яким вони були заарештовані у вересні 1932 р. львівською дефензивою за антипольську діяльність. Після звільнення брата Возні виїхали до УСРР. Під час харківської розробки справи «УВО» одним із її фігурантів став І. Возний, така ж доля у Запоріжжі спіткала його брата. Заарештований В. Возний не визнавав своєї належності до українських націоналістів, тому слідчі НКВС долучили до справи копії протоколів допиту інших «активних членів УВО» з Києва та Харкова, зокрема: А. Біленько-Березинського, А. Крушельницького, Р. Сказинського.

В. Возний довго не визнавав себе винним і заперечував свідчення інших заарештованих уродженців Західної України. Проте, під тиском слідства, через деякий час зізнався, що належить до «Української організації націоналістів» (не ОУН, а саме УОН), до якої вступив у 1925 р. у Львові. В подальшому під час допитів він надав свідчення про існування терористичної групи і підготовку терактів проти керівництва УСРР та СРСР, зв'язки із закордонним керівництвом та його настанови щодо інтеграції у радянські адміністративні і партійні органи, членів організації, які проживали в УСРР і Запоріжжі зокрема. Слідчі НКВС після цього рапортували керівництву: «УГБ НКВД УССР в 1934 г. была вскрыта украинская контрреволюционная организация «ОУН» (Объединение украинских националистов), проводившая активную террористическую работу с целью свержения советской власти».

В. Возний 2 серпня 1935 р. був засуджений до розстрілу, вирок виконано того ж дня. На нашу думку, варто навести відповідь В. Возного на запитання слідчого з приводу терористичної діяльності, яка вповні розкриває сутність «доказової бази», якою оперували чекісти: «Сам лично я не знаю, был ли Сказинский руководителем террористической группы в Харькове, или нет, но раз на него есть такие показания и к тому же он интеллигент, то вполне возможно, что он руководил террором против вождей Партии и Советской власти» [24, спр. П-20356, арк. 9 – 11, 24 – 25, 46, 58, 64 зв. – 65, 91, 100 – 101].

Друга половина 1930-х рр. характеризувалася продовженням репресій проти будь-яких проявів вільнодумства. 18 січня 1935 р. місцеві партійні органи отримали закритий лист ЦК ВКП(б) у якому говорилося: «Треба покінчити з опортуністичним благодушшям, яке виходить з помилкових припущень про те, що в міру зростання наших сил ворог стає нібито все більше ручним. Таке припущення в корені не вірне ... Не справа більшовиків почивати на лаврах і ловити гав. Не благодушшя потрібно нам, а пильність, справжня більшовицька революційна пильність». У Запорізькому краї це проявилось у масових репресіях, жертвами яких стали представники різних класів та професій: робітники, селяни, інтелігенція. Значна маса заарештованих звинувачувалася у націоналізмі, прояви якого слідчим вбачалися ледь не у всьому [1, сс. 23 – 27].

Італійський дослідник А. Граціозі досить влучно реконструював мету великих політичних операцій, соціальних та етнічних чисток 1930-х рр., яка полягала у тому, щоб «відновити контроль над країною, очистити будівельний майданчик від відходів соціалістичного будівництва і заздалегідь запобігти будь-якій можливості виникнення п'ятих колон у разі війни, яка вважалася неминучою» [34, с. 81].

Досвід антирадянського руху 1920 – першої половини 1930-х рр. вказував, що ні відкрита, ні підпільна боротьба проти більшовизму не матиме успіху, приречена на поразку. На перший план виходять повсякденні (пасивні) форми спротиву: затягування роботи, халатність, саботаж, крадіжки та інші різноманітні прояви. У другій половині 1930-х рр. боротьба за існування й виживання стає актуальнішою за політичні акти. Хоч, зрештою, вона все одно сприймалася як спротив, принаймні в офіційному трактуванні й дискурсі [17, сс. 253, 256; 35, с. 105].

Для нової хвилі політичної антирадянської активності необхідним було потрясіння, щось нове, що виходило за вже усталені рамки. Таким потрясінням стало приєднання у 1939 р. частини Європи у вигляді Східної Галичини.

Бібліографія

1. Ігнатуша О. Під жорнами «класової боротьби»: політичні репресії на Запоріжжі (1917 – 1990 рр.) / О. Ігнатуша, Л. Кирилаш, О. Старух та ін. // Реабілітовані історією (Запорізька область). – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – Кн. 1. – С. 7 – 44.

2. Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923 – 1939 / Т. Мартин [пер. с англ. О. Щёлоковой]. – М.: Российская политическая энциклопедия; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 855 с.

3. Ігнатуша О. Національно-культурне життя Запорізького краю 20 – 30-х рр. ХХ ст. / О. Ігнатуша // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дн-ськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2008. – Вип. 6. – С. 335 – 345.

4. Діяльність товариства «Просвіта» на Запоріжжі (1868 – 1922 роки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prosvita-zp.org.ua/history.html#1>

5. ДАЗО, ф. Р. 1398, оп. 1.

6. Коновець О. Український ідеал: історичні нариси. Діалоги / О. Коновець. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – 196 с.

7. Повернені імена : Документи, короткі біографічні довідки про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області. — Запоріжжя : НРП «Реабілітовані історією», 2000. — Кн. 3. — 330 с.

8. Реабілітовані історією (Запорізька область). — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2010. — Кн. 5. — 524 с.

9. Ігнатуша О. Репресії проти Української автокефальної церкви на Запоріжжі (до причин незначного розвитку українського автокефального руху на Півдні України у 20-х роках ХХ ст.) / О. Ігнатуша [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pain/2008_28_29/reports/302-308.pdf. — С. 303 — 304.

10. Архирейський Д. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. : погляд на проблему крізь архівні джерела / Д. Архирейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 16 — 54.

11. Ребро П. Обізвався Тарас Трясило ... / П. Ребро // Реабілітовані історією (Запорізька область). — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2010. — Кн. 5. — С. 187 — 193.

12. Шульга І. Людомор на Поділлі / І. Шульга. — К. : Республіканська асоціація українознавців, 1993. — 235 с.

13. Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою / В. Плющ. — Лондон : УВС у Великій Британії, 1973. — 125 с.

14. Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928 — 1936 рр.) / В. Прилуцький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 82 — 102.

15. Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым : Из дневника Ф. Чуева / Ф. Чуев. — М. : Терра, 1991. — 623 с.

16. Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест [пер. з англ.]. — К. : Либідь, 1993. — 384 с.

17. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина : Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л. Виола [пер. с англ. А. Бардина]. — М. : Российская политическая энциклопедия ; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. — 367 с.

18. Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні / О. Ганжа // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. — К. : НАН України ; Інститут історії України, 2001. — С. 200 — 215.

19. Михайленко П. Історія міліції України в документах і матеріалах / П. Михайленко, Я. Кондратьєв. — К. : Генеза, 1999. — Т. 2 : 1926 — 1945. — 412 с.

20. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ / С. Кокін // Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932 — 1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД. — К. : Видавничий дім «Стилос», 2007. — С. 62 — 87.

21. Сталин И. Об уклонах к национализму / И. Сталин // Сталин И. Статьи и речи об Украине. — К. : Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. — С. 222 — 223.

22. Польща та Україна у тридцятих та сорокових роках ХХ століття : невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Варшава ; К., 2008. — Т. 7 : Голодомор в Україні 1932 — 1933. — 1205 с.

23. Реабілітовані історією (Запорізька область). — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. — Кн. 3. — 720 с.

24. Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області. — Фонд припинених справ.

25. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ : Анотований довідник / В. Даниленко [відп. упоряд.], Л. Акулова, В. Лавренюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.
26. Крайнік Р. Страйковий рух робітників Півдня України в першій половині 1930-х років / Р. Крайнік // Мандрівець. – 2010. – № 3. – С. 25 – 27.
27. Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2007. – 604 с.
28. Нікольський В. Правда через роки / В. Нікольський // Реабілітовані історією (Донецька область). – Донецьк : Видавництво КП «Регіон», 2004. – Кн. 1. – С. 9 – 73.
29. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13.
30. Кожевників П. Організація Українських Націоналістів (реферат на конгресі українських націоналістів) / П. Кожевників // Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. : Документи і матеріали [упоряд. В. Муравський]. – Львів : НАН України ; ЛНБ ім. В. Стефаника ; Центр досліджень визвольного руху, 2006. – С. 197 – 216.
31. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Колекція документів «Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні».
32. З життя на Радянській Україні : Відозва проти окупантів // Свобода. – 1929. – 4 вересня.
33. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939) / О. Рубльов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 618 с.
34. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905 – 1956 рр. / А. Граціозі [пер. з іт. М. Прокопович]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. – 350 с.
35. Віола Л. Народний опір в сталінські 1930-ті рр. : монолог адвоката диявола / Л. Віола // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К. : Інститут історії НАН України, 2005. – № 31. – С. 103 – 139.

Щур Ю. И.

Сопротивление эпохи строительства: антисоветское движение в Запорожской области (1920 – 1930-е гг.)

В статье освещена проблема антисоветского движения на территории современной Запорожской области в 1920 – 1930-е гг. на основании литературы и источников, часть из которых впервые введены в научный оборот, показана борьба органов советской власти с достижениями Украинской революции. Внимание автора также уделено крестьянским волнениям и политическому сопротивлению.

Shchur Y. I.

Resistance of the age of construction: antisoviet movement in the Zaporizhzhyan region (1920 – 1930-th)

In the article has been highlighted problem of antisoviet movement on the territory of Zaporizhzhyan region in 1920-1930-th on the base of number literature and sources, some of them which has been first time put into scientific practic, shown the struggle of the organs of soviet power against achievements of Ukrainian Revolution. Author's attention also dedicated to peasant riots and political resistance.

МІНІАТЮРА РАДЗИВИЛІВСЬКОГО ЛІТОПISУ В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРО ОСТАННІЙ БІЙ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА

Вступ

Знахідка на річковому дні біля острова Хортиці середньовічного меча знов привернула увагу до колоритної особи тієї доби — князя Святослава, який загинув в районі дніпрових порогів у 972 р. у бою із печенігами. Так само було у 1928 р. після виявлення на місці будівництва Дніпрогесу п'яти подібних мечів «каролінгського» типу [1, с. 612; 2, сс. 4 — 5, 10 — 11]. Датування всіх цих знахідок не викликає сумнівів, адже цей тип відомий за численними аналогами у багатьох країнах. За сучасною європейською класифікацією вони належать до типу Х — мечів доби вікінгів, які мають численні різновиди стилів та форм руків'я. Мечі, найбільш схожі з дніпробудівськими, та мечем, знайденим у 2011 році, датуються IX — X ст. А зразки із надписом на клинку ULFBERHT (як в трьох мечів з Дніпростроя) періодом 950 — 1000 рр., що дуже точно співпадає із роками життя Святослава [3, рр. 23 — 25].

Знахідка 2011 року — меч довжиною 96 см та вагою близько 1 кг є зразком елітного озброєння. Про це свідчить насічка на руків'ї із мідного сплаву, срібла та, можливо, позолоти. Для порівняння треба відмітити, що, наприклад, відомий меч XIII ст., який належав сину кастильського короля принцу Фернандо де ла Седра набагато скромніший за своїм оздобленням та формою [3, р. 70]. Ця обставина є суттєвим підґрунтям припущень щодо власника меча, піднятого з дніпрового дна.

Нова знахідка доводить, що, по-перше, дніпробудівські артефакти є не випадковими і мають розглядатися разом із іншими пам'ятками того ж часу як свідчення конкретних історичних подій; по-друге, що потенціал археологічних досліджень в районі Хортиці не вичерпано, хоча вони й тривають на території потужного урбанізаційного впливу, через що вже наполовину стали охоронно-рятувальними [4, с. 209].

Характерною деталлю всіх знайдених мечів є відсутність піхов або елементів кріплення, що може бути прямим свідченням їхньої втрати під час бою. Літописи не згадують яких-небудь бойових дій, що тривали в цих місцях в X ст., і в яких могло бути втрачено таку кількість предметів елітного озброєння, окрім подій 971 — 972 років. Це дає привід пов'язувати вказані знахідки із останнім боєм князя Святослава.

Ці та інші артефакти у різні часи розглядалися як приклади матеріалізації скупих літописних відомостей та ставали підґрунтям трактувань цієї події, яка через брак писемних відомостей набула певних таємничих ознак. Але чи здатні археологічні знахідки у співставленні із літописними даними відтворити події останнього бою Святослава, а відтак бути засобом дослідження процесів, що йому передували? Тобто, наскільки реальна тотожність матеріальних джерел письмовим?

З одного боку, дослідження різних часів дають на це позитивну відповідь. У 1843 році Н. О. Чертков, згадуючи, що Святослав в 971 році відправився «к порогам», прийшов «к порогам», а в 972 році пішов «в пороги», вказує на знайдений «в порогах» на початку XIX століття глек з монетами візантійських

імператорів Никифора Фоки и Іоанна Цимісхія, ворогів Святослава у війні на Балканах [5, с. 210]. У 80-х рр. ХІХ ст. Я. П. Новицький описав «толщю человеческих костей» та відокремлені черепи, які у 1877 році розмито водою на піщаному березі острова Пурисів. Через це дослідник вважав його місцем якогось бою, та, можливо, останнього бою Святослава [6, сс. 155 – 156; 7, сс. 161, 212, 224], адже відрубання голів ворогам вважалося печенізьким звичаєм. На початку 30-х рр. ХХ ст. до кола матеріальних пам'яток, пов'язаних із цим боєм, потрапили згадувані 5 мечів Дніпробудівської археологічної експедиції. Через 20 років учасник експедиції М. Міллер вказує на берег поблизу Крарійської переправи як на місце цього бою. Дослідник доводить, що винайдений у 1930 р. так званий «Кічкаський скарб» є місцем поховання Святослава на найвищій у цій місцевості точці, поблизу переправи – на Вознесенівській горці [8]. Г. І. Шаповалов робить припущення, що Вознесенівська горка є місцем поховання і місцем останнього бою князя, якого печеніги відрізали від флотилії. До переліку артефактів дослідники, з певними застереженнями, долучають комплекс «Кічкаського скарбу». Серед знахідок – срібний орел із візантійськими клеймами та написами – верхівка прапору або штандарту, військовий трофей Святослава, залишки верхівки штандарту у вигляді лева та інше. Цей список можна поповнити даними про залишки суден та інші артефакти ймовірно Х ст., винайдені під час днопоглиблювальних робіт у східному від Хортиці руслі Дніпра в 50-х рр. ХХ ст. [9]. Дніпростроевські мечі та літописи стали підставою реконструкції бою у краєзнавчій версії Ю. Вілінова, яка ґрунтується й на даних місцевої топографії та гідрографії. [10, сс. 92 – 97].

Отже, можна прослідкувати поступове збільшення кількості та доказової ваги матеріальних джерел на тлі браку письмової інформації: про катастрофічні для держави події – загибель її правителя та армії, літописи повідомляють напрочуд скупю, локалізуючи місце загибелі князя десь «у порогах». Візантійські ж автори Лев Диякон, Іоанн Скилиця та Іоанн Зонара, які залишили розлогі відомості про війну із Святославом, про його смерть кажуть лише, що загинув він від пацінаків (печенігів), які влаштували засідку, місце якої взагалі не вказують [11, сс. 82, 133; 5, с. 103].

Водночас, співставлення археологічних даних із літописними не долає великого ступіня умовності можливих співпадінь у встановленні місця останнього бою. Не дивно, що усі ці спроби та попередні висновки залишаються із знаками питання. «... иначе какимъ образомъ могли бы попасть в эти пучины именно монеты Никифора и Цимисхия, двухъ Цареградскихъ владыкъ, воевавшихъ с нашимъ великимъ княземъ?», – запитує у 1843 році Н. О. Чертков, шукаючи зв'язок літописних свідчень про місце загибелі князя із знайденими «в порогах» артефактами [5, с. 210]. У 1885 р. Я. Новицький не пояснює, чому виявлені на острові черепи тут і залишилися, хоча печеніги мали б робити з них чаші. До того ж, серед кісток одного з поховань у 1845 році, за словами місцевих жителів, виявлені рушниці, кулі й шаблі [6, с. 133]. На жаль, дослідник не навів інших даних, зокрема про стан кісток, що сприяло б відокремленню знахідок різних часів та встановленню часу бою на о. Пурисів. «Не здесь ли, вблизи Кичкаса, рядом с нынешней плотиной Днепростроя, нашел свою гибель Святослав?», – запитує вже в 1933 році В. Равдоникас, який не квапиться вказувати точне місце навіть після знахідки «дніпробудівських» мечів [1, с. 616]. Така обережність в різній мірі притаманна й іншим версіям: остаточні висновки про місце та обставини

останнього бою князя Святослава дослідникам зробити заважає відсутність суттєвого доказового сегменту — «містка» між матеріальними та письмовими джерелами. Кожне джерело існує окремо. Теоретично не відкидається й версія про місце останнього бою в районі села Микільське-на-Дніпрі, що, начебто, співпадає із літописним поясненням «в порогах» через розташування в середній частині ділянки порогів.

Але чи існують інші джерела, що сприяли б гармонізації співвідношення вже традиційних матеріальних та писемних джерел у відтворенні цільної картини події що досліджується?

Рис. 1. Мініатюра з Радзивилівського літопису

Отже, мета цієї роботи — спроба розглянути в джерелознавчому контексті мініатюру Радзивилівського літопису кінця XV століття, яка зображує останній бій Святослава, обґрунтувати її значення у встановленні обставин події.

Завданнями роботи є:

- 1) виявлення інформаційного потенціалу мініатюри;
- 2) співставлення інформації мініатюри, літописних текстів, матеріальних пам'яток, даних картографії для виявлення зв'язку цих джерел та встановлення обставин події;
- 3) встановлення значення авторських засобів художньої виразності, які виявлено для дослідження мініатюри в джерелознавчому контексті.

Актуальність питання зумовлена, по перше, особою князя, який за короткий термін підпорядкував величезну територію, зміцнивши таким чином міжнародні позиції Київської Русі. За часів Святослава держава найбільш рішуче продемон-

струвала здатність протистояти зовнішнім загрозам та перетворилася на суттєвий чинник міжнародної політики. Саме тоді був остаточно сформований та протягом наступних століть реалізовувався південний вектор зовнішньої політики Київської Русі та держав, що виникли на її території. Досить несподівана смерть могутнього князя була, так би мовити, верхівкою айсберга, наслідком складних внутрішніх та міжнародних соціально-економічних та політичних процесів X ст. І вивчення причин, місця та обставин загибелі Святослава має відбуватись в контексті дослідження цих процесів, що є актуальним для історії Київської Русі.

По друге, мініатюра Радзивилівського літопису, яка присвячена останньому бою кн. Святослава (рис. 1), при дослідженні цієї події в джерелознавчому контексті дослідниками практично не розглядалася. Чи не єдиним виключенням є лаконічне зауваження Б. Рибаківа про те, що зображення містить «цікаву деталь» — «кочівники закидають руський флот камінням з обох берегів» [12, с. 285].

В дослідженнях художніх мініатюр протягом останнього століття сформувався різні підходи до розгляду джерелознавчого значення цих пам'яток. А. В. Арциховський вважав зображені в мініатюрах предмети за достовірні історичні джерела, Д. С. Лихачов вказував на виявлені ним прийоми достовірної живописної оповіді [12, с. 9]. Але поки не можна казати про існування загальних правил «читання» мініатюр, які, безумовно, мають включати до себе окрім принципів історичної методології ще й принципи мистецтвознавства задля відокремлення в змістовному контексті реалістичних мотивів та деталей від умовних.

Джерельною базою дослідження є, по-перше, письмові пам'ятки. Це найдавніші Лаврентіївський (1377 р.), Іпатіївський (1425 р.), Радзивилівський (к. XV ст.) літописи. Розглядаються й кілька інших літописів, які вважаються варіантами давніх списків та можуть містити певні розбіжності у викладенні подій 971 — 972 років [12 — 22]. В цьому переліку й так званий Іоакимів літопис XI ст., за яким створено частину «Історії...» В. М. Татищева [23]. Хоча існування цього літопису остаточно не доведено, залишається недоведеним і звинувачення В. М. Татищева у підробці [24]. Інша група письмових джерел — картографічні матеріали, описи території, які містяться у документах XVII — XX ст., зокрема в матеріалах Дніпробудівської археологічної експедиції. Це дає змогу уявити особливості місцевості в районі сучасної греблі на підставі даних «доіндустріальної» доби, тобто до знищення вибухівкою скель, поглиблення фарватеру, затоплення водосховищем чи не найцінніших для вітчизняної археології територій тощо.

Також до кола джерел залучені дані про археологічні пам'ятки, виявлені та досліджені у різні часи в районі о. Хортиця та сучасного міста Запоріжжя. Висловлюємо особисту подяку фахівцям Національного заповідника «Хортиця» Т. Шелемет'євій та М. Остапенку за сприяння в створенні цієї статті.

Співставлення усіх наявних даних має прояснити обставини останнього бою князя Святослава, зокрема, встановити його місце та перебіг. Погоджуючись із тезою А. В. Мартинюка про те, що середньовічні мініатюри — не замальовки з натури, а переломлення історичних реалій у свідомості їх творців, що й обумовлює вибір зображуваних сюжетів та їхнє трактування [25, с. 105], все ж треба відмітити: через кількість деталей та особливість композиції мініатюра Радзивилівського літопису, яка розповідає про останній бій князя Святослава, більше інформативна, аніж текст, який вона, начебто мала б ілюструвати. Адже складається враження, що це ілюстрація аж ніяк не цього літопису, а якогось іншого, невідомого тексту. А із відомим текстом мініатюра вочевидь не співпадає

своїми деталями, подробицями та ідейно, адже повідомляє про те, про що літопис лише натякає, або просто мовчить — про місце бою, диспозицію супротивників, перебіг подій.

I. Місце бою

На мініатюрі зображено останній бій князя Святослава весною 972 року «в порогах». На зображенні чітко видно скелі. Літописні ж відомості, в тому числі дані Радзивилівського літопису на одному аркуші із мініатюрою, про обставини та, зокрема, місце бою, кажуть наступне:

1. Уклавши в липні 971 р. мир із Візантією Святослав вирушив «в лодіях къ порогомъ» [12, с. 57; 13, с. 31; 14, с. 44; 16, с. 110; 17, с. 291; 18, с. 38; 19, с. 63; 20, с. 9], «во свою землю въ лодіях даже до пороговъ» [15, с. 248].

2. Начебто варяг-воєвода Свенельд пропонував обійти пороги на конях, адже «печенѣзи в порозѣхъ» [12, с. 57; 13, с. 31; 14, с. 44; 15, с. 248; 16, с. 110; 17, с. 291; 18, с. 38; 19, с. 63; 20, с. 9].

3. Святослав проігнорував пораду Свенельда та вже до початку зими 971 — 972 рр. прийшов «къ порогомъ» [12, с. 57; 13, с. 31; 14, с. 44; 15, с. 248; 16, с. 110; 17, с. 291; 18, с. 38; 19, с. 63].

4. Печеніги «заступиша пороги» [12, с. 57; 13, с. 31; 14, с. 45; 16, с. 110; 17, с. 291; 18, с. 38; 19, с. 63], «заступиша Святославу въ порогахъ» [15, с. 248], «пришедше в пороги и ждаху его» [20, с. 9], через що не можна було пройти пороги [13, с. 31; 14, с. 45; 15, с. 248; 16, с. 110; 17, с. 291; 18, с. 38; 19, с. 63].

5. Навесні 972 р. після важкої зимівлі із здобиччю та малою дружиною прийшов Святослав «в пороги» [12, с. 58; 13, с. 31; 14, с. 45; 15, с. 248; 16, с. 110; 17, с. 291; 18, с. 38; 19, с. 174], «к порогом» [19, с. 63; 20, с. 9], і внаслідок нападу печенігів загинув «в порогах» [13, с. 31; 14, с. 45; 15, с. 248], «убієнь бысть въ порозѣхъ» [21, с. 174; 22, с. 37], «близ Проторча (порогов)» [23, с. 37; 23].

Отже, відносно місця останнього бою за літописами, відразу очевидна плутанина із географією: про маршрут Святослава літописи кажуть, що він йшов к порогам, або до порогів або в пороги. Про останній бій пишуть, що він стався або в порогах, або біля порогів, або коли князь прийшов к порогам.

Попри всі неспівпадіння ці дані в купі із свідченнями візантійських авторів про існування невідомо де засідки й стали підґрунтям стандартної для наукової, белетристичної та т. зв. «фолк-історичної» моделі викладення: повертаючись до Києва Дніпром, Святослав загинув в районі порогів, потрапивши у засідку. При цьому традиційно ігноруються наступні обставини: 1) Святослав ще за кілька місяців до своєї загибелі знав про печенігів в порогах (яка ж це «засідка»?), але попри це вирушив саме туди спочатку восени 971 р., а потім навесні 972 р., де й загинув; 2) про Київ у літописі не йдеться, окрім натяку, що пороги можна обійти, тобто вирушити ще кудись; 3) нема ніяких літописних підстав для точної локалізації місця останнього бою на хортицькій Чорній скелі, або біля Ненаситця в середині порогів, або ще десь.

Розгляд ймовірних мотивів обрання маршруту є предметом окремого дослідження. Стосовно ж місця останнього бою треба зазначити, що за своїм значенням прикметники «к» і «в» не тотожні; «к» має значення «біля», «до», а «в» — внутрішня частина чогось. Отже, де загинув Святослав — в порогах, або біля порогів? Адже чітко «в порогах» літописи кажуть лише про позиції печенігів. Ця плутанина є наслідком пізніших переробок тексту з метою втаємничення якихось подробиць та надання подіям певного вигляду. Лише невеликий фрагмент із хронологічними

рамками липень 971 — весна 972 рр. практично нашпигований протиріччями. І чим ближче до фіналу, тим їх більше. Отже, для встановлення конкретного місця останнього бою Святослава потрібна додаткова інформація. Зокрема — встановлення кінцевого пункту його маршруту. Попри протиріччя у вказаному фрагменті його початок у всіх літописах однаковий: уклавши мир із греками Святослав вирушив «в лодіях къ порогомъ». Густинський літопис навіть пояснює: «... во свою землю въ лодіях даже до пороговъ».

Отже, якщо припустити, що останній бій стався приблизно там, куди прямував Святослав із залишками свого війська, то сталося це у місці, де пороги починаються і яке відповідає обом визначенням — «в» та «біля» порогів. І для його визначення потрібно лише встановити цю межу, яка відокремлює пороги від придатних для вільного судноплавства ділянок.

Але зробити це не просто через різні визначення, що таке пороги, а від того — де межа порожистої частини Дніпра. Єдиного розуміння в цьому не було навіть під час Дніпробуду. З одного боку порожистою частиною вважали територію від Кодацького до Явленого порогу, а з іншого — це визначення мало стільки уточнень та ознак, що починало саме собі суперечити. Зокрема, геологічними та іншими ознаками порожистої частини вважалися пороги, забори, острови різних видів, надводні та підводні скелі, особливості рел'єфу берегів та рослинного світу на цій ділянці, ширина річки, швидкість течії тощо, що у своєму загалі і виводило цю територію за наведені межі між вказаними найпівнічнішим та найпівденнішим порогами [26, сс. 54 — 59]. Годі й казати про єдине розуміння, що таке «пороги» в добу середньовіччя.

Традиційно порогами вважаються одна чи кілька кам'яних лав від одного берега до іншого. На відміну від них, так звані забори — це кам'яністі ділянки, які повністю не перекривають ширину річки. Дев'ятим, найпівденнішим порогом вважається поріг Вільний [27, с. 31]. Втім, попри ці, на перший погляд прості визначення, на карті цієї ділянки Дніпра 1929 року південніше порога Вільного позначено ще й поріг Явлений, хоча за всіма ознаками він має бути заборою, адже перекриває фарватер лише зі східного боку до Пурисових островів [28]. Тобто, фактично, це вже десятий поріг, який став ним мабуть через недостатню глибину Дніпра від Пурисових островів до правого берега. Нижче було так зване Вовче горло — вузька та небезпечна через бурхливу течію ділянка Дніпра. Вона закінчувалася там, де зараз гребля і де відкривався річковий шлях на південь, повз Хортицю.

Але навіть поріг Явлений вважати південною межею порожистої частини теж не можна. Сучасні уявлення про вже затоплені пороги суттєво відрізняються від картини, яка тут існувала до будівництва Дніпрогесу. Знищення вибухівкою численних скель та розмив течією від зведеної греблі острова Дубового та семи-сотметрової ділянки північної Хортиці — мілини від Чорної скелі до скель Три стоги кардинально змінили місцевий ландшафт.

До початку будівництва нижче Кічкаської переправи знаходилася скеля Велика (знищена). Ще нижче — гранітні острови — Малий (опинився в фундаменті греблі) та Великий (в фундаменті греблі). Потім річковий шлях від берега до берега перегороджувала ціла низка гранітних скель-островів. На правому березі стояла скеля Багатир (знищена). Від неї до Трьох Стогів — метрів 140. Ще далі на схід — скеля Дурна (знищена) й, нарешті, вже на лівому боці — скеля Сагайдачного (знищена) [29, сс. 63 — 64, 103]. До будівництва всі ці хаотично розкидані скелі,

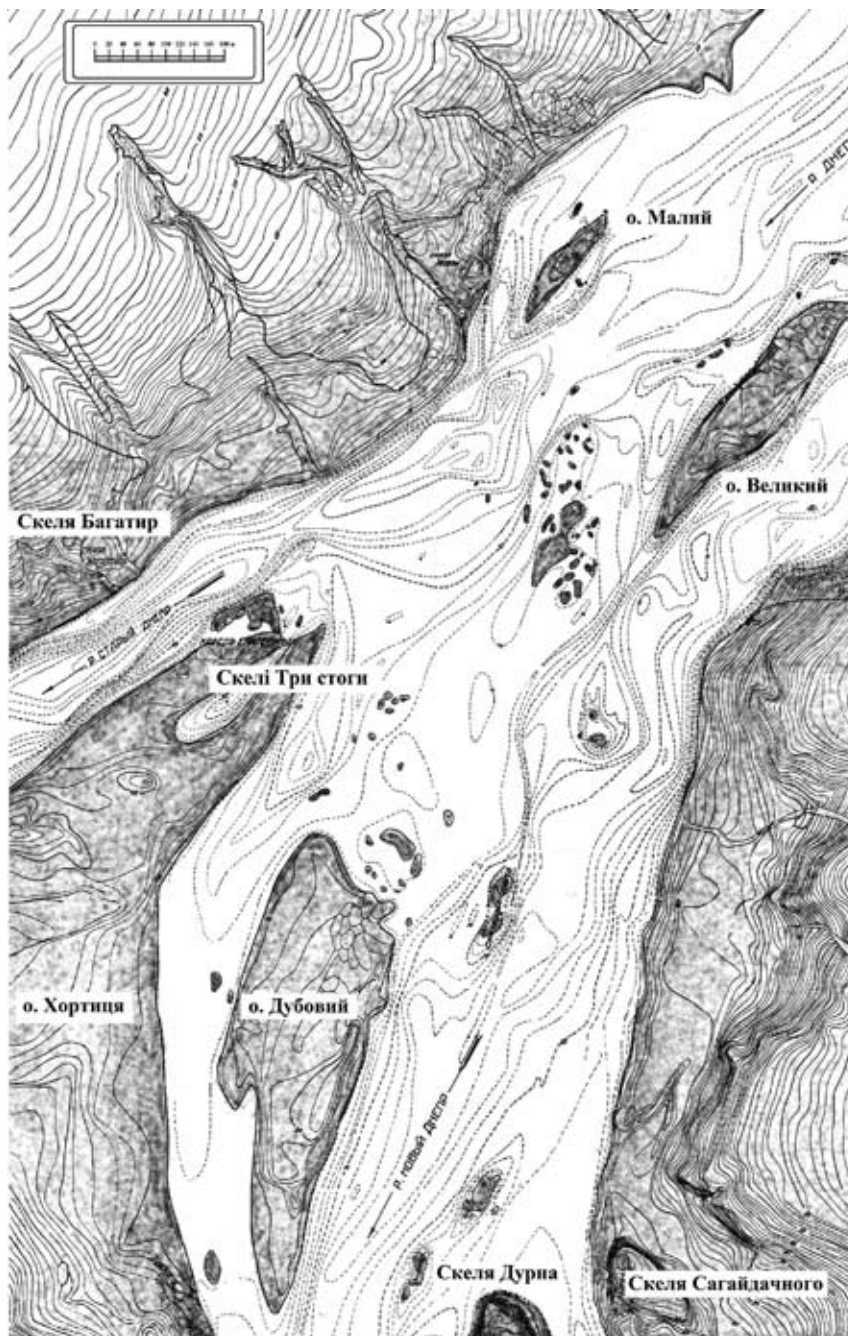

Рис. 2. Ділянка р. Дніпра біля о. Хортиці до будівництва греблі

каміння та мілини між ними вкрай ускладнювали судноплавство у східному від Хортиці руслі Дніпра.

Ось чому в ХІХ — початку ХХ століть в межах порогів географічно локалізувався і острів Хортиця. «Хортичъ (Хоротичъ) остров на Днѣпре, в порогах, противъ р. Хортицы», — вказано в географічному показнику до Повного зібрання руських літописів, видання якого розпочалося в 1841 році [30, с. 504]. Щоправда, існувала і протилежна думка про Хортицю, яка «дещо нижче порогів» [27, с. 32], але локалізація острова саме у порогах [31, с. 531] була поширенішою починаючи із ХVІІ ст.: «А ниже Вольнаго миля, остров Хортица [Хиртица]. А ниже Хортицы [Хиртица] порог Беякова [Бѣлехова] забора» [32, с. 101]. Це, доречі, ще одне свідчення умовності розбіжностей понять «пороги» та «забори». Скеляста частина

Хортиці продовжувалася на північ піщаною низиною та завершувалася скелями Три стоги, упираючись у які, Дніпро розподіляється на два рукави — східний та західний (Старий Дніпро). Під час весняного розливу Три стоги тимчасово перетворювалися на острівці, а після цього знов ставали північним мисом Хортиці. Якби не західний рукав Дніпра, який розпочинався протокою завширшки 140 м між скелями Багатир та північнохортицькими Трьома стогами, Хортиця разом із навколишніми скелями та мілинами східного рукава могла б вважатися одинадцятим порогом. Для східного рукава вона ним і була. До того ж, аби потрапити у західний рукав доводилося ретельно маневрувати на вузькому фарватері між скелями Три стоги та Малим островом (приблизно 60 м від правого берега), ризикуючи натрапити між ними ще й на підводні скелі, що фактично дорівнює зусиллям із долаття порогів.

«Ці всі скелі нібито утворили природний міст, що було перекинуто з одного берега на другий», — красномовно підсумував опис цього красвиду А. Добровольський. На його думку, достатньо було примітивних знарядь аби здійснювати сполучення берегами, пересуваючись від скелі до скелі. Археологічні знахідки свідчать, що тут була стародавня переправа [29, сс. 104 — 105]. Відстань між мілинами та скелями тут 50 — 80 метрів. Інший учасник дніпробудівської експедиції М. Міллер ототожнює ділянку ріки біля північного берега острова Хортиці із згадуваною Костянтиним Багрянородним Крарійською переправою. [33, с. 49; 34, с. 28]. Глибини в районі мілин не перевищували аршину [27, с. 32]. І лише після Трьох стогів розпочинається судноплавний західний рукав — Старий Дніпро, без порогів, заборів, надводних та підводних скель, без бурхливої водоверті Вовчого горла.

Отже, літописне визначення «пороги» слід розглядати у більш широкому розумінні, аніж лише окремі кам'яні ділянки, що роблять Дніпро несудноплавним. Це природно-геологічний комплекс, урочище із наведеними вище ознаками, яке утворилося внаслідок виходу на поверхню Українського кристалічного щита, північною межею якого є острів Монастирський, а південною — острів Хортиця. Саме такі кордони порожистої частини наводить і Д. І. Яворницький, вказуючи, що місце між урочищем Сагайдачного та островом Хортицею «дуже захисне та потаємне» [34, сс. 14, 126].

З огляду на це, північна частина Хортиці разом із навколишніми скелями та мілинами, повністю відповідає обом літописним визначенням — «в порогах» та «біля порогів», через що цю місцевість можна вважати місцем останнього бою Святослава. Її приблизний вигляд (рис. 2) можна змодельовати за документами часів Дніпростроя [35, сс. 44 — 45].

Ще більше звузити коло пошуків дозволяє літописна мініатюра. За нею бій стався між скель, у настільки вузькому місці, що печеніги кидали каміння на лодії русів. Кочівники розташовані по краях зображення. А це чи не ключова обставина: аби влучно кидати каміння відстань до ворога має бути мінімальна. Принаймні, не більше двох-трьох десятків метрів з обох боків з височини. І мініатюра підтверджує це. Ліва група чітко локалізується на високій скелі: її колір світло-рожевий на відміну від зеленуватого кольору місця правої групи; висота скелі, фактично обрив, підкреслюється затемненою зоною скелі та смугами. Показово, що в печенігів немає луків. Поясненням, на нашу думку, може бути те, що каміння є найдієвішим засобом пошкодження дерев'яних суден задля їхнього потоплення. Але для цього потрібна невелика відстань.

На перший погляд зображення повністю відповідає уявленню про засідку: у вузькому місці на лодії, що пропливають між скелями, ворог раптово скидає каміння, яке трощить судна та вбиває людей. Однак, навіть за численних скель та островів у порожистій частині Дніпра не просто віднайти таке вузьке місце, до того ж придатне для ведення бою. Більше того, зображення на мініатюрі не співпадає із відомостями про Крарійську переправу, як про улюблене місце печенігів для влаштування засідок: для нападу із застосуванням каміння відстань між берегами в 150 – 170 метрів забагата.

Не підходять для цього й інші відомі вузькості вище за течією:

1) острови Яцев та Піскуватий поблизу Сурського порога відокремлювалися від лівого берега протокою у 120 – 135 метрів завширшки, яка майже повністю з півночі перекривалася забором, тобто була несудноплавна;

2) протока між правим берегом та островом Таволжаним найвужчою була влітку (100 – 120 метрів), але була забита камінням; нею стали користуватися лише після підняття рівня води у 30-х рр. ХХ ст.;

3) русло між островами Таволжаним та Зміїним завширшки 200 м., а поблизу Зміїного стирчав лише камінь Ревун;

4) острів Клобуків від правого берега у 80 – 100 метрах; протока навіть звужувалася до 6 метрів, але через каміння на дні була несудноплавна [26, сс. 64, 85, 92].

Отже, можна припустити, що мініатюра є зразком вже згадуваного симбіозу реального та удаваного. Чи можна підтвердити якимись іншими даними припущення стосовно місця бою у найвужчому місці, а відтак, і хоча б приблизну відповідність мініатюрі реальним подіям?

Позитивною відповіддю є знайденні в 1928 році мечі. Їх виявили у місці зведення греблі біля самого лівого берега. Частиною фундаменту для греблі став скелястий острів Великий. Берег теж досить високий, що відповідає його особливостям в цьому місці. Від берега до острова десь 170 метрів. На мініатюрі права група печенігів також кидає каміння. З огляду на археологічні знахідки, можна вважати, що бій відбувся саме тут. Але вузина річки та зображення печенігів з обох її сторін з тих самих причин є умовністю: ймовірно, мова йде про позиції кочовиків на обох берегах та на тутешніх скелях, про що йтиметься нижче.

II. Диспозиція супротивників та перебіг бою

Розташування печенігів. Співставлення археологічних та літописних джерел здатне також відповісти на питання про диспозицію печенігів. У правій групі вершники та піші із камінням та списами. Один із вершників тримає шаблю. Його розташування та поза недвозначно демонструє статус ватажка. Отже, це основні сили печенігів, а першого вершника із високим ступенем ймовірності можна вважати печенізьким ханом Курею. Де ж розташувався хан, а відтак і його наближені та основні сили, в тому числі й кіннота?

На правому березі, в районі селища Кічкас, Дніпробудівська експедиція виявила залишки стародавнього поселення та могильника. Поселення локалізували між скелями Багатир (напроти Трьох Стогів) та Великої (дещо вище сучасного машинного залу ГЕС) [29, с. 144]. Досліджені знахідки дали розбіг у датуванні. Це час переходу від каменю до початку VII ст. до н. е [35, с. 174], скифо-сарматська доба [37, с. 174, 38, с. 56] та середньовіччя [8; 29, с. 152; 37, с. 167; 39, с. 17]. Дослідження також довели: в районі Кічкаської переправи середньовічні слов'янські селища існували на обох берегах [8]. М. Міллер припускає, що на лівому березі існувало

стародавнє слав'янське селище Варіон, відоме з оповідей про готського топарха, який у 962 році вів переговори із Святославом [34, с. 30; 40, с. 57]. Поселення, безумовно, пов'язані із функціонуванням переправи. Отже, мечі, знайдені на лівому березі, свідчать на користь того, що саме тут було місце основних сил хана Курі, який прийшов сюди зі степів лівого берега та взяв під контроль Кічкаську переправу. Аби виконати це, достатньо отаборитись з одного боку ріки. Але опанування переправи ще не дає контролю над судноплавством.

Зображена на мініатюрі ліва група вояків озброєна лише камінням: ані шабель, ані луків, ані щитів. Це дуже важлива деталь. Завдання та розташування цього загону можна зрозуміти, якщо урахувати особливості рел'єфу та принципи навігації.

Веслування проти течії дуже складна справа. Окрім одного випадку — коли це відбувається майже впритул до берега. Саме тут, внаслідок відбиття води від берега утворюється протитечія, що допомагає йти вгору по річці. Ширина такого річкового коридору в районі північної Хортиці — 20 — 30 метрів. З одного боку, для суден того часу достатньо, а з іншого рух впритул до берега дуже небезпечний: його легко блокувати, розставивши охоронців на скелях. Відстань для «обстрілу» мінімальна, запаси каміння для кидання необмежені. Це не засідка, а скоріше пости на природних сторожових вежах правого берега (скеля Багатир, острів Малий) та лівого (Чорна скеля на Хортиці, Три стоги, острів Великий), повз які судна можуть пройти лише впритул. Цей своєрідний зовнішній периметр оборони транспортного вузла — перехрестя річкових та суходільних торговельних шляхів створила сама природа.

Святослав та його дружина. Навіть за суцільну, на перший погляд, умовність, мініатюра багато розповідає й про тих, хто був на борту судна. По-перше, це воїни у шоломах із списами та щитами. По-друге, на головах керманіча та воїна в центрі судна одягнені шапки. Безумовно, це представники княжого оточення, верхівки. Саме вони потенційно є власниками мечів — зброї, що підкреслює соціальний статус. На мініатюрі мечі у двох вояків у шоломах. Через статус власника меча ми можемо зробити висновок, що двоє з мечами — також представники верхівки, які безпосередньо керують боєм. Залишається констатувати, що загальна кількість мечів, знайдених на річковому дні північніше острова Хортиці у 1928 та 2011 роках (шість) майже співпадає із кількістю представників верхівки, зображених на мініатюрі (чотири). І один з них — Святослав.

Князь зображений в шоломі та з мечем по центру всієї композиції поруч із штандартом із наверхом. Те, що це саме князівський штандарт, а не ознака якоїсь військової одиниці, впливає внаслідок його порівняння із подібними атрибутами на іншій мініатюрі, яка зображує військо, що вирушило з Дунаю: над кораблями майорять такі ж самі прапори, але без жодних прикрас на верхівках. Хоча ймовірно зображення Святослава збереглося дуже погано, збільшення масштабу цифрової копії мініатюри дозволяє навіть роздивитися вираз його обличчя: на відміну від решти людей у судні князь гукає, тобто керує боєм, віддає команди.

Перебіг подій. Напрямок погляду усіх зображених на мініатюрі русичів однозначно говорить про напрямок руху судна — в бік берега Дніпра, де знаходяться основні сили хана Курі. Пройшовши повз скелі Багатир та Крісло Катерини немов через природну браму, що відділяє Старий Дніпро від порогів, судна Святослава наблизилися до берега. Вони поспішають вийти з зони обстрілу металіників

каміння, не зупиняючись на очищення від них скель, адже їхня мета — хан Куря. Ось-ось під градом каміння почнеться висадка.

Дивна, на перший погляд деталь: вояки ще не вистрибнули на берег, але лезо одного меча вже зламано. На нашу думку, це ніщо інше як розвиток сюжету мініатюри, яка в цій деталі виходить за межі жанру та навіть виду мистецтва, наче скульптурний Лаокоон, застиглий і, одночасно, прагнучий здолати свою статику [41]. Ці синкретичні ознаки не випадкові. Тенденція до розвитку сюжету, його рух від зафіксованої миті характерні не тільки для літератури та невідомого тоді ще мистецтва кіно. Просторові мистецтва завжди прагнули подолати свою неперушність, створити ілюзію руху починаючи ще з часів Древнього Єгипту [42, с. 8]. Ця деталь підтверджує концептуальний принцип дослідження середньовічних мініатюр: попри ескізну манеру вони демонструють незвичайне мистецтво живописної оповіді з метою подолати часову і просторову обмеженість зображеного [12, сс. 10 — 11]. Можна вважати, що бій відбувся на березі, хоча цього мініатюра відкрито не каже, окрім натяку із зламанним лезом. Безперечно, ця деталь пов'язана із обставинами бою. Цікаво, що в одного з п'яти мечів, знайдених у 1928 році, кінцівка леза була також зламана [1, с. 604; 2, с. 10].

Висновки

Мініатюра Радзивилівського літопису із зображенням останнього бою князя Святослава, на жаль, до сьогоднішнього дня не привертала серйозної уваги дослідників. Водночас можна стверджувати, що ця пам'ятка є унікальним та надзвичайно змістовним джерелом, яке має посісти важливе місце серед джерел присвячених князю Святославу. На це вказує низка з'ясованих обставин.

1. Співпадіння з топографічними даними. Місце знахідки мечів у вузькому місці між лівим берегом Дніпра та островом Великим відповідає змісту мініатюри і його слід вважати місцем бою. Розташоване на лівому березі навпроти вказаного острова стародавнє селище, було безумовно пов'язане із функціонуванням Кічкаської переправи. Захоплення лише цього селища давало контроль над транспортним сполученням Дніпром та його берегами, перехрестям напрямків північ — південь та схід — захід.

2. Зображення важливих деталей. Зображення зброї, одягу та інших деталей через їхню тотожність артефактам, що збереглися, надає змогу розглядати мініатюру як достовірне історичне джерело із певним інформаційним потенціалом, в руслі джерелознавчої традиції.

3. Наявність співвідношення із археологічними джерелами. Локалізація події, зображеної на мініатюрі підтверджується археологічними знахідками 1928 р. Святослава зображено із мечем, що надає суттєвих підстав вважати, що один з знайдених мечів міг належати князю.

4. Складний взаємозв'язок із літописним текстом. Розмаїття деталей мініатюри стосовно місця та обставин бою наочно дисонує із загальними найлаконічнішими літописними відомостями, в тому числі на тому ж аркуші літопису, які вона має ілюструвати. Вже чи не єдине конкретне зауваження літопису про те, що «напав на нього Куря, князь печенізький» прямо спростовується мініатюрою: погляд Святослава та його оточення вказує на пряму атаку і його судно прямує туди ж — на Курю та печенігів. Отже, Святослав нападає на Курю. Мініатюра вказує на озброєння, диспозицію супротивників, спосіб ведення бою, обставини бою та на інше, про що в літопису немає жодного натяку. Таку невідповідність можна пояснити лише одним: створюючи наприкінці XV ст. Радзивилівський

список, переписуючи та переробляючи літопис, писці з якихось причин перенесли в копію мініатюру без відповідних змін, через що вона тепер стала ілюстрацією втраченого оригінального тексту, який, зазвичай, датується XIII століттям. Саме цим можна пояснити і наявність в мініатюрі оригінального сюжету, який надає їй особливе, навіть «вільне» від тексту, що зберігся, значення. Він складається з трьох послідовних етапів — долання передових печенізьких постів на скелях, висадка під обстрілом, бій на березі. Тобто сюжет читається «з ліва направо», у відповідності із встановленими закономірностями середньовічних літописних мініатюр, які в одному зображенні часто поєднували кілька стадій події, яку фіксували.

З огляду на ці обставини, можна стверджувати, що сюжет мініатюри зафіксував реальні події. Пройшовши Старим Дніпром природну браму із скелі Багатир та тоді ще північнохортицьких скель Три стоги, Святослав потрапив «в пороги». Можливо вже зі скель Багатир та Крісло Катерини його було атаковано. Втім, він цілеспрямовано просунувся ще більш ніж на кілометр до лівобережного селища. Тут його загін, ймовірно, вступив у бій, намагаючись захопити його та панівну висоту — Вознесенівську горку, адже без цього контроль над переправою неможливий.

Отже, вказана мініатюра Радзивилівського літопису, завдяки численним деталям, в тому числі відсутнім у тексті, а також завдяки невідомим майстрам, які досягли зображального ефекту розвитку події, заповнює відсутній сегмент інформації, змістовно поєднує дані писемних та матеріальних джерел, які стосуються загибелі князя Святослава.

Але головне, на нашу думку, значення цієї мініатюри полягає в іншому. Введення її до кола джерел з історії події, що досліджується та встановлення при цьому внутрішніх зв'язків із іншими джерелами, неминуче вимагатиме відповідей на багато інших питань. А це актуалізує подальші дослідження обставин бою, причин, через які князь опинився в районі порогів, а відтак — мотивів його дій, обумовлених соціально-економічною та політичною обстановкою, яка на той час склалася в державі.

Бібліографія

1. Равдоникас В. И. Надписи и знаки на мечах из Днепроостроя / В. И. Равдоникас // Из истории докапиталистических формаций. Сборник статей к сорокалетию научной деятельности Н. Я. Марра. — М. — Л. : ОГИЗ, Государственное социально-экономическое издательство, 1933. — С. 598 — 616.
2. Грінченко В. А. Дніпробудівська археологічна експедиція. Реєстр речей, придбаних під час розкопок у балці Сагайдачного та випадкові знахідки на Дурній скелі та котлованах правого і лівого берегів Дніпра, с. Кічкас на Запоріжжі. XI. 1928. ВУАК ДН // Науковий архів ІА НАН України. — ф 18 — № 31. — 13 с.
3. Ewart Oakeshott. Records of the Medieval Sword / Oakeshott Ewart — Woodbridge, England, 2004. — 306 p.
4. Кобалия Д. Р. Сквозь древние горизонты / Д. Р. Кобалия // Заповідна Хортиця : матеріали міжнародної науково-практичної конференції [Історія Запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці], (Спеціальний випуск). — Запоріжжя : A&V. Art GROUP, 2011. — С. 201 — 211.

5. Чертков Н. А. Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967 — 971 годах / Н. А. Чертков. — М., 1843. — 298 с.
6. Новицький Я. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький [упоряд. Анатолій Бойко] — Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. — Т. 1. — 508 с., 16 с. іл.
7. Новицький Я. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький [упоряд. Людмила Іваннікова]. — Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. — Т. 2. — 510 с., 16 с. іл.
8. Міллер М. А. Могила князя Святослава / М. А. Міллер. — Ukrainian Cultural and Educational Centre P.O. Box 3093, Winnipeg, Canada, 1951 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://svit.in.ua>
9. Шаповалов Г. І. Останній бій князя Святослава / Г. І. Шаповалов // Урядовий кур'єр. — 2002. — 7 вересня. — № 164. — С. 89.
10. Вілінов Ю. А. Острів у філіграні епох та шляхів. Хортицький колаж / Ю. А. Вілінов. — Запоріжжя : Поліграф, 2003. — 206 с.
11. Лев Диакон. История / Лев Диакон [пер. М. М. Копыленко]. — М. : Наука, 1988. — 240 с.
12. Радзивилловская летопись: Текст. Исследование. Описание миниатюр / [отв. ред. М. В. Кукушкина]. — СПб. : Глагол; М. : Искусство, 1994. — Кн. 2. — 415 с.
13. Лаврентієвская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. — СПб., 1846. — Т. 1. — С. 1 — 209.
14. Іпат'євская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. — СПб., 1908. — Т. 2. — 638 с.
15. Густинская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. — СПб., 1843. — Т. 2. — С. 233 — 373.
16. Софійская первая лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. — СПб., 1851. — Т. 5. — С. 81 — 275.
17. Лѣтопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских лѣтописей. — СПб., 1856. — Т. 7. — 345 с.
18. Никоновская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. — СПб., 1862. — Т. 9. — 256 с.
19. Львовская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. — СПб., 1910. — Т. 20. — 686 с.
20. Ермолинская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. — СПб., 1910. — Т. 23. — 239 с.
21. Псковская первая лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. — СПб., 1848. — Т. 4. — С. 173 — 345.
22. Лѣтописный сборникъ, именуемый лѣтописью Авраамки // Полное собрание русских лѣтописей. — СПб., 1889. — Т. 16. — 320 с.
23. Татищев В. М. История Россійская съ самых древнѣйшихъ временъ / В. М. Татищев. — М., 1768. — Кн. 1. — Ч. 1. — 224 с.
24. Конча С. В. Чи існує «Іоакимів літопис?» / С. В. Конча // УІЖ. — 2007. — № 2. — С. 171 — 185.
25. Мартынюк А. В. Древнерусская миниатюра как исторический источник / А. В. Мартынюк // XXI век: актуальные проблемы исторической науки : материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. — Мн. : БГУ, 2004. — С. 105 — 106.
26. Свіренко Д. О. Дніпровське водосховище (гідробіологічне дослідження) / Д. О. Свіренко. — Дн-ськ, 1938. — Т. І.

27. Павлович В. Материалы для географіи и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губернія / В. Павлович. — СПб, 1862. — 351 с.
28. Александров И. Г. План порожистой части р. Днепра, составленный по данным детальных съемок 1917 — 18 — 19 — 22 — 24 гг. / И. Г. Александров // Днепрострой. Проект. Приложения. — М. : ВСНХ СССР, 1929. — Т. I.
29. Добровольський А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927. (Околиці с. Кічкасу Запорізької округи) / А. Добровольський // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. — Дн-ське, 1929. — Т. 1. — С. 61 — 162.
30. Указатель къ первымъ осьми томамъ Полнаго собранія русскихъ лѣтописей. Отдѣлъ второй. Указатель географическій. — СПб., 1907. — 574 с.
31. Семенов П. Географическо-статистическій словарь Россійской имперіи / П. Семенов. — СПб., 1885. — Т. V. — 1000 с.
32. Книга Большому чертежу или Древняя карта Россійскаго государства, поновленная въ разрядѣ и списанная въ книгу 1627 года. — СПб., 1838. — 261 с.
33. Багрянородный К. Об управлении имперіей / К. Багрянородный. — М. : Наука, 1989. — 496 с.
34. Міллер М. Кічкаський перевіз / М. Міллер // Дніпрові таємниці. Збірник статей [упоряд. Ю. І. Щур, О. В. Середа, А. М. Середін; за редакцією Ю. І. Щура]. — Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2012. — С. 28 — 33.
35. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Географічно-історичний нарис / Д. І. Яворницький. — Дн-ськ : Промінь, 1989. — 137 с.
36. Бовин В. Результаты опытов по изучению условий подхода к шлюзу в нижнем бьефе / В. Бовин, Л. Пашевский // Днепрострой. Бюллетень государственного днепропетровского строительства. — М. : Издание Государственного Днепропетровского Строительства. — 1928. — № 4. — С. 36 — 46.
37. Смолічев П. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні — жовтні р. 1927 / П. Смолічев // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. — Дн-ське, 1929. — Т. 1. — С. 161 — 234.
38. Рудинський М. Археологічна розвідка на Дніпрельстані / М. Рудинський // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. — Дн-ське, 1929. — Т. 1. — С. 45 — 62.
39. Ковалёва И. Ф. Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепровской экспедиции НКПроса УССР 1927 — 1932 гг.). Учебное пособие / И. Ф. Ковалева. — Дн-ск : ДГУ. — 1980. — 71 с. ил.
40. Міллер М. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927 — 1932) / М. Міллер // Дніпрові таємниці. Збірник статей [упорядники Ю. І. Щур, О. В. Середа, А. М. Середін; за редакцією Ю. І. Щура]. — Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2012. — С. 40 — 67.
41. Готхольд Эфраим Лессинг. Лаокоон, или о границах живописи и поэзии / [общ. ред., вступ. статья и примечания Г. М. Фридендера]. — М. : Художественная литература. — 1957. — 520 с.
42. Юренев Р. Н. Чудесное окно : Краткая история мирового кино / Р. Н. Юренев. — М. : Просвещение, 1983. — 287 с., ил.

Сарычев В. Д.

**Миниатюра Радзивилловской летописи в системе источников
о последнем бое князя Святослава**

В статье рассматривается место и значение миниатюры Радзивилловской летописи, иллюстрирующей рассказ о гибели князя Святослава, среди других источников. Автор предлагает свое обоснование значения миниатюры как недостающего сегмента информации о месте и обстоятельствах последнего боя киевского князя.

Sarychev V. D.

Miniature Radziwill Chronicle in the sources of the last battle of Prince Svyatoslav

In the article the place and importance miniature of Radziwill Chronicle, illustrates the story of the death of Prince Svyatoslav, among other sources. The author offers a justification value miniatures as a missing segment information on the location and circumstances of the last fight of the prince of Kiev.

РЕЦЕНЗІЇ

Бессонова С. С.

В. Ю. МУРЗИН, С. В. ПЕТКОВ. СКИФЫ: ПРЕДАНИЯ И ЛЕГЕНДЫ О НАРОДАХ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ РАССКАЗАННЫЕ ПЕРВЫМ ИСТОРИКОМ ГЕРОДОТОМ, И КРАТКИЙ ИХ КОММЕНТАРИЙ. – КЛАССИЧЕСКИЙ ПРИВАТНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. – ЗАПОРОЖЬЕ, 2012. – 147 с.

Рецензоване видання, що вийшло друком у Запоріжжі, підготоване відомим археологом, доктором історичних наук В. Ю. Мурзіним разом із доктором юридичних наук С. В. Петковим. Це невелике за обсягом (8,6 умов.-друк. арк.) видання є вдалим поєднанням тексту IV книги (Скіфської історії) давньогрецького автора Геродота із сучасним науковим коментарем. Тексту Геродота передуює введення, в якому приведені головні відомості щодо скіфів як одного з племен північноіранської мовної групи: фізичного типу, мови, території прабатьківщини. Все це надається з урахуванням сучасних точок зору і з прив'язками до археологічних культур і хронології. Підкреслено значення скіфського періоду в історії України, згадані головні події воєнно-політичної історії Скіфії і причини її раптового занепаду наприкінці IV – на початку III ст. до н. е. Заслугує на увагу думка (теорія), розроблена В. Ю. Мурзіним щодо соціальної структури Скіфії як одного з чинників її загибелі. Також наведена стисла характеристика праці Геродота, якого саме за цей труд згодом було названо «Батьком історії», його політичних поглядів.

Наступний розділ «Воїни Скіфії» присвячений характеристиці основного стану скіфського суспільства, завдяки якому цей етнос уславився серед інших давніх племен і народів. Військове спорядження, звичаї, ведення бою, скіфські коні, головні битви скіфів, могили скіфських царів – про все це людство дізналося вперше з книги Геродота, а потім вже з розкопок археологів. Наведені факти з археологічних і історичних досліджень багато в чому доповнюють «Батька історії».

Головний зміст видання – власне текст Геродота, поданий за перекладом Г. А. Стратановського, з короткими коментарями авторів. Текст для зручності об'єднаний в п'ять тематичних блоків («Походження скіфів», «Скіфські звичаї», «Скіфські племена та їх сусіди» тощо), всередині яких виокремлені параграфи («Війна скіфів з мідянами», «Річки Скіфії», «Бог війни Арес», «Таври» тощо), що надає читачеві можливість легко знайти потрібну інформацію.

Важливою частиною роботи є заключний розділ – «Коментар до «Історії» Геродота». Тут виділені головні і водночас дискусійні моменти, що стосуються проблем походження і історії попередників скіфів кімерійців, локалізації скіфських річок тощо. Особливий інтерес становить параграф «Походжен-

ня скіфів з точки зору сучасного дослідника». Підкреслено гетерогенність скіфського етносу і окреслено шляхи його формування як конкретного історичного народу, що почалося в межах тріадної (трьохчасної) військово-політичної організації. В межах цієї структури вирізнялися «центр» (правляча верхівка) і два нерівноправні «крила», з яких «ліве крило» становили слабкіші (в тому числі підкорені) роди. Щодо походження власне скіфів, то автори, слідом за деякими іншими дослідниками, пов'язують його з носіями андронівської культури Приуралля і Казахстану пізньобронзової доби і простежують шляхи їхнього просування на схід аж до Сінцзяна і Північного Китаю. Можна погодитися з висновком, що прабатьківщину скіфів треба шукати саме вздовж згаданих шляхів, про що свідчать відкриття останніх років у східному ареалі «скіфського світу». Якщо на першому етапі скіфської історії у Північному Причорномор'ї термін «скіфи» мав здебільшого не етнічний, а політичний зміст для позначення як прийшлих племен, так і підкорених місцевих, то згодом, десь у VI ст. до н. е. формується типова для кочових об'єднань нова етнополітична єдність з досить одноманітною скіфською культурою. Ідеологічно ця єдність ґрунтувалася на кровній спорідненості, дійсній або уявній, всіх груп населення. Такі висновки, як зазначають автори, сучасні дослідники зробили насамперед на підставі генеалогічних легенд, записаних Геродотом у V ст. до н. е.

Значний інтерес становить параграф, що стосується природних умов на території Скіфії, зокрема, річок і клімату. Він вдало доповнений свідченнями середньовічних авторів часів Золотої Орди, французького військового інженера XVII ст. Гійома де Боплана, відомого дослідника Запорозької Січі Д. І. Яворницького, розвідками сучасних дослідників. На жаль, серед останніх не згадана монографія Б. М. Мозолевського «Етнічна географія Скіфії» (2005), присвячена, зокрема, локалізації головних річок Скіфії. В окремий параграф цілком обґрунтовано виділений аналіз свідчень щодо східних сусідів скіфів, відомості про яких в скіфські часи були здебільшого напівміфічними. І це при тому, що саме зі східних регіонів євразійського степового простору вийшли як самі скіфи так і їхні найближчі родичі савромати й сармати. Тут протягом багатьох століть залишалися іраномовні племена, вивчення яких в історичні часи дозволило краще зрозуміти побут, господарство та соціальній устрій скіфів. Саме на східній окраїні скіфського світу зроблені в останні десятиліття найважливіші відкриття в скіфології (в галузі антропології, мистецтва, поховального обряду). Завдяки специфічним природним умовам (нерозорані степи і передгір'я, вічна мерзлота) ці пам'ятки набагато інформативніші порівняно з причорноморськими.

Книга вдало ілюстрована фотографіями знахідок із скіфських курганів, графічними реконструкціями відомого дослідника скіфської військової справи доктора історичних наук М. В. Гореліка, офортами талановитого українського графіка В. Бахтова. Слід також відзначити виразну мову, зрозуміле і стисле викладення досить складного матеріалу, завдяки чому «Історія» Геродота сприймається не лише як захоплююче оповідання, але й як глибоке історичне дослідження, оцінене з позицій сучасної історичної науки.

На жаль, книга видана в малому форматі і незначним накладом (300 екз). Бажано перевидати її з урахуванням цих зауважень як посібник для викладачів і студентів вищих навчальних закладів, а також для широкого загалу читачів.

Тощев Г. Н.

О. Б. СУПРУНЕНКО, В. В. ШЕРСТЮК. КУРГАНИ НИЖНЬОГО ПРИПСІЛЛЯ. – ПП ВИДАВНИЦТВО «ДРУКАРНЯ «ГРОТЕСК», К., 2011 – 472 с.+ 24 КОЛ. ВКЛ. : 384 іл.

Научная деятельность полтавских археологов во многом может быть образцом служения науке. Сказанное относится не только к круглогодичной деятельности в поле, но и к оперативной публикации полученных материалов. Об этом свидетельствуют ежегодные многочисленные публикации: буклеты, статьи, брошюры, монографии.

Одной из них выступает рецензируемая монография.

Фундаментальное издание посвящено публикации материалов, полученных в результате охранных раскопок в 2007 – 2011 гг. в бассейне Нижнего Псла на Полтавщине. В научный оборот вводятся данные более 120 погребальных комплексов из 20 изученных курганных насыпей.

Работа состоит из 11 разделов. В первых двух – освещается история изучения погребальных комплексов данного района, в целом за прошедшие десятилетия, и за пять лет нынешних раскопок. С присущей авторам скрупулезностью, собраны известные данные об изысканиях, сборах материалов, раскопках предшественников.

Разделы 3 – 10 посвящены детальному описанию исследованных ими за пятилетку комплексов соответственно их местонахождению. Четкое и ясное описание памятников, прекрасно оформленные рисунки, наконец, цветные иллюстрации в значительной мере способствуют восприятию публикуемых материалов.

В заключительной, итоговой 11 главе, рассматриваются вопросы древнего населения низовья Псла. Авторы, привлекая материалы предшественников, анализируют и в хронологической последовательности характеризуют известные археологические культуры от эпохи энеолита до периода средневековья.

Логично завершает работу раздел о деятельности кладоискателей разных лет, оставивших следы во многих памятниках.

В конце монографического исследования помещено приложение А. В. Артемьева, посвященное характеристике антропологических материалов из погребений в курганах.

В значительной мере работу с книгой облегчает справочный аппарат: географический, именной, списки исследованных комплексов.

Как обычно принято, в завершение несколько замечаний и пожеланий.

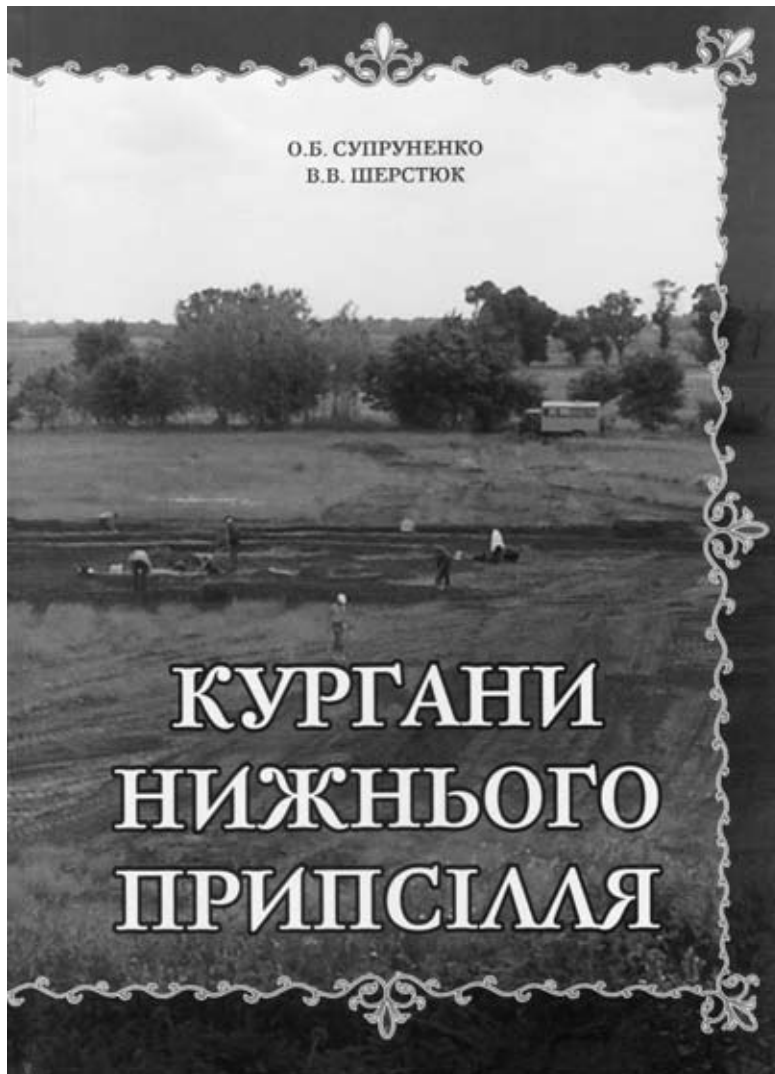
В частности, непонятно, на каком основании комплексы «бабинского» типа (КМК) рассматриваются в разделе «Доба пізньої бронзи» (с. 349). Традиционно подобные памятники специалисты относят к среднему периоду бронзового века.

Не соответствует также действительности утверждение авторов о распространении вытянутых бабинских погребений «преимущественно на территории Румынской Молдовы» (с. 349). Подобные комплексы т. н. «евпаторийского» типа встречаются преимущественно в Крыму, реже в Поднепровье (работы Г. Н. Тощева, В. В. Отрощенко). К западу от Прута они единичны. Ф. Буртанеску относит их к группе Матка-Евпатория-Пологи.

Практически не «читаемы» и не несут информации, например, фотографии микроскопических фрагментов керамики (табл. XI, XX), вряд ли с научной точки зрения оправдана публикация находок монет советского периода. Уверены, они хорошо знакомы читателям. Впрочем, если возможности позволяют ...

Пожелаем авторам в будущем изыскать возможности для проведения радиоуглеродного анализа материалов. Мы уверены, что при их наличии, последующие работы во многом выиграют.

Рассматриваемая монография является первым обобщающим исследованием древностей низовья Псла, издана на высоком полиграфическом уровне в твердой обложке. Это издание заняло достойное место в археологической библиотеке Украины.

ФОТОПАМ'ЯТЬ О ДНЕПРОСТРОЕВСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

21 сентября 2012 года, в стенах Запорожского областного краеведческого музея состоялась встреча со Светланой Владимировной Гринченко — дочерью известного археолога Владимира Автономовича Гринченко (1900 — 1948 гг.), одного из активных участников Днепрогэсовской экспедиции. Приезд Светланы Владимировны был организован болгарским обществом и его активным членом Ангеловым И. П. в связи со знаменательным событием — открытием мемориальной доски на фасаде административного корпуса завода «Запорожжкокс», посвященной В. А. Гринченко.

В. А. Гринченко относится к плеяде молодых археологов, прошедших школу полевых исследований в первой, как сейчас сказали бы «новостроечной экспедиции», связанной со строительством Днепровской гидроэлектростанции.

Согласно перечню исследований, собственноручно составленному им, на протяжении 1928 — 1931 гг. Гринченко вел раскопки на шести крупных объектах, среди которых: курган с «мегалитическими сооружениями», поселение «с крупным керамическим производством» в районе балки Канцирки, а также самый знаменитый — «памятник VIII ст. около с. Вознесенки». Располагался последний на так называемой «площадке А», которая отводилась под строительство промышленных гигантов г. Запорожья. Материалы этого памятника, в числе которых находится и навершие в виде серебряного орла, до сих пор вызывают споры у историков и археологов, пытающихся определить его культурно-историческую принадлежность.

Светлана Владимировна привезла в Запорожье альбом с уникальными фотографиями, на которых можно увидеть археологов и музейных работников из разных регионов Украины, входивших в состав Днепрогэсовской экспедиции: ее руководителя, академика Дмитрия Ивановича Яворницкого и археологов — Владимира Автономовича Гринченко, Аркадия Викторовича Добровольского, Павла Антоновича Козара, Петра Ивановича Смоличева, Петра Артемовича Ковтуна, Василия Степановича Соляника, В. В. Ставничука, фотографа — Эдмунда Осиповича Федоровича и др., а также сами археологические объекты и находки, обнаруженные в результате раскопок.

С любезного согласия С. В. Гринченко, были сделаны копии с фотографий из семейного архива, часть из которых помещена в настоящем сборнике.

В. А. Гринченко. 1925 г. Центральный пролетарский музей Полтавщины

Члены Днепрогэсовской экспедиции 1929 г. Сидят слева направо: П. Козар, П. Смоличев, Д. И. Яворницкий, Э. Федорович, А. Добровольский. Стоят: В. Ставничук, П. Ковтун, В. Соляник, В. Гринченко

Члены Днепрогэзовской экспедиции на берегу Днепра возле с. Привольное. 1929 г.

*Раскопки на поселении гончаров у балки Канцирки. 1929 г.
На переднем плане справа Д. И. Яворницкий. Сзади В. Гринченко*

Мечи, поднятые со дна Днепра осенью 1928 г. и гончарный сосуд из б. Канцирки 1929 г.

Обработка керамики из раскопок у балки Канцирки. 1929 г.
Слева направо В. С. Соляник, В. А. Гринченко, В. В. Ставничук

Д. И. Яворницкий на раскопках кургана с каменными сооружениями

В Днепропетровском краевом историко-археологическом музее с находками из Вознесенского святилища. В. Гринченко с членами Днепрогэсовской экспедиции П. Козаром, В. Соляником, П. Ковтуном, П. Смоличевым, и Э. Федоровичем. 1930 г.

МОНОГРАФИЯ: СКИФСКИЙ ГРУНТОВЫЙ МОГИЛЬНИК «СКЕЛЬКИ»

В начале 2012 года вышла из печати монография Зои Харитоновны Попандопуло «Скифский грунтовый могильник «Скельки». В ней опубликованы итоги многолетних раскопок, проведенных автором на одном из крупнейших и полностью исследованных скифских грунтовых некрополей в Нижнем Поднепровье. Располагался он на возвышенном плато, на левом берегу Каховского водохранилища вблизи современного с. Скельки Васильевского района Запорожской области. В некрополе были обнаружены 58 захоронений скифского времени, большая часть из которых совершена в катакомбах нескольких типов. Впервые на подобном могильнике обнаружены захоронения женщин-«амазонок», сопровождавшиеся оружием. Предтечей скифскому могильнику служили культовые сооружения эпохи бронзы в виде каменных кромлехов. Вслед за скифами, территорию некрополя использовали для захоронений сарматы и поздние кочевники. Работа иллюстрирована многочисленными рисунками погребений и находок. В ней помещена статья Литвиновой Людмилы Владимировны, к. и. н., сотрудника Института археологии НАН Украины, с анализом антропологического материала из могильника, дающая представление о половозрастных признаках погребенных.

Монография будет интересна специалистам-археологам, студентам-историкам и всем любителям древностей.

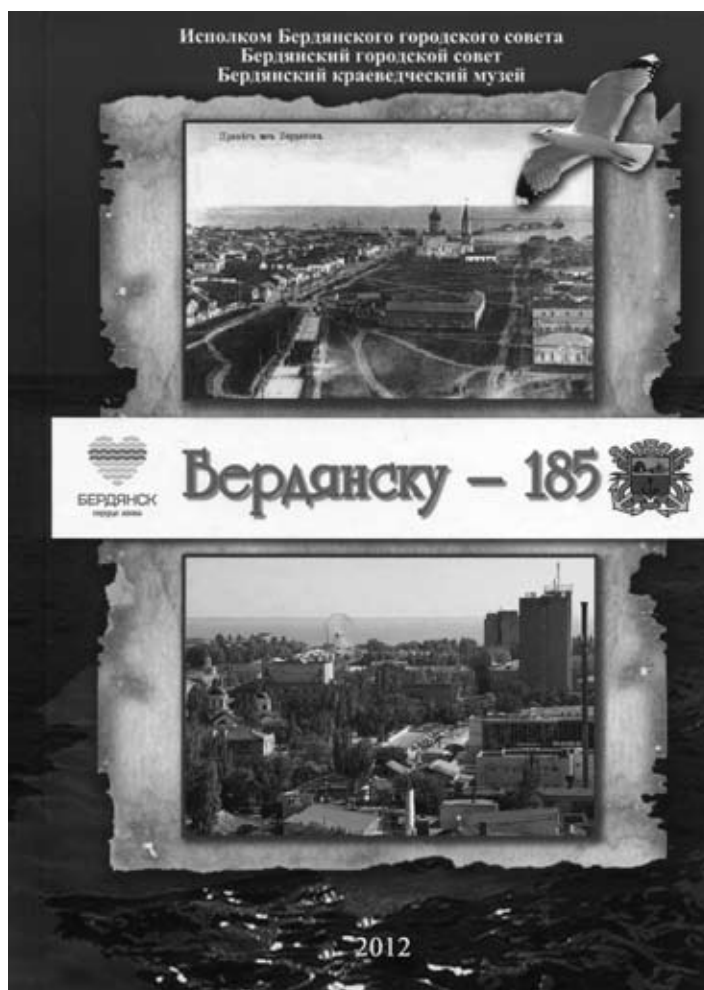
Попандопуло З. Х.

**СКИФСКИЙ ГРУНТОВЫЙ
МОГИЛЬНИК СКЕЛЬКИ**

«БЕРДЯНСЬКУ – 185»

У 2012 році до 185-річного ювілею м. Бердянська вийшло друком друге, доповнене видання «Бердянську – 185», написане авторським колективом Бердянського краєзнавчого музею. У книзі використані оригінальні, раніше не опубліковані матеріали з фондів музею. Видання містить чотири частини.

У першій частині надана інформація про природу Північного Приазов'я, історію народження і розвитку міста. Читачі дізнаються про флору і фауну Бердянського краю, унікальну водойму – Азовське море, про заповідні місця Бердянщини та принади Бердянська-курорта – перлини Північного Приазов'я.

Історія міста подається багатоаспектно, охоплено усі сфери розвитку багатонаціонального Бердянська, об'єктивно і неупереджено висвітлюються революційні події. Окремі розділи першої частини книги розповідають про життя дореволюційного міста, про встановлення радянської влади, громадянську війну, про місто напередодні і у роки Великої Вітчизняної війни, про його післявоєнну відбудову і розвиток, а також Бердянськ у період незалежної України, про національно-культурні товариства і почесних громадян міста.

У другій частині подані статті авторів XIX ст. про Бердянськ і долі видатних земляків, а також листи того часу.

Третя частина знайомить читачів з літописцем Бердянська ХХ ст. Павлом Петровичем Архипенком і його щоденниками 1963 – 1990 рр. – своєрідним літописом міста.

Четверта частина ілюстрована світлинами будівель, взятих під охорону, розкриває діяльність Бердянської міської ради і Бердянського краєзнавчого музею з охорони культурної спадщини.

Книга містить рідкісні й унікальні фото, мапу сучасного міста із зазначенням місцерозташування музеїв. Видання адресоване мешканцям та гостям міста, історикам, краєзнавцям, усім, хто шанує історико-культурне надбання Бердянського краю.

Яценко С. П.

ДАРЫ МУЗЕЮ В 2012 ГОДУ

В 2012 г. Запорожский областной краеведческий музей пополнил свою фондовую коллекцию уникальными предметами – скифскими мечами-акинаками, кладом античных монет, коллекцией фотографий и негативов, запечатлевших события ХХ века. Все эти экспонаты относятся к разным эпохам, но объединяет их один общий момент – они подарены музею великодушными людьми, альтруистами и любителями истории.

В июле известный исследователь древней истории Украины, автор многих книг, академик Украинской академии наук Андрей Иванович Авдеенко передал заведующей отделом истории края Попандопуло Зое Харитоновне два скифских акинака. Оружие, изготовленное в V в. до н. э., очень хорошо сохранилось и, несомненно, дополнит экспозицию периода раннего железного века на территории Запорожского края. А. Авдеенко неоднократно передавал в музей и другие интересные находки.

Момент передачи мечей-акинаков музею.

Слева направо: Попандопуло З. Х., Авдеенко А. И., Шаповалов Г. И.

Ивлев В. А. С фотокамерой по жизни

Событием для культурной жизни г. Запорожья в сентябре стала выставка фоторабот Ивлева Владимира Андреевича «60 лет с фотоаппаратом», подготовленная совместно автором и заведующим отделом новейшей истории Линиковым Владимиром Анатольевичем. С 1957 г. Ивлев В. А. работал фотокорреспондентом областной газеты «Запорізька правда» и многие эпизоды городской жизни второй половины XX века стали сюжетами его фотографий. Это и визиты государственных советских и зарубежных деятелей того времени, и строительство Днепрогэса II, и просто городские виды, и портреты обычных людей: работников заводов, ветеранов, женщин, детей, молодежи. После завершения работы выставки, Владимир Андреевич подарил в фонды музея 30 фотографий и 102 негатива, которые запечатлели интересные события ушедшего XX века.

*Церемония передачи музею клада ольвийских монет.
Слева направо: Фатеев О. В., Шаповалов Г. И., Конарева И. Э.*

24 октября 2012 г. в торжественной обстановке Фатеев Олег Викторович, историк, исследователь в области экономики и палео-экономики, передал Запорожскому областному краеведческому музею клад античных монет. Ольвийские «борисфены» были найдены на территории Капуловского скифского городища (с. Капуловка, Никопольський район Днепропетровская область) в 2011 – 2012 гг. Монеты изготовлены из бронзы и датируются III веком до н. э. Олегу Викторовичу Фатееву удалось выкупить часть клада – 101 монету. В 2012 г. они были обработаны и введены в научный оборот публикацией в сборнике «Древности Северного Причерноморья III – II вв. до н. э.», изданном в г. Тирасполе. На церемонии передачи клада директору музея Шаповалову Георгию Ивановичу присутствовали начальник управления культуры и туризма Запорожской областной государственной администрации Конарева Ирина Эдуардовна, доцент кафедры истории Украины ЗНУ Тощев Геннадий Николаевич, председатель Запорожской областной организации УТОПИК Юрий Павлович Спицын, коллектив музея, представители прессы и телевидения.

Все вновь поступившие экспонаты имеют большую историческую и научную ценность. Музей благодарен дарителям за их бесценный вклад в науку.

Список сокращений

АГ	Античный город
АДУ	Археологічні дослідження в Україні
АП	Археологічні пам'ятки
АС	Археологический съезд
БДПУ	Бердянський державний педагогічний університет
БИ	Боспорские исследования
БКМ	Бердянський краєзнавчий музей
БЧ	Боспорские чтения
ВДИ	Вестник древней истории
ВУАК	Всеукраїнський Археологічний комітет
ГААРК	Государственный архив Автономной Республики Крым
ДАЗО/ГАЗО	Державний архів Запорізької області
ДГУ	Днепропетровский государственный университет
ДНУ	Дніпропетровський національний університет
ДПУ	Державне політичне управління
ЗНТУ	Запорізький національний технічний університет
ЗГУ	Запорожский государственный университет
ЗНУ	Запорізький національний університет
ЗОКМ/ЗКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОЦОКС	Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини
ИРОМК	Известия Ростовского областного музея краеведения
ИТУАК	Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСИИМК	Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР
МАИЭТ	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
МКМ	Мелітопольський краєзнавчий музей
НА ГИМ	Научный архив Государственного исторического музея
НА ІН НАНУ	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НЗХ	Національний заповідник «Хортиця»
ОАК	Отчеты Археологической комиссии
ОНУ	Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
ПАП	Проблемы археологии Поднепровья
ПАСШ	Північно-Американські Сполучені Штати
ПГКСВП	Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья
ПКМ	Пугачевский краеведческий музей
РАН	Российская академия наук
СА	Советская археология

САИ	Свод археологических источников
ССПК/ДСПК	Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
СЭ	Советская этнография
ТА	Татарская археология
УІЖ	Український історичний журнал
УТОПК	Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
УЦСЕ	Україна в Центрально-Східній Європі
EA	Eurasia Antiqua
HE	Historia Einzelschriften
MF	Milesische Forschungen

Відомості про авторів

Бессонова Світлана Сергіївна – (м. Київ) – к. і. н., старший науковий співробітник ІА НАН України

Буйських Сергій Борисович – (м. Київ) – к. і. н., старший науковий співробітник відділу Античної археології ІА НАН України

Бєлов Олександр Федорович – (м. Київ) – Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, радник Голови Служби безпеки України

Власов Олег Юрійович – (м. Запоріжжя) – молодший науковий співробітник екскурсійно-туристичного відділу НЗХ

Гольдін Павло Євгенович – (м. Сімферополь) – к. б. н., доцент кафедри зоології Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

Горбунова Неля Михайлівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу новітньої історії краю ЗОКМ

Денісов Євген Сергійович – (м. Бердянськ) – краєзнавець, член Національної спілки журналістів України

Деркач Тамара Григорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Джос Віктор Сергійович – (м. Мелітополь) – завідувач відділу охорони пам'яток культурної спадщини Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна могила»

Дровосєкова Оксана Володимирівна – (м. Запоріжжя) – директор дочірнього підприємства «Південьгідроархеологія» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Єльніков Михайло Васильович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЗНУ

Єрохіна Лариса Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Клочко Роман Вікторович – (м. Мелітополь) – молодший науковий співробітник Мелітопольського міського краєзнавчого музею

Ковальова Ірина Федорівна – (м. Дніпропетровськ) – д. і. н., професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ ім. Олеся Гончара

Козиряцька Світлана Ігорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Коянс Анріс Арвігович – (м. Запоріжжя) – асистент кафедри українознавства ЗНТУ

Лініков Володимир Анатолійович – (м. Запоріжжя) – завідувачий відділом новітньої історії краю ЗОКМ

Мордовської Михайло Михайлович – (м. Запоріжжя) – заступник директора ЗОКМ

Ноздріна Людмила Федорівна – (м. Бердянськ) – директор БКМ

Олененко Анна Геннадіївна – (м. Запоріжжя) – аспірантка кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ

Папанова Валентина Анатоліївна – (м. Бердянськ) – к. і. н., доцент кафедри політології та правознавства, зав. навчальною археологічною лабораторією БДПУ

Петрина Христина Олегівна – (м. Бердянськ) – молодший науковий співробітник Бердянського краєзнавчого музею

Попандопуло Зоя Харитонівна – (м. Запоріжжя) – завідувача відділом історії краю ЗОКМ

Саєнко Валерій Миколайович – (м. Токмак) – інспектор відділу культури і туризму Токмацької районної державної адміністрації

Саричев В'ячеслав Дмитрович – (м. Запоріжжя) – співробітник НЗХ

Телюпа Сергей Олександрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ

Тимофєєв Валерій Михайлович – (м. Мелітополь) – науковий співробітник Мелітопольського міського краєзнавчого музею

Тоцев Геннадій Миколайович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри історії України ЗНУ

Чайка Ольга Василівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Чорноморець Валерія Степанівна – (м. Запоріжжя) – завідувача відділом природи ЗОКМ

Шаповалов Георгій Іванович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор кафедри українознавства ЗНТУ, директор ЗОКМ

Щур Юрій Ігорович – (м. Запоріжжя) – заступник директора ЗОЦОКС

Яценко Світлана Павлівна – (м. Запоріжжя) – головний зберігач фондів ЗОКМ

Вимоги до оформлення статей, що надаються для публікації у «Музейному віснику»

Оформлення тексту

1. Матеріали приймаються російською та українською мовами в електронному (формат Word) та роздрукованому варіантах.

2. Весь текст друкується 12-м шрифтом Times New Roman, через один інтервал. Абзац – 1 см. Назва статті друкується заголовними літерами.

3. До тексту російською мовою додається резюме українською та англійською. До тексту українською мовою – резюме російською та англійською. До резюме обов'язково додається переклад назви статті, П.І.П. автора.

4. Нумерація посилань у тексті наводиться у квадратних дужках в порядку згадування. Наприклад: на архівний документ – [1, спр. 23, арк. 1], на друковане видання – [2, сс. 3 – 4]. Посилання на ілюстрації робиться в круглих дужках – (рис. 1).

5. В кінці тексту розміщується бібліографія.

а) Наприклад: ДАЗО, ф. 24, оп. 1. Якщо різні документи, що наводяться в тексті, взяті з одного і того ж фонду та опису, то в бібліографічному списку їм присвоюється один номер. Нумери справ і аркушів виносяться в квадратні дужки в тексті.

б) Кожне джерело в бібліографічному списку наводиться один раз. Його номер тут відповідає номеру згадки в тексті.

Наприклад:

1. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство в России в эпоху империализма / С. М. Дубровский. – М. : Наука, 1969. – 308 с.

2. Кореневский С. Н. О металлических топорах майкопской культуры / С. Н. Кореневский // СА. – 1974. – № 3. – С. 14 – 32.

3. Книга Большому Чертежу / [под ред. К. Н. Сербиной]. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 228 с.

в) Нумерація в бібліографічному списку проводиться без встановлення автоматичного режиму.

б. До тексту додаються:

- 1) ілюстрації;
- 2) список ілюстрацій;
- 3) підписи до ілюстрацій;
- 4) список скорочень;

5) відомості про авторів: прізвище, ім'я, по батькові – повністю, місце роботи та проживання, посада, вчений ступінь.

7. Ілюстрації надаються окремим файлом. Підписи набираються в кінці тексту статті з заголовком, що співпадає з назвою файлу ілюстрації.

Дотримання вимог є обов'язковим для включення статті до збірника.

Наукове видання

Музейний вісник

№ 12

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Технічні редактори: С. П. Яценко, С. І. Козиряцька

Комп'ютерний набір: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка

Дизайн та верстка: В. А. Лініков

Обкладинка: М. М. Мордовської

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях,
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 12.12.2012 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.

Гарнітура Балтика. Друк офсетний. Наклад 300.

Безкоштовно

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: zokm@ukr.net

www.zokm.jimdo.com

Видавництво ТОВ «ПУВК»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26